

КНИГА ЎСПАМИНАЎ

НАШ БЫКАЎ

ГА БТ “КНИГА” 2004

НАШ БЫКАЎ

Кніга ўспамінаў

Укладальнік *Генадзь Бураўкін*

Мінск
ГА БТ «Кніга»
2004

УДК 821.161.3.09(092)+929Быкаў
ББК 83ю3 (4Бен)
Н37

Наш Быкаў.
Н37 Кніга ўспамінаў/Укладальнік Г.Бураўкін — Мн.: ГА
БТ «Кніга», 2004.— 496 стар.
Фота Я. Коктыша.

ISBN 985-6060-17-6

УДК 882.6-1
ББК 84(4Бен)6

ISBN 985-6060-17-6

© Бураўкін Г.М. укл., 2004
© ГА БТ «Кніга», 2004

Змест

Генадзь Бураўкін. Ад укладальніка.....	3
Мікола Аўрамчык. Гонар, сумленне і краса.....	6
Дзьмітро Паўлычка. “Твае сябры — мае сябры”.....	15
Лазар Лазараў. Праўда застанеца.....	19
Рыгор Барадулін. Сам-насам з Вечнасцю.....	43
Валянціна Быкава. Вася, Васілёк, Васіль.....	52
Васіль Быкаў. Бацька.....	56
Валянцін Тарас. Дарога да Васіля.....	59
Валянцін Блакіт. “З даўняй, гродзенскаю прыязнасцю...”..	76
Леанід Шчамялёў. Непрыгладжаны, непаўторны.....	109
Данута Бічэль. Настаўнік і сябра.....	112
Уладзімір Дамашэвіч. Яго вялікае цяпленне.....	122
Сакрат Яновіч. Знаёмства ў тую эпоху.....	130
Уладзімір Мехаў. Святло душы.....	137
Вітаўтас Пяткявічус. Вечны салдат.....	150
Зянон Пазняк. Дарагі Васіль Уладзімеравіч.....	158
Дзьмітры Бутаёў. Мужнасць байца і душэўная далікатнасць....	180
Уладзімір Яварыўскі. Дотык пляча.....	196
Анатоль Кудравец. На крыжы часу.....	202
Анатоль Вяцінскі. Толькі вось цяпер.....	231
Алесь Жук. Тры згадкі.....	236
Анатоль Сульянаў. Надзвычайны чалавек!.....	240
Віктар Казько. Гаючая вада — белы параход.....	258
Уладзімір Халіп. На тым далёкім раздарожжы.....	278
Давід Сімановіч. ... І віцебскія вулкі.....	294
Генрых Далідовіч. Ён — у вышыні.....	306
Радзім Гарэцкі. Для Радзімы і яе славы.....	313
Сяргей Законнікаў. “Дома лепей...”.....	330
Лявон Баршчэўскі. Колькі штрыхоў да легенды.....	350
Барыс Кіт. 2001 год — шчаслівы год.....	354
Міколас Слуцкіс. Спатканне ў Выперсдорфе.....	363
Зіна Гімпялевіч. Смерці няма.....	376
Сяргей Навумчык. “У мяне заўсёды з усіх варыянтаў бывае горшы...”.....	394
Генадзь Мураўёў. Апошнія дні.....	398
Івонка Сурвіла. Удзячная лёсу.....	400
Валянцін Аскоцкі. Праз гады — праз жыццё.....	434
Уладзімір Някляеў. Стрэмкі.....	434
Гаўрыла Вашчанка. Тры сустрэчы.....	486
Раман Лубкіўскі. Вялікі Беларус.....	489

АД УКЛАДАЛЬНІКА

Год як няма з намі Васіля Быкава.

Яшчэ выходзяць часопісы з падрыхтаванымі ім да друку творамі. Яшчэ ўсё шлюць яму з далёкіх краёў лісты расчуленыя чытачы. Яшчэ ў пісьменніцкіх даведніках не паспелі пасля ягонага прозвішча закрыць чорную дужку з датаю смерці. Але ўжо не ўсміхнуцца болей пры сустрэчы яго добрыя, мудрыя вочы, не ўскіне ён прывычна на развітанне правую руку, а ў тэлефоннай трубцы не прагучыць ягоны стомлены глухаваты голас: “Ну і добранька...Ну і памагай Божа...”

Паэт сказаў некалі, што вялікае бачыцца з адлегласці. Напэўна, гэта сапраўды так. Але ці заўсёды варта доўгімі гадамі чакаць празорлівай дыстанцыі, калі ўжо сёння відавочна, якой волатаўскай постаццю ўзвышаецца ў гісторыі наш любімы і непакісны Васіль Уладзіміравіч, як трагічна не хапае яго ў нашы трывожныя, акаянныя дні?

Не сумняваюся, што з цягам часу велічнасць і шматграннасць зробленага Быкавым за яго немалое і нялёгкае жыццё будуць раскрывацца ўсё новымі глыбінямі і гранямі, што нашы нашчадкі будуць здзіўляцца ягоным азарэнням і папярэджанням, а кнігі ягоныя зноў і зноў ціха і няўхільна будуць выціскаць з паліц модныя тамы бандыцкіх дэтэктываў і слязлівых “дамскіх” раманаў. Для мяне бяспрэчна, што ягоныя аповесці, апавяданні, артыкулы з гадамі будуць прачытаны, можа, нават з большай увагай і захапленнем, чым гэта рабілі мы, ягоныя сучаснікі і аднадумцы, бо ён належыць многім пакаленням, ён заручоны з Вечнасцю.

Але ніхто так не зможа расказаць пра Васіля Быкава-чалавека, сябра, суразмоўцу, бяседніка, жартаўніка, спагадніка, як тыя, каго пры жыцці адарыў ён сваім даверам, з кім разам прайшоў тыя ці іншыя версты свайго зямнога шляху. Вось гэтую памяць, гэтыя рэаліі трэба спяшацца зафіксаваць цяпер, пакуль туманы часу не засланілі, не размылі іх, пакуль яшчэ амаль фізічна адчуваецца прысутнасць у нашым свеце гэтай выдатнай, непаўторнай асобы.

Кніга “Наш Быкаў” – шчырая спроба некалькіх дзесяткаў людзей, з якімі рос, сябраваў, сустракаўся, быў блізкі вялікі пісьменнік, намалюваць ягоны дарагі для ўсіх беларусаў партрэт. Аўтары не ставілі задачу (ды яе і немагчыма выканаць адным намаганнем, адной сябрынай) даць вычарпальную ацэнку літаратурнаму таленту Быкава, усебакова раскрыць ягоны характар, паслядоўна прасачыць ягоны пакручасты лёс, раскласці па палічках яго сімпатыі і антыпатыі, чалавечыя слабасці і захапленні. Яны проста прыгадалі “свайго” Васіля Уладзіміравіча, якога ведалі і любілі, з якім не раз перажывалі вялікія і малыя радасці і беды, для якога назаўсёды захавалі ў сваіх сэрцах цёплы, заповітны куток. І я веру, што пазнаёміўшыся з іх сведчаннімі, прыхільнікі творчасці нашага генія яшчэ з большай пачціvasцю і замілаванасцю схіляцца перад ягоным творчым і грамадзянскім подзвігам – і ён стане для іх яшчэ больш зразумелы, яшчэ больш высокі, яшчэ больш родны.

У гэтай кнігі абавязкова будзе працяг. Яго напішуць і сябры Васіля Быкава, якім востры боль непапраўнай страты яшчэ не дае сілы ўзяцца за пяро, і маладыя даследчыкі і літаратуразнаўцы, якія па-новаму прачытаюць ягоныя балючыя і бязлітасна праўдзівыя аповесці, і ўдумлівыя палітыкі заўтрашняй рэальна суверэннай Беларусі. Пэўна, тады нарэшце мы атрымаем выразны і дакладны партрэт Вялікага Беларуса, мужанага салдата і дапытлівага мысляра. А на старонках гэтай кнігі сёння акрэслены толькі некаторыя штрыхі ягонага незабыўнага аблічча, сказаны толькі першыя словы ўдзячнасці і любові. Думаецца, што сапраўды ўсенародная слава, дзяржаўная пашана, сусветнае ўганараванне ў Васіля Быкава – яшчэ наперадзе.

Генадзь БУРАЎКІН.

Мікола АЎРАМЧЫК

ГОНАР, СУМЛЕННЕ І КРАСА

Прыгадваю, як па-рознаму адзначаліся пяцідзесяцігадовы і шасцідзесяцігадовы юбілеі Васіля Быкава. Напярэдадні пяцідзесяцігоддзя яго сябры і калегі дамагаліся правесці творчы вечар пісьменніка, прысвечаны “круглай” даце, не ў цесным клубе старога дома літаратараў на вуліцы Энгельса, а ў больш прасторнай зале. Але хіба ж магла вышэйшая улада дазволіць гэта?

Спаслаўшыся на тое, што ўсе тэатры і Палац культуры прафсаюзаў занятыя, яна прапанавала праводзіць урачыстасць у Доме мастацтва, побач з Домам афіцэраў, дзе зала не на шмат большая за пісьменніцкі клуб.

Зала была перапоўнена, людзі стаялі ўздоўж сценаў і ў праходзе паміж радамі крэслаў. Бурнымі апладысмантамі віталі яны з’яўленне на сцэне юбіляра. Я назіраў за тым, як авацыя прымусіла ўстаць і апладыраваць урадавых чыноўнікаў, якія прышлі сюды па службовым абавязку.

На вечары, які вёў Народны пісьменнік Беларусі Іван Шамякін, паэт Генадзь Бураўкін выступіў са змястоўным, цікавым дакладам пра творчасць Васіля Быкава. Таленавітага творцу віншавалі прадстаўнікі рэдакцый газет і часопісаў, выдавецтваў і арганізацый. Я прачытаў яшчэ недрукаваны верш “Таварыш маёр запасу”, прысвечаны Васілю.

Разгублены юбіляр сардэчна дзякаваў прысутным за тое, што яны знайшлі час і прышлі павіншаваць яго з пяцідзясяцігоддзем. Разыходзячыся, многія ўголос абураліся, што высокае чынавенства не знайшло прасторнай залы для ўрачыстасці...

Затое да шасцідзясяцігоддзя Быкава “ЛіМ” выйшаў з ягоным партрэтам на ўсю першую старонку. У нумары былі змешчаны артыкулы пра творчасць юбіляра Алеся Адамовіча, Пімена Панчанкі, балгарына Найдана Вылчава, літоўца Вітаўтаса Бубніса, шмат групавых фатаздымкаў. А на творчым вечары пісьменніка быў абвешчаны ўказ аб прысваенні Васілю Быкаву ганаровага звання Героя Сацыялістычнай працы...

Дасведчаныя ў літаратурных справах чытачы ведаюць галоўную заслугу Народнага пісьменніка Беларусі Васіля Быкава. Ён адзін з першых праймаў былога Савецкага Саюза, які зусім па-новаму паказаў чалавека на вайне, яго паводзіны і ўчынкі ў жорсткіх непрадказальных абставінах. Гэтым тлумачыцца тое, што яго творы перакладзены на шматлікія мовы і з аднолькавай цікавасцю чытаюцца людзьмі розных нацыянальнасцяў і розных узростаў.

Дзякуючы Васілю Быкаву ўпершыню такая вялікая колькасць народаў даведалася пра Беларусь і пра беларусаў.

Разам з тым, на працягу ўсяго дваццатага стагоддзя ніводзін з беларускіх пісьменнікаў не крытыкаваўся за ідэйныя хібы гэтак часта і гэтак бязлітасна, як Васіль Быкаў.

Смешна было, як супярэчліва адносілася да яго ўрадавае чынавенства. З аднаго боку, яно падтрымлівала суровую крытыку твораў Васіля Быкава, а з другога — не ведала, што рабіць з імі, бо яны карысталіся вялікім поспехам у чытачоў ды яшчэ і вылучаліся грамадскімі арганізацыямі, рэдакцыямі часопісаў і выдавецтвамі на атрыманне самых высокіх прэміяў. Немагчыма ж было замоўчваць з’яўленне ў літаратуры таленавітых твораў. Таму чынавенства вымушана было час ад часу пагаджацца з прапановамі грамад-

скасці і прысуджаць прэміі твораў Васіля Быкава, спрабуючы гэткім чынам задобрыць праўдалюбівага пісьменніка, Назіралася парадаксальная з’ява: чым мацней прадажныя пісакі крытыкавалі яго, тым вышэйшай узнагародаю ўлада вымушэна была адзначаць ягоныя творы.

У 1964 годзе Савет Міністраў Беларусі прысудзіў Васілю Быкаву за аповесць “Трэцяя рэкета” Літаратурную прэмію імя Якуба Коласа. У 1974 годзе аповесці “Абеліск” і “Дажыць да світання” былі адзначаны Дзяржаўнай прэміяй СССР. У 1978 годзе за аповесці “Воўчая зграя” і “Яго батальён” пісьменнік узнагароджаны прэміяй імя Якуба Коласа. У 1986 годзе Васілю Быкаву за аповесць “Знак бяды” прысуджана Ленінская прэмія... Такія вось “зігзагі лёсу”...

Той, хто быў добра асабіста знаёмы з Васілём Быкавым, часта сустракаўся з ім, могуць расказаць шмат пра выдатныя рысы ягонага характару, звычкі, схільнасці і захапленні.

Я ведаў, што паводле воінскага звання Васіль Быкаў — афіцэр запasu. Але чамусьці мне ён уяўляўся радавым у кароткім, не па росту, шанельку, з вынашанай пілоткаю, што з’ехала на патыліцу, які падбіў са сваёй “саракапяткі” нямецкі танк і не крычыць “ура!”, а моўчкі, яшчэ болей пасуровелы, борзда ўстаўляе ў гармату чарговы снарад.

Можа, такое ўяўленне ў мяне звязана з памяццю пра радавых франтавікоў і ціхмяным, засяроджана-заклапочаным, з сур’ёзным одумам на твары, Васілём Быкавым на пасяджэннях рэдаклегіі “Маладосці” і ў яе рэдакцыі, асабліва пасля чарговых заўваг цензуры адносна яго твораў. А драконаўскім нападам цензараў падвяргалася амаль кожная яго новая рэч.

Разам з Васілём Быкавым мне даводзілася неаднойчы сядзець сярод удзельнікаў вайны, асабліва ў ялцінскім доме творчасці, дзе прыгадваліся салдацкія баталіі і вайсковыя эпізоды. Васіль звычайна быў скупы на словы, уважліва слухаў іншых, сам болей маўчаў.

Ці не таму пасля некаторых яго аповесцей, калі я думаў пра іх аўтара, мне чамусьці здавалася, што гэта менавіта пра яго адзін з шаноўных рускіх паэтаў-перакладчыкаў сказаў: “...я, писатель терпеливый, храню, как музыку, слова. Я научился их звучанье копить в подвале и беречь. Чем продолжительней молчанье, тем удивительнее речь.”

Чытанне па радыё Васілём успамінаў “Доўгая дарога

дадому” надзвычай уразіла і здзівіла мяне. Колькі пакутлівых франтавых блуканняў, якія неймаверныя цяжкасці давалася перажыць яму на вайне! Калі ў думках я ставіў сябе на ягонае месца, мне здавалася, што я нездолеў бы вытрымаць.

Сам Гасподзь збярог яго беларускаму народу і зрабіў апосталам нашай нацыі. Пра гэта я казаў у ДOME літаратара на прэзентацыі кнігі “Доўгая дарога дадому.”

Чытаючы кнігі прыяцеляў і калегаў, часам скрозь радкі твораў, як скрозь загароджу з калючага дроту, у героях я пазнаю характары і паводзіны, улоўліваю думкі і чую любімыя выслоўі саміх аўтараў.

У адрозненне ад іншых, у аповесцях Васіля Быкава перада мною не толькі паўстаюць партрэты героя або куток прыроды, але я яшчэ і выразна бачу іх, нібы намалёваных: тушшу — адзінокія аголеныя дрэвы, каляровымі фарбамі — вечаровае сутонне, завіруху ў заснежаным полі, зялёнае вецце соснаў, барвяную лістоту асінаў і залацістае лісцё бярозаў. Такое ўспрыняцце мною апісанага ім, напэўна, ад таго, што я ведаю, як жорстка лёс адарваў Васіля-юнака ад любімых заняткаў жывапісам і скульптурай і кінуў у вогненую крутаверць несутветнай калатнечы...

З Васілём Быкавым мяне зблізіла не толькі членства ў адной рэдкалегіі і пастаянныя сустрэчы ў рэдакцыі “Маладосць”, у якім працяглы час друкаваліся ўсе ягоныя творы, але і аднолькавая бяда — астма. Мы абодва насілі ў кішэні інгалятары, з якімі ніколі не разлучаліся, і таму час ад часу абмяркоўвалі між сабою іх якасці ды раілі адзін аднаму, якімі карыстацца лепей. У газеце я вычытаў параду аднаго астматыка, як з трохлітровага слоіка, напоўненага буйной соллю, і з працівагазнай каробкі з гафрыраваным і гумавым шлангамі самому змайстраваць просты інгалятар, і зрабіў яго. Штодня, раніцою і ўвечары перад сном, у добра праветраным пакоі я на працягу васьмі-дзесяці хвілінаў дыхаў праз яго — і мне становілася лепей. Васіль прыходзіў да мяне дадому, уважліва аглядаў гэтую прымітыўную прыладу і таксама змайстраваў сабе такую ж. Але потым скардзіўся, што яна яму не памагае.

Ратуючыся ад хваробы, мы неаднойчы разам ездзілі адпачываць і працаваць у Ялту. Але і гаючае крымскае

паветра не дапамагала яму, а толькі выклікала абвастрэнне хваробы. Таму ён перастаў туды ездзіць. А я, знаходзячыся на пенсіі, штогод з восені да вясны ўцякаў у Крым, бо там адчуваў сябе зусім някепска, асабліва ў гарах.

Сустракаючыся, Васіль паблагліва пацвельваў:

— Усё яшчэ едзіш у Крым? Глядзі, каб не даездзіўся, як я...

Я спачуваў яму. Мне было шкада, што прыморскі рай не выратоўвае ад бяды таварыша па няшчасці.

Аднойчы, напярэдадні чарговага з'езду беларускіх пісьменнікаў, наша кіраўніцтва даручыла мне сустракаць і суправаджаць дэлегацыю эстонскіх літаратараў. Я нават пакрыўдзіўся, бо не быў знаёмы ні з адным эстонскім пісьменнікам. Як я пазнаю сярод процьмы людзей, каторыя з іх эстонцы?

— Ну, вось і пазнаёмішся, — жартаваў адзін з кіраўнікоў.

— Язык Кіева дапытаецца.

Але дарэмна я хваляваўся, выручыў Васіль Быкаў, які ўвечары патэлефанаваў мне дадому:

— Мікола, ты сустракаеш гасцей з Эстоніі?

— Я. А што?

— Хачу далучыцца да цябе,

— Калі ласка! — узрадаваўся я. — Можа ты знаёмы з тымі, хто прыязджае? Бо я іх не ведаю.

— Трохі знаёмы, — супакоіў ён мяне. — Заўтра разбярэмся...

Гасцямі нашага з'езду былі вядомыя эстонскія пісьменнікі, муж і жонка Уладзімір Эўгенавіч і Эмэ Артураўна Бээкманы, з якімі Васіль мяне і пазнаёміў. Мы ўладкавалі іх у гатэль і суправаджалі на з'ездзе. Яны гасцявалі ў мяне дома.

Пазней маё знаёмства з імі набыло прыяцельскія адносіны. Аказалася, што мы з Уладзімірам Бээкманам былі ўдзельнікамі адной з пасляваенных Усесаюзных нарадаў маладых пісьменнікаў у Маскве. Абое высылалі мне свае новыя кнігі. Я пераклаў на беларускую мову некаторыя вершы эстонскага калегі. Сустракаўся з імі ў Таліне, дзе прадстаўляў “Маладосць” на нарадзе юнацкіх часопісаў Беларусі, Украіны і Прыбалтыкі і быў гасцем ад нашай арганізацыі не з'ездзе пісьменнікаў Эстоніі...

У ялцінскім доме творчасці Васіль таксама пазнаёміў мяне

з некаторымі блізкімі яму пісьменнікамі братніх літаратур. Я здзіўляўся, як непрыкметна некаторыя з гэтых знаёмстваў перарасталі ў шчырыя сяброўскія адносіны. Спачатку думаў, што прычынаю гэтаму — лёгкая рука Васіля. Але адзін з новых знаёмых, вядомы рускі прэзаік Уладзімір Цендракоў прызнаўся, што Васіль папярэдзіў яго, што са мною ён можа паводзіць сябе так, як з ім. Гэта кранула да слёз...

У нязвычных абставінах Васіль запомніўся мне непраздказальным, а ў смешнаватых — то спачувальна-лагодным, то наіўнавата-здзіўленым.

Аднойчы, калі ён ляжаў у бальніцы, я наведаў яго. Пасядзеў побач з яго ложкам хвіліны чатыры, і раптам у палату ўваходзіць Алесь Адамовіч. Толькі ён прысеў, як Васіль выняў з тумбачкі плоскую, як кніга, бляшаную біклажку ды і кажа:

— Давайце, былыя партызаны і франтавікі, вып'ем за тое, каб мы меней хварэлі!

Наліў па кроплі каньяку — і мы сімвалічна выпілі.

Я здзіўўся, што і Алесь, не сказаўшы ні слова, таксама асушыў наліты на донца шклянкі каньяк, ды і пытаюся:

— Хіба ўжо і ты п'еш?

Я ведаў, што мой зямляк ніколі не браў у рот спіртнога. Аказваецца, у Алеся было прабадзенне язвы. Урачы ледзьве адхваялі яго ў рэанімацыі. А я, жывучы ў Крыме, не чуў пра гэта...

Помню, як у невялікім застоллі Васіль пазнаёміў мяне з генералам, які сядзеў паміж намі. Кожны раз, падымаючы кілішак, я авяртаўся да новага знаёмца то са словамі: “Таварыш генерал, за ваша здароўе!”, то прызнаваўся яму: “Таварыш генерал, як я рад, што маю магчымасць падняць кілішак з вамі!”

Васіль, напэўна, думаў, што я забыўся імя і імя па-бацьку суседа і павучальна-лагодна падказваў мне: “Мікола” — і называў, як велічаць генерала. А мне, былому гвардыі радавому, проста ніколі не даводзілася браць чарку з генераламі. Таму ў мяне не паварочваўся язык звяртацца да генерала па імю і імю па-бацьку. Мне здавалася такое панібрацтвам.

Як прыгадваю гэта цяпер, дык мне няёмка...

Або іншае. Адно разу, пасля пераезду Васіля з Гародні ў Мінск, стаю каля Дома літаратара, а ён падыходзіць з

жонкаю Ірынай Міхайлаўнай дый кажа:

— Мікола, будзь знаёмы з маёй жонкаю.

Ірына Міхайлаўна, смеючыся, удакладняе:

— Мы з Міколам у адзін час вучыліся ва ўніверсітэце.

— Глядзі ты! — з наіўнавата-здзіўленаю інтанацыяй у голасе, працяжна вымаўляе Васіль...

Па даручэнні “Маладосці” я неаднойчы прыязджаў у Гародню прапагандаваць часопіс, праводзіць сустрэчы з чытачамі, асабліва напярэдадні падпісной кампаніі. Васіль Быкаў, як член нашэй рэдкалегіі і аўтар вядомых твораў, што друкаваліся ў “Маладосці”, заўсёды сустракаў мяне, прыводзіў у інстытуты, тэхнікумы, прафесійныя вучылішчы, дзе прызначаліся сустрэчы, прадстаўляў аўдыторыі, але сам не праяўляў асаблівага імпульсу і нават пасля маіх просьбаў рэдка калі згаджаўся выступіць. А я ж ведаў, што ён, пісьменнік з вядомым прозвішчам, піша часам прадмовы нават да пасрэдных кніг, ахвотна згаджаецца весці ў доме літаратара творчыя вечары не толькі праймаючы, але і паэтаў.

Спачатку я думаў, што гэта ён па сваёй сціпласці і нешматслоўнасці не хоча выстаўляць сябе на паказ у горадзе, дзе жыве і працуе, а прадмовы піша і згаджаецца весці творчыя вечары паэтаў па мяккасці характару — не можа адмовіць настойлівым калегам.

Пазней, праўда я, выязджаў разам з ім на літаратурныя вечары ў глыбінку і мы супольна выступалі перад чытачамі ў палацах культуры нашай сталіцы і па тэлебачанні.

Асабліва запалі ў маю памяць дзве паездкі з ім.

Аднойчы Васіля Быкава, Ніла Гілевіча і мяне запрасіў на цікавую сустрэчу з вучнямі і выкладчыкамі дырэктар мядзельскай школы, заслужаны настаўнік рэспублікі Кастусь Каратай. Пасля яе мы наведаль на нарачанскай дачы Міхася Лынькова. Там я ўзгадаў, пра тое, як мы везлі ў багажніку аўтамашыны (бо не было вольнага месца) шчырага аматара роднай літаратуры, настаўніка Міколу Пашкевіча, які вельмі хацаў пабачыць карыфея беларускага прыгожага пісьменства. Трохі пазней гэты настаўнік, якога ведалі многія нашы пісьменнікі, памёр зусім маладым. Васіль Быкаў прысвяціў яго светлай памяці аповесць “Абеліск”.

Другая наша сумесная паездка запомнілася не толькі

хвалюючымі сустрэчамі і цікавымі ўражаннямі, але і тым, што мне ледзь не вылезла бокам.

Інтэлігенцыя Полацка запрасіла Васіля Быкава, Генадзя Бураўкіна, Петруся Макаля і мяне на вялікі гарадскі літаратурны вечар. Падрыхтаваны ём быў вельмі хораша і прайшоў са сваеасаблівым уздымам. Гаспадары гасцінна частавалі нас, на маляўнічым беразе ляснаго возера спецыяльна напалілі лазню.

Праўда, Васіль адгаворваў мяне, не раіў ісці ў яе ў такім стане, сам застаўся ў прылазніку. А я, падахвочаны маладымі сябрамі, не паслухаўся яго і праявіў зухаватасць.

Генадзь, уцешаны гасціным прыёмам на сваёй малой радзіме, па-гаспадарску паддаваў пары ды азартна хвастаў бярозавым венікам нашы з Петрусём плечы, спіны і грудзі.

Апоўначы таго дня мы вярнуліся ў Мінск. А на досвітку мне стала кепска. Выклікалі хуткую дапамогу. Я ляжаў у ложку, як спруцянелы. На шыі не паварочвалася галава, не разгіналіся ні рукі, ні ногі.

Урачы, калі дэведаліся, што я быў у гасцях і мыўся ды парыўся ў лазні, пачалі дакараць. Маўляў, няўжо вы не ведаеце, што пасля застолля нельга хадзіць у лазню, а тым болей парыцца.

Я так і не прызнаўся калегам, што са мною здарылася, бо яны перажывалі б і вінавацілі б сябе за гэта. Асабліва няёмка было мне перад Васілём: ён, на чатыры гады маладзейшы, аказаўся болей практычны і вопытны...

Пасля супольных паездак з Васілём Быкавым у глыбінку, пасля выступленняў разам з ім перад чытачамі ў Мінску я па-іншаму зразумеў яго ранейшыя паводзіны, і інакшым уявіў ягоны характар. Васіль не любіў дзяжурных літаратурных мерапрыемстваў і агульных выступленняў, на якіх прамоўцы пераліваюць “з пустога ў парожняе”.

На сустрэчах з маладымі чытачамі “Маладосці” ў Гародні я прапагандаваў часопіс, знаёміў з планамі рэдакцыі, раскаваў, што будзе друкавацца ў бліжэйшых нумарах і якія прэзаічныя і паэтычныя творы ляжаць у рэдакцыйным партфелі. Сям-там, калі слухачы прасілі, чытаў некалькі вершаў. А пра што мог гаварыць там ён, сур’ёзны, удумлівы і нешматслоўны прэзаік? Лепей за ўсіх іншых ён прапа-

гандаваў “Малацосць” і агітаваў за яе, друкуючы ў ёй свае выдатныя аповесці...

Я ведаю, што ён неаднойчы ўдзельнічаў у чытацкіх канферэнцыях па сваіх творах, адказваў на пытанні, чым выклікана іх напісанне, ці былі ў жыцці прататыпы яго літаратурных герояў. А тое, што ён згаджаўся пісаць прадмовы да кніг і весці творчыя вечары, тлумачылася не мякка-характарнасцю, а дабрынёю і спагадлівасцю. Яму, пісьменніку, творы якога гэтак часта і гэтак жорстка крытыкаваліся ў друку, хацелася падтрымаць сваіх калагаў па рамяству...

Ніколі не забуду таго, якой шчырай, сардэчнай паштоўкаю павіншаваў ён мяне з Гародні ў сувязі з атрыманнем Купалаўскай прэміі. Я назаўсёды ўдзячны яму за тое, што ў Доме літаратара аднойчы ён веў і мой творчы вечар.

Што ж тычыцца характару Васіля Быкава, дык пісьменнік пацвердзіў рашучасць і непахіснасць не толькі сваёй творчасцю, але асабістым прыкладам і грамадзянскімі паводзінамі. Яго характар вызначаўся не толькі праўдалюбствам і вольнадумствам, але і смеласцю ды непадкупнасцю. Пісьменніка не запалохала аглабельная крытыка, не падкупілі найвышэйшыя ўрадавыя ўзнагароды.

Чым болей беларусаў зразумеюць і ўсвядомяць, што Васіль Быкаў — гонар, сумленне і краса нашай нацыі, тым хутчэй яны стануць незалежнымі гаспадарамі ўласнай зямлі.

г. Мінск

Дзьмітро ПАЎЛЫЧКА

“ТВАЕ СЯБРЫ — ГЭТА МАЕ СЯБРЫ”

Пасьля першых прачытаных у рускіх часопісах твораў Васіля Быкава мне здалося, што гэта пісьменьнік, які сваім стылем быў быцам бы трэцім братам нашых Цюцюньнікаў. У яго мове не было нічога фальшывага, нічога лішняга, нічога бязгрэшнага, чым так стракацела ілжывая савецкая гісторыя Другой сусьветнай вайны. На фоне ўсяе савецкай прозы пра вайну творы Быкава адразу пачалі вылучацца, асабліва рэзка чытаўся яго пісьменьніцкі профіль на фоне ўкраінскай шмат-слоўнай, сэнтымэнтальнай, рамантычнай белетрыстыкі. “Не захапляйся Быкавым, ён піша не на беларускай, а на рускай мове,” — пачуў я аднойчы ад украінскага клясыка. “Шкада, — падумаў я, — руская літаратура без такога, як Быкаў, можа і абысьціся, але беларуская — не”.

Імкнучыся забіваць нацыянальныя мовы, савецкая, па сутнасьці расейская, імперыя перахоплівала найбольш таленавітых пісьменьнікаў з рэспублік, абарачала іх у рускамоўных літаратараў і такім чынам “даказвала” непрыдатнасьць іншых моў для разьвіцьця мастацкага слова.

Пры знаёмстве з Быкавым (гэта было ў Маскве на зьездзе

пісьменьнікаў) я не ўтрымаўся і дыпляматычна пачаў размову на гэтую балючую для мяне тэму.

— Калі б усе беларускія мастацкія тэксты былі такія, як вашы, беларуская літаратура заняла б першае месца ў Савецкім Саюзе.

Быкаў не рэагаваў. Я працягваў:

— Выдатна вас перакладаюць расіяне!

— Так, так, — Быкаў усьміхнуўся шматзначна. Я зразумеў, што ён або піша па-руску, або сам перакладае свае творы з беларускай.

Як там было сапраўды на пачатку яго творчага шляху, ня ведаю, але памятаю момант радасці, калі Генадзь Бураўкін запэўніў мяне, што Быкаў піша на роднай мове. Я расказаў Бураўкіну, чаму гэта мне баліць. Некалі Аляксандар Твардоўскі наладзіў пышнае застолье для ўкраінскіх пісьменьнікаў у Маскве і адважыўся сказаць: “Тогаль раней за вас зразумеў, на якой мове трэба пісаць!” Адзін з “нашых”, што пісаў на рускай мове, устаў і пачаў хваліцца. Андрэй Малышка, сябра Твардоўскага, перапыніў таго “нашага” падхаліма, вылаяў яго апошнімі словамі. Ды лаянка, звычайна, датычыла самога Твардоўскага, і расейскі мэтр зразумеў гэта. Але было запозна. Малышка пакінуў той банкет, а за ім выйшаў Алесь Ганчар, усе пакінулі расейскага брата за недапітымі чаркамі.

Мы сышліся з Бураўкіным на тым, што Быкаў бы таксама пакінуў разам з украінскімі пісьменьнікамі тое “братняе” частаваньне.

А на тым зьездзе пісьменьнікаў, калі Алесь Ганчар у сваёй прамове згадаў савецкага “цэнзара з чырвоным алоўкам”, я падышоў да Максіма Танка, які збіраўся ісьці на трыбуну, і папрасіў яго падтрымаць украінскага пабраціма. Алесь Цярэнцэвіч, калі я расказаў яму аб сваёй размове з Танкам, усьцешыўся, але не паверыў, што беларускі паэт праявіць такую сьмеласьць.

Выступленьне Максіма Танка было сапраўды бясколерным, вытрыманым у духу выхваленьня посьпехаў беларускай літаратуры за тое, што яна верна службы савецкай уладзе. У кулуарах зьезда я падышоў да Быкава. Мой засмучаны выгляд даў яму зразумець, што я ўражаны беспрынцыповасьцю славутага паэта. Быкаў сказаў: “Ты гневаешся на Максіма Танка, але падумай, ці ты мог бы на яго месцы паступіць інакш. Ад чалавека нельга патрабаваць таго, чаго

ён ня ў сілах зрабіць. У маладосці Максім Танк быў сьмелы. Адзін раз у жыцці быць сьмелым — можа, гэтага досыць для аднаго чалавека?” Быкаў махнуў рукой, быццам перакрэсьліў толькі што сказаныя словы.

На нейкай міжнароднай сустрэчы ў Празе, здаецца, пад канец 1991 года, я сустрэўся з Быкавым. Мы сьнедалі ў гатэлі, размаўлялі. Ён зь вялікай радасьцю ўспрыняў развал імпэрыі, украінскі рэфэрэндум 1 сьнежня 1991 года, наагул усё, што дзеелася ва Украіне таго часу. Быкаў быў павінен верыць у тое, што аднаўленьне ўкраінскай дзяржаўнасьці адбылося назаўсёды. Але ён жа гаварыў мне з такім трывожным спакоем, што аж мороз пад скураю, аб тым, што Беларусь нашмат глыбей русіфікаваная, што для яго народа толькі пачынаецца сапраўдная барацьба за дзяржаўнасьць, за сваю гістарычную місію, вызначаную вялікімі беларусамі, сярод якіх былі названы Купала і Багдановіч.

Я спрабаваў суцяшаць яго, прыпомніў творы Аркадзя Куляшова зь яго цыклу “Апошнія вершы”, якія я калісьці перакладаў. Быкаў слухаў, але глядзеў кудысь праз мяне. Я пачаў распытваць яго пра сваіх менскіх сяброў. Найперш пра Янку Брыля, хрышчонага бацьку маёй дачкі Саламеі. Ён ня ведаў гэтага, усцешыўся. Я спытаў пра Ніла Гілевіча і, даведаўшыся, што мой сябра сумленна старшынствуе ў камісіі з пытанняў культуры ў беларускім парлямэнце, я таксама абрадаваўся. Мы гаварылі пра Генадзя Бураўкіна і Рыгора Барадуліна. Быкаў сказаў: “Твае сябры — гэта мае сябры. Як табе ўдалося знайсці іх, жывучы ў Кіеве, бо я ледзь адшукаў іх, жывучы ў Менску?”

Неўзабаве я сустрэўся з Быкавым у Менску. Адбываўся мой афіцыйны візіт як старшыні камісіі замежных спраў Вярхоўнай Рады Ўкраіны ў Беларусь. У складзе дэлегацыі быў таксама член гэтай жа камісіі, мой прыяцель Іван Драч. Мы прыехалі для ўзгаднення з беларускім бокам пытання разьмеркаваньня між былымі рэспублікамі СССР аднаго мільярда марак, выдзеленага ўрадам Германіі як дапамогу былым оstarбайтэрам. Была гэта першая дапамога, якую выпатрабавала ўкраінская дэлегацыя падчас свайго візіта ў Бон у студзені 1992 года.

Збягаючы наперад, скажу, што мы прапанавалі падзяліць той мільярд такім чынам: Украіне даць 400 мільёнаў, Беларусі — 400 мільёнаў і 200 мільёнаў Расеі, маючы на ўвазе, што Украіна падзеліцца тымі грашыма з Малдоваю, Беларусь — з

прыбалтыйскімі рэспублікамі, а Расея — з каўказкімі ды сярэднеазіяцкімі рэспублікамі. Гэта было справядлівае разьмеркаваньне, зважаючы на колькасьць грамадзян былога СССР, вывезеных на прымусовыя работы ў Рэйх. Беларусы пагадзіліся з такім разьмеркаваньнем.

Мы з Драчом вырашылі пагаварыць са старшынём Вярхоўнага Савета Станіславам Шушкевічам пра стан культуры ў новай беларускай дзяржаве. Запрасілі і Быкава як найбольш аўтарытэтнага і шанаванага намі беларуса. Размова мелася адбыцца ў прысутнасьці старшыні камісіі ў справах культуры Ніла Гілевіча і старшыні камісіі замежных спраў Івана Цярэшкі.

Калі ад спраў остарбайтараў мы перайшлі да пытаньняў культуры, Быкаў “наехаў” на Станіслава Станіслававіча з празьмернай, можа нават, несправядлівай гняўлівасьцю. “Вось ён, — Быкаў махнуў рукой у бок Шушкевіча, — нічога ня робіць, каб уратаваць нашу мову ад сьмерці, наш народ ад татальнай русіфікацыі, нашу культуру ад заняпаду, нашу дзяржаву ад расейскіх замахаў!” Станіслаў Шушкевіч пачырванеў, быў пакрыўджаны. Ён з горкай усмешкай звярнуўся да нас: “Бачыце, як цяжка гаварыць з сумленьнем народа?”

Мы маўчалі. Мы не былі да Шушкевіча крытычна настроеныя. Мы памяталі, што гэты чалавек адыграў выключную ролю ў канчатковым развале ненавіснай імпэрыі. Магчыма, Быкаў зразумеў нашае маўчаньне як падтрымку Шушкевіча, таму ён дадаў: “Гэты чалавек зрабіў вельмі шмат добра, але цяпер яму бракуе рашучасьці. Наступае час невукаў і пярэваратняў, Беларусь трэба абараняць моцнаю рукою!”

Мы выйшлі ад старшыні парлямэнту, яшчэ да канца не асэнсоўваючы, што Васіль Быкаў ужо прадчуваў новую і вельмі цяжкую паласу ў гісторыі роднага народа. Мы разьвіталіся з нашым сябрам. Цяпер я разумею: мы тады ў апошні раз бачыліся і размаўлялі з прарокам, які, адчуваючы блізкае ліха, усё ж верыў, што яно мінецца, што Беларусь застанецца незалежнаю дзяржаваю.

Маючы такога пісьменьніка, як Васіль Быкаў, беларусы не павінны ні перад кім хіліцца, духоўнае разьвіцьцё гэтага чалавека адлюстроўвае разьвіцьцё самой нацыі беларусаў і ставіць беларусаў у раўнапраўны стан з усімі эўрапейскімі народамі.

Лазар ЛАЗАРАЎ

ПРАЎДА ЗАСТАНЕЦЦА

Пачну з цытаты:

“Напэўна, анёл справядлівасці заўсёды спазняецца.

Зноў і ў каторы раз мы апынаемся перад тым грамагласным фактам, калі сапраўднае прызнанне прарока адбываецца за межамі ягонага зямнога жыцця, калі ў адносінах да яго даводзіцца ўжываць дзеяслоў быў замест ёсць. Хаця, што дачыцца Віктара Някрасава, гэтае сцверджанне справядлівае толькі часткова: усё-такі, не ў прыклад многім іншым, ён зведаў пры жыцці і ўдзячнасць чытачоў, і пісьменніцкую славу, і нават эфемернае, зменлівае і кароткачасовае адабрэнне ўлад. Але ўсё ж, усё ж... Як было б добра, калі б не было таго, што, на жаль, было, калі б наша літаратура развівалася так, як ёй і трэба было развівацца ва ўмовах цывілізаванага дэмакратычнага грамадства на аснове адзіна магчымай для яе каштоўнасці — маштабу асобы і таленту. На жаль, талент, як гэта ў нас вядзецца здаўна, — не гарант прызнання, а часцей прычына для ганьбавання, збівання камянямі”.

Так пасля смерці Віктара Някрасава пісаў пра яго Васіль Быкаў. І думачы пра лёс Быкава, я адразу ж успомніў гэтае

месца з яго мемуарнага нарыса. Успомніў, таму што яно магло б службыць аўтахарактарыстыкай жыццёвага і літаратурнага (адно ад другога не адарвеш) шляху самога Быкава: і яго ўвесь час пераследавалі за талент, за вернасць праўдзе. Пры таталітарным рэжыме праўда (пра дзень сённяшні ці пра мінулае — усё роўна) разглядалася кіраўнікамі як небяспечная падрыўная акцыя. І з ёй і з тымі, хто ёй верны, вялі знішчальную вайну: праўду выкарчоўвалі, аб’яўлялі хлуснёй, праўдалюбцам тым ці іншым чынам затыкалі рот, “прапясочвалі”, білі, нявечылі рэдактарскімі, асабліва цэнзурнымі патрабаваннямі, не друкавалі. І Быкава таксама ад начальніцкай пугі, што свістала над яго галавой, не абаранялі ні ягоная вялікая пісьменніцкая слава, ні прызнанне чытачоў. Наадварот. Усё гэта толькі падагравала начальніцкі гнеў. Праўда, Быкава не выключылі з партыі, як Някрасава, — ён быў беспартыйны. Не пазбавілі, як Някрасава, грамадзянства — час ужо ўсё-такі быў не той. Але таксама выштурхнулі за мяжу, і ён вымушаны быў апошнія свае гады бадзяжнічаць на чужыне, пераязджаючы з адной краіны ў другую.

Іх — і Някрасава, і Быкава — вяршыцелі лёсаў працягвалі пераследаваць нават і пасля смерці, відаць, лічачы, што вынесеныя ім калісьці прыгаворы не маюць тэрміну даўнасці і не могуць быць адмененыя. Па ўказанні Ягора Лігачова, тады другога чалавека ў партыйнай іерархіі, “Літаратурной газете” забаранілі друкаваць некралог Някрасаву, які напісаў Быкаў. А прыезд Быкава ў Мінск пасля аперацыі (трэба ўявіць сабе, як яму было, цяжкахвораму, пры нясцерпных фізічных пакутах, не ведаючы мовы, паразумецца з чэшскімі ўрачамі і медсёстрамі!) беларускія ўлады вырашылі абставіць як вяртанне блуднага сына пад крыло спагадлівага “бацькі”, які па тэлебачанні неяк, нібыта ў парыве добрых пачуццяў, што перапаўнялі яго да пісьменніка, расказваў, што са школьных гадоў удзячна памятае вершы Быкава, выклікаўшы ата-рапеласць і ва ўдзельнікаў перадачы, і ў мноства яе гледачоў, якія добра ведаюць, што пісаў Быкаў. Пад кіраўніцтвам гэтага знаўцы Быкава кампанія вырашыла наладзіць ненавіснаму пісьменніку казённыя хаўтуры, каб перашкодзіць сапраўдным яго чытачам правесці ў апошні шлях першага пісьменніка краіны. Гэты палітычны фокус, аднак, не ўдаўся: многія сотні прыхільнікаў таленту Быкава, старыя і маладыя, праз увесь

горад з вялікім жалем праводзілі заступніка праўды і чалавечнасці — гэта было натуральным самаарганізаваным выказваннем народнага прызнання.

Незадоўга да смерці Віктар Някрасаў надрукаваў артыкул (здаецца, гэта быў наогул яго першы артыкул) “Аб акупнай праўдзе і іншым”. У канцы ён цытаваў Быкава: “Ад умення жыць годна вельмі шмат залежыць у наш складаны, трывожны час. Урэшце менавіта навукай жыць годна вызначаецца захаванне жыцця на Зямлі. Жыць сумленна нялёгка. Але чалавек можа быць чалавекам, і род чалавечы можа выжываць толькі пры ўмове, што сумленне людское будзе на вышыні...” Пасля гэтых слоў Быкава Някрасаў напісаў: “Як добра сказана... Так, жыць сумленна нялёгка... А калі гэта яшчэ і забаронена? А то нават і караецца? Як цяжка прабівалася тая самая, то пацыфісцкая, то рэмаркаўская “акупная праўда” пра Вялікую нашу Айчынную вайну”. Заканчваўся артыкул Някрасава нясцерпна горкімі радкамі: “Бог ты мой, як цяжка быць рускім пісьменнікам. Як цяжка жыць сумленна...”

Напэўна, гэтая горыч будзе пранізваць і мае ўспаміны пра Васіля Быкава...

* * *

Пачынаючы гэтыя нататкі, я павінен зрабіць адну агаворку. Я шмат разоў пісаў пра творы Быкава. У 1979 годзе выйшла мая кніга пра яго — нарыс творчасці. Здаецца, не было ніводнай (ці амаль ніводнай) яго рэчы, пра якую б я не пісаў. У апошні раз то была прамова да зборніка “Воўчая яма”, які быў складзены з яго пазнейшых твораў і выйшаў у 2001 годзе. З самага пачатку ён быў адным з вельмі паважаных мною пісьменнікаў, які так шмат даў літаратуры франтавога пакалення. Але зараз я не буду рабіць крытычны і літаратурны аналіз яго аповесцяў і апавяданняў, створанага ў іх мастацкага свету (хоць, пэўна, такога кшталту матывы будуць усё-такі ўзнікаць — як жа без іх, гаворка ж ідзе пра магутны талент, для якога літаратурная праца стала сэнсам і галоўным зместам усяго ягонага жыцця).

У мяне іншая мэта — я буду пісаць пра яго самога, пра чалавека, які стаў адным з самых блізкіх маіх сяброў. І тое, што жылі мы далёка адзін ад аднаго: у Савецкім Саюзе ў розных рэспубліках — ён у Гродна, потым у Мінску, а калі Саюз

распаўся, у розных краінах, потым яго з Беларусі выштурхнулі, як у нас пачалі казаць, у “далёкае замежжа” — у Фінляндыю, Германію — пад Берлін і ў Франкфурт, у самы апошні час у Чэхію, у Прагу, — але ўсё гэта не перапыняла і не паслабляла нашыя сувязі. І бачыліся мы, нягледзячы на сотні кіламетраў, што пралягалі паміж намі, даволі часта — у Гродна, у Мінску, а болей за ўсё ў Маскве.

Пазнаёміліся мы вельмі даўно: цяпер ужо можна сказаць, што дружба наша працягвалася палову жыцця.

У самым пачатку шасцідзiesiąтых у “Дружбе народов” была надрукавана яго аповесць ра вайну “Трэцяя ракета” і амаль адначасова выйшла кніжка “Жураўліны крык”, у якой была аповесць і некалькі аповяданняў — таксама пра вайну. Мне гэтыя рэчы спадабаліся, у іх я ўбачыў пацвярджэнне таго, пра што незадоўга перад гэтым пісаў і за што мяне даволі даўга “пясочылі”. Прашу прабачэння ў чытачоў за тое, што, стрымліваючы пачуццё сціпласці, я ўспамінаю гэты свой даўні артыкул “Пядзя нашай зямлі”, які, як даведачна сказана ў літаратурным летапісе “адліжных” гадоў, стаў пачаткам дыскусіі пра “акопную праўду” ў літаратуры пра вайну і які ў рэальнасці афіцыйная і законапаслухмяная крытыка тады моцна трапала за гэтую самую “акопную праўду”, “рэмаркізм”, “дэгераізацыю” і іншыя такога кшталту ідэалагічныя “грахі”. Акрамя ўсяго іншага, першыя аповесці Быкава, як мне здавалася, сведчылі, што “акопная праўда” не выдумка маскоўскіх эстэтаў — так яе называла злавеснае пураўскае варанне, а вельмі шырокая літаратурная з’ява, народжаная незамутнёнай памяццю яе непасрэдных удзельнікаў пра рэальную вайну, з’ява, якая з цяжкасцю прабівала сабе дарогу да чытача. І тое, што ў “Новом мире” мне, аўтару такога сумленнага выступлення, якое, з пункту гледжання цэкоўска-пураўскай артадаксіі, штурхала літаратуру на заганны шлях, прапанавалі напісаць пра быкаўскія аповесці, было наогул падтрымкай самым лепшым нашым часопісам той прозы, якую крыху пазней пачалі называць “лейтэнанцкай”.

А ўспамінаю я гэтую гісторыю яшчэ і таму, што, напэўна, яна зрабіла сваю справу ў тым, што Быкаў з увагай аднёсся да майго артыкула пра яго першыя рэчы. Неўзабаве я атрымаў ад яго ліст, ён звяртаўся да мяне па імю і імю па бацьку і на Вы (і потым яшчэ ў некалькіх лістах гэта захоўвалася). Гэта быў

ветлівы ліст незнаёмаму (калі знаёмаму, то толькі па нейкіх публікацыях) чалавеку. Ён дзякаваў мне за добрыя словы. Вядома, ліст быў у большай меры праявай не столькі ўвагі асабіста да мяне, а праявай уласцівых яму наогул добра-зычлівых адносін да людзей. Пасля я змог гэта ацаніць. Ён часта ў лістах сваіх хваліў прачытаныя творы, якія яму спадабаліся.

Я адказаў яму, і ў нас завязалася перапіска, галоўнымі тэмамі якой былі, вядома, літаратура пра вайну і нашы “частакольныя” выдавецкія і цэнзурныя бясчынствы, з якімі мы так ці інакш сутыкаліся на кожным кроку. Пасля час ад часу, відаць, калі ў яго ўзнікалі нейкія сумненні, ён прасіў прачытаць рукапісы — хацеў параіцца...

З таго часу перапіска працягвалася і працягвалася без перапынкаў — пісалі адзін аднаму не толькі з “месцаў сталага пражывання”, але і ў час адпачынкаў — з паўднёвых і прыбалтыйскіх дамоў творчасці. Цяпер я з сумным і светлым пачуццём перачытваю ягоныя лісты — некаторыя на машынцы, большая частка выразным почыркам (ніводнага неразборлівага слова). І ў іх мне ўвесь час чуецца яго роўны, спакойны голас, яго няспешная інтанацыя чалавека, які нічога не гаворыць проста так, каб падтрымаць гаворку.

“Сапраўды, — пісаў ён мне ў той час, — вельмі многага з сапраўднай праўды мы не сказалі, мне здаецца, што мы яшчэ ідэалізуем і працуем па старых, у многім ад сталінскай школы канонах, не столькі ўглыб, колькі ўшыркі. Таму не дзіўна, што пры параўнанні нават лепшых нашых твораў пра вайну з адна-тэмнымі творамі з Чэхаславакіі, Югаславіі ці Польшчы мы часта выглядаем вельмі бедна. (Заўважу, што Васіль і тады, і пазней вельмі шмат і прагна чытаў, быццам стараючыся на-вярстаць тое, чаго недабраў з-за службы ў арміі на краі свету, у курыльскай цьмутаракані. — Л. Л.) А час ідзе, пакідаюць свет тыя, што вынеслі на сабе ўвесь цяжар вайны, і наступным пакаленням застанецца прапагандысцкая літаратура, зробленая па ўтылітарнай мерцы кожнага дадзенага часу, а не па вялікай мерцы праўды. Някрасаў, Казакевіч, Бакланаў, Бондараў, яшчэ пяць-восем чалавек, па-сапраўднаму праўдзівых і таленавітых, але ж для такой краіны да крыўднага мала.

Вядома, патрэбна гармадзянская смеласць і патрэбен талент, але якую ж сілу павінен мець гэты талент, каб прабіць сабой

глыбу ярага супраціўлення чыноўнікаў і зрабіць рукапіс здабыткам літаратуры! Вось і даводзіцца, не маючы яго ў патрэбнай меры, часова адступаць, як гэта здарылася ў мяне з “Баладай”. (Наколькі памятаю, я ў сваім лісце крытыкаваў “Альпійскую баладу”, лічачы, што гэтая рэч напісана ніжэй яго таленту, што ёю ён аддў даніну белетрыстыцы. — Л. Л.) У вядомую пару сустрэч і накатак давялося адкласці рукапіс зусім іншага характару і ўзяцца за тое, што менш за ўсё падыходзіла мне. А “Пастка”! За два гады гэтае апавяданне абышло амаль усе рэдакцыі (дарэчы, на беларускай мове так да гэтага часу і не апублікавана) і выйшла ў свет пераробленым наадварот (між іншым, нават без майго ўдзелу). У Беларусі мае кнігі гадамі не выдаюць па розных прычынах, артадаксальная крытыка спачатку выступала катэгарычна супраць, а цяпер звычайна замоўчвае іх. Як правіла, пасля чарговай рэдактуры сам пачынаеш ненавідзець свой твар, але бяссільны што-кольвечы паправіць у ім.

Хаця, спадзяюся, Вы і без мяне ўсё гэта цудоўна ведаеце. І разумеце. Вы не можаце не разумець, я ў гэтым упэўнены.

Ад вайны ў мяне так шмат у галаве і на сэрцы, што, думаю, хапіла б на ўсё жыццё. Але іншы раз заходжу ў тупік: а ці трэба? Ці не пакінуць усё гэта і ці не перакваліфікавацца ў дрэсіроўшчыка якіх-небудзь звяркоў для цырка. Напэўна, гэта было б цікавей. І ўсё гэта не таму, што цяжка, а таму, што бескарысна. Калі б няхай сабе і тытанічныя намаганні давалі хоць які-небудзь вынік. А то ж няма выніку. Альбо яго процілегласць.

Аднак, дарагі Лазар Ільіч, прашу мяне прабачыць. Я зусім не меў намеру скардзіцца, проста так прарвалася...”

Хачу сказаць, што тое рэдактарскае і цензурнае самавольства, пра якое піша Быкаў, тады яшчэ не было накіравана супраць яго асабіста — такі быў агульны ход рэчаў, ахвярай якога ён рабіўся, білі, як мы ў вайну гаварылі, па плошчы. Але гэта былі яшчэ кветачкі, ягадкі выпяваюць потым, калі на змену некаторым ліберальным паведам “адлігі” прыйдуць суслаўска-брэжнеўскія “замаразкі” і Быкаў стане персанальным аб’ектам мэтанакіраванага цкавання (пра гэта гаворка наперадзе).

Тэма “ярага супраціўлення чыноўнікаў”, з якім яму даводзілася часта сутыкацца, шматкроць так ці інакш узнікала

ў яго лістах і, вядома ж, у нашых размовах, калі мы пазнаёміліся і пачалі сустракацца.

Прывяду яшчэ некалькі ўрыўкаў на гэтую балючую тэму з яго лістоў.

“Цяпер нічога не пішу і не хочацца. Ваенная тэма невычарпальная, і ў ёй знайшлося б што сказаць мне, але ачуваю: дзесьці яна жывае сябе ў народзе, асабліва пасля такіх трыумфальных і афіцыйных юбілеяў, як летась, чытач адварочваецца, шукае чагосьці іншага. Але для іншага патрэбна значна большая ступень праўды, чым тая, якой літаратура валодае сёння”.

“Дзякуй табе за ліст і рэцэнзію — сам разумеш, наколькі важная для мяне твая думка пра маю новую аповесць. Прызнацца, я ўжо пабойваўся, думаў — не спадабалася. Хоць, вядома, я разумею, што цяжка ёй спадабацца ў такім выглядзе — выціснутым і абскубленым — бо некалькі месяцаў толькі тое і рабілі, што прыгладжвалі і падразалі ўсё, вядома ж, самае важнае.

Таму вось так і атрымліваецца: хочаш і чакаеш каб надрукавацца, а надрукуюць і бачыш, што радавацца няма чаму. І вінаваціць няма каго: усе добрыя хлопцы і ніхто табе шкоды не хацеў.

Ну а цяпер пачынаецца другое дзеянне: Масква пакуль што маўчыць. А тут ужо загаварыла буйнакаліберная артылерыя — у газетах атрыкулы на паўпаласы — разгром поўны. Аказваецца, такога на вайне не было, усё не так, камандзіры і байцы іншыя, аўтар сказіў, перакруціў, ачарніў, апаганіў. Цярплю, што рабіць!”

Як часта ў яго лістах пасля гаворкі пра падобныя непрыемнасці і нягоды ўзнікае паўтор-формула вымушанага гарапашнага доўгацярпення: “Ну як-небудзь...”

І як ён радаваўся, калі зрэдчас раптам праносіла без нажніц і латак, калі так званы “рэдакцыйны працэс” праходзіў без праўкі, якая мяняла сэнс і стыль:

“Выйшла нарэшце “Нева” з аповесцю. Ленінградцы малайцы, я іх люблю за тое, што яны асабліва не лезуць ні ў сістэму вобразаў, ні ў мову і правяць беражліва — так, тое-сёе. Здаецца, у аповесці нічога не перайначана”.

Я не хацеў бы, аднак, каб пасля цытат (а колькасць іх можна было б лёгка павялічыць) у чытачоў узнікла ўражанне,

што вакол Быкава быў суцэльны змрок.

Вядома, яго хмурныя і насцярожаныя адносіны не толькі да рэдактарска-цэнзурнага самавольства, але наогул да цяжкой рэчаіснасці ў многім былі звязаны з тым, што ў сваіх кнігах на працягу доўгіх гадоў ён быў заглыблены ў трагічны матэрыял жорсткай, жудаснай вайны.

Лёсы яго герояў былі трагічныя. Зноў і зноў пад знішчальным кулямётным агнём атакуюць яны немцаў, што ўмацаваліся на нейкім невядомым узгорку, які на мове вайны называецца пануючай вышыняй. Зноў і зноў агаладалыя, апранутыя бог ведае ў што, зімой прамерзлыя да касцей, улетку церпячы ад заедзі, ідуць партызаны на заданне — узрываць мост або “жалежку”, ці разжыцца для атрада якога-небудзь харчу, — ідуць, не ведаючы, што іх чакае на гэтай лясной паляне ці на блізкім хутары. Зноў і зноў сціскае страшнае кола “блакіроўкі” воўчая зграя карнікаў. Гарыць вакол лес, гараць вёскі, гараць людзі, і не дай бог жывым — на пакуты, на здзекі — трапіць у лапы гэтым звярам...

І разам з героямі аўтар — пад кулямётнымі чэргамі, што не даюць узняць галавы, па горла ў балоце, акружаным паліцаямі, на касталомным допыце ў нямецкай камендатуры, у палаючай хаце, знемагаючы ад спёкі, задыхаючыся ў дыме.

Зноў і зноў перажываў ён вайну — і сваю, “лейтэнанцкую”, і чужую таксама, як сваю.

Тыя, каму давялося вяваць, ведаюць, якая гэта нялёгкая справа пасля шпіталю, дзе ў цябе не страляюць, не бамбяць, тры разы на дзень кормяць, спіш на прасціне, праўда, раны баляць, бывае, вельмі моцна, але паступова гэта праходзіць, як цяжка пасля шпіталю зноў вяртацца на перадавую — добра ведаеш, што цябе там чакае. І ўсё-такі, падлаталі цябе, здароўе дазваляе, вяртаешся. Абавязак патрабуе, тваё месца цяпер на перадавой.

А калі, як Быкаў, дзесяцігоддзямі з адной кнігі ў другую ў гэтай апраметнай, у гэтай крывавай бойні? Ці не трэба здзіўляцца, што ўсё гэта наклала, не магло не накласці, глыбокі адбітак на яго светаўспрыманне.

Але ляжаць у мяне і іншыя лісты. Яны з Ірынай, жонкай, часта ездзілі адпачываць у Ніду. Ён любіў гэтыя мясціны, там яму ўдалечыні ад мітусні, ад тэлефонных званкоў, у жаданай адзіноце добра працавалася, там ён і адпачываў душой. Наогул

цаніў малалюднасць, неяк расказваў мне, што калі вельмі назаляюць рознымі неабавязковымі справамі і тэлефоннымі званкамі, хаваецца ў гаражы, дзе ніхто яго не можа дастаць, і з задавальненнем корпаецца ў машыне (прызнаюся, гэта мяне ўразіла — мне ў галаву не прыходзіла, што ў яго можа быць нейкая цікавасць да тэхнікі — аказваецца, была). З Ніды прыходзілі лісты, падсведчаныя гумарам, ілюстраваныя Васілёвымі малюнкамі. Ён добра маляваў, некалі нават паступіў у Віцебскае мастацкае вучылішча — тое, што звязана з імем Марка Шагала, шкада толькі, што вучыцца там яму давялося нядоўга. Дарэчы, мала хто ведае, што ў зборніку “Калі гарматы грывелі...”, які выйшаў трыццаць гадоў таму, у 1973 годзе, надрукаваны яго малюнкi, зробленыя ў апошнія дні вайны.

Прывяду, каб хоць трохі развеець змрочныя фарбы, урыўкі з яго “адпускных” лістоў:

“Прывітанне вам на Чарнамор’е з процілеглага боку, з сівой, халоднай, дажджлівай Балтыкі. Праўда, была вельмі дажджлівая, але вось ужо пару дзён надвор’е наладзілася, і цяпер на мой ствол свеціць пяшчотнае асенняе сонца, весяліць думкі і спадзяванні. Наогул мы задаволеныя, я — больш стрымана, а Ірына радуецца. Таму што: паветра, ад якога любата пад лыжачкай, цішыня, як на месяцы, малалюддзе, быццам у закінутай вёсачцы. І праўда — ніводнага знаёмага твару, адны стрыманыя нешматслоўныя літоўцы. Ёсць, праўда, некалькі масквічак, але і яны паводзяць сябе так, быццам правінцыялькі.

Тры дні, як мы тут, я перакладаю свае старонкі, Ірына перадрукоўвае, астатні час яна ходзіць па пасёлку, па беразе, збіраецца схадзіць на мора (1 км), у дзюны (2 км). Яшчэ ходзім у кіно кожны дзень, часам па два разы. У Мінску не былі ў кіно, напэўна, паўгода ці год...

А яшчэ — мы часта ўспамінаем вас, таму што любім, таму што кола гэтай любові ва ўзроставых адносінах усё звужаецца і ў ім мала хто застаецца. Але тыя, што застаюцца, робяцца дарагімі ўдвайне...”

І яшчэ азін падобнага настрою ліст:

“Вось ужо тыдзень, як мы тут шчаслівыя — я — упрогшыся ў сваю творчую тачку, а Ірына — наадварот: вызваліўшыся ад побытавага ярма. Тут ціха і нават пагодліва: удзень свеціць сонца, па-асенняму, вядома, не гарача. Але і не холадна. Пад акном майго кабінета (з акном на ўсю сцяну) ціха гайдаюцца

вяршынкi маладых сасонак, удалечыні відаць горб дзюны і гарызонт... Народу тут няшмат... З літоўцаў знаёмы адзін В. Бубніс, з ім часам перакідваемся парай слоў... Мы тут на мора глядзім толькі з узгорка. Усё-такі загінуць на сушы і на моры — дзве вялікія розніцы, як казалі б адэсіты. А яны ведалі толк у моры. Чаго не скажаш пра наварасійцаў. Тут няшмат небяспекі, хіба што кабаны, якія за дзве мінулыя начы добра перавярнулі газон пад нашым акном. Але мы іх не бачылі, спалі”.

Пазнаёміў мяне з Быкавым Саша Адамовіч (яго я ўжо ведаў, ён больш ці менш рэгулярна друкаваўся ў “Вопросах літаратуры” — адразу ж хачу тут заўважыць, што калі час ад часу буду ў гэтых запісках называць яго Сашам, а Быкава Васілём, гэта не фамільярнасць — так было ў жыцці і рука не паварочваецца пісаць інакш, гэта было б літаратурным “упрыгожваннем”). Знаёмства адбылося на нейкім вялікім пісьменніцкім зборышчы, на якое прыехалі беларусы (чаму яно прысвячалася, ужо не памятаю).

Яны, Саша і Васіль — былі самыя блізкія сябры, але пры гэтым людзі розныя, рознай пароды. Саша быў чалавек гарачы, ён умомант увязваўся ў палітычную і ідэалагічную бойку, заводзіўся з паўабароту, па слова ў кішэню не лез, выразаў не выбіраў — мог публічна “ўрэзаць” і кіраўніку КДБ Кручкову, і Гарбачову. Саша са сваёй невычарпальнай грамадскай энергетыкай быў важнай духоўнай апорай для Васіля, усяляў у яго аптымізм і бадзёрасць, дапамагаў глядзець на жыццё не так змрочна. Васіль жа быў бясстрашны, калі перад ім быў аркуш чыстай паперы, тут нішто не магло прымусіць яго адысці ад праўды. Гэта было ягонае поле бою. Колькі яго ні білі, не адступаў, не скараўся, не сыходзіў на надзейную, размініраваную жыццёвую тэрыторыю, стаяў на сваім.

Ён быў маўчун, у яго ўсё ішло ўсярэдзіну — у кампаніях мала гаварыў, болей слухаў. Лічаныя разы я бачыў яго на трыбуне ў вялікай аўдыторыі — заўсёды гаварыў коратка, спакойна і толькі ў тых выпадках, калі па розных акалічнасцях лічыў немагчымым для сябе доўга маўчаць. Але некаторыя яго выступленні я добра запаміну. На з’ездзе беларускіх пісьменнікаў ён вельмі цікава гаварыў пра тое, што мову трэба не толькі захоўваць і абараняць (балючае гэта пытанне для беларускіх пісьменнікаў), але і ўзбагачаць, мова павінна

асвойваць тое новае, што дае нам жыццё і новы час. У 1975 годзе на ўсесаюзнай нарадзе, прысвечанай ваеннай літаратуры, ён як само сабой зразумелае ў ліку лепшых назваў “У акопах Сталінграда” Някрасава, якога незадоўга да гэтага выпхнулі ў эміграцыю, і выклікаў гэтым літаратурна-чыноўны прырэпалах.

Калі Васіль стаў дэпутатам (па пісьменніцкай “курыі”), яму і ў голаў не прыходзіла лезці на трыбуну, ён наогул ніводнай сесіі не дасядзеў да канца — захворваў — не дыпламатычна, а на самой справе захворваў і ехаў дамоў. “Я не магу слухаць, што яны гавораць, глядзець, як яны па камандзе парткіраўніцтва аднадушна галасуюць”, — расказваў ён мне (сядзець яму па тэрытарыяльным прынцыпе даводзілася ў беларускай дэлегацыі, якая амаль уся пагалоўна была камуністычнай — партыйныя і дзяржаўныя чыноўнікі).

Калі шукаць іх, Адамовіча і Быкава, “люстры” адбітак у кнігах Быкава, то Саша быў радня Сцепанідзе, а Васіль — Петраку са “Знака бяды”.

Васіль не любіў верхаглядства і паспешлівасці. Ён мог не пагаджацца, стаяць на сваім, але я не памятаю яго ўзбуджаным, у гарачых спрэчках. Здаралася, што і ў нас не супадалі ацэнкі той ці іншай з’явы, але спрэчка ніколі не ўзнікала — гэта была не спрэчка, а абмен думкамі.

Абодва яны — і Адамовіч, і Быкаў — сталі маімі сябрамі. Сашам, яго грамадскім тэмпераментам завадатара, прыроджанага лідэра я захапляўся. Але мне, відаць, з-за падабенства нашых натур, характар Васіля быў больш блізкі, больш родны, ці што.

“А гэта Лазараў”, — сказаў Адамовіч, прадстаўляючы мяне Быкаву, і я зразумеў, што Быкаў мае прозвішча памятае.

Мы пачалі сустрэцца. Першы раз, здаецца, у ЦДЛ — ці то абедалі, ці вячэралі ў нейкай “зборнай” пісьменніцкай кампаніі, а потым у кожны яго прыезд у Маскву ён бываў у мяне дома (калі гэта чамусьці не атрымлівалася, ён у лістах абавязкова тлумачыў, чаму так здарылася). Заўляўся абавязкова з нейкімі падарункамі — гэта было не толькі традыцыйнае наша “гаруцае” і цукеркі жонцы, з Італіі прывёз бутэльку к’янці, якое было тады абсалютнай экзотыкай (як рэмаркаўскі кальвадос), з Мінска — там пачалі выпускаць — маленькі, як запалкавы пачак, будзільнік, аднойчы аднекуль з замежжа з’явіўся з велізарнай лялькай, якая штосьці гаварыла і спявала, і падарыў

яе маёй унучцы, лялька была амаль такога ж росту, як чатырохгадовая Васіліса, і яна яе пабойвалася.

Хутка высветлілася, што многае нас, аднагодкаў (я на некалькі месяцаў старэйшы), аб'ядноўвае: і франтавое мінулае лейтэнантаў-"акопнікаў", і погляд на вайну, і не толькі на вайну, але і на тое, што адбывалася і адбываецца ў краіне, і, вядома, літаратурныя густы. Карацей кажучы, мяне не толькі захапілі яго кнігі, у ім самім я адчуў блізкую душу.

Здаецца, і я ў яго выклікаў сімпатыю. Пачаў клікаць у госці да сябе ў Гродна. Мне таксама вельмі хацелася з'ездзіць да яго, але вырвацца з часопіса было няпроста. Я паабяцаў начальству інтэрв'ю Быкава і атрымаў згоду. Паслаў Васілю пытанні і адправіўся ў Гродна.

У Гродна Васіль быў з малодшым сынам (таксама Васілём, такім жа нешматслоўным, як бацька, а магчыма, ён мяне, незнаёмага чалавека, саромеўся), студэнтам-медыкам. Старэйшы сын Сяргей паступіў у ваеннае вучылішча, што бацьку, як я зразумеў, не вельмі задавальняла. Васіль не толькі да вайны ставіўся як да бесчалавечнай, страшнай справы, у яго была стойкая невылечная ідыясінкразія да арміі, да казарменных парадкаў і адносінаў — відаць, усяго гэтага на Курылах ён наеўся ў поўнай меры. Памятаю, як у адзін з прыездаў у Маскву ён паказаў мне ваенны білет і радасна паведаміў, што яго нарэшце знялі з уліку. Я засмяяўся: "Ды каму ты і раней быў у арміі патрэбен!" Ён вельмі сур'ёзна адказаў: "Не смейся, у адзін цудоўны дзень маглі прыслаць позову і адправіць у гарнізон, куды Макар цялят не ганяў, ці яшчэ горш, у абмежаваны кантынгент выконваць інтэрнацыянальны абавязак куды-небудзь у Венгрыю ці Польшчу". Сама думка пра тое, што такая магчымасць існуе, — няхай сабе тэарэтычна — яго прыгнятала.

Да майго прыезду інтэрв'ю было гатова, Васіль адказаў на ўсе пытанні, мы, здаецца, паправілі два ці тры словы (потым гэтае інтэрв'ю не аднойчы перадрукоўвалася, у ім былі і матэрыялы, што характарызавалі творчасць самога Быкава, і нетрывіяльныя яго меркаванні пра асвятленне вайны ў нашай літаратуры). Я паклаў інтэрв'ю ў партфель, а пасля правёў у Гродна некалькі цудоўных дзён, якія запамніліся на ўсё жыццё. Не буду паўтараць Быкава, ён напісаў пра гэта ў свёй апошняй, мемуарнай кнізе "Доўгая дарога дадому" — пра

тое, як паказваў мне стары Гродна, як мы цэлы дзень плылі па ціхім, бязлюдным Нёмане (у яго была маленькая маторная лодка), расклалі вогнішча, смажылі шашлык, выпівалі — у мяне захаваўся цэлы пачак фатаграфій, якія ён прыслаў, — як наступным днём на “маршрутцы” адправіліся ў Літву, у Друскенікі.

Раскажу пра тое, што мяне ўразіла. Нагаварыліся мы там, у Гродна, уволью. І я даведаўся пра нечаканыя для мяне рэчы. Едучы да Быкава, я быў упэўнены, што пасля Вольгі Корбут — славутай гімнасткі, чэмпіёнкі краіны, свету і алімпійскіх гульняў — ён самы вядомы і паважаны ў гэтым горадзе чалавек (у яго ўжо было вядомае літаратурнае імя) і мясцовыя ўлады павінны ганарыцца такім земляком. Аказалася, што яны (у тым ліку і ядрэмнае КДБ) сапраўды праяўлялі да яго вялікую цікавасць, але таму, што ён быў у іх пад падазрэннем, збіралі на яго матэрыял, бачачы ў ім крыніцу небяспечнай палітычнай крамолы. Атручвалі, як маглі, жыццё яму і ягоным блізкім. Мінскія сябры ўгаворвалі Васіля пераязджаць у Мінск, лічачы, што ў сталіцы рэспублікі абставаіны лепшыя, ён зможа жыць спакойней. Але, як я зразумеў, рабіць гэтага яму не хацелася. Хаця неўзабаве ўсё-такі давялося...

Мінула колькі часу і “мясцовыя” непрыемнасці перараслі ў атакі на яго ўжо “ўсесаюзнага маштабу”.

Праўда, папярэднічала гэтаму тое, што змяніліся і кнігі Быкава. Знаходзячыся да гэтага ў асяродку “лейтэнанцкай” прозы, пафас і праблематыка якой былі ў тым, каб праўдзіва, не змякчаючы і не замоўчваючы, расказаць пра перажытае і ўбачанае на праднім краі, зараз Быкаў выбірае новы маршрут, пачынае пракладаць іншую сцяжыну.

Сталая проза Быкава, у аснове якой у большыні падзеі і людзі партызанскай вайны, ставіла перш-наперш праблемы маральна-філасофскія. Ён сканцэнтраваны на даследаванні сацыяльна-маральных калізій, даведзеных да краю сталінскім рэжымам і татальнай знішчальнай вайной, якую прынеслі на нашу зямлю гітлераўцы, ён імкнуўся высветліць, што адбываецца ў гэтых умовах з чалавекам. Больш за ўсё Быкава цікавяць паводзіны людзей у вельмі цяжкіх, экстрэмальных сітуацыях, ён старецца дакапацца да першапрычын, маральных вытокаў чалавечых учынкаў — вернасці і здрады, зладзейства і чалавечнасці, мужнасці і слабасці — пранікнуць у схаваную

пры звычайных умовах і аголеную жорсткімі выпрабаваннямі глыбінную сутнасць характараў і абставін. Гэта вечная і заўсёды новая для літаратуры праблема: чалавек і варожыя яму акалічнасці, якія часам загартоўваюць яго, будзячы ў ім энергію супраціўлення, часцей нявечаць, разбураюць яго душу. Юрый Трыфанаў, гаворачы ў той час пра перспектывы нашай ваеннай літаратуры, справядліва заўважыў, што пісьменнікам трэба “ісці далей, у сённяшні дзень, знаходзіць у ваеннай тэме балявыя кропкі, якія баляць дасюль”, — і ў якасці прыкладу назваў Быкава: яму гэта ўдаецца. Я толькі зрабіў бы тут адно, але істотнае дапаўненне, не папраўляючы Трыфянава, а развіваючы яго думку: праз гісторыі, якія расказваў Быкаў, выступалі не толькі нашы сённяшнія болі і беды, але і фундаментальныя, “вечныя” праблем чалавечага быцця.

Быкаў адным з першых у нашай літаратуры паслясталінскіх часоў — не толькі ў літаратуры пра вайну, хачу гэта падкрэсліць, — адвергнуў так званую класавую мараль (маральна тое, што служыць справе пралетарыяту, гэтая высокая мэта апраўдвае любыя сродкі), якая паслядоўна і мэтанакіравана прапагандавалася дзесяцігоддзямі як вышэйшае дасягненне грамадскай гісторыі і сацыяльнага вопыту, сцвярджаючы адзіную агульначалавечую мараль, якая адмаўляе заганныя сродкі, што непазбежна вядуць і прыводзяць да бесчалавечнасці. Развянчанне гэтага заразнага ідэалагічнага фетышу, які падобна ракавай пухліне пранік ва ўсе клеткі нашага жыцця, — лейт-матыў, унутраны падмурак сталай творчасці Быкава.

Гэтаксама рашуча адвяргае Быкаў такія абавязковыя тады ідэалагічныя “ўдакладненні” паняцця “гуманізм”, як “рэвалюцыйны”, “сацыялістычны”, справядліва лічачы, што на самой справе гэтыя ўдакладненні — толькі маска, пад якой хаваецца адмаўленне чалавечнасці. “А гуманізм не проста термин, к тому же говорят абстрактный”, — пісаў Давід Самойлаў. Для Быкава гуманізм быў не абстрактным, сумнеўным паняццем, а неабходнай умовай жыцця чалавека і грамадскага ўладкавання.

Перад вельмі складанымі пытаннямі ставіў сваіх герояў Быкаў: як захаваць чалавечнасць у бесчалавечных умовах, што чалавек можа ў гэтых трагічных абставінах, дзе тая мяжа, пераступіўшы цераз якую ён губляе сябе, ці толькі для сябе жыве чалавек? Паводле сведчання аднаго з супрацоўнікаў

“новамірскай” рэдакцыі, Аляксандр Твардоўскі, прачытаўшы “Круглянскі мост”, сказаў аўтару аповесці: “Вы заўважылі і ўлавлі галоўнае ў сваім творы, што хвалюе літаратуру з даўніх часоў і, магчыма, асабліва востра з часоў Дастаеўскага: чаго варта шчасце і што гэта за шчасце, калі яно дасягаецца смерцю хлопчыка, дзіцяці. Славутае пытанне Міці Карамазава...” Так, сувязь Быкава з мастацкай традыцыяй Дастаеўскага кідаецца ў вочы ўважліваму чытачу. Быкаў, каб пранікнуць у прычыны грамадскай неўладкаванасці, у глыбіні душы чалавечай, расказаць пра яе магчымасці і рэсурсы, таксама ставіць сваіх герояў ва ўмовы, якія Дастаеўскі называў “амаль фантастычнымі і выключнымі”, яны выклікаюць або іх найвышэйшы ўзлёт, або глыбокае маральнае падзенне. Гэта адбываецца ў час таго знішчальнага пажару, які палаў у нашай краіне на працягу амаль усяго XX стагоддзя і вынікі якога выразна бачацца Быкаву. Шмат было ў тых дзесяцігоддзях невыносна цяжкага, але, здаецца, самай вялікай нашай бядой быў створаны дэфіцыт чалавечнасці. Якраз гэта выкрываў у сваіх творах Быкаў.

Зразумела, што ён у ліку некалькіх іншых лепшых нашых пісьменнікаў той пары (да таго ж ён быў аўтарам ненавіснага партакратыі “Новаго мира”, што было дадатковым грахом), апынуўся на самым востры атак артадаксальна-карнай крытыкі. Дарэчы, артадаксальная заўсёды была і карная, за яе прысудам абавязкова ішлі крутыя “аргмеры”.

Прачытаўшы “Мёртвым не баліць”, я напісаў Васілю ліст, у якім хваліў аповесць, але заўважыў, што хутчэй за ўсё наша ідэйна вытрыманая, пільная крытыка будзе дзяўбаць яе. У мяне для гэтага невясёлага меркавання былі падставы: пакрысе, крок за крокам пачалася суслаўска-брэжнеўская “рэсталінізацыя”. І перш за ўсё гэта датычылася вайны: учынілі паказальны разгром кнігі Аляксандра Некрыча “1941. 22 чэрвеня” — аўтара выключылі з партыі, выгналі з інстытута, папракалі выдаўцоў, розныя спагнанні атрымалі тыя, хто на абмеркаванні абараняў гэтую кнігу. Цэнзурай быў забаронены набраны ў трох выданнях даклад Канстанціна Сіманава “Урокі гісторыі і абавязак пісьменніка”, у якім ён спрабаваў разабрацца ў прычынах нашых цяжкіх паражэнняў у першы перыяд вайны.

Праз нейкі час я атрымаў адказ ад Васіля. Ён пісаў: “Вядома, мне прыемна атрымаць твой ліст з такой высокай ацэнкай маёй аповесці. Па праўдзе сказаць, я пачаў ужо сумнявацца

ў яе вартасці, таму што на рускай мове гэтая гісторыя гучыць крышку ў іншай танальнасці, чым ў арыгінале (заўважу тут, што, здаецца, тады Быкаў зразумеў, што яго перакладаюць не лепшым чынам і пачаў сам перакладаць свае рэчы, хоць гэта было цяжка і ён скардзіўся, што аўтапераклад забірае ў яго шмат сіл. — Л. Л.)... Што датычыцца друкаваных водгукі, то я, вядома, не вельмі на іх разлічваў, гатоў прыняць і лаянку. Цяпер мне нічога не страшна, таму што мая справа зроблена, я выказаўся. А маім аднадумцам і абаронцам — сардэчна дзякую, я заўсёды памятаю, што кожнае праўдзівае слова ў літаратуры, выклікаючы гнеў артадоксаў, прыцягвае і сяброў, чыя падтрымка ўрэшце нашмат важнейшая, чым злосць нікчэмнасцяў”.

Так, я прадбачыў нападкі на “Мёртвым не баліць” падлізанскай крытыкі, але, прызнаюся, не мог сабе ўявіць, якая вакол аповесці і Быкава пачнецца вакханалія. Відаць, па загадзе ідэалагічных рулявых “Правда” надрукавала “установачны” (гэта значыла, што газеты, часопісы і выдавецтвы павінны арыентавацца на яго) артыкул, які каменя на камені не пакідаў ад аповесці “Мёртвым не баліць”. Вось яго выклад: “Аповесць “Мёртвым не баліць” — няўдача аўтара. Пра гэта трэба сказаць шчыра і бескампрамісна. Гэтая няўдача — вынік сур’ёзных ідэйна-эстэтычных пралікаў пісьменніка”. Што такое “ідэйна-эстэтычныя пралікі”, пра якія гаворыцца ў “Правде”, якія вынікі гэты прысуд нёс для абвінавачанага, тым, хто жыве ў той час, тлумачыць не трэба. Аўтарам гэтага зубадрабильнага артыкула быў нікому тады не вядомы аспірант Акадэміі грамадскіх навук пры ЦК КПСС Уладзімір Сеўрук (пазней ён стане добра, але не з лепшага боку вядомы ў літаратурна-часопісным свеце). Яго старанне было заўважана і ацэнена, яго запрасалі на працу ў ЦК, ён там хутка, як на дражджах, рос, стаў вялікім начальнікам у аддзеле прапаганды, адным з самых злосных тамашніх цэрбераў. Я называю яго, таму што доўгія гады, дзе толькі мог і як толькі мог, ён пераследаваў, цкаваў Быкава. А тады яго артыкул у “Правде” паслужыў сігналам для разгрому і “Круглянскага маста”, які быў надрукаваны неўзабаве пасля “Мёртвым не баліць”. Па аповесці тапталіся ўсе — ад “Учительской газеты” да “Литературки”. Па ўказанні Сеўрука — ён курыраваў не толькі газеты і часопісы, але і цэнзуру — усё, што прапаноўваў Быкаў для публікацыі,

разглядалася ў Галоўліце праз лупу. Дзякуючы яго нястомнай дзейнасці ў гэтым напрамку толькі праз адзінаццаць гадоў пасля часопісанай публікацыі з'явілася кніжнае выданне “Круглянскага маста”, праз восемнаццаць — аповесці “Атака з ходу”, праз дваццаць тры — аповесці “Мёртвым не баліць” (дзе апошнія — толькі ў “перабудовачны” час).

Ён уважліва прасочваў і тое, што пішуць пра Быкава. Успомню адну гісторыю, якая датычылася мяне. На выхадзе была мая кніга пра Быкава, яна ўжо была падпісана цэнзурай да друку, як раптам мяне выклікаў тагачасны дырэктар “Художественной литературы” і ў прысутнасці галоўнага рэдактара выдавецтва, загадчыка аддзела і рэдактара кнігі заявіў, што я павінен зняць з кнігі раздзел, дзе гаворка ідзе пра “Мёртвым не баліць”, інакш кнігу не выпусцяць. Вівісекцыя такога кшталту пасля візы Галоўліта — нават па тых не “вегетарыянскіх” часах усё-такі была гісторыяй неардынарнай. Я адмовіўся: “Няхай не выходзіць!” Вярнуўшыся да сябе ў часопіс, даведаўся, што папярэднічала гэтаму здарэнню. І вось што высветлілася. У пасляслоўі да зборніка Быкава, які выходзіў у бібліятэцы “Дружба народов”, Валянцін Аскоцкі станоўча пісаў пра “Мёртвам не баліць”. Гэта заўважыў Сеўрук. Кніга была прыпынена, загадана было зрабіць з яе “выдзірку” крамольных старонак (надзвычайная і вельмі дарагая аперацыя, якая рабілася ў друкарні ўручную). Відаць, пасля гэтага Сеўрук загадаў наладзіць масавую аблаву — і натыкнуліся на маю падпісаную ў друк кнігу, вырашылі і тут зрабіць тое ж самае. Я пайшоў да майго былога галоўнага рэдактара, ён стаў адным з сакратароў пісьменніцкага праўлення і веў крытыку. У гэтую гісторыю ён не захацеў умешвацца, але даў мне парад (як выйшла — добрую): звярнуцца ў аддзел культуры да Бяляева, які быў намеснікам загадчака гэтага аддзела і займаўся справамі літаратуры. Ні на што не спадзеючыся, я пазваніў Бяляеву, на маё здзіўленне, ён мяне на наступны дзень прыняў. Выслухаўшы, сказаў: “Мы нічога пра гэта не ведаем, з намі гэта не ўзгаднлася”. Я зразумеў, што да Сеўрука ён не вельмі прыязны. Спытаў у мяне: “Вы можаце скараціць з гэтага раздзела старонку?” Я зразумеў, што гэта на той выпадак, — раптам узнікне паміж аддзеламі канфлікт, — можна будзе тады сказаць: мы з аўтарам папрацавалі. “Паспрабую”, — сказаў я. “А я, — сказаў ён на развітанне, — пастараюся вам дапамагчы...” І сваё

абяцанне, за што я ўдзячны яму, выканаў.

Калі кніга, хоць і са спазненнем, усё-такі выйшла, я расказаў гэтую гісторыю Васілю. Мы пасмяяліся — непрыемнасці, якія шчасліва мінулі, потым часта здаюцца нам смешнымі. Васіль сказаў: “Бачыш, я цябе ветліва папярэджваў, каб ты не ўвязваўся ў гэтую гісторыю, будзеш, як я, сёрбаць усялякую дрэнь”. Сапраўды, калі я напісаў яму, што ў мяне ўзнікла ідэя напісаць пра яго кнігу, ён, быццам прадчуваючы, што мяне можа чакаць, перасцярог: “Ты пішаш, што збіраешся пісаць пра мяне кнігу, і гэтая вестка не скажу, каб узрадавала, хутчэй заклапоціла, быццам яе пісаць не табе, а мне самому. Але ў гэтай справе ёсць несумненная карысць, — напэўна, мы лішні раз з табой сустрэнемся — у Маскве ці тут, у Гродна. І гэта добра.”

Пасля выхаду “Сотнікава” выкрывальніцкая хваля, якой бамбілі Быкава, пайшла на спад. Новы сакратар беларускага ЦК Аляксандр Трыфанавіч Кузьмін пачаў выводзіць Быкава з-пад удару.

Кузьмін, расказваў мне Адамовіч, быў у вайну лётчыкам, добра ведаў, якой яна была на самой справе, і цаніў тую праўду, за якую паласавалі Быкава. Я аднойчы бачыў яго, ён прымаў нас, масквічоў, запрошаных на з’езд беларускіх пісьменнікаў, доўга з намі гутарыў і зрабіў на мяне ўражанне не партбурона, а нармальнага сур’ёзнага чалавека.

У 1974 годзе за аповесці “Абеліск” і “Дажыць да світання” Быкаву прысудзілі Дзяржаўную прэмію. У 1980 годзе яму было прысвоена званне народнага пісьменніка Беларусі, у 1984 годзе — Героя Сацыялістычнай Працы. Вядома, ва ўсім гэтым адыграла ролю тое, што адносіны да яго ў Беларусі на той час змяніліся. Я пішу пра гэтыя званні і ўзнагароды Быкава без ценю сарамлівасці. Мы добра ведалі і не забыліся, як часта высокія званні і ўзнагароды атрымлівалі няздары і прайдзі-светы, якія верна служылі ўладам. Але тым радасней было, калі званнямі і ўзнагародамі ўганароўваўся, як у выпадку з Быкавым, сапраўды яркі талент, ды які да таго ж вельмі шмат пацярпеў ад рэжыму краіны, дзе жыў і працаваў. І для вялікай радасці яго чытачоў гэта было перамогай справядлівасці.

Я мог пераканацца ў гэтым, пабываўшы на шасцідзесяці-годдзі Быкава. Вялікая зала тэатра імя Янкі Купалы была набіта бітком — яблыку не было дзе ўпасці. Ірыну (яна, як і Васіль, не любіла ніякай публічнасці, таму спяшалася) і

маю жонку з цяжкасцю дзесьці пасадзілі. Потым былі два пышныя прыёмы — уладны і пісьменніцкі. Пасля чаго па прапанове тады яшчэ маладога пісьменніка Віктара Казько вялікай кампаніяй (Быкавы, Адамовічы, Сяргей Залыгін, Казько, я з жонкай, малады фатограф Яўген Коктыш, які зрабіў цудоўныя здымкі, пачак якіх потым атрымаў і я) адправіліся на Прыпяць у фантастычнай прыгажосці мясціны — гаі векавых дубоў, чысцюткая вада (усё гэта потым было накрыта радыяцыйнай чарнобыльскай хваляй). Мяне тады ўразіла, колькі людзей, з якімі мы ў гэтай паездцы сутыкаліся, глядзелі па рэспубліканскім тэлебачанні юбілейны вечар, а галоўнае, чыталі Быкава. І гэта былі не толькі розныя раённыя культурныя работнікі, што зразумела, але і, скажам, рыбакі мясцовага рыбаўгаса, якія прыгатавалі нам нейкую асаблівую юшку, мы з імі выпівалі, гутарылі. Усе яны ведалі Быкава, ганарыліся ім.

Вось, здавалася мне, Быкаў дасягнуў самай высокай вяршыні пісьменніцкай славы і можа пакарыстацца яе вынікамі.

Але ўсё сталася не так. Мінула не так шмат часу, у Мінску пасля распаду Савецкага Саюза ўсталяваўся такі рэжым, пры якім адраділася самае змрочнае мінулае — і не ў якасці, як прынята думаць, фарсу, хутчэй яно напамінала злавсныя “капрысас” Гойі. На Быкава, на ПЭН-цэнтр, які ён узначальваў, пачалося сапраўднае паляванне. І тут у Мінску, як д’ябал з табакеркі, з’явіўся Сеўрук. Курылка быў жывы і поўны гатоўнасці працягваць сваю чорную справу. Страціўшы кіраўнічае крэсла на маскоўскім партыйным алімпіе, а разам з гэтым крэслам салодкую магчымасць забараняць, не пушчаць, цкаваць нялюбых, непакорных, ён, калі ў Беларусі стаў уладарыць Лукашэнка, прыехаў туды і пачаў адыгрываць важную ролю ў “культурным” жыцці краіны. Дзякуючы “волі і палітычнай дальнабачнасці” Лукашэнкі, піша Сеўрук, у Беларусі “створана эфектыўная сістэма ўлады”, менавіта тая, дадам я, пры якой такі буйны спецыяліст, як ён, і мог сябе зноў па-сапраўднаму праявіць. Яго шматгадовы вопыт знішчэння іншадумства быў належна ацэнены і пушчаны ў справу. Ён зноў, як у тыя дні, калі знішчаў “Мёртвым не баліць”, пачаў выкрываць і шальмаваць Быкава — яго “кіруючыя” падвалы задавалі тон афіцыйнаму друку. Ён нават зноў вярнуўся да “Мёртвым не баліць”, праўда, “ідэйна-

эстэтычных пралікаў” Быкава ўжо не чапаў, аповесць гэтая, піша ён (відаць, па волі ці мімаволі ўлічваючы некаторыя сённяшнія “павевы”), нікуды не годная, таму што гэта “схематычная рэч, напісаная па канонах дырэктыўнага сацрэалізму ў яго вульгарным варыянце”. У тыя гады, як я добра памятаю, Сеўрук з вялікай пашанай адносіўся да сацыялістычнага рэалізму і пільна сачыў, каб ніякіх адступленняў ад яго канонаў не было, адступнікаў караў бязлітасна. Але тут, калі галоўная задача — таптаць Быкава, чый маральны аўтарытэт такі высокі, што паваліць яго немагчыма, стойкі змагар з ідэалагічнай крамолай гатовы ў імя гэтага і ад сацрэалізму адхрысціцца. Па яго прыкладзе ў казённым беларускім друку ўсплылі штампы, якія мы добра помнілі: “пятая калона”, “касмапалітычная афарбоўка” і г. д. і да т. п. На ўласнай шкуры мы ўжо ведалі, што за гэтым пойдучь і адпаведныя метады абыходжання з іншадумцамі.

Перш за ўсё кнігі Быкава ў Беларусі перасталі выдаваць — дзейнічалі па старой, адпрацаванай Сеўруком у вышэйшым партыйным аэрапагу ў Маскве сістэме. Амаль не засталася часопісаў і газет, якія былі гатовы ці асьмельваліся друкаваць Быкава. З тымі ж, што рызыкавалі, распраўляліся. Але што яшчэ горш — Быкаў апынуўся зноў, як шмат гадоў назад, “пад каўпаком”, узяты “ў распрацоўку” — так гэта, здаецца, называецца. Тэлефануеш яму, яле ніякай упэўненасці, што слухае цябе толькі ён, няма. У той час я пачаў атрымліваць ад яго лісты з выдуманымі зваротным адрасам і прозвішчам адпраўшчыка. Вядома, я не мог паверыць, што мінскія паштавікі і тэлефаністкі пачалі так цікавіцца літаратурным жыццём і пісьменніцкімі справамі. Усё гэта ў свой час мы праходзілі і добра ведаем, што значыць стаць аб’ектам узмоцненай увагі аматараў прыгожай славеснасці ў цывільным.

Васілёвы лісты раз ад разу станавіліся ўсё больш змрочнымі і трывожнымі. Вось некалькі ўрыўкаў:

“Жыццё становіцца ўсё больш агідным ва ўсіх адносінах, а ў нас гэтая агіднасць накладваецца на няўмольна надыходзячую старасць. Здаецца, з усіх бедаў гэтая апошняя будзе самай цяжкай. Не ведаю, па якой з прычын — асабістай ці грамадскай, але кудысьці ўсё далей адыходзіць літаратура. Не толькі сам не пішу, але нават не хочацца чытаць, тым больш, што амаль усе (усе!) маскоўскія часопісы ад нас адрэзаныя (няма падпіскі),

а цяпер вось адразаюць і апошнія дэмакратычныя газеты (на другое паўгоддзе), напрыклад, няма падпіскі на “Известия”, якой я асабліва даражыў. Мінскіх газет хапае, але гэта амаль усе афіцыйныя, вядома, камуністычныя, за выключэннем 2-3 малафарматных, якія маюць па 3-4 судзімасці і пустыя рахункі ў банках. Праблема палітычная ўсё тая ж: камуністычны таталітарызм ва ўмовах эканамічнай катастрофы... Не ведаю, калі мы сустрэнемся (і ці сустрэнемся), але мы заўсёды памятаем вас і, здаецца, наша дружба, ніколі не азмрочаная, пойдзе разам з намі”.

“З паездкамі, здаецца, усё скончана. Ездзіць няма куды. Ды і няма чаго. Рэйсавыя аўтобусы адменены. А на сваёй машыне — 1200 руб. літр бензіну. Пры маёй пенсіі 80 тысяч, што роўна 13 даляраў. Ірына атрымлівае яшчэ менш (55 тысяч)... А я думаю: кола замыкаецца. Пачалося жыццё ў беднасці, недаданні, тым і скончыцца, відаць. Хоць і тое добра — не будзе пра што шкадаваць... У такім маім жыцці вельмі востра адчуваю адсутнасць Сашы. Адсутнасць у жыцці. Шмат на што цяпер гляджу ягонымі вачыма. Асабліва што датычыцца маскоўскіх падзей, тамашніх дзеячаў. Ды і пры жыцці ён быў мой арыенцір. Маяк, што свяціў з Масквы. І вось цяпер цёмна і глуха...”

“Пасылаю табе мой злашчасны артыкул, спадзяюся, што ўсё гэта дойдзе да цябе — звычайна цяпер не даходзіць. Раней, перлюстраваўшы, арыгінал пасылалі адрасату, цяпер жаруць з вантробамі. І — без следу. Жыццё стала свалачным ва ўсіх адносінах і, здаецца, усё пагаршаецца”.

“Ну а пра сваё жыццё што табе напісаць, — свалачное жыццё ва ўсіх адносінах... Вось напісаў ліст і не ведаю, як пасылаць — на які адрас. Лісты проста знікаюць у чорнай дзіры ахранкі... Тэлефонныя перагаворы сталі вышэй магчымага”.

Увесь гэты “свалачны” час ён амаль нічога не пісаў, якая ўжо тут праца — жыццё рабілася невыносным. І ён прыняў запрашэнне фінскага ПЭН-цэнтра прыехаць у Хельсінкі. Здаецца, у замежных вандроўках Хельсінкі былі для яго самым утульным месцам. Першы ліст адтуль: “Вось ужо амаль тыдзень, як мы тут — на чужой зямлі, далёка ад радзімы, сярод незнаёмых людзей. Першае ўражанне — вельмі нядрэнна! Ірына лічыць, што нават вельмі добра. Я не спрачаюся. Сустрэлі нас добра, пасялілі. Кватэрка маленькая, адна-

пакаёвая, але ў ёй усё ёсць, нават саўна”. Тут я спынюся, каб сказаць, што побытавыя даброты меней за ўсё займалі Васіля. У Мінску яго “кабінет” (калі можна так урачыста называць той маленькі пакойчык, дзе стаяў яго звычайны, масавай вытворчасці пісьмовы стол з друкарскай машынкай, якую ў Фінляндыі замяніў камп’ютэр, асвоены ім не адразу). Потым у Хельсінкі знайшлася бібліятэка, дзе можна было браць рускія кнігі і часопісы, што для Васіля было вельмі важна (ён нават прыслаў мне фатаграфію: сядзіць у крэсле і чытае “Вопросы литературы”). У Германіі з рускімі выданнямі было горш.

А цяпер пра самае галоўнае: “Затое я, як нідзе і ніколі раней, — пісаў ён, — пагрузіўся ў працу. Напісаў невялічкую аповесць. Ужо пераклаў яе на рускую мову і яшчэ — як бачыце, авалодваю новай тэхнікай, якую назваў ЖЫВАГЛОТАМ. Дзе пэўныя зручнасці, але і адбірае сілы з нервамі, і я пачынаю часам зайздросціць тым, хто пісаў гусінымі пер’ямі. І быццам нядрэнна выходзіла. Чаго не скажаш пра многіх з іх кнопачных нашчадкаў. Што атрымалася ў мяне з дапамогай кнопак, пакуль што не ўяўляю”.

Так, у Хельсінкі яму было добра, пасля “свалачнога жыцця” ў Мінску пад нядрэмным наглядам Сеўрука і яго калегаў з розных ведамстваў, ён змог пачаць працаваць... Але ці можна тут ставіць кропку?

У 1897 годзе ўрачы прадпісалі Чэхаву — ён пачаў тады харкаць крывёю — правесці восень і зіму на поўдні. Ён паехаў у Ніцу. Там ён адчуваў сябе лепей — сонечна, цёпла, чыстае паветра. Ён нават пачаў думаць, ці не пасяліцца наогул у Ніцы, потым выбраў Ялту. Але ў лісце з сонечнай Ніцы скардзіўся сястры: “Працую да прыкрасці недастаткова шмат і недастаткова добра, бо працаваць на чужой старане за чужым сталом нязручна; адчуваеш сябе так, быццам падвешаны за адну нагу ўніз галавой”. Праз тры тыдні зноў пра тое ж: “Шмат сюжэтаў, якія кіснуць у мазгах, хочаца пісаць, але пісаць не дома — сапраўдная катарга, як быццам на чужой швейнай машынцы шыеш”.

Я ўспомніў пра гэтыя скаргі Чэхава, думаючы пра Быкава, якому, мяняючы краіны, давялося вандраваць, як перкаці-поле, з аднаго месца ў другое, жыць у чужых кватэрах, працаваць за чужымі сталамі. Так, жыць і пісаць у Мінску стала немагчыма, але вандроўкі на чужыне наўрад ці прыбаўлялі

яму сілы і здароўя — ён жа не быў асілкам, даўно хварэў на астму (я быў сведкам некалькіх цяжкіх прыступаў) і гадоў яму было ўдвая болей, чым Чэхаву, калі ўрачы параілі яму перазімаваць у Ніцы.

Калі Быкавы перабраліся ў Прагу (апошні пункт іх замежных блуканняў), там не адразу наладзілася іх жыццё, былі нейкія цяжкасці з кватэрай. Потым усё як быццам паправілася. Але хутка ў яго пачаліся болі. Я не адразу надаў гэтаму значэнне, па-ранейшаму лічачы галоўным яго ворагам астму. Потым яго аперыравалі, я некалькі разоў пасля гэтага гаварыў з ім па тэлефоне. Ён раптам сказаў, што, магчыма, паедзе далечвацца ў Мінск. І я зразумеў, што справы вельмі дрэнныя.

Вось яго ліст з Прагі — перад ад'ездам у Мінск. Гэта развітальны ліст — толькі ён, вядома, гэтага не гаварыў, ён быў з тых, хто моўчкі церпіць свае беды, ды і так усё было зразумела: “Прайшоў месяц з дня аперацыі, — пісаў ён, — але я ўсё не магу прыйсці ў норму. Вострыя болі прайшлі, але тупыя засталіся. Гэтыя даймаюць па-ранейшаму, асабліва ўначы. У бліжэйшы час мяне чакаюць некалькі курсаў хімія-тэрапіі, не ведаю, як яна мне абыдзеца. А наогул, здаецца, я зрабіў памылку, даверыўшыся сябрам і звярнуўшыся да медыцыны. Ну крыху пабольшала ў баку (часам), быццам нічога страшнага. А цяпер у адначасе з нармальнага ператварыўся ў інваліда. Сапраўды — не чапай ліха, пакуль ціха. Не ведаю яшчэ (не гавораць), колькі там метастазаў. І дзе?..

Валя Аскоцкі прыслаў мне вельмі грунтоўны (і суцэсальны) ліст, заклікае да бадзёрасці і аптымізму. Вядома, дзякуй яму, але тут ніякія суцэсальні не памогуць. Самае лепшае — памаўчаць. Маўчанне гучней за ўсе словы. Ірына наогул стараецца абыходзіцца без слоў пра хваробу, паводзіць сябе са мной так, як са здаровым. Праўда, часам зрываецца, хоць і ненадоўга. Як-небудзь збяру паболей сілы і паедзем на радзіму, дзе мяне, вядома, чакаюць. Не толькі сябры, але і іншыя. Рыхтуюць сустрэчу...

Дарагія мае сябры! Мы з Ірынай вельмі жадаем вам здароўя і дабрабыту. Вельмі хацелі б яшчэ сустрэцца. Але — не ведаю...

Абдымаем вас. “Трымайцеся”.

Вось такі горкі ліст...

Апошні раз я размаўляў з ім у суботу, у панядзелак ён павінен быў класціся ў мінскі анкацэнтр. Жыць яму заставалася

лічаныя дні...

У мемарыяльным нарысе, прысвечаным Твардоўскаму, Быкаў расказваў: у тыя дні, калі пасля “Мёртвым не баліць” і “Круглянскага моста” на яго абрынулася цунамі раз’юшанай афіцыйнай крытыкі, ён атрымаў (здаецца, да Дня перамогі) з “Новаго мира” традыцыйнае рэдакцыйнае віншаванне, у якое Твардоўскі ўпісаў некалькі слоў. “Усё мінаецца, а праўда застаецца”, — напісаў ён аўтару, якога рвалі на часткі, грызлі вартавыя сабакі партыйна-дзяржаўнай маны. Гэтыя словы падтрымкі былі тады вельмі важныя для Быкава. Твардоўскі, пісаў ён, “даў мне магчымасць выстаяць у самы мой цяжкі час, пахіснуўшыся, зноў знайсці сябе і застацца сабой”.

І дапамог яму ўсвядоміць вялікую сілу праўды як адзінай, галоўнай мэты пісьменніка. Той праўды, якая непадуладная часу. Ёй верна служыў Быкаў, і яна застаецца. Застаецца як вечная каштоўнасць і ў беларускай, і ў рускай літаратуры (так, і ў рускай таксама — ён быў не толькі верны яе высокім традыцыям, але многае наменціў, падказаў, што было вельмі важна для яе развіцця). Кнігі яго застануцца...

А Васіля няма. Што зробіш, пусцее свет, у якім я жыў. Не, трэба сказаць іначай: свет, якім я жыў, які быў мне бясконца дарагі. “Уходят, входят, входят друзья...”

г. Масква

Рыгор БАРАДУЛІН

САМ-НАСАМ ЗЬ ВЕЧНАСЬЦЮ...

Нічога выпадковага не бывае. На пустым мейсцы не ўзьнікае нічога. Усё ў жыцці звязана ўзаемна. Вушаччына, як часьцінка Полацкае зямлі, захавала дух паганства, захавала карані крывіцкае мовы, крывіцкую нясхібнасьць. Крывічы — цемя нацыі. Таму так стараліся захопнікі ўсіх масьцей у першую чаргу, што называецца, адбіць памяць, цяляць якраз у цемя.

На нашых вазёрна-баравых абсягах курганы завуцца валатоўкамі-магіламі волатаў крывіцкага духу. Валуны — ачахлыя зоркі. Вёскі носяць імёны Горы, Гарані, Паперына, Паперня. Прозьвішчы нашых людзей і аратайныя, і касьмічна-аземленыя, й панавітыя, й падкрэсьлена няскораныя, змагарскія.

Герб Вушачы таксама сымбалічны. Сьвяты Лаўрэн правіцай на аплеччы трымае пальмавую галінку, якая болей нагадвае крыж пакутаў, лявіцай абапіраецца, нібыта на ваконную раму, ці раму з сотамі. А гэта краты, на якія паклалі сьвятога Лаўрэна і палілі яго агнём, каб ён сказаў кесаравым чыноўнікам, дзе скарбы царквы. Паданьне ўзгадвае, што сьвяты Лаўрэн насьміхаўся з судзьдзі, сказаўшы кату: “Як бачыш, маё цела ўжо

дастаткова падсмажылася з аднаго боку, самы час перавярнуць яго на другі”. А перад гэтым прадбачлівы дыякан раздаў усе грошы жабракам і, калі судзьдзя загадаў паказаць скарбы Царквы, сьвяты Лаўрэн сабраў гэтых жабракоў і, паказваючы на іх, сказаў: “Вось скарбы Царквы”. Лаўрэн шануецца як апякун бедных, пекараў, кухараў, бібліятэкараў, пчаляроў.

Герб Вушачы як бы прадвызначыў зямны шлях Васіля Быкава. Апостал нацыі раздаў скарбы бажніцы сваёй душы людзям, якіх камунісцкая ідэалёгія намагалася зрабіць жабракамі. Якіх вялі ў камуністычны рай курсам Івана Сусаніна. Васіль казаў: “Камунізм — СНІД XX веку”. Пра катаваньні, пра падсмажваньне на марудным агні паклёпаў, даносаў, якаваньня ў беспрынцыпных сродках масавага абалваньваньня апостала нацыі пісаць, паперы ня хопіць.

Бог паслаў Васіля, Уладзіміравага сына, на зямлю крывіцкую, каб бараніць яе, мацаваць веру людю крывіцкага ў сваю наканаваную наступнасьць. І, бывала, падкрэсліваў: “...Бог водзіць рукой лёсу. Але ўсё ня ў нашу карысьць. А, можа, так і трэба...”

Свая знакавасьць ёсьць і ў тым, што Васіля Быкава блізкія й сябры, і ўсе, хто хінуўся да яго душою, называлі Васіль. І гэта не азначала, што хадзілі за ім, як на Вушаччыне кажуць, у пані-брацці. Хто й калі сьвятых, апосталаў называў па ймя і па бацьку? Крывічы хіба што так падкрэслівалі, чый сын: Мікалаёнак, Аляксеёнак, Барысёнак. Трэба час, каб хоць нашчадкамі ўсьвядомілася богадарная асоба Васіля Быкава, перуновы праклён ягонае думкі, космас душы ягонае.

Для мяне Васіль быў усім — і настаўнікам, і старэйшым сябрам, і спагадлівым братам, і чулым заступнікам, нават бацькам. Лёс мой пазначылі Бог, мама, Васіль. А што тычыцца Вушаччыны, якой я жыў і дажываю, дык тут Васіль быў цалкам. І самыя шчаслівыя былі тыя дні, калі ехалі мы на сваю радзіму. Васіль любіў дарогі (доля наразьвінала й накруціла задужа іх), але самай жаданай была дарога ў крэўныя мясьціны. Невыпадкава геніяльна шчырая споведзь названа “Доўгая дарога дадому”. (Мне здаецца, што ў думках Васілёвых гучала яна па-вушацку-даўгая. Радок з верша: “Даўгая дарога дадому”).

Памятаецца, як на пачатку васьмідзесятых гадоў ехалі з Васілём дамоў. Васіль, глядзячы на саўковы рух, сумнавата ўсьміхаец-

ца: “... На дарогах, як і ў жыцці, у каго вялікая машына, той і прэ...”

Едзем каля вушацкае вёскі Арэхаўна (раней у нас было й грыбоў, і ягадаў, і арэхаў), Васіль прыгадвае, што ў 1936-37 гадох тут быў піянерскі лагер, сьпявалі песьню пра Шчорса, у яе былі радкі “след кровавы стелета по сырой траве” (потым за сваё жыццё хапіла крываваых слядоў Васілю). У Вушаччы ўзгадвае сяльмаг, дзе віселі копіі нейкіх карцін, доўга вісеў Чапаеў на кані Васільева. Вушацкі сяльмаг быў першым музеем Васілю. Удакладняе: “... Дарэчы, у нас гаварылі Ушача, пайшоў у Вушачу, прыйшоў з Вушачы, гаварылі Полацак, Лепля...” (Мая мама й нашыя суседзі таксама казалі).

У Кублічах Васіль тлумачыць: “... Кублічы — сымпатычнае мястэчка, сюды мяне вадзілі на прычасьце... Пасьля трактарам сьцягвалі крыжы з храма...”

Пра школу Васіль распавядае з вясёлым смуткам: “... У 30-ым годзе пайшоў у першы клас... Не хапала гадоў, сябры пайшлі, а мяне не ўзялі. Пачаў плакаць, бацька павёў да Аўласенкі, ён даў сшытак, пяро, а ручку выразаць схадзіў у балота... Школа была, дзе зараз брат Мікола жыве... Аўласенка прынёс 10 кніг, пачаў раздаваць. Майму сябру Валодзю Галавачу “Канька-Гарбунка”, а мне пра царэўну-жабу. Дасюль крыўдна, чаму ня мне пра канька-Гарбунка...”

Едзем у Вялікія Дольцы. Васіль тлумачыць: “... Вялікія Дольцы — доля ў даліне... Калі некалі будуць добрыя дарогі, для турыстаў, для вастрыні ўражаньняў трэба пакінуць усё нечапаным...”

Панавіты крывіч Васіль Быкаў доўга ня чуў родную мову. Але недарэмна родную мову называюць матчынай. Васіль прызнаўся: “... Я ўспамінаў, як мама гаварыла, й аднавіў мову...”

Ня толькі аднавіў родную, крэўную мову, але й абнавіў яе. Быкаўскія наватворы яшчэ чакаюць сваіх даследчыкаў.

На бетонным слупе каля Васілёвае хаты, дакладней, каля хаты, дзе пачынаў вучыцца, буслы зладзьбавалі буслянку. Аж чатыры бусьляняткі спрабуюць узмахнуць крылкамі. Электрыкі было скінулі гняздо, а вясной прыляцелі буслы й аднавілі сваё небам крытае котлішча. У буслоў таксама крывіцкі характар. Нагадваю малечую цьвялілку (Васіль па-быкаўску расчуленастрымана ўсьміхаецца):

*Бацян, бацян даўганосы,
Праніў боты, а сам босы...*

І Васіль зноў узгадаў маладыя гады: “... У шостым клясе прачытаў усю бібліятэку — й Салтыкова-Шчадрына, й Горкага. А ў Чамярыне ў сябрука быў куфар з дарэвалюцыйнымі кнігамі. Дужа любіў чытаць Жуля Верна. Узяў старую кніжку “Из пушки на Луну” й зрабіў пераклад на беларускую мову (недзе ў 36-37 гадох) дый паслаў у “Бярозку”. Атрымаў аднак ад Міколы Лупсякова: навошта перакладаць на беларускую, калі ёсць на расейскай...” (Тады Васілю здавалася, калі Мікола Лупсякоў дае адказы, дык ён недзе ў рангу Коласа, Броўкі, Глебкі. І як жа быў расчараваны пасья вайны, калі прачытаў нейкія апавяданьні ягоня й дачуўся, што Лупсякоў шмат п’е).

Вонкава спакойны, нават крыху сураваты, душой Васіль быў трапятлівы. Дасюль гучыць мне ягонае сціплае: “І тады ўсё ўва мне затрымцела”. (І вулкан звонку халодны, каменна-застылы).

1980 год. Васіль глядзіць на маці: “... Во. У мамы якія ручкі, як у птушачкі лапкі...”

Заехаліся да сястры Валянціны Ладысішкі. Пакуль яна нешта ладзіць на стол, гатуе ваду, Васіль успамінае, як у 41-ым у прыфрантавой зоне было гола, елі фруктовы чай. Шмат было самастрэлаў, асабліва маладых. Некаторыя стралялі ў сябе праз буханку хлеба (каб было ўражаньне, што параніла варожая куля). Любілі ў арміі й такую послаўку:

Было в нашем полку три дуба —

Начхм, Начфин и начальник клуба.

Каля столу пье курню Валін кот Васіль. “Мой цёзка”, — на поўным сур’ёзе тлумачыць Васіль.

Катоў Васіль любіў змалку. І кожны раз перадаваў прывітаньне майму любімцу Мірону й пісьмова, й па тэлефоне зь Фінлянды, зь Нямецчыны, з Чэхіі. У лютым 2001 года прыслаў нават паштоўку (на ёй кот з сабакам у зьміры) з надпісам: “Гэтая нямецкая сямейка віншуе вашага Мірона з днём народзінаў дзеда”.

І пад час нашае перадапошняя сустрэчы на зямлі Васіль распаўядаў пра свайго ката з маленства. Як вясна, той зьнікаў да восені. Перад халадамі вяртаўся з зайцом на плячо. Зацягваў сваю здабычу на гарышча. Адночы такога здаровага прывалок, хоць і сам быў ня зломак, што, калі лез на гарышча па вуглу, заяц зваліўся далоў. Сумна дадаў расповяд пра курачку-нясушку: “... Курачка несла яечкі, яечкі зьбіралі. Бацька абуваў

новыя лапці й нёс яечкі ў Вушачу. Нейкую пяцёрку выручаў. Выручка йшла на падатак. Адноўчы каршун зь лесу — на курку. І пазбавіліся даходу...”

На развітаньне Васіль сказаў: “... Вы мне нагадалі пра маё здаровае мінулае...” Мы — гэта Генадзь Бураўкін, Сяргей Шапран, я.

19 чэрвеня 2003 прыйшлі мы павіншаваць імянінніка (ня думалі, што апошні раз, усё яшчэ сподзеў цепліўся): Генадзь Бураўкін, Сяргей Законьнікаў, Анатоль Кудравец, Валянцін Болтач, Анатоль Вярцінскі, Сяргей Шапран і я. Васіль трымаўся спакойна. Шапран прынёс фотаздымкі й на дыктафоне віншаваньні ад расейскіх пісьменьнікаў, сяброў Быкава. Васіль шапранаўскія фотаздымкі пахваліў: “Ты проста Крамской”. Праслухаў на дыктафоне прачулыя словы Бакланава. Віншавальную тэлеграму даслаў Аман Тулееў. Як дэмакрат, пажадаў яму стойкасьці. (Нашае чынавенства й галаўное, й ніжэйпаясьнічнае гэтага дня ў календары не знайшло). Я ад Дамінічкі перадаў малюнак. А калі мы адыходзілі, Васіль па традыцыі перадаў прывітаньне Мірону. (Дарэчы, Мірон неўзабаве сканаў — пайшоў пяць курню не на зямлі).

Васіль быў натуральна сыціплым, самавыхаваным крэўным крывіцкім інтэлегентам. Не на паказ падкрэсьліваў: “Не ў характары беларусаў пахвальба”.

Глыбока лірычны Васіль любіў гумар, дасьціпнае слова. Гумар ягоны быў аскетычным. На поўным як бы сур’ёзе шкадаваў аднаго паэта, якому, як дэпутату пасляперабудовачнага Вярхсавета, належыла на паседжаньні езьдзіць на персанальнай машыне, а паэт жыў як ня вокны ў вокны з будынінай Вярхсавета (былога ЦК).

Запомнілася, як старшыня Саюзу пісьменьнікаў хацеў абрадаваць Быкава, што маецца магчымасьць (паступіла разнарадка) надаць яму годнасьць ганаровага акадэміка. Васіль спакойна паглядзеў на старшыню й толькі запытаўся: “Ты гэта сур’эзна?” І пытаньне адразу ж адпала.

Недзе ў канцы 2002 году тэлефаную Васілю ў змушаны вырай (адразу грэе душу: ... “Чую твой беларускі, вушацкі голас...”), кажу, што ў Віцебскім тэатры паставілі “Стрэл у тумане” (па “У тумане”) і хочуць везьці ў Нямецчыну. Васіль: “... Куды? Яны думаюць, што немцы любяць глядзець пра вайну, як іх б’юць?..”

Неяк, тэлефануючы Васілю, пачаў было нешта няскладна

лапатаць і самаацаніў сваю балбатню фразай, што ўсё гэта, як гавораць бяздарныя рэжысёры, “в порядке бреда”. Васіль: “...Там у нас ўжо й бязмозгліцы не засталася, хіба што ў (і называе прозьвішча аднаго дападліва-назойлівага рэжысёра)...” Пераводжу тэму, пытаюся, якія добрыя навіны. Васіль працягвае: “... Калі якая навіна пагрукае ў дзьверы, дык абавязкова дрэнная. Добрыя навіны эмігравалі некуды...”

На абмеркаваньні фільму “Акафіст Уладзімеру” (пра Караткевіча па маім сцэнару): “... У савецкай ідыялёгіі не было паняцьця трагедыі. Трагедыя магла быць толькі старжытна-грэчаская. А ў камуністаў яна толькі аптымістычная... Уся натура Караткевіча замешана на трагізме. Гэта адвакаты нацыі дасколь адмаўляюць... Калі творца перажывае трагедыю, а вонкава выгляду не падае, ён упадае ў алкагалізм ці ў наркатыкі... .. Пэнсыянер пэнсыянера бачыць здалёк. Людзі пытаюцца, як здароўе, а пэнсыянеры, як палітыка. А яна ў нас кепская. Людзі залежаць ад метэаўмоваў, а пэнсыянеры ад палітыкі. Іх аж хістае ад палітыкі, бо галодныя... .. А ўвогуле ад “Акафісту Уладзімеру” цягне касьмічным холадам. Звычайны холад можа быць і ў пустой бульбяной яме...”

Гэта Васіль казаў у апошнім месяцы 1995 году. А праз год ахарактызаваў аднаго дзяржаўнага дзеяча: “... Аблегчаны аптымізм робіць яго фальшывай фігурай. Я ж некалі, калі ён быў пры ўладзе, папярэджваў наконт камуністаў. Дык ён быў упэўнены, што яны не ўскрэснуць. І вынік...”

Апостал нацыі мысліў касьмічна-аземлена. Нябёсы паслалі яго на зямлю, Звышні сьцярог яго. Бо гэтулькі было ўмоваў загінуць, калі б Васіль Быкаў быў проста чалавекам, няхай сабе й зь вялікай літары.

Хоць бы такі прыклад узяць. Асабіст, размахваючы пісталетам, гразіўся расстраляць Быкава. Празь якія дзье гадзіны асабісту адарвала абедзьве рукі. І ўжо ў мірны час, калі гарадзенскія камсамольчыкі білі вокны Быкаву, узгадаўся габрэйскі досціп: каб Бог жыў на зямлі, яму б выбілі ўсе шыбіны ў вокнах.

Апостал нацыі вёў гутарку зь нябёсамі. Быў уважлівы да сымбаляў. Лічбу 7 лічыў пакутніцкай, хаця яна, казаў ён, — сам чалавек. Падкрэсьліваў: “... Хрысьціянская ідэя якраз трымаецца на паразе, а не на трыумфе. Хрыста ўкрыжавалі, й гэта ягоная перамога... Ідэя адраджэньня яшчэ ажыве. І

тое, што зрабіў БНФ, прыдасца нашчадкам...”

Неяк размаўлялі з Васілём пра надыход зімы, пра сход году. І, між іншым, ён роздумна падкрэсьліў: “...Сталін нарадзіўся ў самую доўгую ноч. Д’ябальская сымболіка...”

Васіль насіў у сабе ўвесь сьвет, і там сваё асобнае мейсца займала Вушаччына. Ён жыў роднымі мясцінамі, а родныя мясціны памяталі й чакалі яго. Было ўзаемапаразуменьне. Стаім на беразе возера Селішчанка. Васіль кажа так, каб і возера чула: “... Усё зьмяняецца, а абысы возера — не. Магу паказаць, дзе рос чарот.”

Потым, калі йдзем каля лесу, Васіль зьвяртаецца да зялёнай калыскі мрояў ягоных захмарных: “... Фінскі лес бліжэй да вушацкага...”

У 1995 годзе віншую свайго высокага сябра, а ён узгадвае: “... Кублічы былі праваслаўныя, але з вуніятаў. Селішча ўжо каталіцкае. Мармур і стодзівы на магільніку. Пасьля вайны мармур пайшоў на падмуроўку...”

Прачытаў Васілю песеньку Дамінічкі, якую яна напісала:

*Гаспажыня мяцеліца,
Ты лётаеш між небам і зямлёю
І сьпяваеш ву-ву-ву...*

Распагоджана ўсьміхаецца: ... “У Дамінічкі ўніяцкая мова...”

Яно не выпадкова, што Васіль Быкаў хінуўся да вуніятства. Бо дзяды й прадзеда нашыя былі вуніятамі. І ў апошні шлях праводзіў глыбокага верніка ўніяцкі сьвятар.

Дужа клапаціўся Васіль пра Дамінічку. Са сваіх выраяў слаў ёй гасьцінцы, падарункі. Летам 2000 года прыехаў у Вушачу (за рулём быў сын Сяргей). Дамінічка першая выбегла сустрэць, а Васіль мне радасна: “Вось і твой анёлак!”

Людзі, не замбіраваныя камуністычнай і неакамуністычнай прапагандай, любілі, шанавалі, ганарыліся Васілём Быкавым. Дырэктар Вушацкага музэю Мікола Кірпіч распавёў: у 2000 годзе музэй наведала афрыканская дэлегацыя, казаў ім пра партызанскія подзьвігі, пра землякоў, пакутна-стрымана маўчалі, і толькі, калі пачулі “Васіль Быкаў”, ажылі. Ведаюць.

Сам Васіль да вядомасьці сваёй ставіўся зь непрыхаваным скепсісам, пакепліва. У травені 2003 году тэлефаную ў Прагу й між іншым кажу, што маецца ідэя выдаць фотаальбом Васіля Быкава й назву прапаную “Васілёк у жыцце Беларушчыны”.

Адказ чую ўсьмешлівы: “... Калі б я малады памёр, дык было б рамантычна. А так, мабыць, лепей “Куст асоту ў жыцце Беларушчыны”?..”

У перадапошні дзень травеня 2003 году Васіль Быкаў прыехаў у ПЭН-цэнтр. Падаў у адстаўку. Клопату болей, чымся мажліва вытрываць. Ідзем да таксі. Сяргей Шапран усё робіць здымкі. Каля самай машыны Васіль папярэджвае: “... Толькі не кажы пры таксісьце, каго ён вязе, а то зь мяне ў мінулы раз падвойную плату ўзялі. Казаў жа Стэйнкбек: “Самае страшэннае — гэта страціць невядомасьць”...”

У 2001 годзе Васіль тэлефанаваў мне ў Вушачу. Пытаўся пра мае клопаты. Я сказаў яму, што калі заказвалі надмагілле брату Васілю Быкава Міколе, зрабілі адразу. А трунар пазнаў мяне. Васіль: “... Хоць трунары нас шануюць, і тое добра... За мяжой дырульнік, кухар вышэй за паэта...”

Калі мы былі на Вушаччыне, Васіль пошэптаў: “... Наведваю магілы сяброў... Гавары... Болей слухаць люблю... Лепей наведваць магілы сяброў, чым сваю...”

Нядаўна знайшоў у сваім нататніку штрыхавы накід, які зрабіў Васіль 16 чэрвеня 2001. Гэта бычкоўскія могільнікі. (Якраз у чэрвені).

Няўсёдны Анатоль Белы ўсё хацеў зрабіць помнік Васілю Быкаву. На пачатку ўсё таго ж конавага чэрвеня Васіль сумна казаў: “... Хай Белы пачакае з помнікамі. Яшчэ я жывы. Ня трэба помнік пры жыцці... Калі памру... Няма нідзе мейсца на зямлі...”

Самотна было Васілю й на сходзе 1995 году: “... Няма радасьці ні ў прыродзе, ні ў жыцці. Адна спадзяванка, што радасьць атрымаем ад Бога. Самае важнае не разьлічваць у жыцці на нешта добрае. Як на вайне, разьлічвай на пагібель. Ня радуйся, што за бугром не схаваўся. Цябе выкураць...”

Або: “... Мы ўсе ўжо самотныя. Мы чужыя маладым. Яны зьбіваюцца ў зграі. Так было, так будзе. Раней, пры імперыі, іерархія ўзроставага трывала. Старыя мелі ня толькі званьні, але й ключавыя пазыцыі. Гэта было штучнае прымірэньне. Маладым даводзілася рабіць выгляд... Трэба абапірацца на моладзь...”

У сярэдзіне дзевяностых гадоў (пішу гэта, а ў самога аж рэшткі былога стогу валасоў дыбам) распачаў як бы свой жанр

“дурноты”. Адну й пачытаў Васілю. І пачуў рэцэнзыю: “... Цяпер не пра каханьне ды красу прыроды, а дурноты пісаць самы час...”

А, наогул, Васіль быў паэтам, датклівым лірыкам у душы. Напярэдадні ягонага апошняга дня народзінаў прачытаў я Васілю верш Зелімхана Яндарбі ў сваім перакладзе.

— *Камень ляжыць!*

— *Ат, ніжэй не ўпадзе.*

— *Чалавек ляжыць!*

— *Ат. Ніхто не ўкравдзе.*

— *Сэрца ляжыць!!!*

— *Ат. Ніхто не спачуе бядзе.*

— *Рубель ляжыць.*

— *Дзе????!!!*

Васіль пажадаў поспеху аўтару.

А калі ў невялікім застольлі запытаўся я, ці пісаў Васіль вершы (бо адзін чалавек сьцвярджаў, што вучыўся на вершах Быкава), толькі й сказаў, падняўшы кілішак: “За чытача!”

Той жа чалавек у 1995 годзе, наколькі мог здавацца шчырым, дзівіўся, чаму ў сьпісах кандыдатаў у дэпутаты Вярхсавету ня бачыць Быкава, бо гэта буйны пісьменьнік, але як грамадзянін дапусьціў шмат памылак. Калі я патэлефанаваў Васілю, ён адказаў, што цяпер можа спакойна паміраць, раз яго заўважыў не абы хто...

У 2000 годзе ў Вушачы са смуткам казаў Васіль пра беларускі хвасьцізм: “... Мы заўсёды ў хвасьце людзей. Эўропу самі эўрапейцы падзялілі па нацыянальным прызнаку, а калі беларусы захацелі — ім нельга...”

Дасюль памятаю кемлівы гумар Васіля пра так званых спалоханых рэвалюцыянераў: “... Дэмакраты харошыя людзі. Але самае лепшае выкарыстаньне іх у застольлі...”

Пішу гэтыя раскідзістыя згадкі ў лякарні. А ўсё не верыцца, што ня ўбачу, ня ўчую Васіля. Бо бачу яго, бо чую яго, бо чакаю яго.

Лёс мой асьвячала тройца — Бог, мама, Васіль. Цяпер я застаўся з Богам.

Апостал нацыі Васіль у сваім зямным жыцьці слухаў Вечнасьць. Цяпер ён застаўся зь Вечнасьцю сам-насам...

г. Мінск

Валянціна БЫКАВА

ВАСЯ, ВАСІЛЬ, ВАСІЛЁК...

Чытаю ў газетах артыкулы пра яго, атрымліваю пісьмы ад ягоных сяброў, чую часам па радыё ягонае імя, а вочы мне засцілаюць слёзы. Ведаю, што ўжо трэба супакоіцца, што нічога не вернеш, а стрымацца не магу. Сэрца баліць і баліць. Гэта для некага ён вялікі пісьменнік, гонар Беларусі, ледзьве не ікона, а для мяне — старэйшы брат, Вася, Васілёк, Васіль...

Колькі сябе памятаю, ён быў са мною — у бацькавай хаце, у школе, каля рэчкі, на лузе.

Хата ў нас была невялікая. Яе ў 1933 годзе, калі арганізавалі калгас, сваімі рукамі склаў і абладкаваў бацька. Ён у нас быў, як кажуць, майстар на ўсе рукі — і плотнік, і столяр, да таго ж вельмі працавіты і акуратны. Ад іншых хата наша адрознівалася выкладзенай цэглай падлогаю. Памятаю, перад вялікімі святамі мама старанна мыла яе, і яна рабілася надзіва прыгожаю — чырвонаю. Каля хаты быў сад з яблынямі і дулямі. Дужа мы любілі малінаўку — надта ж сакавітымі і салодкімі былі яе яблыкі. А дуляў звyczajна радзіла столькі, што мама іх смажыла ў гаршку ў печы — і паласавацца да нас забягаліся і суседнія дзеці. Дарэчы, гэтыя надта смачныя “фунтоўкі”, як мы іх

называлі, нярэдка спакушалі нецяярплівых вясковых хлапчукоў залазіць у наш сад, калі тыя былі яшчэ зусім зялёнымі. Былі ў садку і вішні, і апорты, але найбольш запомніліся малінаўкі і дулі... У істопцы ў нас стаялі жорны, на якіх малолі зерне, захоўваліся бульба і гародніна... Я добра памятаю, усім нам вельмі падабалася бацькава хата — і “чырвоная” падлога, і цёмная істопка, і цёплая, прасторная ляжанка на печы, і шырокія лаўкі каля сцен.

Мама наша была дужа добрая і спакойная. Бацька ж быў шустрэйшы, гарачлівы, але адыходлівы. Мы, дзеці — браты Васіль і Мікола і я-з малалецтва былі прывучаны да працы, мелі свой клопат ці ў двары, ці ў гародзе. Асабліва часта матулі дапамагаў Васіль. Калі бацька быў заняты, ён прыносіў дровы ў хату, а восенню заўсёды падсабляў выбіраць бульбу. Рос ён вельмі паслухмяным і добрым хлапчуком. Хаця, як і ягоныя равеснікі, мог і пасаволіць. Помню, палезла я неяк з дзяўчаткамі ў сажалку пакупацца, а Вася з сябрамі забраў наша адзенне. Давялося дадому бегчы голай. Бацька тады яго адлупцаваў. Гэта быў адзіны выпадак, калі бацьку давялося пакараць Васіля.

Калі Вася пайшоў у школу, ён стаў вельмі заняты, бо дужа палюбіў чытаць кніжкі. Бывала, ідзе з Кублічаў са школы і цягне цэлую сумку кніжак, што набраў у бібліятэцы. Чытаў іх і па дарозе, і потым дома, ажно да позняй ночы. Пры ім і я рана навучылася чытаць і, калі пайшла ў першы клас, дык ужо ўмела і пісаць, і лічыць. А яшчэ ён любіў маляваць. І дужа ўдала ў яго гэта атрымлівалася.

Наогул, Вася ўжо з дзяцінства многае ўмеў рабіць — відаць, ад бацькі пераняў здольнасці. Сам змайстраваў сабе лыжы і канькі драўляныя, падбітыя дротам, на якіх катаўся зімою ці то з горкі, ці то на сажалцы. Летам жа выстругваў сабе розныя “вінтоўкі”, “наганы”, “гранаты”, з якімі гуляў у вайну. А мне аднойчы пашыў ляльку. Я вельмі любіла гуляць у лялькі, але купіць іх не было за што, а пашыць самой у мяне не атрымлівася. А ён зрабіў, як сапраўдную — з рукамі, нагамі, косамі. Я шмат гадоў яе берагла, з ёю нават спаць клалася. Аднаго разу, памятаю, яе ў мяне ўкрала суседка — ёй таксама яна падабалася...

Вучыўся Васіль вельмі добра. Яго заўсёды ставілі ў прыклад, і бацькі ганарыліся гэтым. За выдатную вучобу яму нават давалі прэміі. Памятаю, далі яму чаравікі, а гэта ў той

час быў вельмі дарагі падарунак. Быў Вася і актывістам, рэдагаваў насценгазету.

Асабліва мяне здзіўляла і захапляла ягонае ўменне маляваць. Калі я хадзіла ў другі клас, а ён быў у чацвёртым, настаўнік аднойчы паставіў аднаго вучня на табурэтку і загадаў усім намаляваць яго партрэт. У мяне ды і ў многіх іншых нічога людскага не атрымалася, а калі я знайшла ў васілёвай сумцы малюнак, які зрабіў Васіль, дык ажно не магла паверыць сваім вачам — як жывы! Пасля, памятаю, на палатне алейнымі фарбамі Вася намаляваў партрэт Леніна, і яго нельга было адрозніць ад фабрычнага. Бацька павесіў яго побач з абразамі. Як пачалася вайна, праўда, ён яго ці то закапаў, ці то спаліў, не памятаю, але партрэт гэты не захаваўся.

Усе плакаты, усе лозунгі, усе карыкатуры, якія былі ў нашай школе, — усё гэта было Васілёва. Прынясе, бывала, дахаты цэлы рулон шпалераў і малюе іх да ўсякіх святаў. Асабліва ж любіў пейзажы — гэта, як кажуць, для душы...

Пасля васьмі класаў ён не захацеў далей хадзіць у школу, а вырашыў паступаць у Віцебскае мастацкае вучылішча. І ўсё ў яго там атрымлівалася добра, але ў нас не было грошай, каб плаціць за вучобу, і Васіль праз год вярнуўся дамоў, дужа перажываў, што так здарылася...

Вася быў, як казалі ў вёсцы, “самастойны, сур’ёзны хлопец”. Ён ніколі не бегаў на вечарынкi, не любіў “біць лынды” з суседскімі “бэйбусамі” і сябраваў болей з дарослымі, старэйшымі за сябе людзьмі. Пры любой нагодзе зашываўся ў куток з кніжкай і чытаў. Не ведаю дакладна, калі, але пачаў і сам пісаць. Я гэта заўважыла і цішком даставала з сумкі тое, што ён старанна ад усіх хаваў. Спыраша гэта былі кароткія вершы, але яны ў яго не дужа складна выходзілі і ён пераключыўся на апавяданні. Адно дык было на цэлы сшытак. Вёў ён і дзённік. Вось ён мяне якраз найболей цікавіў, і я яго знаходзіла, як бы хітра Вася яго ні хаваў. Гэта ж было так цікава — чытаць пра тое, што адбывалася побач з табой, у чым і сама часта ўдзельнічала!..

Перад вайною Васіль паехаў вучыцца ў ФЭН — школу фабрычна-заводскага навучання — і мы разлучыліся надоўга. Пачалася вайна, і ўсё ў жыцці перамянілася. Памятаю, колькі наплакалася маці, не маючы ніякай вестачкі пра сына. Вельмі перажываў і бацька. За гады гітлераўскай акупацыі давялося выцерпець усякае. І ўвесь час з трывогай думалася пра брата:

дзе ён, ці жывы, ці давядзецца зноў з ім пабачыцца?.. Забіралі мяне фашысты з іншымі дзяўчатамі везці ў рабства ў Германію, але я ўцякла. Ад Васіля атрымалі пісьмо, калі ўжо прайшоў праз нас фронт і вярнулася савецкая ўлада. Памятаю, як гэта было. Мама з жанчынамі на лузе грэблі сена, а паштальён якраз і прынёс ліст. Кажы: вам трохкутнік. А мама чытаць не ўмела, дык схапіла яго і кінулася бягом да хаты. Бацька ў нас быў пісьменны і ўсё прачытаў — што Вася жывы і шукае нас. Пасля пачалі прыходзіць і яшчэ лісты. А аднойчы атрымалі паведамленне аб ягонай гібелі. Але мы разабраліся, што сам Васіль пісаў нам са шпітала пазней ужо. А то вельмі спалохаліся...

Дамой першы раз пасля вайны мой дарагі Васілёк прыехаў у 1948 годзе. Я тады жыла і працавала ў Падсвіллі. Дык ён з цягніка і завітаў да мяне. Завёў у рэстаран, добра накарміў. Была зіма. Я хадзіла ў нейкіх чаравіках, ногі страшэнна мерзлі. Дык Вася падараваў мне новая хромавыя боты. Я адпрасілася з працы, за намі на кані прыехаў брат Мікола і мы разам рушылі да бацькоў, у родную вёску. Колькі было радасці, і слёз, і ўспамінаў — не пераказаць! Васіль тады пабыў дома, пэўна, тыдзень, а, можа, і болей. І зноў паехаў служыць...

Ну а пасля жыццё патроху наладжвалася. Васіль кожны год хоць два ці тры разы прыязджаў на бацькава селішча. Стаў ён славутым. Ці не кожны дзень гаварыла аб ім радыё, паказвала яго і тэлебачанне, кніжкі свае ён прывозіў, дарыў нам. Праўда, бывала, што на яго і ўсякую дарэмшчыну ўзводзілі. Канешне ж, ён перажываў, але мне ніколі не жаліўся, проста махаў рукой і супакойваў: пройдзе, людзі ва ўсім разбяруцца. Памагаў мне заўсёды, чым мог. Але самае галоўнае і дарагое для мяне было, што ніколі не забываў мяне, цікавіўся маім жыццём, не абмінаў цесную бацькоўскую хату, што ўрастала ў зямлю і сірацела без нас.

Такі ён быў, родны мой Вася, Васілёк, Васіль, любімы мой, незабыўны браток...

в. Ваўчо, Ушацкі раён

Васіль БЫКАЎ

БАЦЬКА

Мне цяжка разважаць пра творчасць майго бацькі, пра адметнасць яго літаратурнай працы. Гэтак жа як і пра яго погляды на лёс краіны, лёс нашай беларускай мовы. Цяжка па той простае прычыне, што доўгія гады я не мог успрымаць жыццё інакш, чым ён.

Пасля Прагі, на мінскай кватэры ў майго старэйшага брата Сяргея, бацька ціха загаварыў з намі падкрэслена на роднай мове (было ж, што часам яму даводзілася гаварыць з сынамі, медыкам і вайскоўцам, і па-руску). І мне здалося, што ён давяраў нам важнае, самае заповітнае...

Ды ўсё ж ён для мяне перш за ўсё бацька, і менавіта гэтым блізкі і дарагі мне.

Дзеці наўрад ці могуць разумець праблемы і клопаты дарослых, хай нават сваіх бацькоў. Свет дарослых для іх занадта складаны. А, з іншага боку, хто можа ўгнацца за дзіцячымі фантазіямі?.. У свае школьныя гады я быў захоплены светам прыроды і прыгод. І бацькі, вядома, не маглі скласці мне ў гэтым кампанію. Хаця як сказаць. Яшчэ да таго, як я з галавой аकुнуўся ў дзівосны свет флоры і фаўны, у нас дома быў невялікі вясёлы сабачка па імені Гаўка. Праўда, нядоўга пражыў ён у нас. Ад'язджаючы ў адпачынак, бацькі пакінулі яго ў знаёмых,

і ён прапаў. Мы з братам не мелі тады яшчэ важнага голасу ў вырашэнні сямейных спраў. Нашыя ініцыятывы накіраваны ў дом усялякіх беспрытульных каткоў і галубоў цярэлі, як правіла, паразу. Таму мы былі ў вялікім захапленні, калі аднойчы, зімовым вечарам, у квартэру, да чысціні і парадку ў якой мама адносілася вельмі строга, бацька раптам прывёў сапраўдную вялікую аўчарку. Прывёў на павадку, сказаў, што яе зваць Джым, і выглядаў, памятаю, вельмі горда і ўзрушана. Здаецца, ён тады проста пазычыў аўчарку на пару дзён у некага са сваіх сяброў. Ну і мы з братам гэтыя некалькі дзён весела забаўляліся — дурэлі з Джымам на заснежаным двары.

Бацька, я думаю, разумеў мае захапленне ўсялякай жыўнасцю. Ахвотна купляў для нас кніжкі на гэтыя тэмы. І тады, у шасцідзесятыя гады, калі мы жылі на гарадзенскай вуліцы імя Алега Кашавага, для мяне ўжо не было перашкод у маім захапленні. Першай маёй уласнай “маёмасцю” стаў трохлітровы слоік з парачкай гупі. Ён стаяў на акне ў кухні, і бацька не раз заставаў мяне за адным і тым жа заняткам — як я неадрыўна, з затоеным дыханнем, назіраў за жыццём рыбак. Тут быў мой скарб. Бацька, напэўна, адчуў гэты і неўзабаве купіў мне сапраўдны, вялікі, на дваццаць літраў, акварыум. Паставілі яго на печцы, балазе перасталі ў ёй паліць, бо з’явіліся газавыя балоны. Цяпер бацька прывозіў мне са сваіх частых камандзіровак то кніжку пра рыбак, то вадзяны тэрмометр, то кампрэсар. Знаходзіў час забегчы дзеля гэтага ў магазіны.

Памятаю, як вярнуўся ён аднойчы з паездкі ў Маскву. У плашчы, капелюшы, а ў руках бідончык з накрыўкай. Такі, у якіх насілі з магазіна разліўное малако. Ды на гэты раз там было, вядома, не малако — там плавалі сапраўдныя трапічныя рыбка: скаляры, малінезіі... Сёння праз столькі гадоў я не магу ўявіць, як гэта бацька з такім бідонам у руках ляцеў з Масквы на Ту-104. Але тады я лічыў, што так і павінна было быць, і быў шчаслівы...

Калі ж я захапіўся птушкамі, то ўжо ніхто не быў супраць. Клеткі з канарэйкамі і снягірамі былі развешаны на сцяне той жа кухні. Праўда, у жылыя пакоі маці мяне з маімі скарбамі не пускала.

Адзін з пакояў быў бацькавым кабінетам. Тут стаялі пісьмовы стол, стэлажы з кнігамі і часопісамі, радыёпрыёмнік. Мы ведалі, што бацька тут працуе, што ён пісьменнік. Памятаю,

было чамусьці крыху няёмка, калі нашы сябры-равеснікі згадвалі пра гэта: нейкая незвычайная, рэдкая прафесія. Што менавіта напісаў бацька, наўрад толкам ці ведаў хто з нас. Мы тады читалі ў асноўным казкі і лічылі за лепшае бегаць у кінатэатр “Гродна”, які знаходзіўся праз вуліцу. Але аўра таямнічасці і паважлівай цікаўнасці вакол прафесіі пісьменніка існавала, і нас з братам цягнула ў бацькаў кабінет. Бачылі, што ён заняты сваімі паперамі, і стараліся не перашкаджаць яму, ціха читалі кніжкі. Іншая справа, калі дома нікога не было. Тады мы па-своему гаспадарылі ў кабінёце: уключалі прыёмнік, скакалі, біліся на канапе...

Не магу не згадаць, як мне нават удалося атрымаць у бацькавым пакоі “прапіску” са сваімі птушкамі. Было гэта так. З адной са сваіх камандзіровак бацька прывёз маленькую драўляную клетку з драцяной ручкай зверху. У клетцы сядзелі — вось дык сюрпрыз! — два невялікія шэравата-рудыя чыжыкі. Чыжыкаў не было ні ў кога. Нам удавалася іншы раз спаймаць ў кустах ля гарадскога ручая шчыгла або сініцу. Можна было купіць з рук канарэйку ці снегіра. А вось чыжыкаў не было. І тут такі падарунак! Бацька перасадзіў птушак у большую клетку і павесіў яе сярод кніг у сваім кабінёце. Такім чынам кабінет стаў і маім.

Успамінаю, як сядзіць за сталом над сваімі паперамі бацька, а побач, на канапе, уладкоўваемся мы з братам і, расклаўшы падручнікі, цікуем, як жывуць жавыя, шчабатлівыя чыжыкі. І ўсім нам вельмі добра...

г. Гродна

Валянцін ТАРАС

ДАРОГА ДА ВАСІЛЯ

Мы пазнаёміліся у 1956-м ці ў 1957-м годзе, дакладна не памятаю. Але добра памятаю, дзе: у Горадні, у рэдакцыі газеты “Гродзенская праўда”. Я тады працаваў у “Звяздзе”, у Горадні знаходзіўся ў камандзіроўцы і ў “Гродзенскую праўду” зайшоў, каб паставіць у сакратарыяце рэдакцыі пячатку на камандзіровачным пасведчаньні і заадно выканаць просьбу майго сябра, паэта Навума Кісліка — перадаць прывітаньне работніку рэдакцыі Васілю Быкаву.

Навум працаваў у газеце “Літаратура і мастацтва”, у адзеле паэзіі і прозы. Якраз перад камандзіроўкай я завітаў да яго, і, даведаўшыся, што я збіраюся ў Горадню, Кіслік узрадваўся: “Цудоўна! Абавязкова зайдзі ў “Гродзенскую праўду”, перадасі ад мяне прывітаньне аднаму чалавеку. “І распавёў, што на мінулым тыдні ў “ЛіМ” паступіла па пошце апавяданьне журналіста з “Гродзенскай праўды”, нейкага Васіля Быкава, — рэч выдатная! Якіх-небудзь сем старонак на машынцы, а ўражаньне, нібы прачытаў аповесьць, такі ёмісты зьмест. Апавяданьне пра вайну, пра апошнія хвіліны жыцьця маладога салдата, які сьвядома ідзе на сьмерць, рыхтуецца падарваць сябе і немцаў, калі яны да яго падыйдуць (ён паранены і ляжыць на дарозе) апошняй гранатай.

Але гэта не героіка на катурнах, ад якой даўно ўжо аскома. Ніякіх “За Радзіму, за Сталіна”. Сьмерць як апошняя жыццёвая справа. Ніводнай фальшывай ноты. Усе рэаліі абсалютна дакладныя, па ўсім відаць, што гэты Быкаў — франтавік, што ён т а м быў. Па сіле апавяданьне не саступае Рэмарку, менавіта па сіле — манера, інтанацыя, стылістыка свае. Ён, Навум, такога не сустракаў. Яшчэ ён сказаў, што напісаў аўтару ліст, паведаміў, што рыхтуе апавяданьне да друку і будзе прапаноўваць яго ў адзін з бліжэйшых нумароў “ЛіМа”. Але я ўсё роўна абавязкова павінен зайсьці ў “Гродзенскую праўду”: “Пазнаёмішся, паглядзіш, што за ён. Мне здаецца, што свой, блізкі нам чалавек.”

Не памятаю, як называлася тое апавяданьне: ці то “Апошняя граната”, ці то “Апошнія хвіліны”, ці то “Апошні выбар”. А можа, неяк зусім інакш.

Сам жа Васіль у кнізе ўспамінаў “Доўгая дарога дадому”, гаворачы пра свае першыя публікацыі ў менскіх часопісах і газетах, у тым жа “ЛіМе”, апавяданьне пра сьмерць салдата, які падрывае сябе і немцаў апошняй гранатай, не згадвае. Можа, сам забыў, як яно называлася, а можа, палічыў не вартым упамінаўня, не важным для сябе, другарадным. Ды як бы там ні было, Навум не памыліўся: убачыў, угадаў у маленечкім апавяданьні нікому яшчэ невядомага аўтара вялікі талент і падтрымаў яго. Пра тое ведаю, пэўна, адзін я, бо сам Навум ніколі гэтым не хваліўся, не пнуўся ў “хросныя бацькі” знакамитага на ўвесь сьвет пісьменьніка. У ім, у Навуме, не было і ценю таго, што па-руску завецца с у е т н о с т ь ю, тут яны з Васілём былі аднолькавыя. Пры ўсёй рознасьці выхаваньня, характараў, тэмпераменту, маштабу талента, хоць і пра Навума не скажаш, што талент у яго быў нязначны — ён быў сапраўдны паэт.

Не магу не згадаць ягоны верш (праграмны для яго на пэўным этапе), прысьвечаны Васілю:

*Ёшчэ звучат шагі,
следы ешчэ не стёрты.
Друзьы —
да што! —
враги
и те ешчэ не мёртвы.
Всё не хотят отдать
то кочку, то высотку...
И ненависть опять*

*берёт меня за глотку.
И словно бы упрёк
я непрестанно помню,
что некий свой урок
не весь ещё исполнил.
Вот с этим и живу,
а если б вдруг забылся,
упал бы я в траву,
как стреляная гильза.*

Гэта не проста прысьвячэньне ў знак сяброўства, тут перазоў з творчасцю Васіля, вызначэньне ўласнай галоўнай задачы, арганічна злітай з Васілёвай: распавесці пра трагічны лёс свайго пакаленьня, амаль цалкам палеглага на вайне, маладзенькімі салдатамі якой былі яны абодва.

Іхнія ваенныя біяграфіі шмат у чым супадаюць. Як і Васіль, Навум надзеў салдацкі шынель у 17 год, як і Васіль, быў курсантам пяхотнага вучылішча малодшых афіцэраў. Адно што скончыць яго, як Васілю, яму не давялося: фронту не хапала рэзерваў і вучылішча кінулі ў бой, каб заткнуць курсантамі нейкую дзюрку. Ваяваў шараговым пехацінцам, у жніўні 1943-га году ў бітве на Курска-Арлоўскай дузе быў цяжка паранены — разрыўная куля пацэліла яму наўпрост у лоб. Хлопцы, якія поруч з Навумам беглі ў атаку, бачылі, як ён паваліўся з разварочанай галавою, і пасья далажылі, што ён забіты. Маці Навума атрымала “пахаронку”. Тое самае было і з Васілём, пра што ён распавядае ў “Доўгай дарозе дадому”: і яго палічылі забітым у баі каля ўкраінскай вёскі Вялікая Севярынка, і на яго прыйшла “пахаронка”. На часовым аб’яліску над братняй магілай, пастаўленым у Севярынцы адразу пасья яе вызваленьня ад немцаў, сярод прозьвішчаў палеглых хлопцаў значыўся і Васіль Быкаў...

Але не толькі таму, што ў Навума быў у многім агульны з Васілёвым ваенны лёс, яго ўразіла тое Васілёва апавяданьне пра сьмерць салдата. Калі апавяданьне трапіла яму ў рукі, ён нічога не ведаў пра Васіля. Уразіла, акрамя зместу, пазіцыя аўтара, бо была яна і ягонай, Навумавай — пазіцыяй непрычасанай праўды, без дурной палітрукоўскай патэтыкі, без рамантызацыі пекла вайны. Пазіцыяй сумленнай памяці.

*Память в нервной клетке спит не замертво —
напряглась, нахохлилась, набычилась...*

Наўрад ці Навум, калі пісаў гэтыя радкі, думаў пра Быкава, але мяне, калі згадаў іх, штурхнула ў сэрца, шчымліва адазвалася ў душы гэтае **н а б ы ч и л а с ь**: адразу ўбачыў нахохленага, набычанага Васіля, якім ён станавіўся, калі быў чымсьці занепакоены альбо засмучаны. Альбо незадаволены.

Такім, нахохленим, набычаным, я ўбачыў Васіля тады, у рэдакцыі “Гродзенскай праўды”, у дзень першага майго з ім знаёмства. А калі ўсю праўду казаць, не прыхарошвацца, то ён зрабіўся такім, размаўляючы са мною, слухаючы мае кампліменты. Яны яму не падабаліся. І сам я яму не спадабаўся. Зразумеў я гэта не тады, а праз шмат год, калі мы ўжо былі сябрамі, калі я ўжо ведаў, які ён сыціплы, стрыманы, амаль заўсёды сур’ёзны чалавек. Не мог яму спадабацца сталічны ферт, што ўваліўся да яго ў рэдакцыю, як у сваю кватэру, сеў без запрашэння, запаліў папяросу, не папрасіўшы дазволу, і ўзяў такі тон, нібы даўно быў з ім запанібрата.

Сьмешна апраўдвацца праз столькі гадоў, ды ўсё ж скажу, чаму я так сябе паводзіў: гэта маё “звяздоўства” з мяне пёрла. Хоць працаваў я ў “Звяздзе” ўжо года паўтара, усё яшчэ не мог апамятацца — са студэнцкай лавы трапіў на такую вышыню! Ды яшчэ ў аддзел літаратуры і мастацтва, аўтары якога — “жывыя класікі”, якіх ведае ўся Беларусь і нават увесь Савецкі Саюз: Пятрусь Броўка, Пятро Глебка, Максім Танк, Аркадзь Куляшоў, Пімен Панчанка, Міхась Лынькоў, Піліп Пестрак, знакамітыя мастакі, артысты, кампазітары. Што мне нейкая абласная рэдакцыя, што мне нікому не вядомы Быкаў, хоць Навум і ў захапленні ад ягонага апамяданьня!.. Да таго ж гэты Быкаў аказаўся не такім, якім я яго сабе ўяўляў: я думаў, што ён намнога старэйшы за мяне і нават за Навума, бравы, з сівымі скронямі, з афіцэрскай выпраўкай, шыракаплечы, само прозвішча **Б ы к а ў** малявала такі партрэт. А за сталом у адным з пакояў рэдакцыі сядзеў зусім малады, вясковага выгляду хлопец, амаль, як мне здалася, мой аднагодак, і я, падыйшоўшы да стала, звярнуўся да яго на “ты”: “Гэта ты Быкаў? Я думаў, ты старэйшы!..” Твар у хлопца быў звычайны, нават, як мне, зноў жа, здалася, невыразны, але вочы на мяне зірнулі разумныя, вострыя. “Вы да мяне? — суха спытаў хлопец. — Я вас слухаю.” Я размашыста падаў яму руку, каб паздароўкацца ад ўсёй душы, але ён сваю падаў “дошчачкай” і руханьне атрымалася адчуджанае, кончыкамі пальцаў. “Слухаю вас”, — паўтарыў ён

па-ранейшаму суха. Я назваўся, сказаў, што я з Менска, персанальна да яго, ад Навума Кісліка з “ЛіМа”. Ён чамусьці не прапанаваў мне сесыці, і я бесцырымонна сеў без запрашэння, закінуў нагу на нагу, запаліў “беламорыну”, спытаў: “Ты атрымаў ліст ад Кісліка? Наконт твайго апавядання?” — “Так, атрымаў. У Кісліка паявіліся нейкія заўвагі?” Я сказаў, што ніякіх заўважанняў, проста Навум папрасіў мяне перадаць яму, Быкаву, прывітаньне, ён вельмі ўражаны апавяданьнем, кажа, што пасіле яно не саступае Рэмарку. Сам я яго не чытаў, прачытаю ў “ЛіМе”, але ведаю, што Навум не памыляецца, у яго добры нюх на сапраўдную літаратуру, і калі ён сказаў, што апавяданьне выдатнае, можна не сумнявацца, што так і ёсць, — “Так што быць табе новым Рэмаркам!” Вось тут ён і спахмурнеў, набычыўся, зірнуў на мяне непрыязна, шэра-блакітныя з зялёнымі іскаркамі вочы зрабіліся калючымі. Вядома, тады я гэтага не заўважыў, дакладней, гэта мяне не спыніла, і я стаў распаўядаць яму пра Кісліка, які гэта цікавы, яркі хлопец, цудоўны паэт, распавёў ягоную ваенную біяграфію, і, вядома ж, пахваліўся, што і я быў на вайне, у партызанах, што я таксама паэт, што працую ў “Звяздзе”, у аддзеле літаратуры і мастацтва, і, вядома ж, пахваліўся, што добра знаёмы з усімі слыннымі пісьменьнікамі, і падаў гэта так, быццам не проста знаёмы, а і “на кароткай назе” з імі, што называецца, “вась-вась”. Ён слухаў моўчкі і набычваўся ўсё больш, усе больш нахохліваўся, а мне карцела, як я цяпер гэта разумею, выклікаць у яго цікавасьць да маёй персаны, хацелася спадабацца — тады мне ўсім хацелася падабацца. І я балбатаў і балбатаў. Ён, зірнуўшы на гадзіннік, раптам устаў, і я вымушаны быў устаць, але, не зважаючы на ягоную да мяне непрыязнасьць, разьвітацца намерыўся ладкі ў ладкі, каб звонка пляснуць далонню аб далонь, але тое не атрымалася: ён зноў падаў руку “дошчачкай”, буркнуў: “Усяго найлепшага.”

Так скончылася першая мая сустрэча з Васілём — на маёй абарванай на паўслове хлестакоўскай балбатні і ягонай набычанасьці...

Ніколі не пытаўся ў Васіля, якое я тады зрабіў на яго ўражаньне — не было нагоды спытаць. Ды і забылася з гадамі тая першая наша сустрэча. Калі сябруеш з чалавекам сорак з гакаў гадоў, здаецца, што ён быў у тваім жыцці заўсёды, і проста не можаш згадаць, уявіць час, калі ты яго не ведаў.

Згадалася тая першая сустрэча, калі яго не стала: боль страты абвастрыў памяць, і з яе пачало ўсплываць усё, звязанае з ім, хоць здавалася, што памяць даўно ўжо зрабілася, як нерат, у якім засталіся адно вялікія “рыбіны”, а “маляўкі” неўпрыкмет павысылізгвалі. Аказваецца, засталіся і “маляўкі”. Ходь якая гэта “маляўка” — першая сустрэча з Быкавым!

Я невыпадкава называю тое нашае знаёмства першым. Некалькі гадоў яно не мела працягу, аж да пачатку 60-х, калі мы пазнаёміліся зноў, нібы ўпершыню. А да сяброўства было яшчэ цэлае дзесяцігоддзе. Хоць Навум сказаў у 1956-м (ці ў 57-м), што, як яму здаецца, гэты Быкаў з “Гродзенскай праўды” — свой, блізкі нам чалавек, зьблізіліся мы далёка не адразу, былі добрымі знаёмымі, нават прыяцелямі, аднак не блізкімі сябрамі. І мне, і Навуму, усім хлопцам з нашага, “кіслікаўскага”, кола сяброў трэба было прайсці доўтую дарогу да Васіля, да ягоных крытэрыяў у жыцці і ў літаратуры, да ягонай грамадзянскай пазіцыі, ягонага стаўлення да сьвету, у якім мы жылі. Хоць, здавалася, паміж ім і намі няма прынцыповай розьніцы, што мы поўныя аднадумцы. Аднак розьніца была, і вялікая, што да канца разумееш адно цяпер, выразна бачыш з адлегласьці амаль паўстагоддзя. А розьніца ў тым, што мы — Навум, я, Алёг Сурскі, Мікола Крукоўскі, у значанай ступені нават Алесь Адамовіч, Рыгор Барадулін, Рыгор Бярозкін, усе тыя, хто і складаў “кіслікаўскае” кола — хоць і стаялі пасля ХХ з’езда на пазіцыях антысталінізму, хоць і сьмяяліся з Мікіты-кукурузніка, а пазьней з брывастага Леаніда Глыча, усё ж не адмаўлялі сістэму ў цэлым, заставаліся ў палоне ілюзій балышавіцкай утопіі, спадзяваліся на нейкі “сацыялізм з чалавечым тварам”. (Пасля ХХІІ з’езда КПСС, які прыняў рашэньне вынесці цэла Сталіна з маўзалею, я напісаў верш “Вяртаньне да Чалавека”, пафас якога палягаў у тым, што, нарэшце, ад жорсткага, крыважэрнага бога — Сталіна краіна вярнулася да Леніна, “самага чалавечнага чалавека”...) У Васіля ніякіх ілюзій на конт сістэмы не было ні тады, ні раней, што падцьвярджаецца ў ягонай перадсьмяротнай споведзі — у “Доўтай дарозе дадому”. А яшчэ была розьніца паміж нашай і ягонай ацэнкай Вялікай Айчыннай вайны — наша зыходзіла з пазіцыі савецкага патрыятызму, хоць мы і лічылі, што пра вайну трэба пісаць праўду, не прыхарошваць яе рамантычнымі мітамі, а Васілёва пазіцыя была пацыфіскай, ён не падзяляў вайну на справядлівую і несправядлівую — у

ягоных вачох любая вайна ёсць трагедыя для народа. Гэтыя свае погляды — і на савецкую сістэму, і на вайну — ён, калі стаў нам давяраць, выказваў без эківокаў, называючы ўсе рэчы сваімі імёнамі, ад чаго нам рабілася крыху ніякавата, нават страшнавата, для нас яшчэ існавала мяжа, якую нельга пераступаць.

С а в е ц к а с ь ц ь — незвычайны фэномен! Ведаеш пра жудасныя злачынствы “роднай улады”, але аддзяляеш іх ад прыроды гэтае ўлады, ад яе першапачатковай сутнасці, яе адважваешся дадумаць да канца і прызнаць, што злачынная сама ўлада ў цэлым, і вінаваціш толькі асобных кепскіх ейных чыноўнікаў. Тое было хваробай не адно нашай, але і ўсіх тых, каго сёння называюць “шасьцідзясятнікамі”. І хоць гісторыкі літаратуры далучаюць і Васіля да гэнэрацыі “шасьцідзясятнікаў”, гэтых апошніх савецкіх ідэалістаў, ён ім ня быў. Ён быў сам па сабе. Але, паўтаруся, здаваўся нам адным з нас, толькі значна больш таленавітым — магутнасьць ягонага таленту адчувалі мы ўсе, як адчуваеш сілавое поле высокавольтнай падстанцыі. Але тое ў ягоных творах, а ў побыце, у нашых пасядзелках у Навума ён нічым асабліва не вылучаўся, ня быў, што называецца, душою кампаніі. Душою кампаніі былі гаваруны накішталь мяне, Навума, Рыгора Бярозкіна — хто калі, у залежнасьці ад тэмы размовы і ступені “паддатысьці”. А ў Васіля язык быў не надта падвешаны, красамоўцам яго не назавеш, свае думкі ён фармуляваў, запінаючыся, марудна, і слухаць яго было часам цяжка. Ён гэта ведаў, і таму больш слухаў, чым гаварыў. Шкада, што мы ня ўмелі слухаць, асабліва я...

Менавіта тую “кіслікаўскую” кампанію мае на ўвазе Васіль у “Доўгай дарозе дадому”, калі распавядае, як Аляксей Карпюк езьдзіў у Менск сварыцца з ягонымі, Васілёвымі, сябрамі, якія “спойваюць Быкава”.

Аднойчы мне патэлефанаваў Навум, сказаў, каб я неадкладна да яго прыехаў: у яго сядзіць Алёша Карпюк, у якога да нас нейкая вельмі сур’ёзная справа. Што за справа, ён, Навум, не ведае: Карпюк патрабуе, каб сабраліся ўсе хлопцы, перадусім, каб ты быў. Як усе збяруцца, тады ён і скажа. Праз паўгадзіны я прымчаўся да Навума, на вуліцу Фрунзе, 3. Не памятаю, хто там яшчэ быў, здаецца, Хвёдар Яфімаў, Рыгор Бярозкін і мастак Барыс Забораў — усю нашу кампанію сабраць

не ўдалося. На канапе сядзеў злосны, насуплены Карпюк, руку мне падаў неахвотна, вочы калючыя. Пачакалі яшчэ крыху, але нікога больш не дачакаліся. І Карпюк пачаў: “Вось што, хлопцы, — з гэтым трэба канчаць! Вы спойваеце Васіля! Ніводная ягоная паездка у Менск не абыходзіцца без таго, каб ён тут з вамі не напіўся. На вас мне, шчыра кажучы, напляваць, — піце, калі здароўя не шкада. Але вы павінны разумець, што такое Быкаў, кім ён ёсць для беларускай літаратуры. Я вам не дам зрабіць з яго алкаголіка!”

З паўгадзіны ён чытаў нам мараль, сарамаціў, бэсьціў, слова нікому не даваў прамовіць: “І слухаць не хачу! Якія тут могуць быць апраўданні? Вы — злачынцы!” Мы сумеліся, разгубіліся, пачувалі сябе школьнікамі перад суровым настаўнікам. Вядома. Карпюк перабольшваў, у Навума ніколі не пілі “па-чорнаму”, ніколі Васіль не напіваўся, ды ўсё ж у пэўнай ступені Карпюк меў рацыю — без кілішка не абыходзілася аніводная нашая пасядзелка.

“Антыалкагольная акцыя” Карпюка ў імя выратавання Быкава не мела посьпеху, хоць Аляксей і самому Быкаву прачытаў мараль і засьцярог яго ад нашай “кампаніі п’янтосаў”, пра што нам, сьмеючыся, распавёў Васіль, прыехаўшы з Горадні. І пасядзелкі нашыя працягваліся. Прыязджаючы ў Менск, Васіль абавязкова заходзіў да Навума, той па тэлефоне выклікаў мяне і іншых хлопцаў, і пачыналася гавэнда пра ўсё на сьвеце. Вядома, больш пра палітыку, пра тое, што дзеецца ў краіне, пра тое, што зноў вярнуліся старыя часы сталіншчыны. І вось аднойчы Васіль спытаў у Навума, ці звярнуў ён ўвагу на тое, што кожнага разу, як толькі мы сядзем за стол, пад вокнамі Навумавай кватэры паяўляецца белая “Волга” з антэнай? — “Якая Волга?” — здзі-віўся Навум. “Я не бачыў!..” — “А ты зірні ў вакно, — сказаў Васіль, — яна ўжо тут...” Навум і ўсе мы падыйшлі да акна: сапраўды, пад вокнамі, ну не зусім пад вокнамі, праз дарогу, стаяла белая “Волга”. З антэнай. “Ну і што? — спытаў Навум. — Стаіць і стаіць!” — “А тое, што нас слухаюць”, — сказаў Васіль. Навум недаверліва засьмяяўся: “З чаго ты ўзяў? У маім доме жывуць розныя начальнікі, той жа прарэктар БДУ Малышаў. Мабыць, гэтая “Волга” прывозіць яго дадому на абед і чакае, пакуль ён абедзе. Ці каго іншага прывозіць.” — “А я табе кажу, што нас слухаюць,—

ціха сказаў Васіль, — запісваюць. Тое не мае страхі, я ведаю дакладна. Ад каго, няважна... Так што, хлопцы, рабіце новы!.. “

Навум задумаўся, пачаў успамінаць, ці бачыў ён калі, каб у тую “Волгу” садзіўся прарэктар БДУ альбо хто іншы з ягоных суседзяў. Не ўспомніў! А ўспомніў, што не паяўлялася тут раней ніякая “Волга”. (Дзіўна, як гэты мы ўсе тады не заўважалі той “Волгі”, пакуль Васіль нам яе не паказаў. Машын жа ў тыя часы было мала, не тая безьліч, што цяпер, да таго ж вуліца Фрунзе была ў той час зусім ціхая, машыны па ёй амаль не хадзілі, — дзе былі нашыя вочы?) Стала ясна, што “слухаць” нас пачалі таму, што ў кампанію ўвайшоў Быкаў — менавіта ён цікавіў “слухачоў”.

Гэта быў час, калі яго цкавалі за “Мёртвым не баліць”, калі ў КДБ пільна сачылі за кожным ягоным крокам, калі ў сваёй гарадзенскай кватэры Васіль знаходзіў “жучкоў”. Калі за ім па пятах пачалі хадзіць “жучкі” двуногія. І тут немагчыма не згадаць адзін даволі забавны эпізод. У Саюзе пісьменьнікаў была нейкая ці то нарада, ці то сход, ці паседжаньне прыёмнай камісіі, няважна. Пасьля чаго мы — Навум, Рыгор Бярозкін, Рыгор Барадулін, Хвёдар Яфімаў, я і яшчэ нехта з нашых хлопчаў вырашылі пайсьці ў рэстаран. Запрасілі Васіля. І хоць ён быў, што называецца, “нарасхват”, вельмі многія цягнулі яго ў сваю кампанію, Васіль пайшоў з намі. Але да нас неяк непрыкметна прыстаў, прыліп Яўген К., маленькага росту каржакаваты чалавек з хітра-вясёлымі вочкамі і аттапыранымі вушамі. Вядома, ніхто яго не запрашаў. Спачатку мы думалі, што ён проста ідзе ў адзін бок з намі, а потым адстане, пойдзе сваёй дарогай, аднак, каля рэстарана “Нёман”, у які мы звычайна хадзілі, калі абедалі ці вячэралі не ў Навума, убачылі, што К. і не думае ад нас адстаць, а наважыўся ісці з намі ў рэстаран. Што было рабіць? Не магло быць і размовы, каб ён з намі пайшоў, мы ўжо даўно не дапускалі ў сваю кампанію выпадковых людзей, тым больш не маглі дапусьціць К., пра якога ведалі, што ён “дужа партыйны” таварыш, “ідэйна вытрыманы”. І, пастаяўшы каля “Нёмана” хвілін дваццаць, накіраваліся да кафэ “Вясна”. І там пастаялі. На К. падкрэсьлена не звярталі ўвагі, даючы тым самым яму зразумець, што чакаем, калі ён ад нас адчэпіцца. Дзе там! Амаль гадзіну мы швэндаліся туды-сюды — ад “Вясны” зноў да “Нёмана”, ад

“Нёмана” да “Вясны”, і ён за намі, як прывязаны. Скажаць яму, каб адчапіўся, было неяк няёмка — інтэлігенты! І вось раптам Васіль спыняецца і кажа: “Ну ўсё, досыць! Не пазбавімся, бо чалавек на рабоце. Пайшлі, есці хочацца!..” Але К. нават не пачырванеў, нібы не пачуў гэтага “чалавек на рабоце”, і пайшоў-такі з намі ў “Нёман”. Спачатку сядзеў за сталом моўчкі, апусціўшы галаву, але, узяўшы чарку, асьмялеў, стаў умешвацца ў размову, падаваць рэплікі. Мы па-ранейшаму яго не заўважалі, быццам яго тут не было, і чарку яму не налівалі, ён сам сабе наліваў. Што да размовы, то інфармацыі ў ёй для чужых вушэй не было ніякай: мы гаварылі пра розныя жыццёвыя дробязі, распавядалі бяскрыўдныя анекдоты. Ні слова пра палітыку. Пад канец Васіль усё ж пашкадаваў К., спытаў у яго, як жывецца-можацца, і руку яму падаў, калі развітваліся на вуліцы. К. схопіў Васілёву руку ў свае абедзье і доўга трос, бубніў словы ўдзячнасці...

Сёння думаю, што наўрад ці К. увязаўся за намі таму, што быў “на рабоце”, хутчэй за усё надта ж хацелася яму пабыць у кампаніі з Быкавым, каб потым гэтым пахваліцца. Бо чым больш бруду вылівала на Васіля партыйная прэса, чым больш яго бэсыцілі, тым большай становілася ягоная слава, узрастаў ягоны пісьменьніцкі і чалавечы аўтарытэт — ад яго зыходзіла аўра значнасці, аўра вялікай а с о б ы. Тое адчувалі нават ягоныя зацяттыя ворагі, супраць іхняй волі імі авалодваў піэтэт перад Быкавым. І якім бы вернападданым партыі ня быў маленечкі літаратар К., тое, што ён пабыў у адной кампаніі з Быкавым, было, напэўна, для яго вялікай падзеяй, цешыла ягонае самалюбства: з самім Васілём Быкавым піў гарэлку! Але тады мы былі ўпэўненыя, што К. выконваў заданьне КДБ, што ён стукач. Зрэшты, хто ведае? Можа, мы і не памыляліся...

...Пераскокваю праз дзесяцігоддзе з вялікім гакам — у тыя часы, калі не было ўжо той нашай “кіслікаўскай” кампаніі. Дакладней, той, якой яна праіснавала да перабудовы, да найноўшага этапу гісторыі нашай краіны, калі мы апынуліся перад выбарам: з кім мы? З новай Беларуссю, з адраджэнцкім рухам, які з моманту свайго ўзьнікнення напрыканцы 80-х атоесоміўся з постацямі Зянона Пазьняка і Васіля Быкава, ці супраць іх? Пазьняка мы зусім не ведалі, толькі па ягоных прамовах на мітынгх і газэтных артыкулах, а вось Быкаў!

Мы з Быкавым ці не? Для некаторых з нас выбар аказаўся балючым, драматычным, перадусім для Навума. Хоць усе мы, тыя, хто ўваходзіў у кіслікаўскае кола сяброў, былі рускамоўныя літаратары (Алесь Адамовіч, Хвёдар Яфімаў, Аляксандр Дракахруст, я), найбольшую драму ў новай рэчаіснасці перажываў Навум. Калі разваліўся Савецкі Саюз, Навум успрыняў гэта як страту Радзімы, пра што сказаў у адным з апошніх сваіх вершаў.

Ён не бачыў сябе ў новай Беларусі, хоць добра ведаў беларускую мову, быў выдатным перакладчыкам беларускай паэзіі і прозы. Ведаў — але як “замежную”, не сваю. Не мог сказаць, што яна цячэ ў ягоных жылах. І беларуская гісторыя, якую таксама ён няблага ведаў, была яму чужая. Да мозгу костак ён быў рускі інтэлігент, рускі паэт. Але пайсьці пад сыцягі расейскіх “ура-патрыётыў”, пад сыцягі прарасейскіх “інтэгратаў” ня мог таксама. І не таму, што быў “графскага” паходжання (славутая пятая графа савецкай анкеты), ці мала ў нас “графаў”, якія варожа паставіліся да адраджэнцкага руху, салідарызаваліся з ворагамі беларушчыны, — адзін такі “граф”, “рускі паэт” Аўруцін выступіў у сярэдзіне 90-х гадоў з артыкулам, у якім сыцьвярджаў, што рускамоўным літаратарам вельмі цяжка жывецца ў сённяшняй Беларусі, што іх душаць беларускія выдавецтвы, што беларусіфікацыя выпцясняе вялікую рускую культуру, абураўся, што Цётку ставяць вышэй за Блока. І гэта сыцьвярджалася на фоне трагічнай суцэльнай русіфікацыі Беларусі! Пасля рэфэрэндуму, які надаў рускай мове статус дзяржаўнай! Навум ня мог заняць такую пазіцыю, ня мог кінуць камень у сваіх беларускіх сяброў, а расейскія і прарасейскія шавіністы выклікалі ў яго, сапраўднага рускага інтэлігента, агіду і грэблівасць. І ён пайшоў на “нейтральную паласу”, адгарадзіўся ад усяго, што віравала навакол. Васіль бачыў і разумеў Навумаву драму, горка перажываў, што ў самым галоўным для яго, Васіля, Навум больш ня быў поўным ягоным аднадумцам, што ў многім яны страцілі агульную мову.

Мы з Васілём у той час пры кожнай сустрэчы гаварылі пра Навума, пра ягонае гора, якое “гаворыло по-руски”, і некаторыя выказваньні Васіля я запісаў. Ён сказаў аднойчы: “Пакуль мы ўсе былі на адной “ільдзіне”, холад, які працінаў нас, быў для ўсіх аднолькавы, але вось “ільдзіна” раскалолася, і кожны яе кавалак атрымаў магчымасць плысці самастойна. Самастойна

растапіць “лёд”, ператварыць “ільдзяное” покрыва ў грунт, у глебу, сваю, нацыянальную глебу, дакладней, аднавіць яе, бо некалі кожны кавалак і быў зямлёю таго ці іншага народа, пакуль расейскі Дзед Мароз не закаваў усе кавалкі ў адзін ільдзяны панцыр. У імперыю. Тое аказалася недаспадобы родным, так бы мовіць, унукам Дзеда Мароза — засумавалі па агульным панцыры, па моцы імперыі. Я не пра Навума, ён разумны, сумленны чалавек, і сумуе не па імперыі — па Расіі, якую насіў у сабе, якую адчуваў сваёй духоўнай радзімай. На жаль. Беларусь такой радзімай для яго не была пры ўсёй ягонай павазе да нашай мовы, літаратуры, культуры. Але ж павага — яшчэ не любоў, якая патрабуе ахвярнасці, гатоўнасці пайсці яа Галгофу ў імя ўсяго гэтага. Што зробіш, шкада Навума, але я магу толькі паспачуваць яму — дапамагчы ў дадзеным выпадку немагчыма...”

Калі Навум памёр ад цяжкой хваробы — 27-га снежня 1998-га году — у шпіталі для інвалідаў вайны ў Бараўлянах, Васіля не было ў Менску, наогул у Беларусі, ён ужо жыў за мяжой, у Фінляндыі. Але быў ад яго да мяне праз некалькі дзён пасля пахавання тэлефонны званок: ён сказаў, што толькі што даведаўся пра смерць Навума, глыбока засмучаны, і папрасіў, каб я занёс ад ягонага імя кветкі на магілу. Ці мог я падумаць, што праз чатыры з паловай гады буду плакаць і над Васілёвай магілай?.. Цяпер для мяне іхнія магілы, нібы адна — братнія, пад адным абеліскам памяці аб іх. Абодва яны для мяне як мудрыя старэйшыя браты. І ўсё ж, пачынаючы з сярэдзіны 80-х гадоў (забываюся, што цяпер ужо трэба казаць — мінулага стагоддзя), калі неабходна было самавызначыцца, заняць ясную грамадзянскую пазіцыю. арыенцірам маім стаў Васіль. І яшчэ Алесь Адамовіч. Там, дзе яны, — там і маё месца. Не толькі таму, што яны мае сябры, не проста за кампанію (сябрам заставаўся і Навум), а перадусім таму, што ў мяне не было той драмы, якая разрывала душу Навума, наадварот, я адчуў сябе часцінкай абуджанай беларускай стыхіі, — чаму так сталася, пра вытокі маёй беларушчыны, якая перамагла мяне самога як савецкага чалавека, чый адрас не дом і не вуліца, чый адрас — Савецкі Саюз, пра ўсё тое першае дзесяцігоддзе постсавецкай Беларусі — падрабязны расповяд ў маёй кнізе ўспамінаў “Імгненні веку”, якая пісалася і ўсё яшчэ пішацца апошнім часам...

...Найбольш зьблізіўся я з Васілём у апошні год ягонага жыцця, асабліва ў апошнія месяцы. Гэта самы балючы ўспамін пра яго. Але ёсць у тым болю і шчымлівая радасьць, шчымлівае шчасьце апошніх сустрэчаў з ім, самых шчырых і цёплых за ўсе гады нашага знаёмства. Адна з такіх сустрэчаў адбылася 28-га траўня 2002-га году.

У той дзень раніцай (была нядзеля) я прыехаў з лецішча ў горад і адразу патэлефанаваў Рыгору Барадуліну: напярэдадні, дні за тры, мы з ім дамовіліся, што сустрэнемся, каб вызначыць агульную пазіцыю на паседжаньні маючай адбыцца Рады Беларускага ПЭН-цэнтру, якая планавалася на панядзелак. А Рыгор кажа: “Наконт Рады потым! З Нямецчыны на некалькі дзён прыехаў Васіль, хоча сустрэцца з усімі нашымі хлопцамі, але няма дзе. Ён табе тэлефанаваў яшчэ ўчора, звязвайся з ім.” Набіраю Васілёў нумар, трубку бярэ ягоная жонка Ірына Міхаілаўна, і тут жа перадае яе Васілю. Высьвятляецца, што, сапраўды, няма дзе сустрэцца — на кватэры ў Васіля не выпадае, Ірына Міхаілаўна вельмі кепска сябе адчувае, у Рыгора свае прычыны, у іншых хлопцаў таксама. Пайсьці ў рэстаран? Там не пагаворыш, чужыя вушы вакол. “Можа, — кажа Васіль, — зьбіраюся ў цябе? Калі, вядома, твая Рэня будзе не супраць.” — “Якое супраць! Ня будзе яна супраць! Але яна на лецішчы, так што мне самому давядзецца прыгатаваць гарбату.” — “Чаму гарбату? — кажа Васіль. — Трэба выпіць па чарачцы, закусіць адпаведна. Зробім так: зараз я да цябе пад’еду на таксоўцы, прывязу грошы. Не пярэч! Багач знайшоўся! У мяне пакуль што больш грошай, чым у цябе. Сустрэнеш мяне, калі табе цяжка, каля пад’езда, у дом заходзіць ня буду, мне яшчэ туды-сюды трэба заехаць.” Хвілін праз дваццаць я сустрэў яго каля свайго пад’езда, ён вылез з машыны, бадзёры, нават вясёлы, усьмешлівы. Мы абняліся, распалаваліся (гады тры не бачыліся, толькі па тэлефоне “сустрэліся” аднойчы, у траўні 2001-га году. Калі я прыежджаў у Прагу ў адведкі да сына, які працаваў у беларускай рэдакцыі радыё “Свабода”. Размаўлялі хвілін сорок, калі не гадзіну, радыё зрабіла нам такі падарунак, аплаціла размову). Адчуваньне ў мяне было такое, нібы бачыліся літаральна ўчора — пачуцьцё роднасьці, блізкасьці не зьнікла за гэтыя тры гады. Ён уручыў мне 80 тысячаў і паехаў, а я паімчаўся на Камароўскі базар. Перадусім купіў кавалак сьвініны, паляндвіцу (Васіль папрасіў, каб я абавязкова купіў добрай

свініны і запёк яе ў духоўцы, паскардзіўся, што Ірына даўно ўжо не дае яму мяса, трымае на дыяце, на якой настойваюць лекары, корміць рознымі прэснымі кашкамі: “Думаюць, што гэтым яны мяне ўратуюць!” Ён сказаў гэта неяк насьмешліва, але тады я не зьвярнуў асаблівай увагі на тую фразу, згадаў яе пазьней, калі даведаўся, што ён цяжка хворы, і падумаў, што, ён, відаць, ведаў пра сваю хваробу ўжо тады, у траўні 2002-га...), купіў чырвонай ікры, найлепшай кілбасы, памідоры, агуркі, маладую бульбу, селядзец. І ўпершыню ў жыцці сам усё згатаваў і прыгатаваў, накрыў стол не горш за жонку. Было нас за тым сталом сямёра: Васіль, Рыгорка Барадулін, Сярожа Законнікаў, Гена Бураўкін, Міша Тычына, Валянцін Блакіт, ну і я, вядома. Размова была сумбурнай, хоць пілі мы зусім мала, ды і то не ўсе — Рыгор ужо трыццаць год у рот не бярэ, Бураўкін і Законнікаў таксама “завязалі”, аказалася, што і Блакіт можа дазволіць сабе ня больш, чым пяцьдзесят грамаў, так што толькі мы з Мішам узялі па сто. Васіль пажартаваў, сказаў, што от узрадваўся б нябожчык Алёша Карпюк, паглядзеўшы на нашу кампанію! Якія ўсе зрабіліся пайнкі! Сам ён піў віно (для яго я па ягонай просьбе купіў бутэльку “Мерло”, віно неблагое, вінаграднае), і еў усё, што было на стала — з такім выглядам, нібы некаму нешта даказваў, маўляў, хачу і ем!.. Ды ўсё ж размова была сумбурнай, бо гаварылі ўсе адразу і адразу пра ўсё, адзін Васіль сядзеў моўчкі, слухаў. Якраз у тыя травеньскія дні 2002-га мы перажывалі цяжкую паразу: быў створаны ўладамі так званы холдзінг на чале з Таісай Бондар (“бондар-каманда” як кажа Барадулін), які праглынуў усе літаратурныя часопісы — “Полымя”, “Маладосьць”, “Крыніцу”, “Нёман”. Па сутнасці, мы страцілі “ЛІМ”. Пайшлі ў атаку на Саюз пісьменьнікаў выпрабаваныя яшчэ за савецкім часам літаратурна-партыйныя інквізітары. Адзін з іх, літаратурны дарадца лукашэнкаўскай адміністрацыі Скобелеў, “закадычны друг” расейскіх імперцаў, прылюдна агучыў праскрыпцыйны сьпіс беларускіх літаратараў, друкаваць якіх дзяржаўныя СМІ, ды і наогул СМІ не павінны. Бо гэтыя літаратары — перадусім Быкаў, Барадулін, Бураўкін, Законнікаў — “адарваліся ад нацыянальнай глебы і перайшлі на пазіцыі глабалізму, а сёння трэба адстойваць нацыянальны суверэнітэт”. Сапраўды, няма мяжы ўмельству скобелевых усё падаваць навыварат, няма мяжы іхняму палітычнаму шулерству і вынаходлівасці

ў хлусні... Пра гэта мы гаварылі, крычэлі, жахаліся таму, што дзеецца. А потым спакойна, ціха, стомлена гаварыў Васіль. Скажаў, што беларускай нацыі, па сутнасці, няма, пачала было складацца, ды не далі скласьціся. Ёсць нейкія слаі беларушчыны ў гарадах (частка інтэлігенцыі), ёсць асобныя астраўкі ў глыбінцы, але нацыі няма. З гэтага і трэба пакуль што зыходзіць. Мы з ім не спрачаліся, разумелі, што ён, як заўсёды, наўмысна завастрае пытаньне, спыталі толькі: дык што нам рабіць? “Як што? — здзіўлена ўсьміхнуўся Васіль. — Тое, што і рабілі. Думаць, пісаць, не маніць. Заставацца самімі сабою, ні на ёту не адступацца ад свайго. Можа, і будзе з гэтага некалі плён. Гэта як у Цютчава: “Нам не дано прадугадать, чем наше слово отзовется.” Вось і будзьма трываць за Слова...”

Праз месяц пасля той сустрэчы я надрукаваў у газэце “Культура” (газэта дзяржаўная, але, дзякуй Богу, усюды ёсць нармальныя людзі, якія не баяцца ўласнага ценю) эсэ “Дні нараджэння Васіля”, да 78-х Васілёвых угодкаў. У тым эсэ, між іншым, было сказана: “... ён народжаны ў чэрвені — чэрвенем — двойчы. 19-га як дзіцятка, сыночак селяніна і сялянкі з вёскі Бычкі, што на Віцебшчыне, на Ушацкай зямлі. 22-га — як воін вялікай вайны, якая зрабіла яго пісьменьнікам...” “Зноў жа, хіба мог я прадбачыць, што праз 12 месяцаў тое эсэ дапіша Васілёва сьмерць, што круг ягонага жыцця замкнецца менавіта 22-га чэрвеня?..

У жалобныя чэрвеньскія дні 2003-га году “Культура” перадрукавала тое маё эсэ з невялічкім дабаўленьнем ад аўтара, дзе было сказана, што 22-е чэрвеня не адно дзень сьмерці Васіля Быкава, але і новая дата ягонага нараджэння — у Вечнасьці. Як набліжалася да яго вечнасць, як падступала да яго сьмерць, мне выпала ўбачыць у сакавіку таго 2003-га году ў Празе. Недзе 15-га ці 16 сакавіка мне патэлефанаваў з Прагі сын, сказаў, што Васіль Уладзіміравіч вельмі хворы (Васіль якраз у сакавіку пераехаў з Нямеччыны ў Прагу), што яму будуць рабіць аперыцыю, якая прызначана на 27-е. “Ён хацеў бы з табою пабачыцца, — сказаў сын, — дык можа прыедзеш, калі здароўе дазваляе.” Вядома ж, я паехаў. Прыехаў 20-га, адразу патэлефанаваў Васілю. Дамовіўся, што 21-га я да яго прыеду, але, сказаў ён дома ён мяне пачаставаць ня можа, не тая хата, каб прымаць гасьцей, і ён зводзіць мяне ў кітайскі рэстаран — “адпомсьціць” за мой абед у мяне дома ў мінулым годзе.

Сустрэліся, і я здзівіўся: ён не выглядаў сьмяртэльна хворым, быў такі ж бадзёры, як і тады ў Менску. У кітайскі рэстаран пайшлі ўтрох — з намі пайшла Ірына Міхайлаўна. Заказаў Васіль, хваліўся, што крыху ведае кітайскую кухню і яна яму падабаецца. Ірына Міхайлаўна, зірнуўшы на стравы, якія заказаў Васіль, сумна сказала: “Васілька, што ты робіш? Табе ж нельга гэта есці.” Васіль напоўніў кілішкі, усьміхнуўся: “Мне цяпер усё можна!..”

Бадзёрым ён здаваўся і праз колькі дзён, 25-га сакавіка, — я быў разам з ім на ўрачыстасцях з нагоды 85-х угодкаў БНР. У сваім выступленьні на тых урачыстасцях сказаў амаль тое самае, што гаварыў пры нашай мінулагодняй сустрэчы. 27-га яму зрабілі аперыцыю (запушчаны рак кішэчніка, з метастазамі), а 30-га я быў у яго ў шпіталі. Было дзіўна, што ў яго ёсьць сілы размаўляць, хоць і зусім слабым голасам. Праўда, размаўлялі мы мала, больш маўчалі, глядзелі адзін на аднаго. У нейкі момант ён стаміўся, закрыў вочы, але сказаў, каб я яшчэ пабыў з ім. І ўзяў мяне за руку, так і трымаў яе, як дзіця трымае бацькаву... А я маліўся, і намагаўся ўсёй душою, каб мае сілы перадаліся яму хоць крышку, усёй сваёй істотай намагаўся. Ён раптам адкрыў вочы, паглядзеў на мяне з усьмешкай, сказаў: “Не напружвайся так. Навошта? Усё будзе добра...”

Апошняя наша сустрэча адбылася ў Менску, 26-га траўня, у яго дома, на Танкавай. У гэты дзень ён даў мне, надпісаўшы, сваю “Доўгую дарогу дадому”, перакласьці якую на рускую мову папрасіў яшчэ ў Празе. Маім абавязкам і шчасьцем было зрабіць гэта для Васіля...

Калі стаяў каля ягонай труны ў Доме літаратараў, глядзеў на бясконцую чаргу людзей, якія прышлі з ім разьвітацца, згадаў, не мог не згадаць словы адной нашай вядомай пісьменьніцы, якая неяк сказала ў маёй размове з ёю пра Быкава, што Быкаў ў Эўропе ўжо выйшаў з моды і больш не каціруецца, як некалі. Я тады нават не абурыўся, проста здзівіўся, як гэта яна, разумны, таленавіты чалавек, можа ўжываць ў дачыненні да Васіля гэтакія словы — “выйшаў з моды”, “не каціруецца”! Ён ніколі ня быў м о д н ы. М о д н ы я пісьменьнікі тое самае, што модныя цырульнікі ці краўцы!.. Відаць, у той “тусоўцы”, дзе тая пісьменьніца пачула, што Быкаў больш ня модны, якраз “цырульнікі” і вызначаюць моду. А Быкаў не ў “тусоўцы” — ён у вялікай літаратуры. І

падумалася: шкада што яе, той пісьменьніцы, няма тут, на пахаваньні Васіля, — хай бы паглядзела на людское мора, на хвалях якога плыве Васілёва труна.

Некалі, у 1988-м, пасья славурых “Дзядоў”, калі камуна-патрыёты перайшлі на мову атрутнай “чаромхі”, калі партыйныя газеты і газяцёнкі пачалі (у каторы ўжо раз!) бой з Быкавым, прысьвяціў я яму невялічкі верш:

*“Дзяды” ахуталі зямлю
Бялюткай першаю парошай...
Ды зноў агонь па Васілю
Вядуць чэкісты, нібы бошы.
Глядзяць у снайперскі прыцэл,
Як Сталін, хцівымі вачыма.
А ў Васіля пяро ў руцэ
І толькі праўда за плячыма.
У снайпераў набояў шмат.
Ды ўцяміць снайперы не ў стане:
Страляй па зорцы хоць з гармат —
Яна свяціць не перастане.*

Думаю, што яшчэ мільёны людзей Беларусі прыйдуць да гэтай зоркі, да яе пучыводнага сьвятла. Пройдуць сваю дарогу да Васіля.

г. Мінск

Валянцін БЛАКІТ

“З ДАЎНЯЙ, ГРОДЗЕНСКАЙ ПРЫЯЗНАСЦЮ”

Бяру ў рукі апошнюю прыжыццёвую кнігу Васіля Быкава. “Доўгая дарога дадому”. У чорнай вокладцы, як і чорная дата, што няўмольна набліжалася. Ён, фаталіст па натуры, фаталіст ва ўсёй сваёй творчасці, ведаў, не меў ніякіх ілюзій, адчуваў, што гэтая дата няўмольна насоўваецца, чакаў кніжку, як ніякую іншую (мо хіба толькі некалі першую). Апошняя была самай асабістай, самай дакументальнай ягонай кнігай, якая падсумоўвала і творчае жыццё пісьменніка Васіля Быкава, і зямное існаванне Васіля Уладзіміравіча Быкава як чалавека, як асобы. Ён сам выбраў для яе чорную апратку і быў шчаслівы, што паспеў патрымаць у руках, падпісаць сябрам і блізкім людзям...

Ён пазваніў мне 16 мая і цяжкім голасам, куды цяжэйшым, чым зусім нядаўна гаварыў з Прагі, сказаў, што прыехаў дадому, трэба збегчыся, чакае ўсіх нас траіх (Генадзя Бураўкіна, Сяргея Законнікава і мяне) заўтра, у шэсць вечара. Папрасіў нейкім

чынам паведаміць Генадзю, бо не можа да яго дазваніцца. Я сказаў, што той ледзь ці не бязвылазна асеў на дачы, тым не менш к заўтраму абавязкова забяспечу ягоную яўку.

— Добра, то заўтра і пагаворым, — тым жа цяжкім астматычным голасам сказаў Васіль Уладзіміравіч і паклаў трубку.

З часоў, як ён перабраўся з Гародні ў Мінск, узнікла завядзёнка збірацца ў Быкава і з нагоды нейкіх важных і не надта важных для яго падзей, і проста без усялякай нагоды, калі ўзнікала патрэба пагаманіць-пабачыцца. Амаль заўсёды ініцыятарам выступаў сам Васіль Уладзіміравіч, асабліва калі вяртаўся з нейкіх замежных вандровак ці, як у апошнія гады, наведваўся дадому з Фінляндыі, Германіі, Чэхіі, дзе вымушаны быў жыць практычна ў выгнанні. Абзвоньваў і прызначаў час сустрэчы. Раней, калі Генадзь Бураўкін жыў у вялізнай пяціпакаёвай кватэры па вуліцы Захарава, дзе была ладная ўтульная сталоўка, якую мы жартам празвалі кафэ “Сівыя коні”, яўку часам прызначалі тут ці яшчэ ў некага, але часцей за ўсё сустракаліся ў гасціннай і ўтульнай хаце Васіля Уладзіміравіча, дзе шчыравала, як магла, са смачнымі закускамі дабрэйшая Ірына Міхайлаўна. На гэтых “збяганнях” звычайна бывалі Ніл Гілевіч, пакуль яны, на нашае агульнае засмучэнне, не разышліся з Васілём Уладзіміравічам, калі былі жывыя — Мікалай Матукоўскі, Алесь Адамовіч, зрэдку Уладзімір Караткевіч, ну і наша тройца. Нейкі час, але нядоўга бываў Анатоль Сульянаў. Не хачу сказаць, што толькі пералічаныя людзі былі адзінымі і найбліжэйшымі ягонымі сябрамі. Мо бліжэй за ўсіх яму быў Рыгор Барадулін і як чалавек, і як непераўзыйдзены майстар паэтычнага слова, да якога ён ставіўся амаль пяшчотна, называў беларускім салоўкам. Аднак Васіль Уладзіміравіч быў чалавек мудры, не мог не ўлічваць ну... псіхалагічную несумяшчальнасць некаторых блізкіх яму людзей. Вельмі прызныя пачуцці меў ён да Валянціна Тараса, Анатоля Вярцінскага, Анатоля Кудраўца, Алеся Жука, Віктара Казько, Змітра Бугаёва і шмат каго яшчэ. У яго былі сотні, тысячы людзей, да якіх ставіўся шчыра, па-сяброўску, прызна і тут, на Беларусі, і ў Расіі, і на Украіне, і ў Літве, і ў Балгарыі — каб і хацеў, усіх не пералічыш. Як і каля кожнага вялікага чалавека, ля яго круцілася, ліпла слатою, набівалася ў сябры-паплечнікі і розная шушара, адной згадкі пра шмат каго з гэтых самазваных сяброў-паплечнікаў Васіль Уладзіміравіч ажно моршчыўся... Кіруючая

холдзінгавая дама надрукавала ў сваёй газетцы ў жалобныя дні свой фотаздымак побач з Быкавым (ведай нашых!), зроблены недзе ў кулуарах пісьменніцкага з’езда, але развітальнае слова пра Быкава, падпісанае вялікай групай славных беларускіх пісьменнікаў, друкаваць адмовілася. Другая літаратурная дама пасля таго, як Быкаў начытаў старонкі сваёй кнігі ўспамінаў на радыёстанцыі “Свабода”, вырашыла не адставаць, высунулася туды ж са сваімі “мемуарамі”, дзе падала сябе ледзь ці не павіральнай бабкай беларускай дэмакратыі, ледзь ці не душапрыказчыцай Быкава яшчэ з “гродзенскіх” часоў. Але, як кажуць, Бог ім суддзя...

Толькі, здаецца, аднойчы была парушана традыцыя збегчыся ў Быкава сваёй звычайнай кампаніяй. Гэта было ў ягоны папярэдні прыезд з Прагі — вясною 2002 года. Нешта тады не атрымалася — нездаровілася Ірыне Міхайлаўне і падціскаў час з ад’ездам, таму сабраліся ў “халасцяцкай” на той дзень кватэры Валянціна Тараса, дзе апроч нас траіх, былі Рыгор Барадулін і Міхась Тычына. Васіль Уладзіміравіч быў нейкі заклапочаны, засяроджаны, нязвыкла маўклівы. Нягледзячы на ўсе намаганні Генадзя і Рыгора, шчырая, з жартамі і пацвелкамі гамонка, якой яна бывала амаль заўсёды, не клеілася. Выйшлі завідна. Ладны кавалак дарогі па вуліцы Багдановіча ішлі гуртам па нешырокім ходніку. Загаварылі “сепаратна” з Васілём Уладзіміравічам, трошкі адстаўшы ад кампаніі. Ён сказаў тое, чаго мы ўсе трое ад яго даўно чакалі: “Рашыў вяртацца дадому. Во паеду, уладжу там сякія-такія фармальнасці — і вяртаюся”. І ў ранейшыя свае прыезды ён заводзіў гаворку аб непазбежным вяртанні, але гаварыў нейка няпэўна, у гіпатэтычным плане, бы толькі для таго, каб ведаць на гэты конт нашу думку. Ён нудзіўся ў эміграцыі, адчуваў там сваю непатрэбнасць, унімаў настальгію штодзённай катаржнай працы — і над чыстым аркушам паперы, і за кампутарам, які асвойў на старасці год. Пра ягоную напружаную працу сведчыць багаты плён — добрых два тамы мастацкай прозы, дзе і такія знаёмы, і незнаёмы, зусім новы Быкаў, які чакае яшчэ свайго даследчыка. Безумоўна, тут, на Радзіме, ён гэтага не здзейсніў бы. І ён гэта адчуваў, і мы гэта ведалі. З аднаго боку — вымотвала б нервы, псавала настрой, забірала б душэўныя сілы дурная, бязмозгая, нечуваная па нахабнасці кампанія па шальмаванню яго, Народнага, Героя, Лаўрэата, сусветна вядомага пісьменніка, што ўсчалася ў

дзяржаўных сродках масавай інфармацыі. Па почырку адчувалася рука таго ж рэжысёра і сцэнарыста, які яшчэ ў шасцідзiesiąтыя гады рабіў кар’еру на цкаванні маладога Быкава, затым раздзімаў кадзіла пагромніцкай антыбыкаўскай кампаніі ў Маскве. Кампанія пацярпела фіяска, але кар’ера на Старой плошчы зроблена была, і ён усё жыццё, колькі мог і як толькі мог, паскудзіў Быкаву. Што ж, герастратава слава для людзей такога кшталту — таксама слава. Калі састарэламу адыёзнаму “паліттехнолагу” адусюль у Маскве далі выспетка, ён пераехаў у Мінск і быў запатрабаваны ў самых высокіх кіруючых сферах. І з другога боку — не давала б ні спакою, ні магчымасці засяродзіцца на творчасці розная назойлівая, нахрапістая калялітаратурная, але перш за ўсё — каляпалітычная шалупонь, якой патрэбна было імя Быкава, ягоны аўтарытэт і сусветная вядомасць, і злоўжываючы мяккасцю характара, інтэлігентнасцю і далікатнасцю натуры пісьменніка, яна не жадала лічыцца ні з ягонай занятасцю, ні з ягоным здароўем...

Той раз ён гаварыў аб сваім вяртанні дадому як справе для сябе вырашанай канчаткова і беспаваротна. За доўгія гады я не раз назіраў Быкава, калі ён прымаў прынцыпова важныя для сябе рашэнні — тут ніхто не мог яго ні ўгаварыць, ні пераканаць, і мяне, як і ўсіх, хто яго добра ведаў, заўсёды здзіўляла, як ужываецца ў ім мяккасць, далікатнасць, немагчымасць некаму адмовіць з непакіснай цвёрдасцю, рашучасцю, бескапраміснасцю, калі справа тычылася ягонага пераканання, ягоных прынцыпаў. Пачуўшы маё, вядомае яму і раней, станоўчае стаўленне, якое, канечне ж, ужо не магло мець абсалютна ніякага значэння, ён патлумачыў:

— Быў сэнс заставацца там, пакуль пісалася. Усё, што планаваў — зрабіў. Зараз, так сказаць, трэба пабыць дома, а там відно будзе...

Генадзь Бураўкін расказваў, што прыкладна тое ж Быкаў гаварыў і яму.

Мы чакалі ягонага вяртання летам. Не ведаю, што ўтрымала яго. Магчыма, гэта быў кампраміс з блізкімі яму людзьмі, якія не падзялялі ягоны намер — хоць і цяжка было на яго ўздзейнічаць, але ён быў жывы чалавек. Магчыма, з-за здароўя, якое пагаршалася і пагаршалася і ўрэшце рэшт закончылася страшным дыягназам... Аперыраваць узяліся ў пражскім шпіталі — тым самым, тыя ж урачы, што рабілі складаную

анкалагічную аперацыю прэзідэнту Гавелу...

Ягоны апошні прыезд быў даволі неспадзяваным і нечаканым, хоць па-праўдзе кажучы, усе ягоныя прыезды апошнія гады былі нечаканымі — ведалі, што павінен прыехаць, але што ён ужо дома, даведваліся з ягоных званкоў. Як і ніхто толкам не ведаў, у які час, якім відам транспарту ён адбывае. Упадаў у гэтую канспірацыю Васіль Уладзіміравіч не таму, што хацеў абвесці вакол пальца адпаведныя службы — не такі наіўны ён быў чалавек, каб не ведаць, што не паспее пераступіць дзяржаўную мяжу, як тыя, каго гэта цікавіць, маюць інфармацыю. Не хацеў іншай прайнфармаванасці, пасля якой на вакзале альбо ў аэрапорце яго сустрэне ці прыдзе праводзіць натоўп ды яшчэ са сцягамі, плакатамі, чаго ён арганічна не выносіў. Расказваў, неяк выйшаў з ліфта на лесвічную пляцоўку з чамаданамі — а там ужо людзі, якіх менш за ўсё хацелася б бацьчы. Звычайна ён адключаў тэлефон, сам званіў, каго хацеў пачуць ці пабачыць. Цяпершні ягоны прыезд нечаканым быў у тым сэнсе, што пасля аперацыі ён знаходзіўся пад пільным наглядам урачоў. Генадзь Бураўкін толькі-толькі сабраўся ехаць у Прагу праведаць яго, заадно ўзяць інтэрв'ю для газеты “Салідарнасць”, на якое па тэлефоне згадзіўся Васіль Уладзіміравіч, хаця к таму часу катэгарычна адмаўляўся даваць якія б там ні было і каму б там ні было інтэрв'ю...

Даволі хутка ўдалося звязацца з Генадзем праз ягонага сына Лёшу, і назаўтра з ранку ён пазваніў мне з кватэры. Перагаварылі, дамовіліся, як паедзем, дзе і ў колькі сустрэнемся, і ледзь паклаў трубку і сабраўся набраць нумар Сяргея Законнікава, як зноў званок ад Генадзя — толькі што Быкаў званіў яму, прасіў перанесці сустрэчу на заўтрашнюю раніцу — на дзесьці гадзін...

Васіль Уладзіміравіч быў рэдкі на цяперашні час чалавек слова, да педантычнасці дакладны і абавязковы. Калі скажа, што прыдзе — можна не сумнявацца: будзе з дакладнасцю да хвіліны, прызначыць сустрэчу — практычна ніколі не бывала, каб адмяніў. Мы зразумелі, што яму кепска, к вечару, пэўна, вельмі стамляецца і не хоча паказвацца такім перад намі...

Ён, як заўсёды, сам адчыніў дзверы, сустрэў нас характэрнай шчырай і прыязнай быкаўскай усмешкай са звычайным радасным воклічам: “Ну, во-о-о, хлопчыкі!” Абняліся-расцалаваліся ў вузкім калідорчыку і, пакуль Ірына Міхайлаўна

накрывала стол у зале, запрасіў у кабінет у канцы калідорчыка направа. Тут Васіль Уладзіміравіч спакойным, нават тропкі іранічным голасам расказваў і пра “рачка, што завёўся” ў ім, і пра тое, як пагана адчуваеш сябе з урачамі, не ведаючы тамтэйшай мовы, і пра свой няпросты пералёт з Прагі ў Мінск, за час якога ён ды і Ірына Міхайлаўна гублялі прытомнасць.

Бяседу прадоўжылі ў зале, заняўшы “свае” месцы — ён з Генадзею на канапе справа, мы з Сяргеем насупраць на крэслах. Ірына Міхайлаўна, як заўсёды, прысела на хвілінку на нізенькі зэдлік у тарэц стала, нешта пыталася, але, як і звычайна, не надта ўмешвалася ў нашу мужчынскую гамонку: пасядзіць — і зноў бяжыць шчыраваць на кухню. Васіль Уладзіміравіч засыпаў нас пытаннямі — і пра здароўе, і пра нашых сямейнікаў, і пра літаратурныя справы, а больш за ўсё — што робіцца тут, на Беларусі, як тут зблізку мы бачым і разумеем розныя падзеі апошняга часу. Ён выслухоўваў нас і меў свае меркаванні. Лёс роднай Беларусі заўсёды востра хваляваў і трывожыў яго, нават цяпер, зняможанага, спакутванага смяртэльнай хворобай.

Фізічныя дый, вядома, душэўныя пакуты, немаладыя гады знешне зрабілі з яго зусім старога, на той дзень амаль што нямоглага чалавека, што адразу ж кінулася ў вочы. Ён страшна здаў у параўнанні з тым, як быў год назад. І ўвогуле ў эміграцыі ён здаў неяк рэзка, абрывіста, асабліва калі памяняў звыклую быкаўскую прычоску “набок”, з якой глядзеўся маладзейшым. А ўвогуле ён заўсёды выглядзеў значна маладзейшым на свае гады. Колісь мне, васемнаццацігадоваму, калі ўпершыню ўбачыў Быкава ў сакратарыяце “Гродзенскай праўды”, ён падаўся ледзь не равеснікам. Дый потым ягоныя аднагодкі старыліся куды хутчэй, чым Быкаў. А зараз ён быў зусім стары, стомлены, змучаны страшнай хворобай чалавек. Але трымаўся малайцом, нават чарачку прыгубіў за кампанію са мной, пацвельваючыся з Генадзеяга і Сяргеевага цвярозага ладу жыцця, да якога ніяк не мог прывыкнуць дый прыняць усур’ёз таксама, хоць сам ужо добрых гадоў з дзесяць не браў нічога, апроч чарачкі сухога віна...

Гадзіны праз тры мы заўважылі, што ён стаміўся, і сталі спешна збірацца. Ён у адрозненне, як гэта бывала заўсёды, на гэты раз не настойваў пабыць яшчэ, выпіць “на дарожку”, не хаваў, што яму хочацца прылегчы, хоць ні словам не абмовіўся пра сваю немач. Ён ніколі не любіў скардзіцца на

свае болькі і нягоды, якіх аж занадта хапала ў ягоным, як многім здавалася, надта ж удалым і шчаслівым лёсе. На развітанне Васіль Уладзіміравіч падарыў кожнаму з нас сваю “Доўгую дарогу дадому” са зробленымі яшчэ да нашага прыходу подпісамі-аўтографамі і абавязковыя для яго памятныя сувенірчыкі, якія заўсёды прывозіў з замежных вандровак. І тут трэба сказаць, што ягоная ўважлівасць была проста ўнікальнай. Не памятаю, каб ён калі забыўся павіншаваць з днём нараджэння ці нейкай іншай сямейнай урачастасцю, нават знаходзячыся за тысячы кіламетраў. Нягледзячы на рашучыя прэрэчэнні, Васіль Уладзіміравіч, як тое бывала заўсёды, пайшоў праводзіць нас да самага ліфта...

Гэта было наша апошняе “збяганне” ў Быкава з Быкавым. Але не апошняя сустрэча з Васілём Уладзіміравічам. Апошняя сустрэча адбылася праз месяц і адзін дзень — 19 чэрвеня, у 79-тыя ўгодкі ягоных народзін, якія ён сустракаў у бальнічнай палаце ў Бараўлянах. Мы згаварыліся з Барадуліным, Кудраўцом, Вярцінскім ехаць разам, вялікай групай, каб меней стамляць Васіля Уладзіміравіча. Ён ужо не падымаўся, хоць урачы, што лячылі яго, былі на той момант настроены вельмі аптымістычна. Урач забараніла заносіць у палату кветкі — яны выклікалі ў Васіля Уладзіміравіча прыступы астмы, якая мучыла яго не адно дзесяцігоддзе. Шматлікія букеты, прынесеныя некім да нашага прыходу, стаялі і ляжалі на стале ў калідоры. Дабавілі да іх свае і запоўнілі палату. Павіншавалі, узялі нават, стоячы, па кілішачку за ягоны дзень анёла і — галоўнае за здароўе. Васіль Уладзіміравіч спрабаваў усміхацца, але і ўсмешка, і словы даваліся яму цяжка. Выслухаў аўдыёпасланне ад Рыгора Бакланава, якое прынёс і ўключыў па магнітафоне Рыгор Барадулін, і ўрач нагадала, што хвораму трэба адпачыць...

Праз тры дні вялікі пісьменнік і грамадзянін, народны не толькі па званні, але і па існасці, аб чым як нельга лепш засведчылі ягоныя сапраўды ўсенародная праводзіны, спачыў назаўсёды... Але аб гэтым пасля...

Адкрываю вокладку ягонай апошняй кнігі, з ягоным апошнім аўтографам. Апускаю ўсё, толькі апошнія словы — “З даўняй, гродзенскай прыязнасцю...” Угледваюся ў такі знаёмы, рэдкі для пісьменніка прыгожы, разборлівы почырк, і прыгадваю...

Гэты почырк я ўпершыню ўбачыў восенню 1956 ці вясною

57-га года — помню, на вуліцы было яшчэ холадна і золка. Тады я, нядаўна ўзяты са школьнай парты жаўтароты супрацоўнік шчучынскай раённай газеты, разы два-тры на месяц ездзіў у “Гродзенскую праўду” рабіць клішэ для нашай газеты. Мой рэдактар Іван Пятровіч Вераб’ёў дамовіўся са сваім калінкавіцкім земляком і сябрам па партызанцы Андрэем Данілавічам Коласам, адказным сакратаром “Гродзенскай праўды”, аб спрыянні ў аператыўным вырабе клішэ. Начальства начальствам, а клішэ выштучкоўвалі мажны мацак рэтушор Валодзя і худзенькі, прапахлы махоркай і едкімі растворамі цынкаграф Міша — той самы Міша, чые знакамітыя афарызмы кшталту: “Не п’еш — адкуль тое здароўе”, “Зрання выпіў — увесь дзень свабодны”, “Ходзіш цвярозы, як дурань” любіў цытаваць на розных сябрынах Васіль Уладзіміравіч, калі быў у вясёлым настроі. Валодзя і Міша былі аматары закласці за каўнер, таму разам з фотакарткамі мяне ў рэдакцыі “нагружалі” парай пляшак добрай самагонкі. Ехаў звычайна пад вечар, Валодзя і Міша, аходаўшыся недзе ля апоўначы са сваёй газетай, браліся за мае фотакарткі, трохі “ўзяўшы на зуб”. Працэс вырабу клішэ тады быў складаны і доўгі, і мяне, каб не тоўкся пад нагамі і не выклікаў падазрэння, адпраўлялі спаць у кабінет адказнага сакратара, дзе была шыкоўная, мяккая скураная канапа. Не будзячы мяне, хлопцы клалі загорнутыя ў паперу гатовыя клішэ на Коласаў стол, і я ранічой прачынаўся і непрыкметна змываўся на аўтобус.

Гаспадар кабінета з-за спазнення газеты часам заседжваўся, і мне тады нічога не заставалася, як паныла сноўдацца па горадзе. На вуліцы тады была халодная, мокрая золь, Валодзя пашкадаваў мяне і завёў пабавіць час у сакратарыят, дзе было сталоў з пяць, за якімі карпелі выпускаючы, карэктары. Па суседству з Валодзем, амаль упрытык, сядзеў і нешта пісаў маладзенькі хлопец, якога ўсе звалі Васем. Я паводзіў сябе, як мыш пад венікам, намагаючыся нікому не замінаць. Потым Вася некуды выйшаў, Валодзя паклікаў паглядзець, што зрабіў з маімі няякаснымі здымкамі, я міжволі зірнуў на суседні стол, дзе толькі што сядзеў і нешта пісаў Вася, — і быў уражаны: на аркушы зверху было акуратна выведзена і двойчы звільста падкрэслена таямніча-зманлівае “Апавяданне”, а далей больш як на паўстаронкі месціліся тры-чатыры абзацы, напісаныя акуратным, прыгожым почыркам з рэдкімі папраўкамі.

Ого, падумаў я з павагай, ён апавяданні піша! Не ведаю чаму, але гэты почырк назаўсёды ўрэзаўся ў памяць, як сёння бачу тое падкрэсленае “Апавяданне” і роўненька напісаныя абзацы, але без загалоўка...

Пазнаёміліся ж з Васілём Быкавым мы недзе гады праз тры, як памёр Міхась Васілёк, якога я добра ведаў і які сядытады друкаваў на “Літаратурнай старонцы” мае паэтычныя опусы. Ягонае месца літкансультанта ў аддзеле культуры заняў той самы Вася, даволі ўжо вядомы тады не толькі на Гродзеншчыне па публікацыях у мясцовым альманаху “Нёман”, але і ў рэспубліцы. Тады жартавалі: літаратурны сцяг Гродзеншчыны перайшоў ад Васілька да Васіля. Зрэдку я дасылаў ці, бываючы ў Гродне, заносіў яму свае вершы, сёе-тое ён ухваляў, даваў у друк, сёе-тое бракаваў. Канечне, назваць гэта сур’ёзным знаёмствам можна з вялікай нацяжкай, хоць ён прыязна вітаўся, пазнаваў на вуліцы, але ці мала было ў Быкава, які пасля выхаду “Жураўлінага крыку” атрымаў усебеларускую вядомасць, такіх, як я, паэтаў! Ды і да вершаў я стаў астываць, спаўна аддаючыся раёнцы, дзе ў свае няпоўныя дваццаць два гады стаў намеснікам рэдактара.

Мала чым змяніліся нашы стасункі і пасля таго, як я перайшоў у “Гродзенскую правду” і мы сталі, як ён казаў і нават засведчыў на адной з падораных кніжак, “супрацоўнікамі адной газеты”. Я быў уласным карэспандэнтам па Навагрудскім кусце, не так часта бываў у рэдакцыі. Ён меў не надта жорсткі працоўны графік, падоўгу бываў у Мінску, Маскве, розных паездках, у тым ліку і зарубажных, на здымачных пляцоўках, калі актыўна ўзяліся экранізаваць ягоныя творы. Рэдакцыйнае начальства, вядома, было не ў захапленні ад частай адсутнасці супрацоўніка, але ставілася да гэтага з разуменнем. У калектыве ж было нямала зайздроснікаў, людзей, якія ніяк не маглі зразумець і змірыцца з тым, што іхні непрыкметны Вася ўзяцеў так высока — самае што ні ёсць банальнае: не можа быць прарока ў сваёй айчыне, не можа быць генія ў сваім творчым калектыве. Найбайчэйшыя “разбойнікі пярэ”, якія напаўжарт-напаўсур’ёз любілі сябе так велічаць, скептычна ўхмыляліся: ат, раздзімаюць, во разразіўся на рысам — і пшык атрымаўся. (Што праўда, то праўда: падвальны нарыс Быкава ў “Гродзенскай праўдзе” пра вядомага ветэрана вайны атрымаўся кволенькім. Дарэчы, гэта была першая і апошняя

спроба Васіля Уладзіміравіча выступіць у жанры газетнага нарыса.)

Па меры росту сваёй вядомасці і папулярнасці Быкаў усё больш адчуваў сябе чужаком у калектыве, хоць паводзіў сябе гранічна сціпла, нават, здавалася, саромеўся сваёй славы. А калі ўсё развярнулася на сто восемдзесят градусаў і хваласпеў змяніўся шальмаваннем, адносіны Быкава з калегамі ў калектыве яшчэ больш ускладніліся. Родную газету, якая ну ніяк не магла знайсці дастойных крытыкаў і контрпрапагандыстаў на месцы, змушалі перадрукоўваць брудныя пагромныя пасквілі з мінскіх і маскоўскіх выданняў. Васіль Уладзіміравіч ведаў, што рэдактар Андрэй Колас ставіўся да яго, наколькі мог, лаяльна, з разуменнем, супраціўляўся гэтым перадрукам, пераконваў сакратароў абкама, аднак гэта было малое суцязэнне. Нікога рэдактар не мог ні пераканаць, ні ўгаварыць — была каманда з самага верху, аж з самай першапастольнай, аслухацца якую ніхто не мог. Многія ў рэдакцыі сталі асцерагацца мець справу з Быкавым — як бы чаго не выйшла, абыходзілі бокам, апусціўшы вочы. Самае дзіўнае і смешнае, што часцей за ўсё гэта былі вядомыя рэдакцыйныя “закладоншчыкі за каўнер”, якія вельмі цанілі нескупярджыства Быкава і добра “бралі на халяву” за ягоны кошт. Асобныя з іх — быў такі Віктар Яркін — высоўваліся нават з крытыкай і асуджэннем. Але дзеля справядлівасці трэба сказаць, што ў калектыве было нямала, нават бальшыня тых, хто і ў калідорах, і ў рэдакцыйных кабінетах, і ў нейкіх іншых неафіцыйных абставах абураўся, спачуваў калегу, ад шмат каго ён адчуваў адкрытую маральную падтрымку.

Бліжэй сышліся мы з Васілём Уладзіміравічам пасля майго пераезду ў Гродна. Адбылося гэта ў першы дзень чэхаславацкіх падзей 1968 года, якія крута павярнулі мой журналісцкі лёс. Недзе пад абед з абкама партыі пазванілі ў Навагрудскі райкам і загадалі тэрмінова знайсці і любым відам транспарту — аж да машыны першага сакратара — неадкладна даставіць мяне да сакратара абкама Ульяновіча. Ехаў на райкамаўскай машыне і ніяк не мог уцяміць, навошта гэтак, у пажарным парадку я спатрэбіўся Ульяновічу? Ішла мабілізацыя рэзервістаў, і я быў амаль перакананы, што выклік звязаны з чэхаславацкімі падзеямі — магчыма, арганізоўваюць нейкую ваенную газету і захамутаюць туды... Тое, што пачуў ад

сустрэтага ў абкамаўскім калідоры загадчыка аддзела прапаганды Грышкевіча, ледзь не кінула ў шок: толькі што бюро зацвердзіла мяне загадчыкам сектара друку, радыё і тэлебачання. Як так: не папытаўшы згоды, не пагутарыўшы?! “Лічы сябе мабілізаваным, — усміхнуўся першы сакратар абкама Мікуловіч, і калі я ледзь не ўзмаліўся, каб пакінулі ў газеце, супакоіў: — Ладна, пабудзеш годзік, а там паглядзім...” І думаць не думаў, што гэта зацягнеца не на гады, а ледзь не на два дзесяцігоддзі...

Недзе тыдні праз два пад вечар, ідучы з работы па вуліцы Савецкай, каля аблсаўпрафа напаткаў Быкава. Павіталіся. Аказалася, што ён ідзе ў Дом Ажэшкі да Карпюка і нам па дарозе. Ён павіншаваў мяне, падалося, не без іроніі з “начальніцкай пасадай”, я абсалютна шчыра адказаў, што не ведаю, віншаваць ці спачуваць трэба, раскажаў, як усё адбылося. Ён выслухаў моўчкі, сказаў задумліва і няпэўна:

— Хто яго ведае, мо гэта і добра...

Адчувалася, маё прызначэнне і здзівіла, і, здаецца, трохі насцярожыла яго, бо было яно надта ж нечаканым і нелагічным: па-першае, актыўна абмяркоўваліся зусім іншыя, больш вопытная і спрактыкаваныя кандыдатуры з абласной газеты і радыёкамітэта, а па-другое... Яшчэ не забылася, што не так даўно ў дакладзе на абласной ідэалагічнай нарадзе з удзелам творчай інтэлігенцыі мяне ў звязцы з Карпюком і Быкавым жорстка раскрытыкавалі за “очернение социалистической действительности”, якое ўгледзелі ў напісаным вершам фельетоне. Я быў малады, гарачы — не сцерпеў, папрасіў слова і даў рашучы адлуп не толькі той крытыцы, але і нагаварыў яшчэ “крамолы”: пры цары і то прасцей было маладым аўтарам надрукавацца, выдаць кніжку, а тут быў альманах “Нёман” — і невядома чаму закрылі, пры панскай Польшчы толькі ў Гродне, не кажучы пра Вільню, выходзіла чатыры ці пяць газет па-беларуску, а зараз няма ніводнай... Канечне ж, у заключным слове мяне “паправілі”, пасля чаго можна было лічыць, што на маёй журналісцкай кар’еры пастаўлены крыж... А тут гэткі нечаканы кульбіт. Праўда, ні Быкаў, ні хто іншы не ведаў, што пасля той нарады паклікаў мяне сакратар абкама Ульяновіч і, не заходзячы ў кабінет, у калідоры амаль прызна, але па-бацькоўску строга сказаў: “Ты — нармальны і таленавіты хлопец і мая табе парада — ніколі не лезь на ражон з адкрытым

забралам, бо так можна і шыю зламаць. Зразумеў?” Тады зразумеў я толькі адно: мусіць, пранясло...

Многія чакалі, ды і сам Васіль Уладзіміравіч па натуры ніколі не быў вялікім аптымістам, што чэхаславацкія падзеі нададуць новае дыханне антыбыкаўскай кампаніі, якая і без таго ўдосталь напсавала яму крыві і нерваў; і ён нават стаў падумваць усур'ёз аб пераездзе ў Вільню, куды клікалі літоўскія сябры: Прыбалтыка ёсць Прыбалтыка...

Аднак, мусіць, заўсёды ўсялякая кампанія развіваецца па сваіх нутраных законах: нараджаецца, развіваецца, дасягае кульмінацыі, ідзе на спад, кане, ператвараецца ў сваю супрацьлегласць. Іншага лёсу не магло быць і ў кампаніі па шальмаванню Быкава. К таму часу, калі воляю выпадку ці лёсу я апынуўся ў абласных калідорах улады, яна ўжо выдыхалася, набывала камічна-фарсавыя адценні і нават ідэалагічна вострыя чэхаславацкія падзеі ўжо не ў стане былі надаць ёй новае дыханне... Першае, што мяне ўразіла: у абкаме ніхто, за выключэннем хіба некалькіх састарэлых артадоксаў з парткамісіі, усур'ёз ворагамі, ідэалагічнымі дыверсантамі Быкава і Карпюка не лічыў. Ні Грышкевіч, ні Ульяновіч, ні Мікуловіч. Дзіўна тады: чаму на кожным пленуме абкама, гаркама, райкама, кожным партгасактыве, кожнай нарадзе, незалежна ад таго, што на іх абмяркоўваецца, пляжаць Карпюка і Быкава? Карпюк заўсёды фігурыраваў першы, паколькі быў членам партыі і ад яго патрабавалі больш, хоць амаль усе прэтэнзіі тычыліся твораў Быкава. Было ўражанне, што гэта ледзь ці не нейкае паганскае заклінанне, ледзь ці не нейкае шаманска-рытуальнае дзейства. І па лініі партыі, і па лініі Саветаў, камсамола, прафсаюзаў... І яшчэ ў мяне, свежага чалавека, было ўражанне, што ўсе разумеюць недарэчнасць гэтага дзейства, але ніхто не асмеліваецца спыніць яго...

Рыхтаваўся пленум па сельскай гаспадарцы, дакладней — пленум па выкананні рашэнняў чарговага пленума ЦК КПСС. Пасля таго, як першаму сакратару абкама Мікуловічу спадабаўся падрыхтаваны мною тэкст паслання нашчадкам, якое ён збіраўся закласці ў капсулу на Кургане славы з наказам ускрыць у сотыя ўгодкі Вялікага Кастрычніка, а таксама ягонага артыкула для “Полымя” без адзінай заўвагі і паправачкі, ён распарадзіўся, каб усе падрыхтаваныя яму даклады і ягоныя выступленні на пленумах, розных іншых

важных мерапрыемствах у Мінску і Маскве чытаў і правіў я. Дык вось прыносяць мне на чытку сельскагаспадарчы даклад на старонак 60, у якім пасля праблем штучнага абсемяннення кароў і пастаноўкі задач агітатарам, лектарам, рэдакцыям газет і радыё па прапагандзе перадавога вопыту — як заўсёды, два абзацы прыкладна такога сэнсу: у той час, як пад кіраўніцтвам мудрай ленінскай партыі калгаснае сялянства ардэнаноснай Гродзеншчыны праяўляе небывалы гераізм і працоўны энтузіязм, пісьменнікі Карпюк і Быкаў сеюць песімізм і нявер’е ў стваральную сілу і высокі маральны дух будаўнікоў камунізму, займаюцца ачарніцельствам, льюць вадзі на млын нашых ворагаў і г.д і т.п.

Во напісаў і падумаў: да якога ж смяхоцця, да якога мараму даходзіла тая антыбыкаўская кампанія! І міжволі прыйшло параўнанне з апошняй, рэанімаванай больш чым праз трыццаць гадоў тымі ж пабітымі моллю, але з брэндамі “сучасныя палітэхналагі” людзьмі адносна ўжо сусветна вядомага, народнага, адзначанага самымі высокімі ўзнагародамі і рэгаліямі Быкава, што змусіла старога, хворага чалавека пакінуць родны кут і чэзнуць на чужыне. У несусветнай лухце, якую гналі тады, у шасцідзiesiąтыя гады, на Быкава, можна было ўгледзець хоць нейкі, хоць у самым зародку пробліск хай сабе і скажонай, але нейкай логікі з прыкметамі інтэлекту. А паспрабуй адшукаць хоць самыя што ні ёсць кволенькія проблескі інтэлекту, тым больш элементарнай логікі ў аўтараў лухты кшталту: “Гэта не той Быкаў. Таго Быкава, удзельніка вайны, выкрала амерыканская разведка, калі служыў на Далёкім Усходзе, і падмяніла сваім шпіёнам, у задачу якому паставіла ўзарваць наш лад знутры...” Гэткую чысцейшай вады шызафранічную туфту яшчэ зусім нядаўна на поўным сур’ёзе гнала ў эфір дзяржаўнае радыё... Не заўсёды, мусіць, розум, у тым ліку і дзяржаўны, развіваецца па дыялектычнай спіралі...

Рашуча выкрасліў з даклада тых два “карпюкоўска-быкаўскія” абзацы, даправіў тэкст да канца, аддаў загадчыку сельгасадзела і стаў чакаць, якая ж будзе рэакцыя. Той пайшоў удакладняць пазіцыю да майго шэфа — загадчыка аддзела прапаганды і агітацыі Грышкевіча, але асцярожны і хітраваты Анатоль Аляксандравіч ухіліўся ад прамога адказу, паслаў яго да Мікуловіча: ён дакладчык, хай сам і вырашае... Далажылі першаму. Той паклікаў мяне, нахмурыўся, спытаў строга:

— А чаго ты крытыку Карпюка і Быкава выкінуў?

— Якая ж гэта крытыка, Іван Фёдаравіч? Ды ўсё гэта падобна на конскае брыканне. Колькі ж можна выстаўляцца людзям на смех!..

Першы паглядзеў уважліва, падумаў і нечакана сказаў:

— Ладна, і праўда, брыканне... Ты і з майго выступлення ў ЦК выкраслі таксама...

Адсутнасць у дакладзе нават упамінку Карпюка і Быкава ў чыноўнага людзю выклікала лёгкае здзіўленне... У чым-чым, а ў такой справе спрактыкаванаму, чуйнаму на павевы і нюансы ў настройх начальства чынавенству не трэба паўтараць, разжоўваць, даказваць — усё хапае на ляту. І я з усмешкай назіраў, як вопытныя выступоўцы з райкамаў, райвыканкамаў, вучоныя-аграрыі, нават разумныя старшыні калгасаў пачалі спешна выкрэсліваць са сваіх тэкстаў абзацы. Карпюка і Быкава па-ранейшаму грамілі толькі радавыя прадстаўнікі калгаснага сялянства, выступленні якім, звычайна, рыхтавалі інструктары райкамаў партыі і выступоўцы мелі строгае ўказанне: ні на слова не адступаць ад тэкста. З таго пленума ў вобласці фактычна спынілася дурная рытуальна-шаманская свістапляска вакол пісьменнікаў. І на рэспубліканскім пленуме было заўважана і ўспрынята адпаведным чынам выступленне гродзенскага першага...

Не хачу прыпісваць сабе нейкія асаблівыя заслугі, проста — спантанна, кіруючыся здаровым сэнсам, не паспеўшы добра ўведаць чыноўныя прамудрасці, згодна з якімі высоўвацца з падобнага кшталту ініцыятывамі рызыкаўна і небяспечна, па сваёй наіўнасці патрапіў у самую кропку, зрабіў тое, да чаго ўжо было гатова начальства. Гэта праз гады пацвердзіў мне і сам Мікуловіч, калі прыгадваў той выпадак з хітраватай усмешкай:

— А я і ведаў, што ты выкінеш... Думаеш, мне не дакладвалі, што ты яшкаешся з Быкавым?

Мяне гэта страшэнна ўразіла. Паашываўшыся трошкі ва ўладных калідорах, многа чаго пабачыўшы, тым не менш я не мог і думкі дапусціць, што тады ў Гродне за Быкавым так пільна сачылі і дакладвалі на самы верх, хто з ім сустракаецца і, пэўна ж, якія гаворкі вядзе... І прыгадалася, як неяк у тыя часы Васіль Уладзіміравіч са шчырай заклапочанасцю запытаўся, ці не баюся я гэтак адкрыта, на людзях

сустракацца з ім? Я недаўменна і абсалютна шчыра здзівіўся: а што тут страшнага і незаконнага — мы ж не змову супроць Савецкай улады ўчыняем? Ён нічога не сказаў, толькі ўсміхнуўся неяк сумна і трохі загадкава.

Па сваёй наіўнасці я тады не даваў веры Быкаву, што да яго гэтак па-дурному чапляецца цэнзура. У мяне ў сейфе быў знакаміты сакрэтны “Перечень” — салідны фаліант, змацаваны пячаткай і падпісам галоўнага маскоўскага “літчыка”, дзе тое, што забаронена друкаваць, даходліва і акуратна раскладзена па палічках, а ўсе апэратыўныя змены прыкладваліся на асобных паперках з той жа пячаткай і тым жа падпісам. Таго, за што, па словах Быкава, чапляліся да яго, ні ў “Перечне”, ні ў дадатках і блізка не было. Васіль Уладзіміравіч толькі ўсміхаўся маёй наіўнасці, а я паверыў значна пазней, калі самому давялося сутыкнуцца... Аказалася, “перечень перечнем”, а “літаўскія” жанчынкі, кіруючыся нейкім іншым, тайна спушчаным ім “перачнем”, праяўляюць куды большую ідэйную вытрымку і рэвалюцыйную пільнасць, чым аўтар, які ў Маскве стацыянарам з чырвоным дыпломам закончыў Вышэйшую партыйную школу пры ЦК КПСС і займае пасаду загадчыка сектара ЦК КПБ. Ды што казаць пра мяне ці Быкава, калі яны “літавалі” нават самога Машэрава. Насамрэч нейкая д’ябальская сіла стаяла за гэтымі “літаўскімі” жанчынкамі...

Памаленьку, са скрыпам не толькі ў Гродне, а і ў Мінску пасля рашучых пісьменніцкіх выступленняў у абарону Быкава кампанія па цкаванні пісьменніка губляла энергію, глухла, выраджалася, хаця сям-там па інерцыі адыёзныя артадоксы і форменныя прыдуркі працягвалі “бараніць свяшчэнныя прынцыпы сацрэалізма ад Быкава і яму падобных”. Аднак гэта быў ужо фарс. Быкава на нейкі час пакінулі ў спакоі, бы забыліся, потым сталі з’яўляцца стрымана-асцярожныя артыкулы, у якіх ужо была спроба аб’ектыўна прааналізаваць ягоныя творы, ягоныя філасофскія, этычныя і эстэтычныя прынцыпы. Тым больш, што была добрая зачэпка для такой гаворкі і сур’ёзнага аналізу — амаль штогод і ў арыгінале, і ў перакладзе на рускую мову выходзілі ў Мінску ў “Маладосці” і ў Маскве ў “Новом мире” новыя аповесці Васіля Быкава, якія мелі шырокі чытацкі розгалас.

А потым... А потым паступова і, канечне ж, заканамерна

антыбыкаўская кампанія паціху-памалу пераходзіла, праз няпоўныя два гады перайшла ў сваю супрацьлегласць. Спакваля, нясмела, бы вінавацячыся перад пісьменнікам, сталі гаварыць, пісаць пра становаўчае ў ягонай творчасці, а неўзабаве ўсё тое, што яшчэ зусім нядаўна шальмавалася, пачало прызнавацца, падавацца як наватарства, як найвялікшае дасягненне Быкава-празаіка. І гэта была праўда. Аднак, як заўсёды ў нас, не абыходзілася без шараханняў у крайнасці, перасолаў і перасалодаў, казённай алілуйшчыны, якая так цешыць вушы і душы абласканных уладай творцаў, а сціпламу, цкаванаму гэтулькі год уладамі і аглабельнай крытыкай Васілю Уладзіміравічу ад гэткай увагі і хваласпеваў часта хацелася скрозь зямлю праваліцца. Пра гэта ён з поўнай шчырасцю сказаў у “Доўгай дарозе дадому”, апісваючы свой душэўны стан на ўрачыстым святкаванні пяцідзясяцігадовага юбілею ў Гродне. Я назіраў за ім тады з сярэдзіны вялізнай залы самага сучаснага і раскошнага на той час Палаца хімікаў. Што я прыехаў з Масквы і знаходжуся ў зале — ён і не здагадваўся, бо я толькі раніцою вярнуўся пры дыпламе з вучобы ў ВПШ, рабіў спробы дазваніцца і павіншаваць яго, але не ўдалося. Мы даўнавата не бачыліся, я не мог не прыйсці на ягоны вечар, пра які даведаўся з абвесткі, як толькі ступіў на прывакзальную плошчу. Шчыра кажучы, было вельмі цікава на свае вочы пабачыць, як адаптуецца ён да грамадскай увагі, да свайго заслужанага прызнання, парадавацца за яго. Ад хлопцаў даведаўся, што Быкаў, як толькі мог, упарціўся, адбіваўся ад грандыёзнага публічнага святкавання, але не ўстаяў пад напорам абкама, мінскіх сяброў, а перш за ўсё Карпюка, які зрабіў сваёй вялікай саюзніцай жонку Васіля Уладзіміравіча Надзею Андрэеўну.

Гэта быў першы ягоны выхад на такую агромістую аўдыторыю. Кідалася ў вочы, што ў вялізным з пазалотаю крэсле, падобным на царскі ці каралеўскі трон, у якое ўсадзілі яго на сцэне, ды яшчэ пад уласным партрэтам юбіляр пачувае сябе дужа няўтульна. Ён то здымаў, то навешваў акуляры, то вымаў, то зноў клаў у бакавую кішэнь нейкія складзеныя папалам паперкі.

Даклад Алеся Адамовіча, які спецыяльна прыехаў з Мінска, каб расказаць гродзенцам, хто такі Быкаў, Васіль Уладзіміравіч выслухаў даволі спакойна, нават абыякава, толькі сяды-тады, калі дакладчык даваў надта ж ужо нязвыкла-

высокія, падобныя на лёсткі ацэнкі, круціўся на тым крэсле, як на гарачай патэльні, усё больш змрачнеючы. А як пачаліся доўгія, падобныя на панегірыкі па нябожчыку, віншаванні ад рабочага класа, калгаснага сялянства, працоўнай інтэлігенцыі, моладзі і студэнцтва, зачытванне прывітальных адрасоў ад розных арганізацый і працоўных калектываў, панурыў галаву і глядзеў у адну кропку, уцягнуўшы шыю ў плечы, быццам яго не славілі на ўсе лады, а лупцавалі бізунамі. Ну і калі прарэктар педінстытута прафесар Барыс Фіх усім даў фору, заявіўшы пад апладысменты залы, што ў Гродна, як і ў Ясную Паляну да магілы Талстога, будучь ездзіць пілігрымы з усяго свету, здалося, што юбіляру хочацца залезці пад столік, які стаяў перад ім. Нарэшце, больш чым двухгадзіннае выпрабаванне дыфірамбамі скончылася і пад апладысменты далі слова юбіляру. Неяк нязвыкла ссутуліўшыся, Васіль Уладзіміравіч падыйшоў да мікрафона, выняў з бакавой кішэні напісаны тэкст, здранцвелым голасам прачытаў першы абзац, мусіць, зразумеў, што гэта зусім не тое, што трэба гаварыць у такой сітуацыі, адарваўся ад паперкі, склаў яе і сунуў у кішэнь, падзякаваў прысутным за тое, што прышлі, сказалі добрае слова, пакланіўся зале — на тым і закончылася ўрачыстая частка...

Прывыкаў ён да сваёй славы, дакладней — да непазбежных атрыбутаў і ўмоўнасцяў па абслугоўванні яе, цяжка і пакутліва, здаецца, так і не прывык да канца дзён сваіх. Канечне ж, ён ведаў сабе цану і самыя высокія прэміі, званні, узнагароды, іншыя знакі ўвагі прымаў як належнае, як заслужанае, але ніколі, ні пры якіх абставінах не дазваляў сабе, як гэта рабілі многія, шукаць нейкія крывыя сцэжкі, каб займець яшчэ адзін знак увагі. Ён быў горды і адначасова абсалютна просты, даступны чалавек, арганічна не выносіў пыхі, фанабэрыі, гульні ў геніяльнасць. Я не ведаю ніводнага чалавека, хто выстаўляў напаказ сваю нібыта абранасць і геніяльнасць, з кім таварышаваў Быкаў, але ведаю нямала блізкіх ці сімпатычных яму людзей, з якімі разыходзіўся рашуча і беззваротна, як толькі тыя захворвалі на фанабэрыю і месіянства, хваробу, якую мы жартам назвалі іменем аднаго вядомага літаратара, які сваім галоўным недахопам лічыў няўменне пісаць кепска і, калі даймалі зайздроснікі, нібыта спецыяльна пачынаў шрайбаць левай нагою, як усе, але прачынаўся раніцай,

перачытваў — і атрымоўвалася, што напісанае зноў геніяльнае. Жарт жартам, але гэтая хвароба, як іржа, раз’ядала і раз’ядае многія пісьменніцкія душы. У Быкава да гэтага “ізму” быў абсалютны імунітэт, катэгарычны маральны імператыў, які, чаго там хаваць, нярэдка ўскладняў і без таго няпростае ягонае, у тым ліку і асабістае, жыццё. Так, па вялікім рахунку Быкаў быў чалавекам прынцыпу, але калі казаць па шчырасці, не заўсёды яму хапала прынцыпу і мужнасці пасылаць к чортавай матары людзей яму несімпатычных, што заўсёды таўкліся-круціліся каля яго, цану якім ён выдатна ведаў. Нейкі ледзь не гіпертрафіраваны душэўны такт замінаў яму некаму ў нечым адмовіць, праз што часам трапляў у складаныя, нават камічныя сітуацыі. Асабліва напачатку сваёй славы. Прыгадваецца, як пасля адзначэння юбілею на афіцыйным узроўні з узнагароджаннем трэцім па рангу ордэнам напісаць, зняць на кіна- і відэа стужку Быкава, узяць інтэрв’ю ў нядаўна апальнага пісьменніка захацелі сотні айчынных і замежных тэле-радыё-кампаній, студый кінахронікі, рэдакцый газет. Яму званілі, дамаўляліся, а то і без усялякай дамовы (падумаеш, правінцыя!) ехала ў Гродна Бог ведае адкуль пішучая і здымаючая брацця. Яму, негаваркому па натуры, трохі каснаязыкаму кожнае інтэрв’ю, асабліва відэазапіс, даваліся надзвычай цяжка, патрабавалі душэўных сіл і часу. Словам, для Васіля Уладзіміравіча пачаўся суцэльны кашмар. І не падымаў тэлефонную трубку, прасіў жонку казаць, што яго няма дома і невядома, калі будзе, і прыкідваўся хворым, але не так проста ўлізнуць ад вопытных “акул пяра”. Хаваўся ў сяброў, выязджаў на прыроду. Але ж трэба было карпець над новай аповесцю, а пісалася толькі за сваім сталом.

Неяк пад вечар Быкаў пазваніў мне і папрасіў тэрмінова сустрэцца. Ён быў змрочны, здавалася, аж учарнеў, нават схуднеў за тыя тыдні два-тры, як не бачыліся. Неяк асуджана сказаў, што ўспамінае, як рай нябесны, часы, калі яго лупцавалі з усіх бакоў: тады хоць можна было працаваць, а зараз няма ніякага ратунку ад розных інтэрв’юераў, распытвальшчыкаў, здымальшчыкаў, запрашальшчыкаў. З ранку да позняга вечара — і ніякага канца не відно...

— А што рабіць, Васіль Уладзіміравіч? — пажартаваў я. — Як кажуць, цяргпі Зося, так прышлося. Слава і папулярнасць патрабуюць ахвяр. — І дадаў сур’ёзна: — Без некаторых

інтэрв'ю, сустрэч, канечне ж, не абыйсціся, а астатніх, мая вам парада, пасылайце к чортавай матары...

— Яно, канечне, так... — згадзіўся Васіль Уладзіміравіч і замоўк. Адчувалася, у яго ёсць нейкая справа-просьба да мяне. Ён не любіў такіх спраў, звяртаўся толькі ў крайнім выпадку, пры гэтым пачуваў сябе заўсёды нейк вінавата, бы намерваўся ўзваліць на цябе свае нямаведама якія цяжкія клопаты. Пасля паўзы сказаў: — Слухай, а ці не мог бы ты памагчы мне пасяброўску адбівацца хоць ад самых нахрапістых праныраў? — І злавіўшы мой трохі здзіўлены погляд, патлумачыў: — Не будзеш вельмі супраць, калі жонка званкі пачне скіроўваць на цябе? А ты сам рашыш, каго варта ўважыць, каго — ты ведаеш куды пасылаць... Дый з тваёй пасады лягчэй адганяць ...

Канечне ж, я не мог адмовіць Васілю Уладзіміравічу і, пэўна, месяцы два-тры, пакуль трошкі не ўляглося, выконваў абавязкі “дыспетчара-рэгуліроўшчыка” ў ягоных стасунках-дачыненьнях з прэсай і грамадскасцю. Ды і пасля даводзілася не раз рашуча аберагаць занятага творчай справай пісьменніка ад занадта рашучых і назойлівых аматараў “пакалякаць” з Быкавым ці займець яго ў якасці вясельнага генерала. Ён ведаў гэта і заўжды плаціў удзячнасцю.

Мяне заўсёды здзіўляла, як Быкаў пры сваёй сусветнай вядомасці, з кім лічылі за гонар сустрэцца-пазнацца найслынейшыя людзі нашага часу, змог заставацца такім жа сціплым, далікатным, уважлівым, простым у абыходжанні, якім быў у тыя “гродзенскія” часы, калі яшчэ не ўведаў слодычы і горычы славы. Хіба толькі з гадамі стаў мудрэйшым, стрыманейшым, памяркоўнейшым, навучыўся дароўваць людзям шмат што з таго, чаго нізашто не дараваў бы ў маладосці, стаў глядзець на свет, на людзей, на нейкія іхнія слабасці вачыма мудрага філосафа — трошачку паблажліва, трошачку з разуменнем. Канечне ж, прайсці выпрабаванне гэтакай славай і застацца самім сабой магла толькі Асоба, цэласны ва ўсіх сваіх супярэчнасцях характар, з высокім духоўным стрыжнем характар, які ўзрос на спрадвечнай сялянскай мудрасці, беларускай ментальнасці і меў той перасцярагальны механізм, што дазваляў яму з гонарам і годнасцю абмінаць тысячы спакус, дапамагаў і разумную, заслужаную пахвалу, і дылетанцкія, часам прудуркаватыя дыфірамбы, і нават выпады зласліўцаў успрымаць як нешта фатальна-непазбежнае, да тых і іншых ставіцца з

пэўнай іроніяй, не зважаць і не абвяргаць, незалежна ад каго яны зыходзяць, нават калі і ад блізкіх людзей, паводзіць сябе абсалютна абыякава, быццам усё гэта не мае ніякага дачынення да яго, звычайнага жывога чалавека па імені Васіль Быкаў. Ён не любіў і, як мог, пазбягаў выстаўляцца ў цэнтр увагі, на першыя ролі, весці рэй, нават тады, калі рабіць гэта было амаль немагчыма, як, напрыклад, на ўласных днях нараджэння, вечарынах з нагоды прысваення Героя працы, звання Народнага пісьменніка, Ленінскай прэміі і г.д., дзе рэй звычайна веў востры на язык Генадзь Бураўкін, часам, не надта цырымонячыся, перапыняў, падпускаў віноўцу ўрачыстасці кепікі, іншы раз і добранька падперчаныя, і той першы смяяўся, ніколі не крыўдзіўся, любіў яго яшчэ больш як роднасную душу. У любой бяседзе ён неяк неўпрыкмет умудраўся сціпла адыходзіць у цень, дзе адчуваў сябе натуральна і больш камфортна.

Разам з тым пры ўсёй сціпласці, абсалютна натуральнай простасці і даступнасці ў абыходжанні з людзьмі ў ім была нейкая незразумелая ўнутраная сіла, якая ўтрымлівала, не дазваляла нават блізкім сябрам гэтак па-просту, запанібрата паляпваць яго па плячы, а я дык і не змог перайсці з ім на “ты”, хоць не раз і ў Гродне, і тут, у Мінску, ён настойваў, патрабаваў, нават злаваўся, пагражаючы, што і ён да мяне “завыкае” афіцыйна, але я яго лавіў на слове:

— А вы хіба “тыкаеце” старэйшым па ўзросту Танку, Брылю, Панчанку, нават амаль равесніку Шамякіну?

— Ага, так... Ну да-а... — неяк скурушліва ўсміхаўся Васіль Уладзіміравіч. — Ды, так сказаць, я не гаджуся ва ўзорна-паказальныя, з якіх варта рабіць жыццё, так сказаць, браць прыклад...

Цяжэй за ўсё напачатку яму давалася тое, чаго не ставала ці не было ў характары, чаго трошкі не дадала прырода — ну ніяк ён не ўмеў выступаць: хваляваўся, губляўся, збіваўся, часам увогуле не ведаў, што гаварыць. А яго запрашалі ў розныя аўдыторыі, хацелі бачыць, хацелі слухаць, і ён разумев, што без гэтага ну ніяк не абыйсціся, асабліва, калі ўзначаліў абласную пісьменніцкую арганізацыю. Ён па-добраму зайздросціў Карпюку, які трымаўся ў любой аўдыторыі, як рыба ў вадзе. Таго хлебам не кармі, а дай трыбуну. Гэта пасля Васіль Уладзіміравіч сваім не надта пастаўленым, глухаватым, манатонным голасам умеў гадзінамі заварожана

трымаць тысячныя аўдыторыі, ды так, што муха праляціць — чутно. А тады самае што ні ёсць ардынарнае выступленне дзе-небудзь перад вучнямі і настаўнікамі патрабавала ад яго наймаверных душэўных высілкаў. Неўзабаве ён даўмеўся напісаць прыдатны для любой аўдыторыі выратавальны тэкст хвілін на пятнаццаць — аб Гродзеншчыне літаратурнай, пачынаючы ад Адама Міцкевіча, канчаючы Юркам Голубам і Валянцінам Блакітам. Цікавае пачыналася толькі тады, калі задаваліся нейкія вартыя ўвагі пытанні і ён абсалютна шчыра і адкрыта пачынаў адказваць, ніколькі не клапацячыся, што яго не так могуць зразумець, не так ўспрыняць. Ён агарошваў аўдыторыю, заяўляючы, што яму не падабаюцца ледзь не ўсе фільмы па ягоных творах, а больш за ўсё — “Альпійская балада”, што ён не любіць тэатр, што для яго найлепшая музыка — цішыня, уяўлення не мае, што такое каханне і г.д. Праз некаторы час ён выкінуў тую выратавальную паперчыну, на ўласным вопыце зразумеўшы: не мае асаблівага значэння, як сказаць, важней за ўсё — што сказаць. А сказаць што — у яго заўсёды было...

Мы тады даволі часта ездзілі разам па вобласці, і я шчыра радаваўся, што з кожным выступленнем Васіль Уладзіміравіч набывае ўпэўненасць, без аніякіх аратарскіх прыёмаў зава-лодвае любой аўдыторыяй. Здаецца, менавіта ў гэты час нашы добрыя, цёплыя таварыцкія адносіны перараслі ў прыязныя, сяброўскія. Спрыялі таму і нашы агульныя службовыя інтарэсы — працуючы намеснікам загадчыка аддзела прапаганды і агітацыі абкама, я курыраваў аддзяленне Саюза пісьменнікаў, якое ён узначальваў, і нейкім чынам творчыя: я пачаў актыўна пісаць апавяданні і гумарэскі, якія ахвотна друкаваў “Вожык” і неўзабаве выдаў асобнай кніжачкай.

— Ага, аказваецца, мы з табой пачыналі, так сказаць, аднолькава, — шчыра павіншаваў ён. — Мая ж першая кніжка таксама выйшла ў “Бібліятэцы Вожыка”...

Я гэтага не ведаў, быў вельмі здзіўлены, што пра тое нідзе ніхто не пісаў, першай кнігай Васіля Быкава лічыў “Жураўліны крык”. Аказваецца, ягоная сатырычна-гумарыстычная кніжачка “Ход канём” выйшла таксама ў 1961 годзе, але трошачкі раней.

— Ну, а цяпер, так сказаць, за табой аповесць... — зусім сур’ёзна і зычліва сказаў ён.

Неўзабаве і насамрэч напісалася першая мая аповесць “Час прылёту журавоў”, ухваленая Васілём Уладзіміравічам і надрукаваная ў “Маладосці”. Так што Быкаў, можна сказаць, быў маім “стариком Державиним”. А потым даваў рэкамендацыю ў Саюз пісьменнікаў, прадстаўляў у “Літературной газете,” напісаў прадмову для першай кніжкі ў перакладзе на рускую мову, што выходзіла ў маскоўскім выдавецтве “Молодая гвардия”.

Сустрэкацца мы сталі даволі часта — і па справе, і проста так, пасядзець-пагаманіць за чаркаю ці ў яго, ці ў мяне, ці дзе-небудзь на “нейтральнай” тэрыторыі, каб не рабіць лішніх клопатаў жонкам. Часам заседжваліся дапазна і ён заставаўся начаваць у мяне, ледзь свет прачынаўся і званіў Надзеі Андрэеўне, каб не хвалявалася, атрымоўваў на арэхі па тэлефоне, цяжка ўздыхаў і пакорна ішоў “здавацца”.

У адрозненне ад Карпюка ён не любіў хадзіць па начальству, нават у памяшканне абкама заходзіў надзвычай неахвотна. Звычайна, званіў і далікатна пытаўся: “Ты калі будзеш выходзіць з работы?” Гэта значыла, што яму нешта трэба абгаварыць. Сустрэкаліся часцей за ўсё ля выхаду з абкама на Замкавай, калі спрыяла надвор’е — спускаліся па сходках да Нёмана, гулялі па-над ракою, абмяркоўваючы нейкія пытанні — ці то арганізацыю сустрэч з харошымі хлопцамі з Мінска, што маюць намер прыехаць у Гродна групай альбо паасобку, ці прыняць нейкую замежную пісьменніцкую дэлегацыю, ці абгаварыць нейкія дэталі па арганізацыі дзён беларускай літаратуры, якія мы рэгулярна праводзілі ў вобласці, ці проста так, пагаманіць, абмяняцца цікавай для нас абодвух інфармацыяй. Калі ў мяне не было неадкладных службовых спраў і ў яго быў настрой трохі адарвацца ад пісьмовага стала, дамаўляліся выехаць у людзі. Я сазваньваўся з нейкім раёнам, выклікаў машыну...

Быў не адзін дзесятак такіх паездак — і на літаратурныя вечары-сустрэчы, і на запысыны пабываць на нейкіх мерапрыемствах, як, напрыклад, адкрыццё партызанскіх зямлянак у Ліпчанскай пушчы, нейкіх звязаных з вайной помнікаў і памятных знакаў, раённыя святы і фестывалі, і проста адпачыць-пагасцяваць. Васіль Уладзіміравіч нейк адразу ж сыходзіўся з многімі першымі сакратарамі райкамаў, зачароўваў іх дэмакратычнасцю, прастасцю, даступнасцю, уменнем

і пажартаваць, і падтрымаць любую гаворку, і чарку ўзяць, не трацячы розуму. Не раз яны мне, як калегу, казалі з захапленнем пра Быкава: во мужык!

Мы мелі моду па дарозе звярнуць дзе-небудзь з трасы, дабрацца да нейкай забытай Богам і начальствам вёсачкі, пагутарыць па душах з тамтэйшымі дзядзькамі і цёткамі, а потым выкладвалі пачутае і ўбачанае раённаму начальству, якое пачувала сябе страшэнна няёмка не столькі перада мною, як прадстаўніком вышэйшай інстанцыі, колькі перад пісьменнікам Быкавым, які можа ўстаўіць убачанае і пачутае ў свой новы твор ці якое выступленне ў прысутнасці высокага начальства, “зняславіць” на ўсё свет, таму клялося тут жа неадкладна накруціць каму трэба хваста, выправіць становішча. Я намякаў, што праз нейкі месяц мы можам прыехаць і праверыць, на што Васіль Уладзіміравіч згодна, хітравата падміргваючы, хітаў галавою: “Ну да...” Так што гэтыя паездкі часам прыносілі практычную карысць не толькі нам, але і простым людзям. Гэтая карысць асабліва была відавочнай пры падрыхтоўцы і правядзенні масавых літаратурна-мастацкіх мерапрыемстваў, калі ва ўсе раёны вобласці выязджалі вялікія групы найбольш вядомых беларускіх пісьменнікаў, якія дабіраліся да самых аддаленых вёсак. Усё гэта рыхтавалася на ўзроўні абласнога кіраўніцтва, кіраўнікоў гарадоў і раёнаў, як сапраўднае свята. Да прыезду пісьменнікаў мясцовае начальства, каб не ляснуць тварам у гразь, шмат што рабіла па ўладкаванню быту людзей, наведзенні парадку ў клубах, бібліятэках, школах, добраўпарадкаванні гарадоў і вёсак. Памятаю, пасля святкавання стагоддзя Цёткі, якое па прызнанню кіраўнікоў Саюза пісьменнікаў было першым такім цёплым, шчырым і маштабным народным святам, прысвечаным беларускаму літаратару і беларускай літаратуры, да нас з Быкавым падыйшоў старшыня мясцовага калгаса (здаецца, ягонае прозвішча было Вітко) і сказаў: “Усе нашы людзі, і я ў першую чаргу, у пояс кланяюся і Цётцы, і вам, і ўсім беларускім пісьменнікам, бо шчыра скажу: не дакумекаў бы, рукі не дайшлі б навесці парадак у вёсках, адрамантаваць хаты і платы, увогуле глянуць на сябе крытычна наконт культуры”. Я бачыў шчырае задавальненне ў вачах Васіля Уладзіміравіча — не марна прапалі нашы высілкі па арганізацыі свята, шматлікія паездкі ў Шчучын,

Астрыну, па прылеглых вёсках, на магілу Цёткі, дзе ўсё прыводзілі ў парадак, збівалі з дошак эстраду, устанаўлівалі лаўкі і ларкі...Нават тое, што ў тыя часы толькі на Гродзеншчыне дарожныя знакі, назвы населеных пунктаў выконваліся па-беларуску, быў вынік і нашых з ім паездак, і частых прыездаў да нас мінскіх пісьменнікаў.

Сяды-тады, калі было месца ў машыне, бралі з сабою і Карпюка, але з ім была адна марока: Аляксей Нічыпаравіч чалавек настрою і часта непрадказальны — то рахманы, паяркоўны, усмешлівы, то ні з сяго ні з таго задзірыста і агрэсіўна накідвецца на мясцовае начальства, вінавацячы яго ў тым, за што было б справядліва прад'яўляць пратэнзіі Брэжневу з Суславым. Быкаў не надта любіў спрэчкі, хаця ніколі і не змоўчваў, калі быў нязгодны — ён заяўляў сваю пазіцыю без спробы перацягнуць субяседніка ў сваю веру, і гэтым выклікаў павагу да сябе. Карпюк быў іншы, да таго ж закамплексаваны на непрыняцці выпіўкі, чым заўсёды “псаваў абедню”. Неяк у Навагрудку, дзе ў мяне яшчэ з журналістскіх часоў былі добрыя сябры, арганізавалі нам і мінскаму госцю (ніяк не магу ўспомніць, хто гэта быў) юшку на беразе Свіцязі. Госця, які стаў хмялець, трэба было адвезці ў Баранавічы на цягнік, аднак той заўпарціўся ехаць з шафёрам, нават у суправаджэнні Карпюка, паколькі той быў цвярозы, як шкельца, і вымушаны былі ехаць усе, паабяцаўшы гаспадарам вярнуцца, пасядзець яшчэ, пакупацца. Але Карпюк, паплёхаўшыся ў возеры, так і не даў пасядзець, намануў: паехалі ды паехалі, узяў зморам... Недзе між Навагрудкам і Бярозаўкай ён угледзеў, што шафёр таксама нападпітку. Для нас з Васілём Уладзіміравічам гэта не было навіной — абкамаўскія вадзіцелі былі асамі, бралі за сталом пры пачотках, ведаючы, што іхнія машыны з нулямі ніводзін аўтаінспектар спыніць не адважыцца. Карпюк усчаў скандал, загадаў шафёру спыніцца, праспацца, бо заўтра ж паведаміць абкамаўскаму і міліцэйскаму начальству. Канечне ж, ягоныя пагрозы былі малаверагоднымі, але з Карпюком лепш не заядацца, калі справа тычыцца барацьбы з п'янкай, тут ён можа і на дзот пайсці. Тым часам добра сцямнела, пасунуліся да Ліды на маленькай хуткасі і па Карпюковым патрабаванні вымушаны былі заначаваць у гасцініцы ў агульным нумары. Раніцой ціхенька тузае Васіль Уладзіміравіч і шэпча: паглядзі. На ложку стаяў на галаве слупам Карпюк і, заўважыўшы, што мы не спім, стоячы на

галаве, усааў нам лекцыю аб шкодзе п'янкі і аб карысці ёгі...

Але аднойчы і мы яму адпомсцілі!..Аднак пра гэта пасля...

Былі розныя паездкі — і надзвычай змястоўныя, і так сабе, і з вясёлымі прыгодамі, якія чамусьці больш за ўсё трымаюцца ў памяці. Як тая на Чорную Ганьчу з украінскімі гасцямі, драматургам Мыколам Зарудным — напорыстым весялуном, нечым падобным да нашага Андрэя Макаёнка, і з дырэктарам выдавецтва, роднаснага нашай “Мастацкай літаратуры”, — чалавекам у гадах, які ў вайну фарсіраваў Нёман недзе ў раёне Сапоцкіна і надта ж хацеў пабываць на месцы баявой славы. Заадно Васілю Уладзіміравічу хацелася паказаць гасцям свой любімы райскі куточак на Нёмане ў вусці Чорнай Ганьчы, дзе канчаецца ці пачынаецца (у залежнасці, як глядзець) закінуты славуты Аўгустоўскі канал з паўразбураным шлюзам пад магутнымі клёнамі і дубамі. Гэты куточак ён угледзеў, з'ездзіўшы-пераездзіўшы ў свой час Нёман на маторцы. Паклалі ў багажнік прыпасы і паехалі, не дакумекаўшы ўдакладніць у музеі, дзе канкрэтна фарсіравала раку тая ці іншая вайсковая часць, паспадзяваліся на памяць ветэрана і запэўненні вадзіцеля, што яму вядомыя там усе сцежкі-дарожкі. Ды і Васіль Уладзіміравіч прыкладна ведаў месцы пераправы нашых войскаў. Але адна справа глядзець з ракі на бераг, а зусім іншая — з берага на раку. Тыцнуліся ў адно, другое, трэцяе, пятае месца: быццам тут, і не тут — не пазнае ветэран, надта ўсё перамянілася з тых часоў. Зарудны спачатку пацвельваўся, потым стаў злавацца на земляка, а Васіль Уладзіміравіч — наадварот з яшчэ большым разуменнем і шчырасцю паставіўся да жадання ветэрана, цярпліва падказваў пасаромленаму вадзіцелю, куды трэба павярнуць, аж пакуль сам не забытаўся. Мо праз гадзіну ці больш зразумелі, што патрэбнага месца нам не знайсці, махнулі рукой і рашылі ехаць у райскі куточак. Мясціны там лясістыя, мала-населеныя, з мноствам дарожак і прасек і неўзабаве стала ясна, што наш ас за рулём канчаткова забытаўся: куды не паверне — увапрэцца ў гушчар. Збіліся з усялякіх арыенціраў і мы. Стала ўжо не да жартаў: а што, калі машына сапсуецца ці бензін выездзім? Нарэшце праз якую гадзіну ці больш з палёгкай уздыхнулі, выбіўшыся на невялічкую лясную вёсачку. Па вуліцы ішла жанчына з вядром. Высыпалі з машыны і пачулі ад яе чысцюткую працяжную ўкраінскую мову.

— Адкуль ты тут, хаклуха?!! — аж вочы палезлі на лоб у

Мыколы Заруднага.

Кабета не менш за іх здзівілася, убачыўшы землякоў, расказала, што прывёз яе сюды з Палтаўшчыны беларус, які служыў там у арміі, стала настойліва запрашаць зайсці ў хату. Але ў нашых планах не было гасцявання ў выпадковай зямлячкі нашых гасцей, падзякавалі, што талкова расказала, нават намалявала на паперцы, як даехаць туды, куды мы выбраліся, і неўзабаве апынуліся ў райскім куточку. Развялі цяпельца, узялі добрую чарку і за ветэранаў, і за дружбу народаў, і за тую хахлуху, што паказала нам сюды дарогу...

А калі воляю лёсу мы з Васілём Уладзіміравічам аказаліся суседзямі, то ў яго адпала ўсялякая патрэба званіць мне на работу, сустрэкаць на шляху з работы, калі спатрэбіцца нешта абгаварыць. Званіў вечарком дадому, падымаўся да мяне ці я спускаўся двума паверхамі ніжэй да яго альбо дамаўляліся пагуляць па старажытных вузкіх вулічках — ён вельмі любіў і гэтыя вулічкі, і вячэрнія прагулкі па іх. Колькі гаворана-перагаворана ў час гэтых прагулак па амаль бязлюдных старых вулічках! Многае забылася, многае прыпамінаецца зусім свежа, з усімі характэрнымі інтанацыямі ягонага голасу. Я ніколі не запісваў, не веў ніякіх дзённікаў — і не надта шкадую, бо ўсё гэта было б не надта вялікім адкрыццём, не надта значным дадаткам да таго, чым ён жыў, якія жыццёвыя, маральныя, палітычныя, літаратурна-эстэтычныя праблемы яго хвалявалі: усё гэта ёсць у ягоных мастацкіх творах, грунтоўнай публіцыстыцы, якая, дзякаваць Богу, выдадзена ў некалькіх кніжках, і нарэшце ў ягонай мемуарнай кнізе.

Васіль Уладзіміравіч ніколі не гаварыў, над чым канкрэтна працуе, баючыся сурочыць. У нейкай меры ён быў не свабодны ад пэўных сялянскіх прымхаў і забабонаў. А што тычыцца рэлігіі — не быў ні паслядоўным прыхільнікам нейкай адной канфесіі, ні заўзятым вернікам, ні актыўным атэістам — Бог жыў у ягонай душы. З ім іншы раз рабіліся незразумелыя, сапраўды нейкія містычныя рэчы. Прыгадаю ўсяго адну, злавесны сэнс якой высветліўся толькі цяпер...Васіль Уладзіміравіч не раз расказваў: амаль заўсёды, едучы за рулём на Вушачы ці з Вушач, ля Бараўлян з ягонай машынай нешта здаралася — ці матор пойдзе ўразнос, бы нейкая нячыстая сіла раптам пасялілася ў карбюратары, ці наадварот — глухне і ні з месца. Варта адбуксіраваць з кіламетр — і ўсё ў парадку.

Ён меркаваў, што ля Бараўлян нешта мусіць з ім здарыцца — мо трапіць у аўтааварыю... Мо гэта падаваў сігнал яму ягоны знак бяды — хто ведае. Менавіта ў Бараўлянах за-кончыўся ягоны жыццёвы шлях...

Але пра некаторыя свае планы і задумы Васіль Уладзіміравіч гаварыў ахвотна. Многія з іх ён рэалізаваў, іншыя так і засталіся задумамі. Ён неяк казаў мне, што ўсе гэтыя гады пасля вайны яго глыжэ маральны абавязак напісаць страшную рэч, у цэнтры якой коні на вайне: чалавек можа схавацца, закапацца ў зямлю, а яны з паадрыванымі нагамі, вывернутымі кішкамі з жахам і дакорам у вачах не адпускаяць ягоную памяць, як кашмары. Не паспеў. Ён яшчэ ў Гродне збіраўся напісаць аповесць на сучасную экалагічную тэму, але яна яму ніяк не давалася — чэпка трымала ваенная тэма. Ён прапанаваў мне распрацаваны сюжэт і герояў, запэўніваў, што ў мяне атрымаецца. Я не спяшаўся брацца, упэўнены, што рана ці позна, а ён, калі можна так сказаць, выдыхнецца на тэме, адыйдзе ад вайны, сам напіша. Ён адчуваў, ужо тады рабіў крокі, каб трохі адыйсці ад вайны, але завязваліся ўсё новыя і новыя вузельчыкі, развязаць якія ніхто, апроч яго, Быкава, не мог...

Думаю, варта сказаць пра гродзенскія кватэры Васіля Быкава, асабліва пра апошнюю, пра якую і вусна, і ў друку нагаворана шмат рознага глупства кшталту: то быццам Быкаў не хацеў яе атрымоўваць, яго ледзь ці не сілком усялілі, каб узяць на кручок, зрабіць ручным і паслухмяным, то — наадварот, нібыта распанеў, прадаўся за шыкоўныя пакоі і г.д.. Гэтая лухта не вартая была б і выпісанай з ручкі пасты, калі б гісторыя з апошняй гродзенскай кватэрай Быкава не была павучальнай у сэнсе стаўлення ўлад да людзей, што з'яўляюцца гонарам нацыі. Я добра ведаю, што задумвалася і што адбылося з гэтым элітным домам. А задумвалася пабудоваць яго і пасяліць тут усё абласное кіраўніцтва, як гэта здавён рабілі ў Маскве. Праектную дакументацыю здабылі ў Зорным гарадку, дзе на той час было некалькі такіх дамоў для касманаўтаў. "Пасадзілі" касмічны дом на амаль тупіковай вуліцы Парыжскай камуны ў гістарычным цэнтры, сярод старых прысад, на самай высокай у горадзе маляўнічай кручы Нёмана. То было нават па сённяшніх мерках раскошнае жытло: чатырохпакаёўка — 125 квадратных метраў, усе ізаляваныя

пакоі размешчаны так, што ўвесь дзень не хаваецца сонца, і кожны мае выхад на сваю аўтаномную вялізную лоджыю і г.д. і т.п., як два туалеты, восемнаццацікватраметровая кухня, на сем квадратаў ванны пакой, агромісты калідор са складной сценкай у залу — можна любую ўрачыстасць на персон сто спраўляць, убудаваныя ў сцены шафы і шкапчыкі, нават для вудаў прадугледжана месца. Такого ў Гродне ніхто яшчэ не бачыў і, натуральна, сярод начальніцкага людзю ўсчаўся вялікі ажыятаж і за тое, каб патрапіць у спіс абраных, і за прэстыжныя паверхі. Аднак, як толькі змрачнаватая на выгляд дзевяціпавярховая няўключная аграмадзіна на 24 кватэры, якую мясцовыя дасціпнікі тут жа празвалі бункерам, кідка ўпісалася ў гарадскі ландшафт і была падрыхтавана да засялення, першы сакратар абкама Кляцкоў перадумаў сам засяляцца і загадаў: паказаць усе кватэры Быкаву, якую выбера — выпісаць ордэр. А незамужнюю Вольгу Корбут усяліць у трохпакаёўку. Астатнія — аддаць тым кіруючым работнікам, хто мае рэальную патрэбу ў паляпшэнні жылёва-бытавых умоў.

Васіль Уладзіміравіч выбраў чатырохпакаёўку на чацвёртым паверсе, мне дасталася такая ж двума паверхамі вышэй. Дакладна ведаю, што кватэру ён ні ў кога не прасіў, заяву напісаў для праформы заднім чыслом па просьбе гаспадарнікаў, калі ордэр на засяленне і ключы ад кватэры былі ў ягонай кішэні. Ён быў рады атрымаць прасторнае жыллё, і перш за ўсё таму, што вырашаліся ўсе праблемы з ягонай вялізнай бібліятэкай, бо невялічкая кватэра па вуліцы Свярдлова ўжо стала нагадваць кніжны склад. І канечне ж, хто не хоча пажыць па-людску, калі ёсць такая магчымасць і калі па вялікім рахунку ты гэта заслужыў? Будаўнічыя недаробкі былі звычайнай і натуральнай з'явай нават на абкамаўскіх аб'ектах. Гэта сёння, маючы грошы, можна наняць любую рамонтна-будаўнічую брыгаду, якая зробіць хутка і якасна ўсё, што твая душа пажадае. Грошы ў Быкава тады былі, але не было будматэрыялаў і людзей, якія ўзяліся б усё зрабіць па-людску. Даводзілася бегаць па магазінах, даставаць фарбы, лак, клей, нават крэйду і замазку. Як знаёмыя і блізкія суседзі мы па колькі раз на дні сыходзіліся, раіліся, каапэрыраваліся. Засведчу толькі, што абсталёўваў сваё новае жыллё ён з любоўю, вялікім імпэтам, разважлівай сялянскай самавітасцю. У адрозненне ад сваёй гродзенскай дачы, якую цярапец не мог. Ды і да мінскай, здаецца, не меў вялікай любові...

Але не наканавана было яму пажыць-парадавацца ў тых шыкоўных апартаментах (як і мне таксама) — праз нейкіх пару гадоў мы адзін за адным па розных прычынах з'ехалі ў Мінск. І ўвогуле гэтая кватэра для ягонаў сям'і аказалася нешчаслівай. Сын Васіль знайшоў сваю палавінку зусім побач — злюбіліся-пажаніліся з дачкой генерала, што жыла ў суседняй трохпакаёўцы. Толькі сышліся, як наваліліся беды — адно за другім сталі паміраць маці, цесць, цешча. Спрытныя чыноўнікі палічылі, што дзве кватэры для маладой сям'і гэта ўжо занадта, праўдамі-няпраўдамі выжылі з абодвух у дом па Свардлова, дзе раней жыў Быкаў, прыхапіўшы шыкоўныя кватэры сабе.

У людзей, хто мала ведаў Васіля Уладзіміравіча, меркаваў пра ягоную асобу па фотакартках, відэазапісах, складвалася ўражанне, што пісьменнік быў заўсёды строгі, сур'ёзны, пануры, пахмурны, нават злы. Нейк здаралася, што не апыналася побач добрых фатографаў, калі Быкаў быў у гуморы, вясёлы, лагодны, сыпаў жартамі, расказваў розныя смешныя гісторыі і здарэнні, у якія трапляў сам ці нехта з блізкіх знаёмых. Асабліва — Карпюк, якога пры ягоным экстравагантным характары заўсёды падпільноўвалі розныя камічныя сітуацыі. Некалькі гэткіх карпюкоўскіх гісторый — як той пісаў ліст маршалу Жукаву, ездзіў у Маскву да генерала Гарбатава ствараць таварыства цвярозасці, насіў здаваць знойдзеныя карабіны — Васіль Уладзіміравіч уключыў у “Доўгую дарогу дадому”, але пададзеныя ў іншым жанры, яны гучаць тут даволі прэсна ў параўнанні з тым, як ён вусна апавядаў гэтыя і іншыя шматлікія карпюкоўскія гісторыі. Карпюк ведаў, што Быкаў расказвае пра ягоныя прыгоды, але ніколі не крыўдзіўся, нават быў задаволены, часам нешта ўдакладняў на поўным сур'ёзе — і тое было яшчэ смяшнейшым. Шкада, што нікому ў галаву не прыйшло запісаць гэтыя апавяды на магнітафонную стужку — была б арыгінальная, вельмі смешная кніжка, мо яшчэ смяшнейшая, чым знакаміты ананімны лысагорскі сказ. Памятаю, неяк па дарозе на Воранава, куды мы ехалі з мінскімі гасцямі, зайшла гаворка пра набыццё машын і Васіль Уладзіміравіч пачаў расказваць, як Карпюк абзаводзіўся асабістым транспартам — спачатку “Масквічом”, потым веласіпедам, каб быць падобным на Льва Талстога. Мы ўсе аж поўзалі ад смеху, а вадзіцель спыніў машыну: “Не маг-у-у...” А калі трохі суняліся,

Быкаў пачаў у тым жа тоне апавядаць пра свае шафёрскія прыгоды — ён толькі што атрымаў правы і аб'язджаў купленага “Жыгуля”. Асаблівыя праблемы ў яго былі з левым паваротам: як ужо ні стараецца, а матор, як на якое ліха глухне ўпоперак дарогі, перагарадзіўшы рух. Утвараецца затор, вадзіцелі грузавікоў крыюць мацюкамі, махаюць кулакамі, сёй-той нецярплівы выскоквае з манціроўкай. І падаваў пра свае шафёрскія прыгоды-нягоды Васіль Уладзіміравіч з гэтакім гумарам, што каб і хацеў утрымацца ад смеху — не зможаў. Як і пратое, як грузіны раз і назаўсёды яго ад радыкуліту вылечылі, кінуўшы спаралізаванага ад болю ў сцюдзёную рэчку, а потым адпаіўшы і расцёршы каньком.

Ён вельмі любіў дасціпныя сяброўскія жарты, розыгрышы. Неяк дамовіліся збегчыся ў Генадзя Бураўкіна ў ягоных “Сівых конях”. На здзіўленне Быкаў прыйшоў, калі ўсе ўжо былі ў зборы. Даруйце, хлопчыкі, кажа, прыпазніўся — у чарзе прастаяў, новую ж гарэлку выпусцілі. З найвялікшай цікаўнасцю чакалі, пакуль ён няспешна адчыняў партфель, вымаў пляшку з раскошнай каляровай этыкеткай. Во, палюбуйцеся, кажа, пляшку з рук не выпускае, толькі каб бачылі назву. Недаўменна лыпаем вачамі — “Сівыя коні”! Пляшка пайшла па руках — на этыкетцы пад назваю драбнейшым шрыфтам: “Ушацкая самаробная” і на медалях, як у “Сталічнай” — у кружочкі акуратна ўклеены нашы фізіяноміі, ягоная — таксама... Гэта быў вышэйшы пілатаж. Канечне ж, не адну гадзіну патраціў мастак Быкаў на выраб дасціпнай этыкеткі, каб парадаваць сяброў вясёлым жартам.

Ну і яшчэ адна амаль неверагодная вясёлая гісторыя, як мы “адпомсцілі” Карпюку — у літаральным сэнсе напаілі найвялікшага і найпрынцыповейшага цвярозніка. Было гэта на Днях украінскай культуры ў Беларусі, у рамках якіх да нас на Гродзеншчыну прыехала вялікая група ўкраінскіх і беларускіх дзеячоў культуры — пісьменнікаў, кампазітараў, артыстаў. Карпюк яшчэ не выйшаў з апалы ў сувязі з выключэннем з партыі і Васіль Уладзіміравіч прапанаваў: давай возьмем яго з сабой — то будзе для яго вялікай маральнай падтрымкай. Дамовіліся, што я нічога не буду казаць начальству, бо не дазваляць, а ён пагаворыць з Карпюком, каб той не надта высоўваўся. Выступалі ў Мастоўскім раёне. Усё ішло як мае быць, а вечарам наладзілі пачостку па вышэйшым класе

пад дубамі на беразе Нёмана. Сталы ломяцца ад адборнай закусі і пітва на любы густ, на кастры варыцца архірэйская юшка. Надвор’е — як па заказу, цёплае і ні камарыка, цішыня такая, што чуто, як плёскаюцца рыбы ў Нёмане ды патрэскаюць кастры. Настрой ва ўсіх мінорны, у перапынку хорам зацягнулі “Ой, бярозы ды сосны”, тут жа аўтар Уладзімір Уладзіміравіч Алоўнікаў, расчулены, хоць намагаецца хаваць гэта. Няймецца толькі Карпюку — затэрарызаваў Быкава, а затым і мяне: паехалі дадому, досыць гэтай п’янкі.

— Давай яго напоім, — па змоўніцку прапанаваў Быкаў. — Ты яго пахвалі і дай слова пасля перапынку, а я яму ў фужэр набухаю...

Карпюк сядзеў з краю, сярод бандурыстак, падтрымліваў тосты фужэрам вады. Васіль Уладзіміравіч падміргнуў: усё зроблена. Звычайна на пачостках рэй вядзе гаспадар, але, паколькі мастоўскі першы мала каго з гасцей ведаў, не настолькі валодаў беларускай мовай, каб на ёй весці рэй, а сам адчуваў, што па-руску ў такой сітуацыі не зусім будзе правільна, упрасіў кіраваць парадам мяне, як прадстаўніка абкама...

Гаспадынькі ў нацыянальных касцюмах абвясцілі, што перапынак закончыўся, паклікалі ўсіх за стол, дзе паставілі міскі з пахучай юшкай. Я падняўся і пачаў прачула, унёсла нешта кшталту: во толькі што мы праспявалі цудоўную партызанскую песню Алоўнікава, а тут, сярод нас прысутнічае чалавек, які ў гады вайны са зброяй у руках бараніў гэтыя мясціны — камандзір партызанскага атрада, а зараз выдатны беларускі пісьменнік Аляксей Нічыпаравіч Карпюк. Я прадстаўляю яму слова і прапаную выпіць за тост Аляксея Нічыпаравіча стоячы і па партызанскай звычцы да дна...

Карпюк так расчуліўся, так разгубіўся, што стоячы, з ледзь ці не поўным бакалам знайшоўся сказаць усяго толькі: “За вас і да дна!” — і двума глыткамі хлыбуснуў “ваду”. Ад узрушэння ён, здаецца, адразу і не зразумеў, што глытнуў, толькі, сеўшы на месца, злосна бліскаў вачыма на суседак злева і справа. Мы перагледваліся з Васілём Уладзіміравічам і аж кіслі ад смеху. Неўзабаве, па ўсім відно было, яго пачало разбіраць — расчырванеўся, завёў ажыўленую, смяшлівую гамонку з суседкамі, а калі і насамрэч настаў час ехаць, заўпарціўся: яшчэ рана, гуляем!

— Аляксей, ты што, ўзяў!? — “здзівіўся” Васіль

Уладзіміравіч. — Згубіў сваю антыалкагольную цноту?

— Ат, думаеш, толькі табе можна! — агрызнуўся незласліва Карпюк. — Дзеўкі, сучкі, наплюхалі ў фужэр, а я, не разабраўшы, глыкнуў...

Васіль Уладзіміравіч, як і я, упершыню бачыў Карпюка такім. І ў гэтым нязвыклым стане той быў вельмі харошы і вясёлы — аж да самага Гродна даводзіў нас да колікаў яўрэйскімі анекдотамі, якіх, аказваецца, ведаў процьму, але я ніколі не чуў, каб раскадваў. Гэта быў першы і апошні выпадак, калі ўдалося ашукаць яго — апёкшыся аднойчы, ён перш, чым выпіць свой фужэр з вадою, заўсёды вынюхваў яго, спрабаваў на язык, нават калі сам адкаркоўваў і наліваў з бутэлькі. А мы былі адзінымі ў Гродне, хто бачыў вялікага цвярозніка на падпідку...

І ад вясёлага да самага сумнага — колькі слоў аб праводзінах у апошні шлях Васіля Уладзіміравіча. Улады больш за ўсё непакоіла, каб і ў Саюзе пісьменнікаў, дзе была ўстаноўлена труна з целаю нябожчыка, і на вуліцах, і на Усходніх могілках не з'явіліся бел-чырвона-белыя колеры. Аднак на развітанні з самым знакамітым Беларусам яны проста не маглі не з'явіцца. І калі, выконваючы волю нябожчыка, старэйшы сын Сяргей Васільевіч пакрыў бацькаву труну нацыянальным бел-чырвона-белым палотнішчам, урадавая камісія на чале з міністрам культуры Гулякам панічна збегла. Можна толькі дзіву давацца, але сёй-той у нас ужо стаў шарахацца ад гістарычных нацыянальных колераў, як чорт ад крыжа ці ладана, не ўспрымаць іх ледзь не на астральна-ірацыянальным узроўні...

Бог ім судзя, але ніхто з кіраўнікоў, афіцыйных асоб, апроч групы дэпутатаў, сярод якіх былі Машэрава і Малафееў, ці то не палічыў патрэбным развітацца з народным пісьменнікам, ці то пабаяўся наблізіцца да небяспечных колераў. Прыйшоў народ. Такого, бадай, пасля пахавання Машэрава ў Мінску яшчэ не было. Дзесяткі тысяч людзей прайшлі ў жалобным маўчанні ля труны Быкава, а потым неслі яе на руках ад плошчы Перамогі да плошчы Якуба Коласа, запрудзіўшы амаль на ўсю шырыню праспект Скарыны. І ў гэтым таксама была сімволіка — шлях ад абаронца Радзімы да класіка літаратуры. Там, на плошчы, чакаў катафалк і аўтобус (замест дзесяці дамоўленых) — і шматтысячная працэсія пад нацыянальнымі колерамі пайшла па

праспекце аж да Усходніх могілак. Дзякуй Богу за тое, што абразуміў некага не даваць каманды АМАПу...

“З даўняй, гродзенскай прыязнасцю...” Перачытваю ягонныя аўтографы на іншых падораных ім кнігах, і нават сам дзіўлюся: усе яны — і кароткія, і разгорнутыя, наколькі дазваляла вольная плошча фарцтытульнага ліста, зробленыя ў Мінску, маюць спасылкі на “незабыўную Гародню, дзе пачыналася наша сяброўства”, “святую і пакутную Гродзеншчыну, дзе напісалася амаль усё”, што ўвайшло ў ягоны чатырохтомнік, і ва ўсіх — спасылка на гродзенскае зямляцтва. Цяжка сказаць, якім ён больш быў — вушацкім ці гарадзенскім. У рэшце рэшт гэта не мае істотнага значэння: ён быў Вялікім Беларусам...

г. Мінск.

Леанід ШЧАМЯЛЁЎ

НЕПРЫГЛАДЖАНЫ, НЕПАЎТОРНЫ

Спяткотным летнім днём 1974 года я з жонкай прыехаў у Гродна, каб сустрэцца з пісьменнікам Васілём Быкавым. Звязана гэта было з задумай напісаць трайны партрэт сучаснікаў-“служыцеляў муз”, ужо добра вядомых не толькі ў Беларусі. Для яго я выбраў мастака Міхаіла Савіцкага, кампазітара Ігара Лучанка і пражанка Васіля Быкава. І вырашыў пачынаць з Быкава. Ён мне чамусьці здаваўся “галоўнай” асобай, і верылася, што блізкае знаёмства з ім дапаможа знайсці “ключык” для карціны.

І вось у цеснаваты нумар гатэлю пастукаўся спакойны, сярэдняга росту, з трошкі насцярожаным позіткам, праставалосы Васіль Уладзіміравіч. Ягоная годная, някідкая сялянская пастава не зусім супала з маім уяўленнем аб аўтары любімых, надзіва дакладных па дэталях ваеннага побыту кніг. Аказаўся ён вельмі “звычайным” і беларускім, без прыкмет сваёй значнасці і вядомасці. Можна, таму першыя хвіліны нашага знаёмства былі залішне афіцыйнымі і стрыманымі. Але паступова “дыстанцыя” паміж намі пачынала скарачацца — і таму, што ў нас была агульная франтавая маладосць, і таму, што мы

былі землякамі (ён — ушацкі, я — віцебскі), і таму, што мы былі цікавыя адзін аднаму сваёй творчасцю.

Я адразу ж узяўся за працу, стараючыся зафіксаваць першае візуальнае ўражанне, бо яно, як кажуць, часта бывае самым дакладным. Найбольш мне хацелася “схапіць” ягоныя спакойныя, засяроджаныя вочы і неахайна насунутыя на лоб пасмы мяккіх русых валасоў. Не прымушаючы Васіля Уладзіміравіча, які, дарэчы, выглядаў значна маладзейшым за свой узрост, сядзець нерухома, у адной позе, даючы яму магчымасць вольна рэагаваць на нашу гутарку, я патроху выпытваў факты ягонай біяграфіі.

Аказалася, што нашы баявыя дарогі за ўсю Вялікую Айчынную вайну так і не сыйшліся нідзе, бо я ваяваў на Беларускіх франтах, а ён — на Украінскіх. Аднак ён уразіў мяне выдатным веданнем усёй панарамы ваенных дзеянняў. Ён дакладна называў, якія арміі былі злева, якія — справа пры правядзенні тых ці іншых аперацый, у якіх удзельнічала і мая дывізія. Ён пералічваў мне нямецкія часці, якія супроцьстаялі нам у час баёў. А асабліва мяне ўзрушыла, як добра ён памятаў сваіх падначаленых, як цёпла рэсказаваў пра іх, часцей за ўсё намнога старэйшых за яго гадамі. На фронце мы былі з ім прыкладна ў адным званні, на аднолькавых камандзірскіх пасадах (ён — у артылерыі, я — у кавалерыі), але я не ведаў і не памятаў пра сваіх пабрацімаў столькі, як ён. Гэта яшчэ больш напоўніла мяне павагай да яго. Хаця, калі ўсур’ёз задумацца, іначай і быць не магло, бо як бы ён тады змог быць такім гранічна праўдзівым ў сваіх выдатных аповесцях?..

Гаварылі мы і пра родную нашу Віцебшчыну, пра гэты прыгожы і бязлітасна пакалечаны войнамі і галечай край. І зноў я здзіўляўся, як шмат ён ведаў, як часта спасылаўся не толькі на ўражанні свайго дзяцінства, але і на гістарычныя дакументы, на аповеды землякоў, на кнігі класікаў. Ён быў глыбока і ўсебакова дасведчаным чалавекам, для якога лёс Радзімы важны і цікавы ў самых разнастайных падрабязнасцях...

Развіталіся мы яшчэ не сябрамі, але ўжо людзьмі, што знайшлі адзін у адным шмат агульнага і блізкага.

Назаўтра Васіль прыйшоў недзе каля абеды і расчараваў мяне. Я ажно ўстрыжываўся. Быў ён акуратна падстрыжаны і, можа, таму нейкі прыгладжаны, кажучы па-пісьменніцку, як бы адрэдагаваны. Для мяне, як мастака, гэта ўскладняла справу — знікала нешта з той непаўторнасці ў знешнім аб-

ліччы, якую, як мне здавалася, я ў яго падгледзеў. Праца ў мяне не надта клеілася — я ніяк не мог злавіць у ягоным твары, ягоным настроі новае, не заўважанае напярэдадні. Скончылася ўсё тым, што мы вырашылі паабедаць у рэстаране гатэля. Спусціліся ўніз, занялі ўтульны столік, заказалі бутэльку армянскага каньяку і такую-сякую закусць. І тут Быкаў нібы скінуў з сябе халаднаватую “прыгладжанасць” і на лоб зноў вярнуліся непаслухмяныя пасмы русых валасоў...

Я ўжо ведаў, што не заўсёды выдатны пісьменнік бывае і бліскучым расказчыкам. Часцей — наадварот. Але ў тым застоллі я адкрыў ўнікальнага расказчыка Васіля Быкава. Ён зачараваў нас з жонкаю сваімі поўнымі гумару і дабыні аповедамі і пра франтавыя прыгоды, і пра пісьменніцкія ўзаемаадносіны, і пра сваіх гродзенскіх сяброў. А яшчэ я даведаўся пра ягоныя сімпатыі да жывапісу. Ён аддаваў іх рэалістычнаму мастацтву, высока цаніў ўменне адчуваць прыроду, улоўліваць дыханне зямлі. З горыччу і нават раздражненнем гаварыў, як запаланіла мастацтва бяскрылая, нахабная кан’юктура, як халуйскае слугаванне ўладзе губіць талент. Пры гэтым спасылаўся і на вопыт літаратуры так званага сацыялістычнага рэалізму. Вельмі шчыра хваліў маладых мастакоў за іхнюю ўвагу да нацыянальнай гісторыі, за пошукі новых выяўленчых сродкаў, за творчую смеласць...

Час бег хутка, развітвацца не хацелася, але на вуліцы ўжо сутоньваўся вечар. Калі мы ўсё ж разыйшліся, я з усёй шчырасцю і несумненнасцю ўсвядоміў, які глыбокі, таленавіты і непаўторны чалавек і творца Васіль Быкаў...

...Карціна “Працаўнікі муз” экспанавалася ў Мінску, Маскве, а пасля і на Сусветнай выстаўцы ў Манрэалі. У сотнях рэпрадукцый разыйшлася яна па часопісах і альбомах, атрымала ўхвальныя водгукі прафесійных крытыкаў і аматараў мастацтва, стала для мяне “знакавай”...

Васіль Быкаў пасля той нашай сустрэчы напісаў яшчэ шмат выдатных твораў, якія я чытаў з асаблівай увагай і захапленнем. І атрымаў нямала самых высокіх заслужаных узнагарод. І стаў гонарам і сумленнем нацыі. І пасівеў. І журбой прытуманіліся ягоныя мудрыя вочы... А я ўсё ўспамінаю таго, гродзенскага Васіля, трохі насцярожанага, сціплага, непрыгладжанага і непаўторнага...

Данута БІЧЭЛЬ

НАСТАЎНІК І СЯБРА

Напрадвесні 1996 г. я апошні раз бачыла Васіля Быкава. Адзіны раз была ў ягонай кватэры ў Мінску. Па маёй просьбе ён пазбіраў крыху чарнавічкоў для экспазіцыі ў музеі М. Багдановіча ў Гродне, дзе былі два пакоі ў драўляным дамку, у якіх мы дзве шафы “адалі” Васілю Быкаву... Сын ягоны Васіль Васільевіч таксама падзяліўся сваімі скарбамі і нават “адарваў ад сэрца” карціну Плужніка “Вясна на Нёмане” і акварэльку Пушкова “Пастушкі” (з гэтымі мастакамі Быкаў сябраваў, найбольш з Плужнікам)...

Тады ў Мінску ён свае чарнавікі ўпрыгожыў тым, што панакрэсліў каляровымі фламастэрамі, выбраў фотаздымкі мінскага перыяду і падпісаў шасцітомнік. Найболей я ганарылася паштоўкай, якую Васіль сам стварыў: наклеіў на шчыльную паперу свечку, нейкую галінку...

Тады, у Мінску, мы паразмаўлялі за гарбатай пра ўсё — шчыра, паважна, як у далёкія гады маладосці. Прыгадалася, як прыемна размаўляць з філосафамі, яны апавядаюць пра падзеі, у якіх удзельнічалі галоўнымі героямі, так, нібыта іх там зусім не было. Цешылася я, што Васіль застаўся такім,

якім ведала яго ў Гродне. Мне гэта было вельмі патрэбна.

Праз год на пачатку лета ехаў ён з Еўропы праз Гродна і зайшоў у музей Максіма Багдановіча. Размаўляў з А. Чаботам. Я ездзіла ў Мінск у той дзень... Падумалася тады, што нават добра, што мы размінуліся, бо мы ж даўно ўжо размінуліся.

3 снежня 2002 года Васіль Быкаў пазваніў мне — не ведаю, з якога места. Павіншаваў з днём нараджэння. Пасля я слухала яго голас па радыё “Свабода”... А сню яго — таго, даўняга гродзенскага...

27 ліпеня мінулага года ў Гродзенскай фары адбылася святая імша па Васілю Быкаву. Чаму так позна? У касцельным журнале ўсе папярэднія нядзелі былі запоўнены. На імшы было шмат прыхільнікаў Быкава. Увечары мне пазванілі з той забытай мною, але спраўна працуючай магутнай “канторы”. У мяне нават хапіла цягнення быць фармальна ветлівай...

Бачыце, мілыя, вы ўспамінаеце Быкава з болем ад расстання з ім. А я яго ўспамінаю з далёкага мінулага. Калі ў канцы 1977 года ён пакінуў Гродна, я выкрасліла гэтага мілага чалавека са свайго сэрца. Ён мусіў застацца толькі пісьменнікам, кнігі якога я чытала, выбіраючы для гэтага вольны час, каб не крыўдзіць дзяцей, каб дома быў запас прастай ежы, — яго аповесці трэба ўвабраць у сябе і неяк выйсці з гэтага жывой...

Быкаў паехаў з Гродна на ўсход, адкуль прыехаў, а логіка падказвала, што з Гродна трэба выязджаць на захад.

Выезд Быкава я перажыла як нервовае заламанне. Увесь час чакала, што нехта лупане мяне чаргой з-за вугла або ў спіну. Лупілі словамі. Але не гэта было найгоршае, а тое, што трэба было жыць далей без Быкава, у пустым горадзе.

І страшна было сустрэкацца з Надзеяй Андрэўнай, першай жонкай Быкава. Але трэба было. Аляксей Карпюк сказаў: “Не пакідайма яе, бо як пры ёй не будзе нас, то будуць чужыя. А мы ж як сям’я.” І званіла мне Ніна Іосіфаўна Кіркевіч, сяброўка і равесніца Надзеі Андрэўны, прасіла, каб я пагуляла з імі ўвечары, каб ім не быць адным. Мы шмат вечароў хадзілі па нашых ціхіх завулках, яны апавядалі пра маладосць. Як у Надзею былі закаханы Кіркевіч і Быкаў. Кіркевіч, як старэйшы, адступіў у цень, пакінуў яе Быкаву... Такая яна была хатняя, цёплая, ніколі не сказала аб ім дрэннага слова. Казала, што вінаватая сама, што ён яе пакінуў. Пасля захварэла. У іх кватэры

ў доме, які называлі “ластаўчына гняздо”, бо ён стаіць на высокім месцы, я была за некалькі дзён да смерці Надзеі...

Няма ўжо і Ніны Кіркевіч, спачывае каля мужа, беларускага краязнаўцы. Усё неяк уляглося. А што памятаецца, не ўсё хочацца аддаваць на “продаж”, шмат што лепей пакінуць для душы...

Пісьменнікам надта трэба размаўляць з пісьменнікамі. Прафесія слова вымагае. У Гродне ў гады маёй маладосці пісьменнікаў было мала. А Васіль Быкаў надта хораша ўмеў размаўляць. Быў варты цэлых кампаній, усіх творчых саюзаў, клубаў, цэнтраў, замяняў сходы, кангрэсы, дажынкi, фэсты, дні і тыдні літаратураў, якія тады праводзілі. У тых штучных тлумных святах з выпіванкамі хацелася крыху паўдзельнічаць, таму што там можна было сустрэць Быкава, паслухаць яго хоць здалёку — ён быў заўсёды ў цэнтры, ён быў захоплены іншымі, вакол яго быў натоўп. Нейкая прыцягальная харызма была ў ім. Вочы яго глядзелі з дабрынёй, спакоем, па-людску, уважліва, яны былі жывымі, з іх свяцілася душа. Аж здзіўна, што ён аднойчы сказаў пра Валодзю Караткевіча, што прырода надзяліла таго беларускімі вачамі і валасамі. У Валодзі былі вочы розныя — адно карае, а другое — шэрае. Тое самае Марыя Путрамонт напісала ў польскім эсэ пра Быкава, што ў яго былі беларускія вочы і валасы. І гэта праўда...

Найлепей было размаўляць з Васілём, сустрэўшы яго на вуліцы, калі ён нікуды не спяшаўся. Такіх вулічак з ціхімі дворыкамі тады ў Гродне было шмат, цяпер яны неяк ператварыліся ў прахадныя скразнякі.

Мог Быкаў вылепіць з мяне нешта цікавае ў творчым плане, меў на мяне моцны ўплыў. Не меў патрэбы, не накіраваў мой творчы пошук, толькі назіраў збоку. І ўсё ж дапамог мне. На пачатку падтрымаў у тым, што адпавядала майму характару: паэтцы трэба сядзець ціха ў куточку за сталом і пісаць...

Не ўмела я, хутаранка, даражыць прыхільнікамі майго таленту, не берагла сваіх чытачак — Васіль напярочыў, што пры жыцці не будзе ў мяне як паэткі прызнання. Змірылася з гэтым, што пазбавіла мяне амбіцый. Адступала ўсё жыццё ў цень, уступала іншым. І з рэжымам я не змагалася, а рабіла выгляд, што яго не заўважаю.

Васіль назваў неяк мяне свойскім хлопцам, “клікуха”

адпавядае маёй бабскай няўдаласці. Я не ўмела глядзець на мужчын так, як умеюць гарадскія паненкі. Гаворка вачамі — гэта не мой талент.

Ён мяне, як свойскага хлопца, браў у паездкі ў калгасы, дзе быў дэпутатам раённага ці абласнога савета. Запрашаў у Друскенікі, дзе лячыўся Алесь Адамовіч. Казаў: “Карпюк не п’е, а ты свойскі хлопец”. Я іх ціха слухала. Калі пачыналі раскручваць свае сюжэты-страшылкі, я нічога не магла там сказаць. За сталом у якім-небудзь рэстаранчыку яны гаварылі пра камуністычную карычневую чуму, якая страшней фашыстоўскай.

Ездзілі мы ў Друскенікі, калі там лячыўся Рыгор Бярозкін, гэты выдатны майстар вуснага жанру. І ў Геніюшаў у Зэльве размаўлялі Васіль з Янкам Геніюшам, Ларыса Антонаўна зрэдку ўкліньвалася ў іх дыялог, калі трэба было адкарэктаваць погляды Янкі. На юбілей паэткі, куды з’язджалася ўся інтэлігенцыя (ці апазіцыя) не толькі з Беларусі, але і з Украіны, Літвы, Васіль не ездзіў, але купіў куфэрак за свае грошы і загадаў гравіроўку. А ўсе гродзенскія аўтары паклалі ў куфэрак свае танючкія кніжкі.

На дні літаратуры на Гродзеншчыне я вырывалася двойчы. А так далучалася да іх, калі з’яджаліся ў Гродна. Саромна і сумна ўспамінаю адзін вечар у рэстаране “Беласток”, калі я там была новым чалавекам, а госці за тыдзень адзін аднаму надакучылі. Падымалі тосты за Дануту, чым крыўдзілі прысутную Еўдакію Лось, аж Быкаў, які сядзеў каля мяне, сказаў: “Сёння ўсе ўшацкія хлопцы п’юць за Дануту”. Еўдакія пайшла з тае гасціны раней. І мне сорамна перад ёю ўсё жыццё...

Скульптар Аляксандр Ліпень, які таксама прайшоў усю вайну і дэбiлізаваўся і прыехаў з цэнтральнай Беларусі ў Гродна недзе ў 1956 годзе, успамінае, як ён упершыню ўбачыў Васіля Быкава. Ліпень жыў на вуліцы Леніна. За яго домам быў агарод, які злучаўся плотам з агародам дома з вуліцы Чапаева. На той вуліцы меў кватэру (прыватна) Васіль Быкаў. Ліпень маляваў з натуры вяргіні. Быкаў праз плот назіраў. Калі сустрэліся вачамі, Быкаў спытаў: “Я вам не перашкаджаю? Вы мастак?” Ліпень працаваў у гарачым цэху на ТЭЦ-1, мастацтвам займаўся як аматар. І сказаў: “Я скульптар, а маюю так, для душы.” — “А ці можна паглядзець вашы скульптуры?”... Скульптуры былі ў драўлянай пуныцы тут жа,

у агародзе. Быкаў аглядзеў іх і здзівіўся: “А навошта вы Леніна лепіце?” — “А без Леніна на выставу не бяруць”... Яны тады так і не пазнаёміліся. Але праз нейкі час спаткаліся ў кабінёце чыноўніка ад культуры, які сказаў Ліпеню: “Знаёмцеся, гэта Васіль Быкаў, карэспандэнт “Гродзенскай праўды”...”

Калі Васіль памёр, у тралейбусе мяне зачাপіла адна лекарка, тэрапеўт. Кажа: “Я была яго лечашчым урачом”. Кажу: “Раскажыце, як вы яго лячылі?” Яна: “А ён не прыходзіў у паліклініку зусім, мы запрашэнні яму пасылалі, каб прыйшоў на праверку, а ён не прыходзіў”...

Астму Васіль лячыў у славутага народнага лекара, які рабіў спецыяльную мяшанку з зёлак і шматчаго яшчэ. Здаецца, Малочка (або Талочка) яго прозвішча...

Я не памятаю дакладна, як першы раз убачыла Васіля Быкава. Са мной ён размаўляў толькі на беларускай мове, вусная мова яго была такой жа добрай, як пісьмовая. Гэта няпраўда, што ў яго не было свайго стылю. Але ацэньваць прозу Быкава з боку стылю не мае сэнсу — пад высакавольтнай напругай яго сюжэту не заўважаецца стыль мовы.

Калі пачынаюць казаць, што Быкаў не ўмеў выступаць перад слухачамі, то маюць на ўвазе той факт, што Быкаў не спускаўся да ролі блазна, чаго часта чакае дрэнная публіка ад беларускіх пісьменнікаў, як пісьменнікаў народа-парабка. Быкаў успрымаў людзей паважна і да сябе патрабаваў павагі...

Запрасіла неяк Васіля ў школу рабочай моладзі, дзе я выкладала мову і літаратуру. Ён прыйшоў. Вучні прачыталі аповесць і паспрабавалі выказаць свае думкі так, як бачылі падобнае ў тэлевізіі... Хваляваліся. Прыбег завуч на кантроль. Быкаў па дарозе ў школу зайшоў да зубнога і вырваў зуб. Калі замарозка пачала адыходзіць, ён крывіўся, бо балела. А завуч вырашыў, што Быкаву не падабалася, што вучні “вучаць” яго, як трэба пісаць. Атрымала ад завуча вымову...

Быкаў добра ведаў гісторыю Гродна, але не хваліўся гэтым. У вершы я зачাপіла імя свайго святога- апекуна, пра якога я толькі ведала, што фрэскі ў Фарным касцёле паказваюць дзейнасць гэтага святога, а яго скульптура ў алтары ў цэнтры. Васіль ведаў значна болей: што ён з Іспаніі, што паехаў у Індыю, што там пахаваны. Так, мімаволі, ён раскажаў пра гэта. Гэтак жа ён здзівіў мяне, калі ў размове нехта з прыезжых запытаў пра Стэфана Баторыя.

Са студэнцкіх гадоў мы хадзілі на пасяджэнні літаратурнага аб'яднання пры газеце “Гродзенская праўда”, пакуль іх праводзіў Быкаў. Гэта адбывалася на другім паверсе дома, дзе цяпер знаходзіцца кантора друкарні. А пакой Быкава быў справа ў кутку, там сядзела некалькі супрацоўнікаў.

Літаб'яднанне, як грамадскую нагрузку, ён вёў, каб усё было больш-менш прыстойна. Ахвотнікі пакрытыкаваць былі, дазваляў крыкунам выкрычацца. Сам выступаў у канцы, нібы нічога асаблівага не казаў, а казаў усё, што трэба было. Яго агляды, знешне фармальныя, мелі праграмнае ўдзеянне на ўсю далейшую творчасць. І літстаронкі, укладзеныя ім, у тых умовах — гэта была рэгіянальная літаратура. Але за аўтараў ён нічога не “дацягваў”, не правіў.

Аднойчы пахваліў мяне. Кажы: “Ты склала гэту паэмку, як назбірала сунічак, высыпала іх у вядзёрка, атрымалася поўнае з вяршком”.

Я часта ў Быкавых у кватэрах не бывала, паважала іх прыватнасць. На вуліцу Алега Кашаваго, якая цяпер Вялікая Траецкая, д. 28, кв. 20 зайшла я з Ларысай Антонаўнай Геніюш, калі яе не пускалі ў Беласток па тэлеграме лекараў пасля аперацыі сына Юркі. Не дала рады яе супакоіць, а Васіль супакоіў, загаварыў, напаіў гарбатай. Правёў нас да вуліцы Саветкай і пацалаваў яе на развітанне.

У лепшую, чатырохпакаёвую кватэру я заходзіла разы са два. Памятаю быў у Гродна Валодзя Кудзінаў і запрасіў мяне схадзіць з ім да Быкава.

Быкаў нас чакаў. Бегаў на кухню, выносіў надта смачныя бутэрброды з вяндлінкай, а пасля стаміўся і кажа: “У вас, рабяты, надта добры апетыт”. Потым нечакана запрасіў нас пакатацца па Нёману. У Гродне была “лодкавая ліхаманка”. Быкаў меў сваю маторку. Кудзінаву трэба было вяртацца ў Мінск. Быкаў пазваніў Валянціну Чэкіну, свайму “аружаносцу”. Пракаціў ён тады мяне аж да Мяловых гор — цяпер іх усе выкапалі! — напаіў там кавай з дымком...

Увесь час я спрабавала напісаць верш пра лодку Быкава. У 1996 годзе па дарозе ў музей (а гэта 10 мінут пешкі) у мяне гэты верш вырас:

*Там лёд расстрэльвае вясна,
Чакаем добрую паводку.*

*Ужо Васіль малюе лодку,
прыбег на Нёман давідна.*

*Ён выдаў кнігу не адну.
Адзін, як Нёман задумлены.
Над імі каркаюць вароны,
Чытае свет яго вайну.
А тут не свет — а блізкі Свет.
Усіх бы тут пазамяталі.
Тут не ў пашане божы талент.
Людзей не любіць самаед.*

Верш я напісала, можна сказаць, прарочы, але лепей бы ўсё было іначай, лепей бы Васіль Быкаў не ездзіў па далёкіх еўрапейскіх местах, а жыў дома, быў у цяпле, у шчасці...

Пасля размовы з Быкавым тады ў 70-я гады, я напісала вершы, якія былі працягам нашых размоваў. Гэта былі найлепшыя мае гады. Але я не ведала аб гэтым. На аднатомніку Васіль напісаў такі аўтограф: “Няхай табе, Данута, будзе добра і шчасліва”. Мне ў той час было добра і шчасліва, нягледзячы на нацыянальны прыгнёт, на здзекі з мяне, паэткі і настаўніцы беларускай мовы, на спецыяльныя праверкі маіх урокаў, нягледзячы на скандалы свекрыві... Шчасце мае дваістае дно, як цэзка маёй хатняй рэчкі — латгальская Гаўя.

Жанчын-паэтак крыўдзяць, успрымаючы нярэдка іх эмацыйнасць як сексуальную заклапочанасць. А ім трэба, каб іх выслухалі, пачулі і зразумелі, каб паважна ўспрымалі. Таму Васіль Быкаў у маім правінцыйным жыцці быў падарункам неба. Гледзячы збоку, і Быкаву ў Гродне было даволі камфортна. Ён здолеў так укласці быт, каб быў час на пісанне. Але горшага часу, як той, мусіць, для пісьменніка і прыдумачь нельга.

Пісьменніцкая праца не лічылася працай. “Где работаете?” — пытаўся мент, калі ты пераходзіў вуліцу на чырвоны светлафор. “Я пісьменнік.” — “А, так вы і нигде не работаете...”

Праца ў газеце была шчэ горшай, нават цяпер журналісты сядзяць у кабінетах у рабочы час, калі ў свеце яны бегаюць, ездзяць, лётаюць, шукаюць тэмы.

Быкава выбіралі ў саветы, хоць ён ніколі не сядзеў на сесіях і быў непартыйны. У яго былі паважаныя людзі сярод

франтавікоў, асабліва тыя, хто пісаў праўдзівыя ўспаміны. Але найболей франтавікоў было такіх, якія Быкава ненавідзелі. Быкаў пісаў пра вайну, у якой удзельнічаў на першай лініі фронту. Пісаў, як дрэнна на вайне тым, хто забівае і каго забіваюць. Як гадка праяўляецца на вайне тое дрэннае, што закладзена ў чалавечай прыродзе. Але некаторым на вайне было добра, яны вайну выкарысталі для добрабыту і кар’еры.

Быкаў сам выбраў Гродна, горад, які ўбачыў да вайны мімалётам, які хоць звонку быў еўрапейскім — два замкі, святыні, пліты брукоўкі з надпісам “магістрат Гродна”, ціхія вулкі, глухія дворыкі. Цяпер яны сталі скразняковымі. Толькі ў першыя гады ён здымаў прыватна кватэры не ў цэнтры. А пасля жыў і працаваў у старым горадзе, што вельмі важна для творцы.

Мне нядаўна расказала адна сяброўка, што яна купіла лекі ў Піцеры па рэцэпту з Гродна. Аптэкар прачытаў і ўголос выказаўся: “Гродно... Это в каком же захолустье!” А яна яму кажа: “А гэта там, куды барока не спазнілася...” Дык вось барока прыцягнула Быкава. Ён на вайне пабыў у Еўропе і ведаў, як там жывуць гаражане. Не хацеў ён вяртацца ні ў галодны калгас, ні ў разбураны Віцебск. Быкаву хацелася спакойна заняцца пісьменніцкай працай, хоць, магчыма, ён пра гэта думаў толькі падсвядома.

Але і хэўра савецкіх вайскоўцаў са сваімі галоднымі кланамі таксама выбрала Гродна. І вяскаўня “самаедаў” палезла ў горад на пасады і кватэры. Мясцовыя палякі і габрэі, каго не выбілі і не вывезлі, схаваліся хто куды, перапісаліся паціху на рускіх. Тут вайна не скончылася, набыла іншую форму з застарэлай прагай ахвярнай крыві. Быкаў ім падыходзіў на ахвяру. Але ён быў салдатам і ўступіў з імі ў бой да канца — і перамогай былі ўсе яго кнігі, якія зацікавілі вялікі свет.

Чым болей яго друкавалі, чым болей аб ім пісалі ў Маскве, у Еўропе, тым цяжэй прыходзілася мясцовай партыйнай і ваяцкай хэўры. Быкаў ім быў ужо не па зубах. Што яны маглі, дык гэта выбіць вакно, пазваніць і сказаць гадасць, падскочыць знячэўку на вуліцы.

Пасля з’езда пісьменнікаў, калі Быкаў і Карпюк мелі надта вострыя выступленні, папрасілі, каб я схадзіла да сакратара абкама даведацца, ці пра іх выступленні ўжо данеслі. Я схадзіла. Сакратар сыграў ролю клапатлівага бацькі, сказаў, каб не хваляваліся, усё добра, няхай спакойна застаюцца пры

сваіх жонках. Тыя выступленні потым абмяркоўвалі на актывах, асуджалі аўтараў, а Карпюк іх распаўсюджаваў як самвыдат.

Быкаў вырастаў з нашага горада, як падлетак вырастае з адзення. Ён ужо рэдка бываў дома. Асабліва, калі па яго аповесцях пачалі здымаць фільмы. Яму не падабаліся сцэнары і здымкі, але разумеў, што трэба ісці на кампраміс з сабой, каб паладзіць з рэжысёрам.

У Маскве ён быў больш на месцы, чым у Гродне. Акопная проза таксама патрабуе “ротаў” і “батальёнаў”. У яго батальёне былі Твардоўскі, Бакланаў, Бондараў, Ананьеў... Аднойчы падараваў мне фота Салжаніцына — сам яго сфатаграфаваш. У замежных паездках з маскоўскімі калегамі таксама знаходзіў роўных сабе пісьменнікаў сусветнай хвалі.

Ён вырастаў і з Беларусі. Гродна для яго рабілася нейкім дачным участкам, куды прыяджалі перакладчыкі, калегі адусюль. Калі гэта быў Макаёнак, то яны запрашалі і мяне павячэраць. Калі Быкаў вяртаўся ў Гродна, званіў мне, і мы сустракаліся на левым беразе Нёмана каля помніка Гарнавых, які на тым месцы загінуў у 1939 г. Калі мы выходзілі па званку адначасна, нашы дарогі сходзіліся ў гэтым месцы.

Левы бераг Нёмана быў дзікім, там зручна было ціха размаўляць. У сярэдзіне 70-х надта ўжо збіралі тэчкі пра такіх літаратараў, як Быкаў. Ён паўтараў не раз, што за яго прыватным жыццём сочаць у замочную шчыліну. Ён апавадаў пра маскоўскія падзеі, пра высылкі, псіхушкі.

У той час ЦК практыкавала лісты ў асуджэнне пэўных вялікіх людзей. Быкава пэцкалі гэтымі лістамі, паведамляючы па тэлефоне, што будзе і ягоны подпіс пад лістом. Алесь Адамовіч паўжартам казаў, што Быкаў не баіцца ні ЦК, ні крытыкі, а баіцца Дануты. Але я не спытала ні разу ў яго пра тыя ганебныя подпісы. Мне было лягчэй. Я ж не мела такой славы і ігнаравала партыйных і школьных начальніц, не думаючы пра вынікі. Мусіць, гэта крыху бян-тэжыла майго літаратурнага настаўніка, які сам заклаў у маю свядомасць “праграму”, а пасля пра гэта забыўся.

Тэмпы яго літаратурнага ўзыходжання былі надта крутыя, але ён не хаваў ні ад каго сваёй працавітасці, прафесійнасці, даваў усім добры прыклад...

Што было б, каб у нас ён не з’явіўся? Сцэнары жыцця пі-

ша Бог. Але Быкаў з'явіўся, адбыўся. Ён збіраў вольны вечер і прыцягваў у нашы правінцыйныя скразнякі. Быў прыгожым святам, дзеля якога хацелася выйсці ў горад і яго там сустрэць.

Доўгую дарогу ў літаратуру ён спланаваў і прайшоў сам. Нобелеўскую прэмію мусіць, у той жыццёвы праект не заклаў, улічваючы, што жыве не ў вольным грамадстве, не ў суверэннай дзяржаве.

Каб беларусы былі на ўзроўні сваіх суседзяў, Быкаў мог бы быць першым прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь.

Ён прыехаў паміраць у Мінск, бо верыў у будучыню Беларусі. Народ праводзіў яго ў прытулак вечных сноў, а ён з труны, як Купалаў ганец з паэмы “На куццю”, “відзеў, што яны ўсе жывы... Аддайце славу нашу нам! Іх вусны бледныя шапталі”...

Суправаджаў яго да Бога святары абодвух каталіцкіх абрадаў — гэта прароцтва будучай рэлігіі ўваскрэслай Беларусі.

У Гродне расце дуб, пасаджаны Васілём Быкавым, які аберагаюць ягоныя ўнукі, яго жывая кроў. Няхай прадаўжаецца іх род, і дае свету новых геніяў, яднае Беларусь...

г. Гродна

Уладзімір ДАМАШЭВІЧ

ЯГО ВЯЛІКАЕ ЦЯРПЕННЕ

Кожны пісьменнік прыходзіць у літаратуру па-свойму: сваёю дарогай, сваім крокам. Адзін раней гадамі, другі пазней. Але важна тое, што ён з сабою нясе, ці ёсць у яго за душою тое, што зробіць з яго вядомага ці менш вядомага, прарока ці імітатара. Бязумоўна, кожны хоча сказаць сваё слова, праспяваць, як тая птушка, сваю, адзіную песню, якая не падобная да ўсіх іншых. А вось як гэта атрымаецца, ведаць будзе толькі пасля, цягам доўгіх гадоў. Асабліва гэта датычыць празаікаў.

Не так ужо і важна, колькі чалавек меў гадоў, калі выдаў першую кніжку. Важна тое, якая яна, што яна сказала чытачу. Памятаю, як была сустрэта першая кніжка Васіля Быкава “Жураўліны крык”, рэдактарам якой у Дзяржвыдавецтве БССР мне выпала быць. Адны віталі яе выхад, і такіх была пераважная большасць, а некаторыя крывіліся і казалі, што такой вайны, як паказвае Быкаў, яны не бачылі.

Дык мо ў гэтым і была галоўная заслуга маладога пісьменніка, што ён паказаў (і потым паказваў!) вайну так, як ніхто іншы ў нашай літаратуры?

Васіль Быкаў прыйшоў у літаратуру не навічком, у яго

амаль не было “школьнага перыяду” ў творчасці. Пасля некалькіх апавяданняў ён адразу даў зусім спелую і вынашаную аповесць “Жураўліны крык”. У той час — гэта былі гады хрушчоўскай “адлігі” — ужо можна было сказаць смелае слова і не баяцца, што табе адразу заткнуць рот ці павесяць на цябе ярлык ачарніцеля ці антысаветчыка. Хоць і не ўсе былі гатовы слухаць новае, адметнае, бо прывыклі да таго, што здавалася непарушным і вечным, чаго нельга было чапаць, а тым больш — крытыкаваць.

А тут прыходзіць нейкі малады былы афіцэр і паказвае такое, да чаго мы зусім не прывыклі. Літаратурны крытык Васіль Бурносаў, пра якога хадзіла калючая эпіграма, што “для даносаў і разносаў ёсць у нас Васіль Бурносаў” у закрытай выдавецкай рэцэнзіі адразу насцярожана прыняў расстаноўку сіл у аповесці. Яму асабліва не спадабаўся вобраз Пшанічнага, таго, што потым, у канцы падзей, ідзе здавацца да немцаў, бо лічыць, што яму няма за што паміраць. І наогул, усе “насельнікі” аповесці — нейкія не такія, да якіх ён прывык і якіх хацеў бы бачыць. Гэта — маўклівы, упарты старшыня Карпенка, камандзір групы, смелы і вясёлы радавы Свіст, былы зэк, мамчын сыноч і тонкая костка Аўсееў, які хоча ратавацца ўцёкамі і гіне ад сваіх, нейкі задумены, ахінуты ў свае развагі пра старажытнае мастацтва студэнт Фішар, які ахвяруе жыццём, каб папярэдзіць сяброў аб небяспецы, малады, яшчэ зусім не абстраляны баец Глечык, той жа пакрыўджаны уладаю Пшанічны, сын раскулачанага бацькі, — уся гэтая купка байцоў пакінута камбатам на пераездзе для таго, каб даць мажлівасць адарвацца сваім ад праціўніка і хоць на трохі стрымаць яго. Яны ўсе ведаюць, што выпала на іх долю, але загад ёсць загад, яго трэба выконваць.

Паразважаўшы над гэтым “зборышчам” зусім не гераічных, на яго погляд, людзей, рэцэнзент напісаў, што аповесць трэба дапрацаваць, адкінуўшы ўсё тое, што не характэрнае для савецкага чалавека, абаронцы свае айчыны.

Загадчык рэдакцыі прозы і паэзіі Мікола Татур, каб выратаваць аповесць, аддаў рукапіс на рэцэнзію ўжо вядомаму і прызнанаму празаіку Янку Брылю, які высока ацаніў твор маладога пісьменніка, тым самым выратаваў кнігу і мяне як рэдактара ад яшчэ аднаго “разносу”...

Цяпер, праз гэтулькі гадоў, лёгка гаварыць пра тое, як

усё рабілася, як ішло — часам з рыпам і са скрыпам — да свайго станоўчага завяршэння, а тады гэта каштавала шмат нерваў.

Незвычайны па сваім мастацкім гучанні твор з насцярогаю быў сустрэты і ў цэнзуры. Што рэдка бывала, мяне, рэдактара кнігі, і загадчыка рэдакцыі выклікаў да сябе ў галоўліт Зіновій Зарэцкі, які веў тады мастацкую літаратуру, чалавек разумны і даволі памяркоўны, з якім можна было гаварыць і нават спрацацца.

Як я памятаю, гутарка была даволі мірная, але доўгая, мы з Татурам абаранялі свой пункт погляду на герояў аповесці, Зарэцкі з групай цэнзараў, якія таксама чыталі аповесць, выказваў свае адносіны да рэчы, не патрабуючы, аднак, нейкай там дапрацоўкі, як першы рацэнзент, але нацэльваючы нас на тое, што гэты аўтар — неардынарны, не падобны да тых, каго мы ўсе чыталі, што добра, аднак... ён ідзе па вастрыі нажа, ён на грані таго, што можна, а што не, і калі ён і далей будзе пісаць у такім ключы, то яго чакаюць немалыя цяжкасці. Як потым аказалася, ён як у ваду глядзеў: аповесці Васіля Быкава ўвесь час ішлі цяжка — як у часопісах, у выдавецтве, так і ў цэнзуры, — заўсёды трэба было нешта абсякаць, згладжваць, мяняць акцэнты, на што аўтар не заўсёды згаджаўся. Але першая аповесць “Жураўліны крык”, якая дала назву ўсёй кніжцы (там былі і апавяданні) выйшла без купюраў і ўмяшанняў цэнзуры, недзе толькі ў адным месцы ўставілі слова, што кашу трэба пакінуць і Фішару, які быў у сакрэце.

Не ведаю, для чаго тады нас выклікаў Зіновій Зарэцкі, але відаць, каб запісаць у сваім кандуіце, якія былі ў цэнзараў, што ён правёў “растлумачальную гутарку” з прадстаўнікамі выдавецтва, каб яны былі больш пільныя і не прапусцілі крамолы, якая пагражала ад новага, яшчэ невядомага аўтара. Што гутарка была не з аўтарам, а з выдавецкімі работнікамі, па тым часе можна зразумець: аўтар можа пісаць што хоча, а выдаваць можна тое, што можна, што праходзіць праз цесныя рамкі дазволенага.

Трэба сказаць, што ў “Жураўлінага крыку” была папярэдніца — аповесць “Апошні баец”, якая друкавалася ў “Чырвонай змене”. Аўтар, можа, больш, чым чытач, застаўся ёю незадаволены, і з рукапісу, які ён даваў у выдавецтва, забраў яе сам і даў новую — “Жураўліны крык”. Потым, праз год

ці два пасля выхаду кніжкі, мяне папрасіла Вера Палтаран з часопіса “Маладосць” напісаць нешта пра Васіля Быкава, пра яго першыя аповесці. Падумаўшы, я згадзіўся і напісаў невялікі артыкул пад назвай “Чалавек у пекле вайны”, дзе даў кароткае параўнанне. Тут не трэба было быць вялікім знаўцам літаратурнага жанру, каб гэта ўбачыць, хоць і аповесць “Апошні баец” не была бяздарнай. Артыкул мой быў надрукаваны, і Васіль Быкаў потым мяне дзякаваў за яго, тым больш, што ён ведаў, як я сустрэкаў яго другую аповесць у выдавецтве як рэдактар.

Але гэта міне іншым. Час не стаіць на месцы. Праз два гады Быкаў прынёс у выдавецтва адразу дзве аповесці: “Трэцяя ракета” і “Здрада”. Я зноў быў іх рэдактарам. Як ні дзіўна, яны прашлі спакойна, без вялікага шуму, і мне не запомніўся нават рэцэнзент, які рабіў выдавецкую рэцэнзію, не памятаю таксама, ці былі якія заўвагі ў галоўліце. Здаецца, каб былі, я гэтага не забыў бы, у мяне памяць эмацыянальная — што мяне ўразіць, тое я добра запамню.

Аповесці прайшлі гладка, то быў 1962 год, яшчэ не скончылася хрушчоўская “адліга”. Яны мелі вялікі поспех у чытача, атрымалі высокую ацэнку крытыкі.

Аднак не ўсе аднолькава сустрэкалі новы талент. Некаторым не падабалася, што знайшоўся нейкі новы знаўца вайны, які піша пра яе больш жыва і цікава, чым яны. Ды з такімі дэталямі, з такімі падрабязаннасцямі, што такога не прыдумаеш, гэта ўсё трэба было бачыць, перажыць. Факт, што такі прэзаік забярэ сабе ўсіх чытачоў: хто стане чытаць іх, што паказваюць вайну па метаду сацрэалізму, калі адзін савецкі баец ці нават дзед-партызан знішчае немцаў дзесяткамі з лёгкасцю невераемай! А ў Быкава вунь колькі ахвяр, колькі крыві. Вось гэта яго слабае месца, у якое і трэба біць! І білі — з усіх ствалоў і усіх калібраў...

... Узяў з кніжнай паліцы аповесці “Трэцяя ракета” і “Здрада”, прачытаў даравальны надпіс, усміхнуўся сам сабе: надта неадпаведную ацэнку дае ён маёй персоне, таму і не хачу яе тут прыводзіць. Дата — 9.05.1962 год. Дзень Перамогі, які можна і цяжка набліжаў і малады артэлерыст Васіль Быкаў. Прайшло з таго часу сорок пяць гадоў! Паўстагодзя доўжыўся творчы шлях Васіля Быкава. Больш дзесятка аповесцяў, раман, прыпавесці — новы жанр для яго, а ў пэўным сэнсе і для нашай

літаратуры, некалькі кінасцэнарыяў — вось няпэўны пералік таго, што выйшла з-пад пяра вялікага майстра.

Гартаю старонкі кнігі, учытваюся і непрыкметна для сабе апыняюся ў палоне яго таленту. Чытаецца так, нібы таго, некалішняга чытання-рэдагавання і не было. Якія жудасныя малюнкi вайны падае аўтар, якія трагедыі асобных людзей, што потым перарастуць у трагедыю ўсяго народа! І ўсё гэта нібы спісана з натуры, нібы пісьменнік не ўзнаўляў матэрыял з памяці, стаяў і пісаў, азіраючы поле бою, дзе гармата-саракапятка вяла дуэль з нямецкімі танкамі, апісваў, як паступова гінулі людзі, што абслугоўвалі гармату: яе камандзір Жаўтых, наводчык — якут Папоў, байцы Лук'янаў, Крывёнак, потым саінструктар Люся; яшчэ два выпадковыя чалавекі — паранены салдат Панасюк, што памірае ад страты крыві, і абгарэлы, аслеплы нямецкі танкіст з падбітага танка, яшчэ адзін немец, што крычаў “гэндэ гох”, забіты з ракетніцы, і апошні — Лёшка Задарожны, баец з гарматнага разліку, што праўдамі і няпраўдамі ўхіляўся ад бою, ад разгрому, і хацеў уцячы, але і яго не абмінула апошняя, трэцяя ракета, выпушчаная апошнім абаронцам пазіцыі — Лазняком...

Так, тут прыдуманая мала, ці нават зусім няма, тое, што апісана, немагчыма прыдумаць, гэта трэба бачыць, трэба перажыць. Вось як апісана смерць камандзіра гарматы Жаўтыха: “На каленях я падскокваю да яго — ззаду глушыць стрэл, гармата, бы жывая, жажліва тузаецца, у спіну балюча б’е гільза. Я хапаю камандзіра за плячо, ён спаўзае са станіны на дол, і струмень цёплай крыві аднекуль з шыі пырскае мне ў твар, высокім дробным фантанам абдае нерухомаму Лёшкаву спіну. Я прыпадаю да зямлі, намацваю і заціскаю пад расшпіленым Жаўтыховым каўняром невялічкую ранку, але ўсё роўна б’е і апырсквае ўсё навокал. Збялелыя павекі Жаўтыха няўцямна торгаюцца, погляд у вачавідкі тухне, і зрэнкі закотваюцца ўніз. Ён не пазнае мяне”...

Мне здаецца, каб Васіль Быкаў маляваў карціну бою пэндзлем, ён і дзесятай долі не перадаў бы таго зрокавага і псіхалагічнага руху, які ён перадаў, маючы словам, бо толькі словамі можна перадаць і ахапіць тую шырокую панараму, якую ён нам паказвае, і наймавернае фізічнае і псіхалагічнае напружанне, якое адчуваецца яго героямі ў цяжкія хвіліны бою.

Яго карціна перадала б нейкі адзін момант гэтага бою, а

Васіль Быкаў стварае як бы цэлую доўгую стужку, як у кіно, падзей, якія проста самі просяцца перайсці на мову кінамаатографа. Хоць гэта і цяжка было б зрабіць, але атрымаўся б сапраўдны фільм жахаў — не прыдуманых, а рэальных, у якіх давялося пабыць пісьменніку і яго героям.

Васіль Быкаў як мастак, скульптар, меў вельмі пільнае вока, ён бачыў тое, што не мог бачыць звычайны чалавек, — ён усё гэта запамінаў, і таму потым, праз гады, яму ўдалося аднавіць, узнавіць бачанае з вялікай дакладнасцю, каб мы маглі ўбачыць тыя жахі вайны на свае вочы. Каб гэтыя жахі пабачылі новыя пакаленні, якія не ведаюць вайны, але каб яны зразумелі, што такое гэтая так званая героіка вайны, якую ад пісьменніка патрабавалі афіцыйныя крытыкі. “Вось вам героіка, — кажа сваімі творамі Васіль Быкаў. — Палюбуйцеся, больш бачыць яе вам не захочацца”...

Дзіўныя думкі прыходзілі мне ў галаву, калі я чытаў аповесць больш як праз сорок гадоў. Тады яна чыталася як звычайны мастацкі твор маладога прэзіка, які шмат перажыў, шмат бачыў і ведае, таленавітага, але не сказаць каб геніяльнага. Проста яму шмат дасталося ад жыцця — вось ён і дае такія рэальныя малюнак, ад якога часам варушацца валасы на галаве. Але гэта, так бы мовіць, у рамках магчымага...

А сёння я гляджу на гэтую рэч зусім іначэй, зусім другімі вачамі. Яна, мне так здаецца, вызначае магістральную лінію творчасці пісьменніка: пісаць так, як было, пісаць праўду! За гэта ён будзе біты — ад першага да апошняга радка сваіх твораў, ад першай да апошняй сваёй аповесці. Я са сваёй адносна невялікае літаратурнае практыкі даўно зразумеў, што калі пісаць так, як было ў жыцці, дык выходзіць “антысаветчына”. Чамусьці нашы ахоўнікі рэжыму праўду лічылі крамолай, хоць сам “правадыр усіх працоўных” заклікаў тагачасных пісьменнікаў пісаць праўду. На словах было адно, а на справе праўды баяліся, як агню, і прымалі адпаведныя меры: не друкаваць, скарачаць, выразваць крамольныя мясціны. На тое і была строгая цензура, якой не магла абмінуць ні адна кніжка.

Хто быў вінаваты ва ўсіх нашых бедах пачатку вайны ды і потым, у канцы? Канечне ж, немцы, гітлераўцы, акупанты, якія вераломна, нечакана напалі на Савецкі Саюз, парваўшы дагавор аб ненападзе і г. д.

Але тады нават дзецям было ясна, што Гітлер — ніякі не

саюзнік Сталіну, што гэта ворагі. А Сталін гатоў быў абдымацца з ім. Чаму ён не верыў сваім разведчыкам, якія дакладвалі, што немцы збіраюцца напасці на нас 22 чэрвеня? Чаму ён верыў толькі ў сваю інтуіцыю, якая яго моцна падвяла? Чаму гітлераўцы мелі велізарны поспех у першы і другі год вайны? Ды таму, што ў нас не было сапраўдных камандзірскіх кадраў. Сорак чатыры тысячы камандзіраў было знішчана.

Чаму за першыя паўгода-год вайны немцы захапілі ў палон больш за шэсць мільёнаў нашых байцоў і камандзіраў? Ды таму, што яны не ўмелі ваяваць, а нярэдка і не хацелі ваяваць. За што, за каго? За дэспата Сталіна, за калгасы, за турмы і лагеры?..

Але потым пагнялдзелі, што Гітлер не лепшы за Сталіна, ніякай свабоды ён не нясе, толькі прыгнёт і смерць — і пачалі ваяваць так, як належыць, да апошняга патрона, да апошняга дыхання...

Ці ж не ўсё гэта мы прачытваем у аповесцях Васіля Быкава? Ці не на ўсе гэтыя балючыя пытанні ён дае нам адказ, калі не прамы, дык ускосны, па-філасофску мудра і заглыблена?.. Вось чаму афіцыйная крытыка не любіла твораў Васіля Быкава: ён паказваў нашы балячкі, нашы промахі, наша няўменне камандаваць, імкненне перамагаць не ўменнем, а колькасцю пакладзеных жыццяў.

Уся наша савецкая гісторыя нібы пазначана “Знакам бяды” — скажа пазней Васіль Быкаў сваёй аповесцю.

І зноў — як ні дзіўна! — ён усёй сваёй творчасцю не аслабляў пазіцый савецкага ладу, ягоныя героі паміралі за гэты лад, ішлі на смерць з горда ўзнятаю галавой. А Быкава вінавацілі ў антысавецызме, у дэгенерацыі падзвігу савецкага салдата, у ачарненні савецкай улады... Вось што значыць сляпая тэндэнцыя: ён піша не так, як нам трэба! А трэба, каб мы ўвесь час выглядалі разумнымі, умелымі, каб не нас білі, а мы білі ворага, ды так, што ён проста не памятаў, як апынуўся пад Масквою і на Волзе, а потым драпаў аж да самага Берліна. Вось так, груба і спрошчана, можна ахарактарызаваць адносіны нашай улады да свайго лепшага сына, гордасці беларускай літаратуры — Васіля Быкава.

Так, ён быў “нефарматны”, яго нельга было ўкласці ў схему, тым больш — у кішэню, якая б яна вялікая не была. Ён быў

волат, а яго хацелі бачыць карлікам, слугою на пабягушках. Гэта быў чалавек вялікага розуму і шчырага сэрца, які аддаў усяго сябе свайму беларускаму народу. Каб не яго вялікае цярдзенне, ён не зрабіў бы і паловы таго, што ён зрабіў, кінуў бы ўсё і паехаў за мяжу — не лячыцца, а жыць і працаваць там. Але ён хацеў жыць са сваім народам, які ён бязмежна любіў, хацеў зрабіць для яго як мага больш — каб ён быў адукаваны, каб умеў адрозніць праўду ад крыўды, чужое ад свайго, чорнае ад белага. Каб ён быў горды, не згінаўся перад дужэйшымі, адчуваў сябе гаспадаром на сваёй зямлі і ва ўласным доме. Каб любіў і абараняў сваё — сваю свабоду і матчыну мову. Каб быў патрыётам свайго краю.

Сам Васіль Быкаў быў вялікім пісьменнікам, вялікім чалавекам, вялікім патрыётам. Такім ён і застаецца на наступныя стагоддзі.

г. Мінск

Сакрат ЯНОВІЧ

ЗНАЁМСТВА Ё ТУЮ ЭПОХУ

Успамінаючы знаёмства з Васілём Быкавым не хочацца сёння верыць, як дзіўна яно пачыналася.

Ужо назаўтра пасля майго вяртання з БССР з'явіўся ў маёй беластоцкай кватэры афіцэр польскай Службы Бяспекі у цывільным з ветлівымі распытамі, даючы зразумець, што выконвае ён просьбу дружалюбнага КДБ. Справа ў тым, што мяне як грамадзяніна Польскай Народнай Рэспублікі не маглі ў Гродне цягаць на допыты. Польскі афіцэр рабіў уражанне, што не даспадобы яму атрыманае заданне... Саветаў недалюблівалі і "чырвоныя палякі", трактуючы іх як нявыхаваных хамаў...

І так — усё пачалося ад наведання Ларысай Геніюш свайго сына Юркі ў Беластоку (ён тут працаваў лекарам), Яна прывезла з сабою стэнаграмы выступаў Васіля Быкава і Аляксея Карпюка ў час пісьменніцкага з'езду (у 1966 г.). Прамова Быкава падалася даволі агульная і не так цікавая, як Карпюка. Запамятаўся настрой застольнае гутаркі ў нас з шаноўнай госцяй, надта эмацыйнай. У тэксце Быкава я адчуў менталітэтную іншасць, нейкую насцярогу. Не выклікаў ён ува

мне мацнейшага рэагавання. Затое вялізнае ўражанне пакінуў змест Карпюковае арацыі, у кантэксце якой Быкаў прарочыў яму беды. Але неўзабаве напароўся на штурханіну я сам, пішучы дзядзьку Аляксею не менш эмацыйны водгук, якім ён потым сяму-таму пахваліўся. Я, магчыма, і не дадумаўся б пісаць такое, будучы яшчэ літаратурным дзіцём, якому абодва пісьменнікі здаваліся паднебнымі помнікамі.

Ларыса Геніюш, аднак, у вяртанне дамоў у Зэльву падбукторыла маю амбіцыю, і я адважыўся звярнуць на сябе ўвагу, заганарыўшыся гэткім знаёмствам. Карані спадарыні Ларысы вырасталі з крынкаўскіх Міклашэвічаў, старажытнага і баявітага роду ў нашым мястэчку. З ваколя паходзіў і дзядзька Аляксей, гэтакі ж неадступны праўдалюб, Крыншчына наогул у нечым апостальская зямля. У даваенне шумеў супроць амаральных папоў прарок Ілья (Клімовіч з недалёкай Грыбоўшчыны), па-атэістычнаму апісаны Карпюком у кнізе “Вершалінскі рай”. Тут бушавала тарашкевічаўская Грамада, а пасля арыштаў у 1927 г. КПЗБ. З прыкрынкаўскіх Гаркавічаў выйшаў у шырокі свет тэарыст Сяргей Прытыцкі, той самы, што ў паваенне ўзначаліў Прэзідыум Вярхоўнага Савета БССР. Ваколіца паэтаў, прарокаў, партызанаў, наўных камуністаў. Таму, відаць, гаварылася мне на адной ночце з Геніюшыхай, прадчуў свойскую душу і ў Карпюку.

Асабіста пазнаёміўся з Васілём Быкавым недзе ў канцы шасцідзiesiąтых гадоў у Гродне.

Было лета. У такую пару я з жонкай Таняй — і нават раз з дзецьмі — ездзілі да крынкаўскіх сваякоў Вольгі і Паўла Крэчыкаў, што жылі ў занёманскім квартале “П’яны вугал”, па вуліцы Гогаля. Звёў нас, пэўна, Аляксей Карпюк. Пад ягоным крылом ціўкала чародка літаратурнай моладзі. Як мужчыне, засталіся ў памяці порсткая прыгажуня Дануся Бічэль і па-дзяўчынску прывабная Вольга Іпатава. З Быкавым жа я сустрэўся, бадай, два-тры разы, у злом шасцідзiesiąтых-сямідзiesiąтых, пакуль не з’ехаў ён у Менск.

Працуючы журналістам у беластоцкай “Ніве”, надумаў правесці інтэрв’ю з пісьменнікамі, з Быкавым і — асобна — з Карпюком. Але яны самі патлумачылі мне, што лепей будзе адступіцца ад гэтага намеру. Лепей для іх і для мяне. Зрэшты, за каторымсьці разам мой шэф нешта прамармытаў, што “гэты нумар не пройдзе”, трэба чакаць партыйных устаноў, якія

ў правінцыйным свеце вышэй законаў...

Дарэчы будзе зазначыць, што гродзенскія сустрэчы з Васілём Быкавым зліваюцца цяпер у адну, нічым асаблівым не адрозніваючыся. Васіль усё азіраўся за сябе, што мяне крыху смяшыла, ведаючы сёе-тое пра сучасныя метады паліцэйскай інвігіляцыі.

Мы абавязкова ішлі ў поле, роўнае поле, у якім чалавек бачны на вярсту. Там сабе нагаварыліся, зважаючы, каб не голасна. Схільнасць да ўсмешак бралася ад таго, што мне не прыходзіла ў галаву, каб на аднаго чалавека, на адзін юсенькага Васіля Быкава, нехта ў КДБ траціў столькі сродкаў ды штатных гадзінаў. На мой розум, гэта проста не аплачвалася! Васіль сказаў: ты не даеш рады думаць па-савецку. Апарат КДБ — гэта рэспубліка ў рэспубліцы. Ён сённяшнім часам ужо не вельмі чым мае заняцца, шукае сабе работы, каб не скарацілі штатаў. У сваіх рапартах напішуць больш, чым ты сказаў і зрабіў... Хто гэта праверыць? Яны —самі сябе?..

Уяўляючы сабою затрыцццягадовага юнака, не даўмеўся, што расійскі камунізм робіць з мяне дурня. Вялікія ідэалогіі характарызуюцца тым, што намагаюцца перайначыць чалавечтва на свой капыл. Рана-позна канчаецца ім тое татальнай катастрофай. Свет вельмі шматпамерны. Бальшавізм страшны, тыповы для рускіх, у якіх спрадвеку няма пашаны да асобы, ужо ў грамадзянскую вайну растрэльвалі цэлыя дывізіі “белых”, што здаліся ў палон. Праўда пра апошнюю вайну настолькі глыбока схаваная, што нават слоўка праўдзівае даводзіць людзей улады да шалёнае злосці. Цынізм новавыхаванага савецкага чалавека зводзіцца да жывёльнай барацьбы “за большы кавалак сабе”.

Быкаў бачыў, што я зялёны-зялёненькі і мне нештае грамадскай адукацыі. Папраўдзе, цікавіў я яго не як пачынаючы пісьменнік, а як экзэмпляр маладзёна з іншага, незбальшавізаванага, свету: Савецкі Саюз не паддасца еўрапеізацыі, бо СССР — гэта Расея, а Расея — не Еўропа, іншы кантынент, у якім тая ж Еўропа ўсяго паўвостраў. Расея ніколі не развівалася на самой справе, толькі ўсё кагосьці даганяла, памангольску анексавала, пашыралася тэрытарыяльна. Парадокс — яна сама сябе рабуе!..

Заходзілі мы ў поле далёка, і ўсё ў руху, каб кадэбістам цяжэй было пацэліць у нас следчай электронікай (магчыма

падслухаць размову радыюсам у тры кіламетры?)...

Пад Новы год, бывала, абменьваліся святочнымі паштоўкамі. Чытаючы яго банальную фразу, нязменна чуўся у вушах досыць манатонны ягоны скепіс: будзе так ці не, пажывём, пабачым. Калі прападзе беларуская мова, прападуць і самі беларусы...

Служба Бяспекі заелася чапляцца да мяне, каб падтрымліваў кантакт з Васілём Быкавым. Мне, як польскаму грамадзяніну, трэба ж памагчы братняму Савецкаму Саюзу ў змаганні з ягонымі варагамі. Не мушу займацца працаёмкімі падыходамі-пераходамі, даволі будзе перадаваць думкі Быкава, настрой, распыты пра каго і пра што. Дадучь трохі службовых грошай на аранжацыю ды аплату неабходнай чаркі дзеля сардэчнае гутарнечы ...Я выкручваўся сваімі хваробамі, дапамагала эпілепія, якой напакутваўся ў маладосці, — нельга мне выпіваць, каб не вярнулася. Урэшце катэгарычна адмовіўся пайсці ім на руку! Але не гэта паламала маё далейшае жыццё, хоць і не забываўся, што ў мяне жонка, дзеці, словам — сям'я.

Заўважаў, што пасля набраўся раптам ахвоты ездзіць з Беластока ў Гродна журналіст Аляксандар Амільяновіч. Ён некалі рабіў у “Ніве” і было вядома, што гэта былы афіцэр польскай палітычнай паліцыі, якога яшчэ за сталінскім часам засудзілі на турэмнае зняволенне за дзікі садызм. У Польшчы бывала такое: суд за здзек над арыштаваным чалавекам.

У адпаведнасці з псіхалогіяй садыста, Амільяновіч у таварыскіх кантактах быў надзвычай мілы, не пазбягаў дапамогі каму ў чымсьці драбнейшым. У тую пару — у суток шасцідзесятых з сямідзесятымі — гродзенскае КДБ “загнула пароль” на Аляксея Карпюка. Майстравалі яму справу ажно гітлераўскай агентурнасці, і Амільяновіч паратаваў /аб гэтым піша Быкаў у “Другай дарозе дадому”). Падбіраў “ключ” пан Олек і да Васіля, якога я пачаў папярэджваць, што не магло дабром мне кончыцца” Спецслужбы ўсяго свету не любяць, калі ім хто блытае шыхты, А мне і так пашанцавала, што бралі “за морду” менавіта палякі, якія па-ціху пагаджаліся са мною, усе тыя капітаны ды маёры ў шыкоўных касцюмах з ангельскае воўны.

Зноў звёў мяне лёс з Васілём Быкавым нека прыз дваццаць з лішнім гадоў, калі ўжо сыпаўся камунізм і Беларусь прымушана была стацца незалежнай. Менавіта прымушана, бо ў ёй ніхто не марыў пра такі цуд з нябёсаў.

Мая сустрэча з Быкавым праз амаль чвэрць стагоддзя ад тых гродзенскіх пад наглядам па-расейску “всевидящих глаз” мела месца ў час афіцыйнага візіту Станіслава Шушкевіча ў Беласток.

Прыезд высокага гасця адбываўся з існа прэзідэнцкім размахам. На трасе картэжу аўтамашынаў паліцыя спыняла камунікацыйны рух на вуліцах горада, аэрапаг імчаў з вялікай хуткасцю, апярэджаны сігнальнымі “пеўнікамі” ахоўнікаў. Шушкевіча тытулавалі прэзідэнтам Беларусі, наведваўся ён у шмат якія цэнтры беларускай культуры ў Беластоцкім краі (абавязкова ў Бельск і Гайнаўку, Супраслю). Мы, польскія беларусы, перажывалі эйфарыю, нам круцілася ў галаве ад шчаслівасці: нарэшце не сіроты мы Эўропы, за намі стаіць нацыянальная дзяржава!!! Па сёння не магу сцяміць, па чыёй рэкамендацыі далучылі мяне да польскага ўрадавага боку, і я, уведаўшы, што са сп. Шушкевічам ёсць Васіль Быкаў, пажадаў знаходзіцца побач яго.

Васіль пахаладзіў маю патрыятычную гарачку душы, паўтараючы тым жа манатонным голасам: яшчэ невядома, чым усё гэта скончыцца. Запамятаўся быкаўскі скепсіс, які ўспрыняў я з прыкрай неахвотаю, хоць пагаджаўся, што ў Беларусі ўжо мала беларусаў. Не верылася, што гісторыя можа паўтарыцца, каціцца адпераду назад. І не падумалася пра набліжэнне дзевяноста чацвёртага... Зянон Пазыняк меў святую рацыю: прэзідэнтура ў беларускіх умовах — гэта вяртанне цэкоўскага першасакратарства. Толькі парламенцкая дзяржава здольная асвязаць закасцяnelую вякамі нацыю. “Спасёт Россию не Бог, не царь и не герой...”

Я расправёў тады Быкаву пра ўсеньскія сакрэтныя перыпетыі нашых гродзенскіх сустрэчаў, што ўспрыняў ён, так бы мовіць, абыякава. Даўным-даўно было тое, забылася; перайшоў ён жыць у іншы свет, у якім гродзенска-беластоцкая кадэбоўшчына — “суцця ерунда”. Так мы і пагаманілі за банкетным сталом у камфартабельным гатэлі. Уразіў мяне Шушкевіч культурнасцю ды начытанасцю, і таму ясным было, што доўга ён не пратрымаецца ў палітыцы (трэба дадаць: савецкай, аглабельнай, хамуцкай, цемрашальскай).

Дваццаць восьмага лютага 1998 г. вячэраў у Быкавых на Танкавай. Былі яшчэ Сяргей Законнікаў і Міхась Шаховіч, “белавежац”. Кулісы і гэтай сустрэчы маюць сваю этымалогію,

пакручастую гісторыю. Аднойчы ў Каляду пазванілі з Беларусі ў Крынкі, што ў Менску выйшла мая кніжка, прычым мінулай восенню. Што за кніжка? Якая кніжка?! Пакуль успомніў, што, сапраўды, гадамі назад, бадай аж у васьмі-дзесятых, здаў я ў “Мастацкую літаратуру” аповесць-раман “Сцяна”, выдадзены ў польскім перакладзе ажно ў семдзсят дзевятым, і доўгі шэраг апавяданняў. Калі тое было! Не маючы надзеі на савецкую ласку, пакарыстаўся нагодаю выдаць гэтую ж кніжку ў сябе, у Польшчы, пад назваю “Доўгая сьмерць Крынак”. У 1993 годзе. А праз ПЯЦЬ гадоў раптам з’явілася яна ў Менску... Ну, добра, але чаму нехта падняў наверх маю літаратурную археалогію? Наколькі ведаю савецкія хітрыкі адносна беларускага замежжа, выпуск “Сцяны” не мог мець альтруістычны характар, а мусіў вязацца з нейкім свінствам. Але якім?!

Зазванілі тэлефоны з якогасьці міністэрскага камітэту, каб прыехаў я ў Мінск на прэзентацыю. Мне вельмі не хацелася, пачаў ставіць тым з камітэту фінансавыя ўмовы, спадзеючыся, што галотная ўлада адчэпіцца. Праз тыдзень які зноў званілі, пагаджаліся, і я тады выдумляў новыя, але яны там, падумаўшы-падумаўшы, ізноў пагаджаліся. Я, урэшце, і паехаў, болей з цікавасці, чаму тамтэйшым уладам так моцна залежыць на прысутнасці беларускага пісьменніка. Як было, так было, шэра і нудна, але спраўдзіліся падазрэнні, што мая “Сцяна” павінна была адыграць дыверсійную ролю супроць рыхтаванай незалежнай грамадскасцю да друку “Сцяны” Васіля Быкава. Што рабіць? Абавязкова наведацца да Васіля, патлумачыць. Апраўдацца! Выспавядацца! Адмыцца! У гэтым дапамог Сяргей Законнікаў — наладзіць візіт на кватэру Быкава.

Памятаю, стаяла перадвеснавае надвор’е, паганая пагода. Ішлі мы якойсьці занядбанай вуліцаю.

Быкаву не трэба было нічога занадта распаўядаць. Крыху пажартавалі са жлобскага афіцыёзу. Ён збіраўся, здаецца, у Фінляндыю. І як гэта ў менскіх гутарках — гаварылі загадкамі, намёкамі, якія я не заўсёды разумеў, не жывучы пад саветамі. Вынес з таго вечара адну важную тэзу: беларуская мова і культура шкодзіць расейскім інтарэсам у Беларусі, таму так заядла зніштажаюць усенька беларускае. Ідэал палітыкі ў РБ — давесці да таго, каб сам народ не захацеў

быць беларускім. “Мы, белоруссы, ведь те же русские!”

Калі Рэспубліка Беларусь ёсць дзяржаваю рускіх, дык не мае яна сэнсу існавання, акрамя як адміністрацыйнае акругі.

Васіль Быкаў паспачуваў маёй сітуацыі беларускага пісьменніка ў Польшчы. Пішу на беларускай мове як творча аптымальнай мне, але скласці кніжку на ёй няпроста: перакладаюць маё палякі ахвотна ды ў бягучых тэмпях, затое тэксты арыгіналаў залежваюцца, пакрываюцца пылам. Паспачуваў пасвойму лагічна: думаеш — Беларусь нам тут маткаю? Яна ж не нацыянальная, рэштавіна СССР. Тут надалей будуць “светлае заўтра”, замест салідна ўзяцца за працу. Абавязвае камуністычнае “чудо”, як “самые, самые” ва ўсіх адносінах, нават “самые умные в мире”. Гэта ж, каб хоць дурнота. Ды не! Можна сказаць: нявылечная хвароба. Што чакае беларусаў? Доўгі застой, пасля якога яшчэ даўжэйшае выходжанне ў людзі. Поўная рэалізацыя прароцтва Янкі Купалы. Які народ, такая і ягоная ўлада. Рэдка здараецца ў гісторыі, каб улада рабіла больш, чымсьці вымушана. Пакуль існуе сякая-такая беларуская нацыя, ёсць надзея на лепшы лёс, няхай і праз пакаленне. Але, калі прападзе беларуская нацыя, а Беларусь пераўтварыцца ў расейскую правінцыю, дык яе лёс будзе лёсам правінцыі, заглухлай адміністрацыйнай акругі, высмактанай маскоўскім цэнтрам. Баюся, што так менавіта і збудзецца, Сакраце...

Так я пабачыўся з Ім апошні раз. Потым спрабаваў запрасіць Яго на еўрапейскі Беларускі Трыялог у Крынках, але Ён ужо быў хворы, аказалася, цяжка...

Крынкi, Беластоцкае ваяводцтва

Уладзімір МЕХАЎ

СВЕТЛАЯ ДУША

Публікаваць мемуары пра чалавека такога маштабу, як Васіль Быкаў — справа рызыкаўная, нават небяспечная для рэпутацыі таго, хто на гэта адважыўся.

Бо ў чытача можа з’явіцца адчуванне, што мемуарыст “прыхінаецца” да выдатнай асобы, у святле яе маштабнасці прыўзнямае і ўласную.

Пабойваюся гэтага, таму адразу агаворваюся. З Быкавым мне пашчасціла быць знаёмым без малога пяць дзесяткаў гадоў, недзе з сярэдзіны мінулага стагоддзя. Гродзенскі журналіст, празаік-пачатковец, ён колькі разоў друкаваўся ў маладзёжнай газеце “Чырвоная змена” (на яе старонках на працягу, помню, бліз месяца давалася нават яго ранняя аповесць “Апошні баец”, якая ў кнігі ім не ўключалася), а я тады быў там загадчыкам аддзела літаратуры і мастацтва. Паколькі такім чынам былі мы даўнімі знаёмымі, стаўшы знакамітым, ён адгукаўся на мае просьбы, скажам, пра дыялог перад мікрафонам рэспубліканскага радыё, дзе я таксама досыць доўга папрацаваў, або пра інтэрв’ю для маскоўскай газеты, рэдакцыя якой папрасіла мяне аб гэтым. Магу прыгадаць і дастаткова стасункаў, не спрычынёных дзелавой патрэбай, — і быў ён заўсёды па-таварыску шчыры, адкрыты.

Але сказаным я ні ў якім разе не запісваю сябе ў блізкія сябры Васіля Уладзіміравіча. Проста я адзін з тых, каму,

пашчасціла на знаёмства з ім.

За гэтыя ж нататкі бяруся таму, што магу (і хачу) дадаць да шматфарбавага, з любоўю напісанага партрэта, які вымалюецца з успамінаў пра яго многіх і многіх, штрыхі-факты, вядомыя мне больш, чым каму іншаму, а некаторыя — аднаму мне...

У калектыўнай кнізе-роздуму аб пісьменніку і чалавеку Васілю Быкаве, думаецца, да месца будзе і колькі старонак пра тое, як гідзіўся ён, чыстая, светлая душа, брыды антысемітызму.

У свой час шырокі рэзананс выклікала выяўленая ім высародная пазіцыя ў абарону годнай памяці сусветна славутага Марка Шагала.

Добра памятаю і першы дазволены ўладамі 9 мая 1989 года мітынг на горасным пятаку — ён завецца мінчукамі Ямай, — дзе ў чорную пару гаспадарання ў горадзе гітлераўцаў закапаны пяць тысяч ахвяраў аднаго з люцейшых пагромаў у створаным акупантамі гета. Васіль Уладзіміравіч удзельнічаў у мітынгу. І звярнуўся да вялізнай грамады, што сабралася — яўрэяў і неяўрэяў, — з узрушаным словам з падмурка пастаўленага там помніка.

Калі цяжкая вестка аб смерці Васіля Быкава засмуціла свет, у газете “Московские новости” выступіў сябра і аднадумец Быкава Рыгор Бакланаў. Ён працытаваў фрагмент пісьма, прысланага яму з Германіі, — Васіль Уладзіміравіч жыў там, падалей ад бруду, выліванага на яго ў Мінску прэсай і тэлебачаннем, якія абзывалі яго “літаратурным паліцаем”. Дык вось у пісьме гаварылася: “Я здесь взяў в библиотеке “Наш современник”, который не держал в руках лет 15, и пришел в ужас. Он отбросил меня, наверное, в пещерный век. Сколько там гнева и ненависти, сколько яда. И все того же свойства — изощренного антисемитизма”.

Але звярнуўся, як і наважыўся, да таго, пра што, апроч мяне, ніхто раскажаць не можа.

Пры чарговым усплёску ў савецкай імперыі — у брэжнеўскую часіну — дзяржаўнага антысемітызму адпаведным чынам настроеныя рамеснікі пяра (а такіх сярод літаратурнай браціі, на жаль, хапае), спешна панаяжылі запатрабаванай “прадукцыі”. Часопіс “Полымя” ў 1966 годзе змясціў прازیчную рэч байкара Уладзіміра Корбана “Сёстры”. Ужо не памятаю ўсіх паваротаў няхітрага сюжэціка, але сэнс быў найпросты: асцерагайцеся, людзі, яўрэяў, не злучайце з імі лёсу, беларускія жанчыны, бо

ўсе яны нячысцікі, прайдзісветы, нягоднікі, хоць выглядаюць, бывае, прыстойнымі і сімпатычнымі.

Здавалася б, ну што ад паскудства калаціцца? Сказаць тое, ад чаго палала галава, у друку мне ніхто не дазволіў бы. Пратэставаць заявай у ЦК, у сакратарыят Саюза пісьменнікаў не мела сэнсу. І ў стане абражанасці, абурэння, бездапаможнасці я напісаў у Гродна Васілю Быкаву і Аляксею Карпюку, пісьменнікам, што там тады жылі. Абодвух высока цаніў, абодвух ведаў, як чыстых, прынцыповых, у вышэйшай ступені прыстойных людзей.

Праз некалькі тыдняў атрымаў ад Быкава адказ:

“Валодзя, дарагі сябра, добры даень!

Ад сваіх уласных спраў і клопату ўсё не меў часу зрабіць тое, што павінен быў для цябе. Толькі ўчора прачытаў тую паскудную пісаніну Корбана і першае, што хочацца сказаць табе: плюнь і разатры. Антысеміцкі закід там, вядома, у наяўнасці, але зроблена усё гэта так бездапаможна ў літаратурных адносінах, так непераканана і па-газетнаму, што шкада робіцца нерваў хлопцаў харошых, якія з-за гэтага перажываюць. Я не разумею, дзеля чаго “Полымя” друкавала гэта. Што яго ў гэтай бязглуздзіцы прывабіла? Не думаю, каб М. Танк (Максім Танк быў тады галоўным рэдактарам “Полымя” — У. М.) свядома спакусіўся гэтай антысеміцкай эстападай, відаць, не падумаў, а хто-колечы, магчыма, і рады быў. Гэтага не бракуе пакуль што ў наш час.

Вось такая мая думка, яе падзяляе і Аляксей. Праўда, пры выпадку дзе-небудзь аб усім гэтым варта пагаварыць. Але не дужа хвалюючыся. Для вялікага хвалявання падстаў яшчэ будзе багата.

Твой Васіль.”

Неўзабаве на Быкава абрынулася анафема за аповесць “Мёртвым не баліць”. І чытаючы крытычныя артыкулы, што мелі форму пракурорскіх абвінавачанняў, я прыгадваў з пісьма: “Для вялікага хвалявання падстаў яшчэ будзе багата”.

Яшчэ адно, вартае, па-мойму, успаміну.

Быкаў любіў, адчуваў, тонка разумеў выяўленчае мастацтва. З малалецтва меў да гатага віду творчасці здольнасці, юнаком марыў стаць мастаком. Быў прыняты у Віцебскае мастацкае вучылішча, ды правучыўся нядоўга: навучэнцам перасталі выплочваць стыпендыю, а бацькам Васіля, калгаснікам, утрымліваць сына-студэнта было не пад сілу. Аднак на жыццё ён застаўся адмысловым рысавальшчыкам. Гартаючы

выдадзеную нядаўна Рыгорам Барадзуліным кніжачку “Лісты ў Хельсінкі”, дзе сабраны ягоныя вершаваныя пісьмы ў Фінляндыю другу і брату свайму Васілю (там ён колькі часу жыў перад Германіяй), я спыняў увагу і на малюнках, якімі Быкаў адказваў паэту, кожны раз радуючыся іхняй дасціпнасці і майстэрскасці.

Дык вось, у студзені 1979 года Васіль Уладзіміравіч выступіў у маскоўскіх “Известиях” і ў тыднёвіку “Літаратура і мастацтва” з артыкулам аб серыі карцін Міхаіла Савіцкага “Лічбы на сэрцы”, што зспанавалася тады ў Мінску ў Палацы мастацтва. Артыкул быў напісаны і Быкавым-пісьменнікам, і Быкавым-мастаком. Адзін прафесійным вокам бачыў высокія вартасці выяўленчых сродкаў жывапісца, багацце ягонаў палітры, смеласць пэндзля, другі адзначаў значнасць і пранізлівасць сюжэтаў палотнаў, адбітак перажытага колісь самім стваральнікам, вязнем фашысцкіх канцлагаў у гады Айчыннай вайны. У сувязі з артыкулам у мяне адбылася з аўтарам незабыўная размова.

Адно з палотнаў серыі — “Летні тэатр” — выклікала абурэнне яўрэйскага насельніцтва Мінска. Напісаныя на карціне былі бульдозер са злавесным святлом фараў, што спіхвае ў яму чалавечыя трупы, і двое жывых — скручаны ў д’ябальскім смеху лагерны кат і зняволены са спалохана-прыслужніцкай грымасай падкрэслена яўрэйскай знешнасці і жоўтай лагернай мецінай на паласатай робе. Хацеў гэтага ці не мастак, але намаляванае ўспрымалася многімі як ілюстрацыя думкі, нібыта яўрэі ў нацысцкіх лагерах былі прыслужнікамі ў катаў, саўдзельнікамі злачынстваў. Тым больш, што ў некаторых газетных артыкулах аб выстаўцы гаварылася пра персанажаў “Летняга тэатра” як пра ката і памагатага.

Я веў тады на радыё цыкл перадач “Сустрэчы ў радыёстудыі” — гутаркі перад мікрафонам з дзеячамі літаратуры і мастацтва. Кіруючыся жаданнем даць магчымасць шматмільённай аўдыторыі пачуць тлумачэнне самім Савіцкім зместу скандальнага палатна, я запрасіў Міхаіла Андрэевіча на такую гутарку. Было ім сказана наступнае (цытую па сваёй кнізе “Сустрэчы ў радыёстудыі”, у якой апублікаваны падкарочаныя тэксты часткі гутарак цыкла — перад публікацыяй кожны суразмоўнік свае пакладзеныя на паперу адказы на мае пытанні візіраваў): “Гэта карціна таксама аб фашысцкім “новым парадку”. Для назвы я скарыстаў тэрмін з эсэсаўскага жаргону. “Летнім тэатрам”

лагерная адміністрацыя называла яму, у якой спальваліся людзі, загубленыя газам.

На карціне, апроч забітых, якіх я зрабіў прыгожымі, як скульптуры, ёсць і двое жывых. Эсэсавец і вязень з зондэркаманды. Прайшло ўжо многа часу, і не ўсе ведаюць аб парадках, якія існавалі ў канцэнтрацыйных лагерах. Некаторыя, глядзячы на карціну, лічаць, што вязень з зондэркаманды — памагаты фашыстаў. Гэта не памагаты. Гэта таксама ахвяра. Зондэркаманды фарміраваліся з вязняў лўрэйскай нацыянальнасці. Іх прымушалі “апрацоўваць” нябожчыкаў, а потым спальваць. І гэта з дня ў дзень. Многія людзі не вытрымлівалі — вар’яцелі. Вязні з зондэркаманды абавязкова потым знішчаліся, як сведкі злачынстваў. Садысцкі здзек з людзей!”

Пазней я зразумеў: Міхаіл Андрэевіч быў са мною ў студыі не да конца шчыры. Не без ягонага, зразумела, ведама пры друкаванні ў далейшым рэпрадукцыі “Летняя тэатра” ў тлумачэннях не раз гаварылася пра персанажаў на карціне менавіта тое, супраць чаго пры нашай гутарцы ён пярэчыў, — кат і памагаты. А неадназначнасць поглядаў буйнога, безумоўна, мастака Савіцкага даводзіцца, на жаль, канстатаваць, чытаючы цяпер ягоныя інтэрв’ю шавіністычным расійскім газетам.

Але тады я не сумняваўся, што пры стварэнні карціны, вакол якой узняўся вэрхал, рукою аўтара не вадзіла нядобрае. Злашчасная постаць бачылася мне напісанай толькі са спагадай. Пра гэта пры сустрэчы і размове на вуліцы (ён на той час перабраўся на сталае жыхарства у Мінск) я сказаў і Быкаву — сёрыя карцін “Лічбы на сэрцы” шырока была тады на языках у мінчукоў.

Тая вулічная размова не затрымалася ў мяне ў памяці. Аднак праз дзень-два пасля апублікавання ягонага артыкула пра серыю ў “Известиях” Васіль Уладзіміравіч раптам мне пазваніў. Паколькі крыху раней я запісаў гутарку з ім перад мікрафонам (з той гутаркі і пачаўся цыкл маіх перадач “Сустрэчы ў радыёстудыі”), я палічыў, што ён хоча даведацца, калі гутарка прагучыць у эфіры. Пачаў пра гэта нешта гаварыць, але Васіль Уладзіміравіч спыніў мяне, сказаў, што лёсам перадачы не дужа заклапочаны. Усё яшчэ не ведаючы, чаму ён звоніць, я сказаў, што прачытаў артыкул у “Известиях”, што, як усё ім напісанае, артыкул варты самай высокай ацэнкі. А ў адказ чую нечаканае:

— Цябе артыкул не пакрыўдзіў?

Не разумеючы, перапытваю:

— Пакрыўдзіў? Мяне?

— Ты ж разумееш, пра што гаворка.

І раскажаў, што атрымаў у сувязі з артыкулам ад чалавека, якога паважае (імя не назваў, але потым я даведаўся — ад мастака Барыса Заборава), дакорлівае пісьмо.

Яшчэ сказаў, што пісаў артыкул, за які вось яго папракаюць, памятаючы нашу з ім вулічную размову. І напамніў, што я назваў серыю “Лічбы на сэрцы” вельмі значнай з’явай у мастацтве, што спакойна гаварыў і пра “Летні тэатр” — для мяне яўрэй на карціне быў звар’яцелай ахвярай, а не памагатым ката. Яшчэ заўважыў, што “Летні тэатр” у артыкуле не тое што не разглядаецца — нават не ўпамінаецца і што ён гаварыў Савіцкаму, што не варта было падкрэсліваць яўрэйства аднаго з персанажаў карціны...

Мы размаўлялі доўга. З Савіцкім Быкаў тады таварышаваў і ведаў, што яму прыходзіць шмат непрыемных пісьмаў. Ведаў таксама, што ліберальны сакратар рэспубліканскага ЦК партыі па ідэалогіі Кузьмін, занепакоены скандалам вакол карціны, раіў мастаку зняць з робы трупазаканпальніка жоўтую меціну, ды той адмовіўся — маўляў, парушылася б колерная гармонія...

У падзеях наступных дзесяцігоддзяў таварышаванне паміж імі сышло на нішто. У апошняй сваёй кнізе “Доўгая дарога дадому”, дзе падрахоўвае і асэнсоўвае пражытае, Васіль Уладзіміравіч толькі ў сувязі з гэтым і згадвае Савіцкага. Некалі абодва былі неслухамі — уцякалі з нудных пасяджэнняў Вярхоўнага Савета БССР, на якіх абавязаны былі прысутнічаць як дэпутаты. Але — цытую — “пройдзе troхі гадоў і... Савіцкі рэзка зменіць свае адносіны да нязменнага па сутнасці рэжыму, зробіцца ягоным апалагетам”...

Ці трэба казаць, як я быў усхваляваны званком і размовай. Ніколі такога не рабіў, а тым разам як толькі паклаў трубку, падрабязна занатаваў змест размовы...

І трэцяе на гэтую ж тэму.

Так атрымалася, што вестка аб выхадзе трапятліва чаканай маёй жонкай Ганнай Краснапёркай яе кніжкі “Пісьмы маёй памяці” прыйшла да нас з дому Быкава. Кніжка была пра жыхароў Мінскага гета, за дзотам якога Аня апынулася зусім юнай.

Кніжка, што зрабіла яе імя вядомым і была перакладзена на яўрэйскую, рускую, нямецкую мовы.

З Масквы тады, у 1984-м прыехала тэлевізійная брыгада здымаць матэрыял для тэленарыса пра Васіля Уладзіміравіча. Прачуўшы пра гэта, літаратурная рэдакцыя маскоўскага радыё захацела, каб і для яе ў Мінску заадно запісалі гутарку з папулярным пісьменнікам. З Масквы патэлефанавалі кіраўніцтву Дзяржтэлерадыё Беларусі, і мне даручылі перагаварыць з Быкавым — на які час падрыхтаваць студыю для запісу. Папярэдне аб гэтым гаварэнні перад мікрафонам дамоўлена не было, і Быкаў адмовіўся.

Але я пра іншае. Тэлефонную трубку, калі я пазваніў, узяла Ірына Міхайлаўна, жонка Васіля Уладзіміравіча. З Ірай Суворавай, якая стала праз гады Быкавай, мы ў блізкі перыяд вучыліся на факультэце (тады яшчэ аддзяленні) журналістыкі Беларускага ўніверсітэта. І павітаўшыся, яна мне сказала:

— Учора купіла кнігу Ані. Прачытала ўжо. Пад моцным уражаннем.

Я палічыў, што кажа яна пра кніжку Ганны “Сузор’е” — зборнік апавяданняў, што выйшаў на некалькі гадоў раней, апавяданняў, падказаных ёй успамінамі аб паслягетаўскай, партызанскай пары жыцця. Здзівіўся, што кніжка, даўно ў продажы не бачная, аднекуль вынырнула на прылавак.

— Не, не, — запярэчыла Ірына. — То кніга пра гэта. Невялічкая такая, у чорнай вокладцы.

— Дзе ты купіла? — загарэўся я. — Мы ж яе яшчэ не бачылі!

— У цэнтральнай кнігарні. На праспекце. Учора.

Ірвануў у магазін. Марна — кніжкі ўжо не было. Толькі дні праз два нам з цяжкасцю ўдалося набыць некалькі экзemplараў...

Прабегла пяць гадоў. Рэдакцыя часопіса “Дружба народаў” рашыла апублікаваць пераклад “Пісьмаў маёй памяці”.

На магіле Уладзіміра Караткевіча адкрываецца помнік — вялізны валун з ягоным імем. На могілках сабраліся пісьменнікі, мастакі, акадэмічны люд. Быкаў увесь час у шчыльным акружэнні.

Бачыць мяне. Падыходзіць.

— Добра, што сустрэў цябе. Збіраўся сёння-заўтра званіць. З “Дружбы народаў” мяне папрасілі напісаць уступчык да

Анінай рэчы. Кніжка ў нас была, ды ў бязладдзі на стэлажах не магу адшукаць.

— Вася, з гэткай патрэбы я гатовы ў зубях яе прынесці!..

Зразумела, уступнае слова Быкава да непрыдуманнага спа-
вядальнага твора пры друкаванні ў часопісе, які выходзіў тады больш як мільённым тыражом, стала для аўтаркі прад-
метам асаблівага гонару. А было ў ягонай маленькай прад-
моўцы вялікае спагадлівае і паважлівае пачуцё:

“Наверное, на протяжении всех лет прошлой войны фашисты отчаянно пытались в своем разбойничьем поведении совместить две трудноссовместимые вещи — тотальное уничтожение миллионов и максимальное извлечение из них выгоды в виде подневольного, по существу, рабского труда. Очевидно, по этой причине еврейское гетто в оккупированном Минске просуществовало гораздо дольше, чем в других городах Белоруссии, и агония многих тысяч евреев-минчан растянулась на долгие месяцы... Теперь, спустя десятилетия после тех страшных лет, трудно, порой непереносимо читать обо всем пережитом павшими, расстрелянными, замученными, равно как и немногими (по существу, единицами) перенесшими невообразимые муки и чудом выжившими... В этих сверхэкстремальных условиях на грани жизни и смерти с наибольшей наглядностью проявилась неувядающая сила истинной дружбы и подлинного интернационализма... Именно такие отношения как нельзя лучше свидетельствуют о неистребимых истоках человеческой доброты и общечеловеческих ценностей, о важности которых так остро заявило наше время”.

Быкаўская думка, якая ж яна заўсёды важкая і дарагая людзям!..

А цяпер не пра самага Быкава — сюжэт з гісторыі беларускага літаратурнага жыцця, выкліканы створаным ім.

У бібліятэчнай картатэцы я прагледзеў зарэгістраванае з тагачаснага крытычнага рэзанансу на “Мёртвым не баліць”, “Праклятую вышыню”, “Круглянскі мост”. Ужо назвы газетна-часопісных вердыктаў — яскравыя: “Мёртвым не больно — больно живым”, “Вопреки правде жизни”, “Зачем же так оскорбляют солдатскую память?”, “Праклятая вышыня... Праклятая рота... Прыкры твор”, “Странная история о странной роте”, “Открытие нового как повторение старого”, “Так

што же произошло у Круглянского моста?"

У вацах чытача, у вацах калегаў Быкаў стаяў ужо да таго часу вельмі высока. Чым большая пальба ўсчыналася па напісаным ім, чым бессаромней таўкліся вакол яго "мастацтвазнаўцы ў цывільным", тым актыўней грамада выяўляла пачуццё салідарнасці з ім.

Любое арганізаванае не самой уладай калектыўнае выказванне хоць якога, хоць супроць чаго пратэсту было тады акцыяй, на якую адразу рабіў стойку КДБ. Тым не менш блізка паловы тагачаснага Саюза пісьменнікаў рэспублікі ў 1966 годзе падпісала пісьмо ў вярхі з аспрэчваннем афіцыйнай ацэнкі аповесці "Мёртвым не баліць". Тэкст пісьма нараджаўся ў рэдакцыі газеты "Літаратура і мастацтва". Я тады быў работнікам рэдакцыі і добра памятаю мітынгавую атмасферу ў нашых кабінетах, куды заходзілі — па адным і купкамі — як цяпер гаворыцца, падпісаны.

Пазней, калі ў "Маладосці" з'явілася "Праклятая вышыня", сакратар ЦК КПБ С. Пілатовіч, тады галоўны куратар ідэалогіі ў рэспубліцы, даручыў падручным прыняць захады, каб гэтую "ідэалагічную дыверсію" сурова асудзіў беларускі друк. Аднак знайшоўся ў Беларусі ці не адзіны пісака, што падахвоціўся запатрабаванае выканаць, — рэдактар "Мінскай праўды" І. Агееў. Ён напісаў і надрукаваў у сваёй газеце памянёны ўжо артыкул "Праклятая вышыня... Праклятая рота... Прыкры твор". Ніхто з крытыкаў-прафесіяналаў на цэкаўскіх трубных кліч не адгукнуўся. Рэдактару "ЛіМа" Нічыпару Пашкевічу было патэлефанавана, каб агееўскі опус перадрукаваў: маўляў, сваё "ЛіМ" не падрыхтаваў, дык хай дасць плошчу чужому. Пашкевіч быў цвёрдым арэшкам адгаварыўся. Перадрукавала тое "патрэбнае" "Звязда" — вядома, па загадзе.

Наступным годам выйшаў "Круглянскі мост" — адначасова ў "Полымі" і ў "Новом мире". Зноў у службах ідэалагічнага кантролю забурапеніла, а талака беларускіх крытыкаў як затаілася — ні слова асуджэння аповесці. Успрыняўшы гэта як дэманстратыўны палітычны сабатаж, Пілатовіч сам пазваніў у рэдакцыю "ЛіМа". Не жадаючы слухаць спробу новага галоўнага рэдактара газеты Л. Прокшы адкруціцца, загадаў перадрукаваць з "Літаратурнай газеты" езуіцкі артыкул Мацяшова "Так што же произошло у Круглянского моста?"

Праз год "Новы мир" запусціў у зорны лёт "Сотнікава",

што паслужыла завязкай сюжэта, які я ўзнаўляю, з удзелам таго ж Прокшы...

Факты для характарыстыкі Леаніда Януаравіча Прокшы раскладваю на два бакі. У адзін — тое, што было аб ім пры жыцці вядомае шырэй і стварыла яму адпаведную рэпутацыю. У другі — тое, што вядомае менш, можа, толькі тым, хто працаваў разам з ім у “ЛіМе”.

Пераведзены ён быў на “ЛіМ” з пасады радактара “Голасу Радзімы”. Газета гэтая — для беларусаў у дыяспары, найперш для эмігрантаў ваеннай хвалі, уцекачоў ад пакарання за супрацоўніцтва з акупацыйным рэжымам (часта супрацоўніцтва, якое шкоды нікому не прынесла, вымушанае, дзеля хлеба). Як рэдактар той газеты, ён не мог не быць не звязаным з КДБ...

Сістэме, якою быў узгадаваны, ён шчыра верыў, верна служыў. Але чалавекам прыстойным, шляхетным, інтэлігентным заставаўся і пры слабасцях сваіх. Дастаткова ў жыцці пабачыўшы, разумеў, што ўрэшце за гэта паплаціцца. Але ўсё-такі шанаваў справядлівасць. Хаця між справядлівым і несправядлівым, здаралася, блытаўся...

Чаму яго ўразіў “Сотнікаў”? Развярджана было ў характары чуйнае на несправядлівасць, — у дадзеным выпадку на паказаную ў фавуле, створанай Быкавым, несправядлівасць лёсу да чыстага душой пакутніка? Павышанае ўражанне вынікла з таго, што ўсхваляванасць трагедыяй персанажа легла на пацуццё нязгоды з бушаваннем несправядлівасці вакол самага пісьменніка?..

Чым тое ні тлумачыць, заходзячы па службовым абавязку да яго ў кабінет (а знаходзіць даводзілася часта, я быў адказным сакратаром рэдакцыі) колькі тыдняў бачыў я галоўнага за адным заняткам: зазіраючы ў разгорнуты “Новый мир”, ён нешта пісаў. Часопіс разгорнуты быў на старонках “Сотнікава”, і былі яны спрэс у алоўкавых падкрэсліваннях, адкрэсліваннях, клічніках, словах-паметах на палях.

Чаму з новым творам беларускага пісьменніка рэдактар “ЛіМа” знаёміўся ў перакладзе? Па-беларуску “Сотнікаў” з’явіўся ў друку пазней.

Прашу даравання ў даўно адлецэлай у нябёсы душы Леаніда Януаравіча! Я адчуў сябе не лепшым чынам, калі ўбачыў

ягоны артыкул, поўны захаплення аповесцю. Няхай не стала ў артыкуле глыбіні аналізу твора. Няхай не дужа вызначыўся ён выхадам думкі ў крутыя віражы. Але сам факт станоўчай ацэнкі новай рэчы пісьменніка, якога ўлада каторы год на дух не пераносіла, лёгка было прадбачыць, будзе ўспрыняты літаратурным, і не толькі літаратурным, асяродзем жаданым выбухам, дадасць “ЛіМу” павагі.

Твар выдаў маю ўзрушанасць. Леаніда Януаравіча гэта збянтэжыла — чалавек ён быў, паўтараю, далікатны і сціплы. За безагляднага смяляку выдаваць сябе не жадаючы, ён сказаў, як у апраўданне:

— Ходзіць чутка, “Сотнікаў” спадабаўся Суславу.

Суслаў быў тады галоўным у СССР ідэолагам.

Па-сакратарску я, натуральна, спытаў, калі артыкул паставім у нумар — у той, што макетую, ці ў наступны? Рэдактар паглядзеў, мне падалося, здзіўлена. Нібы тое, што напісаў, друкаваць не збіраўся: паддаўся эмацыйнаму парыву, арганізаваў у нешта стройнае сваё чытацкае ўражанне, і кропка.

— Думаеце? — няўпэўнена пачаў ён, і не закончыў, сам сябе перабіў. — Не, не, яшчэ папрацую. Падшліфую. Ды сям-там і паказаць варта, параіцца.

Я сцэпануў плячыма — гаспадарова воля. Леанід Януаравіч забраў машынапіс, прабег вачыма пару старонак. Няўпэўнена прамовіў зноў:

— Можа, наогул не спяшацца? Пачакаць, што скажа Масква.

Я не ўтрымаўся:

— Капейка тады будзе цана і вашаму артыкулу, і “ЛіМу”! Ён уздыхнуў, згадзіўся:

— Так, вядома, так...

“Сям-там” — што значыла, зразумела, у ЦК, — напісанае ён паказаў, на далёка не адкладаючы. Перад тым у машынапісе, што даваў мне чытаць, нешта выкрасліў, нешта ў яго дадаў. Вярнуўся з “паказу” настроены бадзёра.

— Адпраўляйце, Уладзімір Львовіч, у набор. Два чалавекі прагледзелі — не забаранілі. Ты, сказалі, рэдактар, ты і мазгуй.

Я хуценька тое, на што атрымаў дабро, выканаў.

28 жніўня 1970 года “ЛіМ” выйшаў з сенсaцыйным артыкулам Леаніда Прокшы “Праўда партызана Сотнікава”, пер-

шым друкаваным водгукам на твор, якому наканавана было абляцець свет.

Вакол нашага шэфа не замарудзіла загрымець блізкая навальніца.

На пасяджэнні калегіі Міністэрства культуры, членам якой Прокша мусіў быць на пасадзе — “ЛіМ” тады быў органам і гэтага міністэрства, — порсткі малады намеснік міністра, прачуўшы, трэба думаць, што над пышнакучаравай галавой лімаўскага галоўнага збіраюцца хмары, дазволіў сабе яго, чалавека ўдвая старэйшага, падкалоць:

— Пакуль вы яшчэ галоўны рэдактар...

Леанід Януаравіч не заўсёды бываў хуткі ў рэакцыях, але тут адпарываваў уміг:

— Мы ўсе, шаноўны, на сваіх пасадах п а к у л ь я ш ч э. І ўвогуле на гэтым свеце...

Пачырванеўшы, падколшчык папрасіў прабачэння.

Урэшце Прокша выкліканы быў на размову ў ЦК, да загадчыка аддзела культуры, пры якой яму сказана было, што ў Цэнтральным Камітэце мацнее сумнеў, ці ён той, хто партыі патрэбен на чале найважней у ідэалагічнай рабоце газеты “Літаратура і мастацтва”...

А рэха ад выбуху “бомбы” кацілася. Ва ўніверсітэце (БДУ, цяпер жа ўсе былыя інстытуты — універсітэты ці акадэміі) студэнты-філолагі перадавалі газету з артыкулам з рук у рукі. У рэдакцыю з дня ў дзень хто-небудзь прыходзіў з просьбай: “У вас, Кажуць, надрукавана было добрае пра Быкава. Дайце, калі ласка, прачытаць”. Быкаў і сам (Леанід Януаравіч мне адразу пра тое раскажаў) ці то пазваніў яму, ці то зайшоў да яго з падзякай. Але ўсё гэта як не радавала аўтара артыкула. Нават трохі як бы палохала.

“Некіруемы” Прокша не быў тады, увосень 1970-га, памянаны ў “ЛіМе” на рэдактара “кіруемага” — гэта здарылася пазней. А тады, тыдні праз тры, прыйшоўшы з работы дамоў, я выняў з паштовай скрынкі “Літаратурную Россию”. Тады гэта была нармальная газета, не чарнасоценна-шавіністычная, як цяпер. Разгарнуў і ... кінуўся тэлефанаваць Леаніду Януаравічу, бо ўбачыў у “Літаратурной России” вялікую, сур’езную, вельмі зычлівую рэцэнзію на “Сотнікава” вядомага крытыка У. Піскунова. Масква нібы пацвярджала: пра Быкава можна пісаць і станоўча.

Узрушаны Леанід Януаравіч, падалося, нават ускліпнуў:

— Уладзімір Львовіч, дарагі! Гэта... Не знаходжу слова сказаць, што гэта такое!..

У “Сотнікава” пачалося шчаслівае шэсце па свеце. Паводле бібліяграфічнага даведніка, аповесць перакладзена на англійскую, балгарскую, іспанскую, італьянскую, кітайскую, нямецкую, польскую, урду, французскую, хіндзі мовы. Праз паўгода пасля таго, як яна надрукавана была па-руску ў “Новом мире”, з’явілася і па-беларуску ў “Полымі”. Героі кнігі выйшлі — ды не ў адной інсцэніроўцы — на тэатральных падмосткі. Ва ўяўленні Ларысы Шапіцкі яны зажылі на экране — праз нядоўгія гады задума стала выдатным фільмам “Узыходжанне”.

Але на першым часе пасля з’яўлення “Сотнікава” незвычайнымі Быкава — а іх у яго ўга як хапала! — “карэкціроўка” адносін да таго, што ім пісалася, была ўспрынята як непаразуменне, часовае адступленне ў ідэалагічнай барацьбе.

У Магілёве ў абласным тэатры я глядзеў прэм’еру па “Сотнікаву” — потым рэцэнзаваў яе у “ЛіМе”. І сядзеў у гледзельнай зале побач з начальнікам абласнога ўпраўлення КДБ. Ужо не скажу — ці то выпадкова так пасадзіў нас адміністратар тэатра, ці то таму, што павіталіся, заўсміхаліся адзін аднаму, сутыкнуўшыся ў прыкасавай бакоўцы адміністратара. Да кадэбоўства чалавек, локаць да локця з якім я быў пасаджаны, сакратарыў у Мінску ў ЦК камсамола, а я ў тыя гады працаваў у “Чырвонай змене”. Дык, мабыць ён, як даўняга знаёмага, палічыўшы мяне аднадумцам, гэты нянізкага становішча службовец, калі здрайца Рыбак на сцене, вызмойваючыся, спрычыньваў сваё здрадніцтва акалічнасцямі, прасіпеў мне на вуха:

— Навучанне будучых здраднікаў!..

* * *

Седзячы ў зале адабранага ў пісьменнікаў Дома літаратара, калі на сцэне патанала ў вянках і букетах труна з нежывым Васілём Уладзіміравічам, а паўз яе ішоў і ішоў бясконцы людскі паток, стоячы некалькі хвілін у ганаровай варце і каўтаючы цяжкі камяк у горле, было і мне што ўспомніць...

г. Мінск

Вітаўтас ПЯТКЯВІЧУС

ВЕЧНЫ САЛДАТ

Я задужа малы літаратар, каб пісаць пра Васіля Быкава і ацэньваць творчасць гэтага незвычайнага чалавека. Стаць побач з ім, як роўны з роўным, мне ніколі не хопіць ні смеласці, ні кампетэнцыі. Гэта волат духу, варты глыбокіх і аргументаваных штудыяў, таму гэтую вялізную працу я пакідаю вам, дарагія беларусы, а я паспрабую даць толькі некалькі фрагментаў нашых з ім сустрэч і сяброўства. Магчыма, яны і не вельмі яркія, аднак для мяне асабіста вельмі дарагія і павучальныя...

Быў самы разгар лета, дзевятнаццатага чэрвеня. Сонца кацілася па зямлі. Па абодва бакі дарогі мільгалі маладыя стройныя хвойнікі, касыя праменні сонца выстройвалі іх у палкі і батальёны, шчабяталі птушыны аркестр, здавалася, што ўся прырода чакала нейкага асаблівага загаду Усявышняга...Настрой быў такі прыўзняты, што я на момант забыў, куды і чаго еду.

Ну і пасваволім! — падумаў сам сабе. Пакупаемся ў Нёмане, затопім лазню, а я гэтага беларуса пацягаю па такіх месцах, пра якія яму і не снілася.

Але шлях быў доўгі, таму мой сябар растлумачыў мне, што Васіль Быкаў у Друскінінкаі не адпачывае, не лечыцца, а піша, што ён канфліктуе са сваёй уладай і часцей за ўсё

друкуецца не ў Мінску, а ў Маскве. Па ўсім відаць паўстала новая зорка літаратуры, пра якую паэт Твардоўскі сказаў: Быкаў гэта сумленне салдата, які не вярнуўся з бітвы.

Паколькі і я даволі доўга і стабільна канфліктаваў са сваёй уладай, гэта мяне зацікавіла, таму я пачаў больш дэталёва распытваць пра свайго госця, але і мой сябар не ведаў нічога надзвычайнага: ваяваў, працаваў у газеце, а цяпер піша.

Нарэшце мы сустрэліся. Яго далонь была сухая, мужчынская. Знаёмячыся, ён не абдымаўся, як большасць славянаў. За сціплым сталом паводзіў сябе стрымана, гаварыў мала, не вельмі любіў узняць чарку і ўсё пытаўся, як мой раман дасягнуў такога высокага ўзроўню, якія ў мяне адносіны з уладай і чаму нам у творчасці дазволена больш, чым у іншых рэспубліках?

— Традыцыі, — паспрабаваў я выкруціцца, але Васіль гэтага адказу быццам не пачуў.

Прызнаюся, я адчуваў сябе вельмі няёмка, быццам я быў за яго на ступень старэйшы або вымушаны выконваць якіхсьці тайны загад. Нейкая падазронасць, асцярожнасць, а магчыма, субардынацыя блукала паміж намі. Я — пісьменніцкая ўлада ў Літве, а ён — нейкі ўцякач, які знайшоў прытулак сярод нас. Аднак чалавек не дарэмна вынайшаў акавітую. Чарка за чаркай, слова за словам, і я спытаў:

— Чаму ты жывеш тут, у нас, а не ў Мінску?

Ён усміхнуўся і адказаў:

— У Беларусі зашмат партызанаў...

— Але вы гэтым ганарыліся. Край партызанаў!

— Бяда ў тым, што мноства нашых дзяржаўных мужоў і па сённяшні дзень усё партызаніць.

Гэтыя словы прагучалі для мяне незвычайна і так нова, што мне адняло мову. Нас суседзі даволі часта павучалі савецкаму патрыятызму або ўгодліва пасмейваліся з яго, аднак Быкаў не святатацтваваў. Яго незвычайныя словы былі сказаныя так шчыра і з такім смуткам, што сумнявацца не даводзілася, таму праз некаторы час я зноў асмеліўся закрануць гэтую рану, якая яго мучыла:

— А чым вы займаецеся, калі ўлада партызаніць?

— Я трохі інакш ваюю, але самае дзіўнае, усё ваюю. Відаць, інакш я не магу. Мы сапсаванае пакаленне.

— Чытаючы вас, я гэтага не заўважаю.

— Дрэнна чыталі, — ён зноў мяне не выслухаў. — Мая вайна — не адступленні і атакі. Гэта не мая стыхія. Як там пісаў Твардоўскі? Гарады ворагам здаюць салдаты, а генералы іх вяртаюць зноў... Гэта правіла, афіцыйная версія ўсіх войнаў. Мая вайна — руіны свядомасці чалавека, дакладней — рэабілітацыя разбуранай вайной свядомасці... Я не атрымаў шмат навукі. Так пра мяне пішуць адукаваныя крытыкі.

Далей пачалося вялікае табу, калі мастак пачынае разумець мастака з паўслова, уздыху ці жэста рукі і больш нічога не пытае, пакуль сябар яму не адкрыецца сам. Ад яго разыходзіцца нейкае ўтульнае цяпло, як цяпер модна казаць, прыцягальная аўра, а тады я адчуў, што з гэтым чалавекам можна ісці праз лес або класціся ў адзін акоп.

Гэтая сустрэча была вельмі падобная на візіт ветлівасці, аднак у маёй памяці яна засталася, як нейкі яркі прамень, якога я ніяк не мог забыць. У думках я вяртаўся і вяртаўся да яе. Нейкая незразумелая сіла цягнула і цягнула да яе. Нейкая неардынарная асоба, магніт, з якога прамянілася незвычайнае чалавечае цяпло. Я перачытаў яго творы яшчэ раз і стаў відущым, як сляпое кацянё. Нашыя сустрэчы сталі рэгулярнымі.

Некалькі пазней выйшла і мая кніга пра паваянную Літву. Я назваў яе “Пра хлеб, каханне і стрэльбу”. Прачытаўшы яе, Васіль Быкаў доўга маўчаў, глядзеў на мяне, пра тое-сёе пытаў, а пасля сказаў:

— Кніга добрая, нават вельмі добрая, але гэтыя залатыя рамы — на чорта?

Я прыкінуўся няўцямным.

— Ты добры мастак, — патлумачыў ён мне, — намаляваў добрую карціну, якой даволі звычайнай глыбокай рамы, а ты абклеіў яе золатам. Зашмат усялякіх званочкаў.

— Зразумеў.

— Вайна — самае найгоршае з усіх бедаў, якія прыдумаў чалавек. Ну, як тут табе сказаць? Прыдумляеш усялякія мудрагелістыя сказы, а пасля шкада выкрэсліваць?

— Ільсціш?

— Капні глыбей, што гэтая ваша вайна ў кустах пакінула ў падсвядомасці людзей, як ламала і ўсё ламае людскія лёсы і іх характары. Я адчуваю, што ты можаш.

Другі раз мне тлумачыць не спатрэбілася.

Прыгадваю наша наведванне Вільні, варотаў Зары і ўпрыгожанай выявы Марыі, карону якой падараваў цар Мікалай.

— Падараванае царом мацярынства, — сказаў Васіль, — у мяне выклікае падазрэнне. Гэта якраз тое самае, што забітаму салдату пасля смерці надаць імя героя. Гэтая залатая карона знішчыла яе як святую.

Пра гэта я таксама неаднаразова думаў, таму няўдала зноў прыгадаў Твардоўскага, што пісьменнік павінен быць чыстым і сумленным, як свядомасць салдата, які не вярнуўся з бою.

— Навошта так гучна? — усміхнуўся ён. — Паэты ёсць паэты... Усе мы нараджаемся аднолькава, толькі паміраем кожны па-свойму, як былі звыклі паводзіць сябе ўсё жыццё. Я думаю, што мы вымушаныя пісаць так, што нам з гэтымі творамі паміж людзьмі трэба жыць не менш як сто гадоў, хаця мы цудоўна ведаем, што заўтра прыйдзе апошні... Але ўсё адразу не выкажаш.

Бег час. Аўтарытэт Васіля Быкава як пісьменніка рос штодзень. Яго пачалі перакладаць на многія мовы. Мне давялося ўдзельнічаць у адным сімпозіуме пісьменнікаў Нямецчыны. Тады на доўгія прамовы не было часу, бо людзі заўсёды вельмі спяшаюцца. Калі трэба што-небудзь сур'ёзнае пастанавіць, усё не хапае часу, хаця штодзённа яно траціцца на ўсялякія дробязі. Прыгадваю толькі прызнанне Отта Пройслера, калі ён сказаў, што, чытаючы аповесці Васіля Быкава, ён адчуў сябе такім самым няўдачнікам, як і рускі воін, які тырчыць супраць яго ў акопах. Гэта не было супрацьстаяннем рускага і немца, гэта было няшчасцем усяго чалавецтва, і ён са сваімі сябрамі прыняў прысягу ніколі не брацца зброяй вырашаць праблемы чалавечага існавання.

Сапраўды, час нікому нічога не даруе і нічога не дае дарма. Як літаратар Васіль Быкаў дасягнуў сусветнай вышыні, але як чалавек застаўся такім жа сціплым і простым. Аднойчы мы сустрэліся ў Цэнтральным доме літаратараў у Маскве. Павіталіся, перакінуліся адным-другім словам, пасля чаго ён спытаў:

— Чуў, што і цябе за творчасць пабілі?

— Здарылася. Ад цябе навучыўся.

— Не перажывай, мастак заўсёды павінен быць на баку пакрыўджаных. Слабых, — удакладніў ён і пачакаў, што я адкажу.

— Так, Васілю, — адказаў я. — І толькі так.

— Каму такая ўрачыстая прысяга? Мне?

— Так, табе.

— Не трэба. Я і так табе веру. Чым болей чалавек дае непатрэбных прысяг, тым часцей іх трэба ламаць.

Чым далей, тым часцей нашыя сутрэчы рабіліся эпізодычнымі. Мы спяшаліся жыць і працаваць. Пасля перакладу “Сотнікава” на літоўскую мову мы сустрэліся і прабылі разам як найдаўжэй. Гэта была сапраўды дзелавая пісьменніцкая сустрэча. Мяне ўжо не здзіўляла непахісная ўпэўненасць гэтага чалавека ў тым, што ён піша. Пералом незвычайна настойлівага і смелага апісваемага ім чалавека ад героя да ката быў ашаламляльным. Усё псіхалагічна абгрунтавана, апраўдана, усё падагнана, быццам у сцяне амерыканскіх інкаў без ніякага раствору, дзе паміж вялікімі, адшліфаванымі глыбамі каменю не ўваткнеш нават ляза ножыка-складанчыка.

— Як табе ўдалося? — спытаў я яго.

— Не ведаю, — адказаў ён.

— Але адкуль узялася сама задума?

— Задумана было інакш.

— Што-небудзь падобнае бачыў, чуў?

— Чуў, але не гэта важна. Вайна з чалавека можа зрабіць усё, хаця ў энцыклапедыях напісана, што я паказваю гераізм савецкіх воінаў, люблю ўскладняць сітуацыі, моцныя характары і псіхалагічную напружанасць. Гэта толькі прыгожыя словы крытыкаў. Калі пішу, я не належу сабе...

— Вось табе і маеш! Быццам які Талстой: я не ведаю, што мае героі ўчыняць заўтра. Я магу ім падсунуць якую-небудзь складаную сітуацыю, чалавечыя звычкі і падзеі, якія ламаюць жыццёвы досвед, бяду, аднак яны жывуць і дзейнічаюць самі незалежна ад маёй волі і таленту?

— Вось у такіх рэчах у мяне ніколі не было недахопу.

Яго спакойны тон, нейкі ўнутраны голас, які быццам чуюцца за кадрам, паказвае, што ён не прыкідваецца, не хлусіць і не збіраецца дагадзіць ні мне, ні сабе. Я не ведаю, якім словам можна вызначыць такі стан чалавека. Прарок? Не. Празарлівец? Таксама не. У рэшце рэшт зразумеў, што гэта з’ява, якую нямаможна ўявіць, што гэта дабраахвотная самаадданасць камікадзэ ўзваліць на свае плечы яшчэ нікім не разгаданую загадку: людзі, чаму мы такія? Людзі, мы ўжо ўсім пабылі — малпамі, пітэкантрапамі, дзікунамі, неандэртальцамі, але карацей за ўсё — людзьмі.

Мне трэба нешта сказаць, таму я пачаў філасофстваваць: бяда многіх класікаў літаратуры ў тым, што, праслаўляючыся, яны пачынаюць уяўляць сябе месіямі, пачынаючы ад Л.Талстога і канчаючы Салжаніцыным. Гэты месіянізм так і цягнецца нейкімі чырвонымі путамі праз усю рускую літаратуру.

Ён пачаў гучна смяяцца:

— Мне гэта не пагражае. Я — Быкаў з вёскі Бычкі. Хаця чорт ведае... Трапна заўважыў. Так мы былі выхаваныя. У цёмнай Расіі пісьменнік — ужо напаўпрарок. Але і ад гэтага ёсць лякарства.

— Якое?

— Трэба застацца самім сабой.

— А калі гэта ў генах?

— Тады трэба араць.

— Талстой таксама араў.

— Каб цябе чэрці! Тады патрэбна вайна...

— Вася, што ты вярзеш?

— Дай закончыць: вайна з самім сабой.

Ваяваць з самім сабой ён умеў. Магчыма, з-за гэтага так шмат і дасягнуў. Гэта быў валявы чалавек. Дай Бог такой волі кожнаму пісьменніку!

Больш ярчэйшых успамінаў у маёй памяці не засталася. Усё побыт, будні, карэктуры, цэнзура. Толькі прыгадваю, як на адным семінары маладых паэтаў Твардоўскі сказаў нам, што кацянят трэба тапіць, пакуль яны сляпыя і нічога вакол сябе не бачаць. Але пры чым тут Васіль Быкаў? Я доўга корпаўся ў памяці, пакуль знайшоў адказ. Выслухваючы пра гэты, амаль анекдатычны выпадак, Васіль не засмяяўся:

— Азарэнне! Гэта асноўны рухавік творцы і асноўная яго бяда.

— А можа і яго вялікасць?

— Будзь добры, на гэтым і спынімся.

Спыніліся. Але яшчэ было і шасцідзесяцігоддзе Васіля. У адпаведнасці з яго воляй і жаданнем я прыехаў у Мінск. Тады першым партыйным сакратаром у Беларусі быў Слюнькоў, з гасціннасцю якога я пазнаёміўся, калі ён яшчэ працаваў дырэктарам трактарнага завода. Эканаміст, даволі сяброўскі і гаваркі чалавек, які мяне неяк прыкмеціў між гасцей, таму і зараз вельмі па-сяброўску падаў руку:

— Прывітанне пісьменніку!

Васіль так уважліва на мяне зірнуў, быццам бы я быў нейкім Джэймсам Бондам, аднак тлумачыць яму ўсё было няёмка. Праходзілі ўрачыстасці. Быкава віншавалі прадстаўнікі грамадскасці, пісьменнікі, сябры. Удалося і мне сказаць некалькі слоў. Як прынята ў Літве, пасля некалькіх сур'ёзных фраз я пачаў жартаваць:

— Лепш доўгая каўбаса, чым доўгая прамова, або, — ад пахвал чалавек хутчэй псуецца, чым ад крытыкі, — і так далей, і так далей.

Маё віншаванне на тэлебачанні было скарачана і я быў паказаны на экране сыходзячым з трыбуны, амаль нічога не сказаўшы.

Назаўтра сабраліся асвяжыцца. Я не вытрымаў і паскардзіўся Слюнькову. Увечары было паказана ўсё маё віншаванне. Васіль быў уражаны:

— Ну, ты даеш!

— Нармальна, гасцей трэба паважаць.

— Як ты з ім пазнаёміўся?

— Ёсць падазрэнне, што я не таго лесу птушка?

— Не, хлапечая дапытлівасць.

Я яму ўсё раскажаў, і мы весела пасмяяліся. Аднак не гэта важна. На сканчэнні вячэры я заўважыў, як Васіль з усіх кішэняў і жончынай сумачкі дастае грошы, каб разлічыцца з рэстаранам. Гэта мяне ашаламіла. Такі чалавек, такая велічыня, столькі вялікіх і ўплывовых людзей сабралася яго павіншаваць, а ён лічыць уласныя грошыкі. Няўжо ўлада не магла наскрэбці некалькі тысячаў рублёў так праславіўшаму яе чалавеку? Мне стала сорамна, я ўстаў і хацеў падысці да яго. Васіль усё зразумеў, спыніў мяне злосным позірам і сярдзіта сказаў:

— Не спяшайся. Яшчэ паедзем да мяне.

Пасля гэтага мы доўга не бачыліся. Часам звязваліся па тэлефоне. У Беларусі адбыўся сімпозіум на тэму “Глабалізацыя і родная мова”. ЮНЭСКА паслала і мяне зрабіць невялікае паведамленне. Рыхтаваўся я як ніколі. Не хацелася ўзысці на трыбуну з пустымі рукамі, тым больш што мяне мелі пачуць старыя сябры. Як я здзівіўся, калі ад Ніла Гілевіча і Янкі Брыля пачуў, што Вася ў Нямецчыне!

— І зноў ссыльны! — нечакана вырвалася ў мяне.

— Ён ніколі такім не быў, яго нашыя людзі вельмі любяць,

— быццам вінаваты, пачаў апраўдвацца Ніл.

— Прабачце, сябры, я паспяшаўся. Пісьменнік сусветнага значэння нідзе не з'яўляецца ссыльным, нават дома. Ён — прыналежнасць усіх літаратуры любячых і чытаючых яе людзей, а ўнутранае сутыкненне яшчэ раз паказвае, што ў вашай уладзе хтосьці ўсё яшчэ партызаніць, хаця лесу не бачыў, як сваіх вушэй...

г. Вільнюс

Зянон ПАЗЬНЯК

ДАРАГІ ВАСІЛЬ УЛАДЗІМЕРАВІЧ...

Калі адышоў Быкаў, стала пуста і няўтульна. Так заўсёды бывае, калі пакідаюць нас сябры і блізкія людзі. Пакутліва мне было перажыць трагічную сьмерць Вячаслава Чарнавола. І праз чатыры гады не сыціхае, шчыміць душа. А цяпер вось — Васіль Быкаў. Немагчыма зьмірыцца, што яго няма. Цяжка раставацца назаўсёды. Пайшоў ад нас маўклівы разумны беларус, волат сусьветнай літаратуры. Хаця, як я ўважаю, шмат у чым сьвет (сучасны сьвет) не дарос да Быкава. Але ў гэтым драма шмат якіх выдатных пісьменьнікаў. На паверхні бывае найбольш тандэт, пакуль ня прыдзе час, і не паглыне яго гісторыя. Застаецца — вялікае.

Быкаўская літаратура — гэта (як я яе ацэньваю) экзыстэнцыяльная сістэма вобразаў і экзыстэнцыяльныя прынцыпы вобразнага думаньня. Тым часам, калі пачнеш параўноўваць (скажам, з Сартрам), не ўдаючыся ў чужыя і навязаныя меркаваньні, то на фоне раптам рэзка і выразна заўважаеш вялікую дыстанцыю — глыбіню, прастасць і веліч Быкава, і тупіковую рацыянальнасьць Сартра.

Не хаваю — гэта ўражае. Нас прывучылі раней чужыя

“розназнаўцы” глядзець на Захад, як на ўсяго ўзор. І гэта перашкаджала часам заўважаць свае ўзоры.

Жан Поль Сартр, Альбэр Камю і г.д. ня сталі тым часам для нашай літаратуры ні ўзорамі, ні нават вялікімі цікавасьцямі (і дзякуй Богу), бо мы думаем, ацэньваем і ўспрымаем сьвет ня так, як яны. Ня толькі рацыянальна. Мы — іншыя. (Літаратура ж існуе ня толькі ў творах, але і ў чытачах.)

Тым часам Быкаў нам зразумелы, блізкі і цікавы. Мы адчуваем і ўспрымаем глыбокасьць ягонай літаратуры.

Мне здаецца, што там, дзе вялікія беларускія таленты выходзілі на скрыжаваньне Ўсходу і Захаду (гэта значыць, на той грунт, на якім абаснаваная беларуская мэнтальнасьць), там адбываўся плённы сінтэз, адлюстраваньне гармоніі ідэі і вобразу, асэнсаваньня — і духу. Беларуская літаратура здаровая. У ёй здаровае думаньне і здаровыя вобразы, падпарадкаваныя законам характава.

Там, дзе зьяўляецца хваравітасьць, надлом, інтэрас да нізкага і пачварнага (зацёмнены ўяўнай глыбокадумнасьцю), там зьнікае і эстэтыка. Адпаведна мастацтва (літаратура) перараджаецца ў дэманстрацыю паскудзтва. Ўзьдзеянне на чытача (гледача) адбываецца тады не па прынцыпах эстэтыкі, а па заканамернасьцях псіхалёгіі (псіхалягічнае ўзьдзеянне і псіхалягічнае адчуваньне), што і сталася з заходнім экзыстэнцыялізмам і з іншымі “ізмамі”, якія перарадзіліся ў дэманстрацыю абсурду. Абсурд апраўдваецца псэўдафілясофіяй нібыта абсурднасьці сьвету.

Заходняя літаратура і мастацтва ў цэлым (як зрэшты і ўся заходняя цывілізацыя) стаяць цяпер у духоўным тупіку. І справа ня ў тым, што мастацтва патанае ў звыродлівасьці, драбнаце і дрэні, справа ў тым, што на гэтым фоне там ужо не ўзьнікае нічога вялікага.

Быкаў узвышаўся над паверхняй гэтага перапоўненага мора, як сьветлы, вялікі акіянскі карабель, што прыплыў зь мінулага часу пад белымі ветразямі.

І вось ён адплыў у адкрыты акіян вечнасьці, апошні вялікі пісьменьнік Эўропы XX-га стагоддзя. Скончыўся цэлы пэрыяд у беларускай літаратуры. Што далей? Дзе наш адраджэнскі беларускі флёт? Дзе караблі пад нацыянальным сьцягам? Пэўна ж, рана яшчэ будаваць Каўчэг?

Пра гэтыя пытаньні мне не прыходзілася размаўляць з

Быкавым. Ды й нязручна было. Пра сябе Быкаў гаварыць не любіў. Але мы ня раз размаўлялі пра пэсымізм. У гаворцы пра будучыню, народ, Беларусь, грамадства, расейскі імперыялізм і г.д. Быкаў часта дэманстраваў гэтакі, як я называў, “правакацыйны пэсымізм”, бо тут жа ён чуў контр-аргументы. Будучы чалавекам мудрым, ён шмат бачыў, аналізаваў і разумеў, не выказваючыся. Я адчуваў, што ягоны пэсымізм — гэта з-за трывогі пра будучыню Беларусі. Ён жыў надзеяй і — баяўся яе страціць. Таму, нібы выпрабоўваў яе моц, маўляў, нічога добрага ня стане. Але хацеў, спадзяваўся, чакаў, што станеца добра.

Адзінае, пра што я яго прасіў, каб ён сваіх пэсымістычных дапушчэнняў не выказваў публічна. Тут — табу. Бо шмат хто верыць яму ў апошняй інстанцыі, аўтарытарна паважае яго асобу, прыслухаецца і чакае ягонага слова. Ягоныя пэсымістычныя развагі (нібыта пэсымістычныя), калі б яны былі публічна выказаныя, маглі б ня ўзьняць людзей (псіхалёгія адваротнага дзеяння), а дрэнна падзейнічаць на беларусаў, якіх і так хочуць загнаць у магілу.

Вялікі чалавек павінен падтрымліваць народ у цяжкую часіну сваім словам і духам.

Тым часам вялікі чалавек, аказваецца, не такі ўжо й свабодны. Ён абмежаваны сваёй вялікасцю, бо маральны абавязак перад іншымі вышэй за асабістую свабоду (а часам — і за асабістае жыццё).

* * *

Я пазнаёміўся з Васілём Уладзімеравічам Быкавым у траўні 1988 года. Гэта быў актыўны год у маім жыцці: Курапаты, Мартыралёг Беларусі, Народны Фронт. У траўні я зрабіў першыя археалагічныя раскопкі ў Курапатах, запісаў разам зь Яўгенам Шмыгалёвым сьведкаў расстрэлаў і, абагуліўшы матэрыял, выклаў яго ў вялікім артыкуле “Курапаты — дарога сьмерці”, які аднёс у газету “Літаратура і Мастацтва”. Нельга гэта было зрабіць раней і нельга пазьней. Быў самы час. Савецкі Саюз рыхтаваўся да 19-й партканфэрэнцыі КПСС, дзе Гарбачоў хацеў укараніць сваю новую палітыку “перабудовы”. Чакалі новага “нечага”, меркавалі, што ў Маскве “шахнуць” па “старых мэтадах”,

па “рэцыдывах бюракратызму”, асудзяць у чарговы раз сталінскія рэпрэсіі 30-х гадоў і г.д.

У такія перадзездаўскія пэрыяды, калі чакалі “вялікіх пераменаў” (невядома якіх), партыйная бюракратыя была паралізаваная. Баяліся праяўляць ініцыятыву і ўвогуле — нешта рабіць (каб не зрабіць “ня тое”), баяліся шуму, скандалу, канфліктаў і г.д. У гэты пэрыяд я і пастараўся прапанаваць артыкул рэдакцыі.

Матэр’ял прынялі добра, але параілі заручыцца ўступным словам Васіля Быкава, каб мець больш сілы для змаганьня. (Нагадаю, што кожны нумар ЛІМа праходзіў праз трайную цэнзуру — ЦК КПБ, Міністэрства культуры і Галоўліт.)

Я пазваніў Васілю Ўладзімеравічу, мы спаткаліся і пазнаёміліся. Гаварылі мала. Я коротка абмаляваў сітуацыю і выклаў сваю просьбу. Мне здалася, што Быкаў быў крыху насцьярожаны. “Апінію” ў афіцыйных колах я меў надобрую, мяне ўважалі за нацыяналіста і антысавецкага, з-за чаго савецкая ўлада пастаянна мяне ў чым-небудзь пераследвала. Быкаў моўчкі кідаў на мяне ўважлівыя позіркi і, відаць, хацеў зразумець, ці сур’ёзны я ёсьць чалавек, ці варта са мной займацца. Артыкул ён узяў і хутка напісаў вельмі добрую і прыхільную прадмову. Яна сыграла станоўчую ролю, выбівала ў партыйных цэнзурыстаў аргумент тыпу “да хто он такой” (гэта пра мяне), бо побач быў Быкаў.

З гэтага часу неяк так здарылася, што Быкаў заўсёды быў побач. Ці збоку, ці наводдаль, але заўсёды побач, назіраў за маім рухам. Я ніколі не злоўжываў ягонай прыхільнасьцяй.

Быкаў зрабіў рашучы крок да адраджэнскай палітыкі, аддаў ёй свой аўтарытэт і зрабіў выбар на карысьць вольнай, незалежнай Беларусі. Такі выбар, акрамя Васіля Быкава ды Рыгора Барадуліна (і, магчыма, яшчэ некалькіх асобаў), не прадэманстраваў ніхто з пісьменьнікаў іхняга старэйшага пакаленьня, бо так і засталіся адной нагой у савецкіх уяўленьнях.

А ўсё пачыналася з Курапатаў. 6 ліпеня 1988 года павінны былі пачацца эксгумацыйныя археалагічныя раскопкі ў Курапатах, прызначаныя Пракуратурай БССР у выніку ўзбуджэньня крымінальнай справы. Правільнае, але адначасна і здзіўляючае рашэньне. Бо камуністы і КДБ ведалі, хто расстраляны ў Курапатах, і тым ня менш, пагадзіліся на

эксгумацыю і археалагічныя раскопкі пад маім кіраўніцтвам. Значыць, падумаў я, стаўку зробіць на фальсіфікацыю і дэзінфармацыю, будуць спадзявацца на сілу КПСС і на сваю сістэму ўлады. (Потым, пасля раскопак і адкрыццяў, што былі зробленыя, я зразумеў, чаму КДБ і КПСС пагадзіліся на раскопкі. Яны былі ўпэўненыя, што раней, у 1940-х, яны добра замялі сьляды, і ў магілах ужо нічога няма.)

Мяне апанаваў азарт. Я адчуваў, што сатанінская ўлада тут пралічылася, яна прайграе, а мы выйграем. Бог нам дапаможа.

6 ліпеня нараніцы я прыехаў у Курапаты разам з калегамі-археалягамі на паўгадзіны раней. Там ужо былі Васіль Быкаў, Алесь Адамовіч і мноства людзей, гэбістаў, журналістаў. Усе былі ўзбуджаныя. Адамовіч адразу прыцягнуў да мяне нейкую маскоўскую тэлегрупу, і мне пачалі задаваць пытаньні. Потым Васіль Быкаў адвёў мяне ўбок і завёў гаворку пра тое, што можа здарыцца, пра тое, што трэба, каб усе ведалі, што робіцца, што трэба ўсё правільна паставіць і г.д. Быкаў гаварыў нязвыкла энэргічна, і я зразумеў, што ён унутрана хвалюецца.

— Васіль Уладзімеравіч, — сказаў я, — ім канец. Яны думаюць закапаць мяне і ня ведаюць, што ўжо сваімі рукамі выкапалі сабе гроб — ім магіла. Даказаць адваротнае ў іх ня хопіць сьліны, а мазгоў яны й так ня маюць. — Я гаварыў рашуча і лапідарна, каб ня доўжыць быкаўскія сумненні. — Ужо сёньня ў іх настрой пагоршыцца, вось пабачыце.

— Тое, што вы ім дакажаце, я не сумняваюся, — кажа Быкаў. — Але ўлічыце, што яны будуць казаць адваротнае, а ў іх — сіла і магчымасьці.

— Я думаю гэтаксама, — кажу я, — што трэба задзейнічаць у інфармацыі пабольш людзей. Каб усюды ўсё ведалі. Тады хай хлусяць.

Падышоў якраз Адамовіч і падтрымаў.

— Цяпер ня той час, — кажа, — я буду гаварыць з Кароцічам*. Галоўнае — не маўчаць.

Пачалі раскопкі адразу ў трох месцах, і неўзабаве Быкаў з Адамовічам ад'ехалі. Усе абступілі якраз мой раскоп: пракурор БССР Тарнаўскі, ягоняя намесьнікі, гэбісты, цэкісты, "народный художник СССР" Міхаіл Савіцкі і іншыя.

Карціна была мне знаёмая па першых раскопках.

* Рэдактар маскоўскага часопіса "Огонек"

Выкапалі амаль паўтара мэтра — чысты пясочак*.

Трэба было бачыць, як ажывілася публіка. Тарнаўскі стаяў тылам да раскопа “руку ў бруку” і голасна размаўляў з “народным художніком”, весела сьмяяўся, выраз твару ў яго быў гульлівы, у вачах — іскры радасьці. “Го-го-го-го-го” — чуўся калектыўны гоман вакол магілы.

Капаем глыбей, і неўзабаве паказаўся ніжні пласт трупаў, прастрэленыя чарапы. Знайшлі 10 куляў і гільзы ад савецкага нагана, мыльніцы, зубныя шчоткі (“Арт. Щеткогреб”), грабенчыкі з надпісам “НКЛП — БССР”, савецкія манеты 1931-1935 гг., мноства гумовых галёшаў (фабрыкі “Красный Богатырь”, “Красный Треугольник”, “Резинтрест”), шмат сялянскіх самаробных гумовых бахілаў і г.д. (“Дзякуй Сталіну-грузіну, што абуў нас у рэзіну”, — сьпявалі да вайны цішком у народзе.)

Вакол раскопа ўсталявалася мёртвая цішыня. Трэба было бачыць цяпер твары “таварышаў”, якія толькі што гагаталі, як гусі. Яны раптам сталі сумныя, абліччы выцягнутыя, поўныя фальшывай скрухі, як на пахаванні высокага начальства (хтосьці, здаецца, нават уздыхнуў).

Неўзабаве ўсіх іх як ветрам здымула. Засталіся адны археолягі, сьледчыя з пракуратуры, МУС ды грамадзкія панятыя. І толькі “народны художнік” хадзіў наўкола, цікавіўся, задаваў пытаньні, браў у рукі то гільзы, то кулі, філясофстваваў, стараўся “войти в глубь вопроса”.

Вечарам я патэлефанаваў Быкаву, і мы доўга размаўлялі пра перажыты дзень. Быкаў добра разумеў важнасьць усёй гэтай справы і небясьпеку, што крыеца ў той цёмнай бязьлітаснай сіле, якую зачapіла адкрыцьцё Курапатаў.

* * *

Найважнейшымі, аднак, былі дачыненні Быкава з Фронтам. Менавіта гэта, як мне здаецца, вызначыла далей ягоны шлях і ягоную творчасць, і нават — ягоны лёс.

У верасьні 1988 года пачалася праца над стварэньнем мэмарыяльнай арганізацыі па пытаньнях сталінскіх рэпрэ-

* У час археалагічных раскопак было выяўлена і даказана, што не пазьней канца 1940-х гадоў косьці з магілаў былі кімсьці неахайна выкапаныя, магілы потым засыпаныя. У магілах засталіся толькі ніжнія пласты трупаў (касьцякоў) на глыбіні 170-220 сантымэтраў і часам — косьці па баках з глыбіні ад 50-ці сантымэтраў.

сіяў “Камітэт — 58” (потым найменаваны як “Мартыралёг Беларусі”). У гэты ж час у паветры насілася ідэя Народнага Фронту. Трэба было дзейнічаць вельмі асьцярожна, каб не сапсаваць справу і не дапусьціць да яго арганізацыі камуністаў, КДБ і дурняў (якія часта бываюць вельмі актыўнымі).

Напачатку размова была з Міхасём Дубянецкім, якога я вельмі паважаў і шанаваў за беларускасьць, дабрыню і сумленнасьць. Разам з Дубянецкім мы мелі гаворку з Быкавым. Мы думалі напачатку, што трэба ствараць Фронт адкрыта, гэта значыць — аб’явіць пра ідэю і намеры, сабраць энтузіястаў з усёй Беларусі і выбраць Аргкамітэт. Пры такой схеме (цалкам тады нежыццёвай, дарэчы) патрэбна была аўтарытэтная асоба, вядомае імя, пад якое раўнялася б ідэя. Мы прапанавалі гэтую ролю Васілю Быкаву. Быкаў ухваліў намеры, але аддаць сваё імя пад стварэньне Фронту адмовіўся. (І сапраўды, як цяпер падумаю, лёс ягоны тады быў бы яшчэ цяжэйшым.)

Тады ўзьнік іншы плян, пра які спачатку ведаў толькі я, потым Дубянецкі, і ў апошні дзень — Быкаў. Меркавалася адным выстралам застрэліць двух зайцаў: 19 кастрычніка 1988 года на Ўстаноўчай канфэрэнцыі Мартыралёга Беларусі стварыць адначасна і Аргкамітэт Беларускага Народнага Фронту. Быў складзены сьпіс Аргкамітэту, які меркавалі паставіць на галасаваньне. Перад самым адкрыцьцём канфэрэнцыі, якая сабралася ў Доме кіно (Чырвоны касцёл) я папярэдзіў дырэктара Дома кіно, старшыню Саюза кінэматаграфістаў БССР Вячаслава Нікіфарава, што будзем ствараць Фронт і каб ён сказаў пра гэта чыноўніку з ЦК КПБ Бузуку, якога прыслалі для нагляду.

Тут зазначу, што кіраўніцтва беларускага ЦК КПБ паабяцала Маскве, што ў Беларусі яны Фронту не дапусьцяць, і гэтае “недапушчэньне” было для іх пытаньнем страху і прэстыжу. Нікіфараў пайнфармаваў Бузук.

І вось падыходзіць да мяне Васіль Уладзімеравіч і кажа, што мяне кліча ў кабінет Нікіфарава цэкіст Бузук. Я тут жа пайшоў, бо заля ўжо гудзела ад нецярпеньня. Быкаў, аднак, ідучы побач, даводзіў, каб я быў спакойны і не пароў гарачкі. Быкаў зайшоў у кабінет разам са мной дзеля падтрымкі (быў яшчэ Нікіфараў).

Спачатку я сапраўды быў спакойны, але потым, выслухаўшы некалькі строгіх патрабаваньняў цэкіста, выказаных пра-

курорскім тонам, мне прышлося абысціся зь ім не зусім ветліва і пакінуць у кабінете.

Нічога яны (цэкісты) ўжо зрабіць не маглі. Позна. Заля віравала.

Сьледам за намі ў залю увайшоў Бузук, які, відаць, ашалеў ад страху, толькі ўявіўшы, што пасыпецца ягоная кар’ера. Ён літаральна кідаўся на выступоўцаў, на мікрафон, і не даваў гаварыць. Гэта цягнулася доўгі час. Бузук выслужваўся перад начальствам, як умеў, лез, як аса, не даваў весыці сход. (Такой бюракратыяй амбразуры б затыкаць!) Мы зразумелі, што ён імкнецца справакаваць выпадак, каб яго вывелі пад рукі, і потым сімуляваць, што было “рукапрыкладства”, ды выклікаць міліцыю і сарваць сход. Таму мы сядзелі моўчкі і назіралі.

Заля аж разрывалася ад крыкаў і абурэння. Найбольш нястрыманыя патрабавалі цэкіста выставіць.

(Я ўжо ня раз пісаў пра гэты эпізод, таму крыху паўтаруся.) Сітуацыя набывала скандальнае адценьне. Сход вёў далікатны і інтэлігентны Дубянецкі. Мне, улічваючы ўсю маю наперад запланаваную ролю, рэзка выступаць у гэтым выпадку было нельга. Быкаў сядзеў, змрочны, як хмара.

Колькі я раней назіраў за Быкавым, ён нават у вельмі вострых дачыненнях у час грамадзкіх сутыкненняў, спрэчак ды канфліктаў маўчаў, як камень. Пазыцыю меў, але ніколі не кідаўся ў пятушыную бойку.

І тут раптам ня вытрымаў Быкаў. Ён устаў у гневе, хутка і рашуча. Выгляд ягоны быў пагрозлівы. (У мяне мільганула нават бязглуздая думка, што ён зараз пагоніць Бузука.) Але Быкаў рэзка крутнуў да сябе мікрафон з-пад роту цэкіста і сказаў тое, што трэба, у поўнай цішыні, якая запанавала пры ягоным выступе.

Пасьля кароткага і моцнага выступу Быкава Бузук неяк зьвяў і неўзабаве здаўся.

Назаўтра лямант быў “великий”. Камуністычныя газеты напісалі (цытую па памяці), як “холёные молодчики от неформалов” схапілі “товарища Бузука” і, “заломив руки”, “по-тащили”, а бедны Бузук, “ничего не понимая”, “от неожиданности” толькі паўтараў: “Как же это, ребята, а?”

* * *

Васіль Быкаў жыву ў Менску на вуліцы Танкавай у новым

чырвоным доме. У гэтым доме мне прыходзілася бываць даволі часта, бо акурат у тым пад'ездзе, дзе Быкаў, знаходзілася мастацкая майстэрня Яўгена Куліка — асноўнага аўтара выявы Беларускага Дзяржаўнага гэрбу Пагоня Рэспублікі Беларусь. Таму і па справе падрыхтоўкі эталона гэрбу (паколькі я курыраваў гэтую справу ад Апазыцыі БНФ у Вярхоўным Савеце), і таму, што я здаўна ведаў Яўгена, я там бываў і часам заходзіў да Быкава па розных пытаннях (папярэдне дамовіўшыся з ім).

Кватэра Быкава вельмі сыціплая, тыповы савецкі стандарт. Але і Быкаў быў чалавекам сыціплым, не патрабаваў ніякай раскошы, акрамя чысьціні, парадку, спакою і самага неабходнага. Гэта ў яго і было. Невялікі пакой (12-14 кв.м.) з адным вакном і выхадам на балькон служыў яму кабінетам. Тут былі самыя неабходныя кнігі, стол, за шклом палічак — фатаграфіі сяброў, пісьменьнікаў ды паэтаў. Тут ён пісаў.

Некалькі разоў мы (ягоня сябры па БНФ) бывалі ў Быкава на Дзень народзінаў. Запомніўся сонечны летні 19-ты дзень чэрвеня, калі мы гасьцявалі ў Быкава цэлай кампаніяй, у якой былі Рыгор Барадулін і сьветлай памяці фронтаўскі фотарэпарцёр Уладзімер Кармілкін.

Там, дзе Рыгор, там жарты, сьмех, анекдоты, вершаваныя экспромты і добрая вясёлая размова. Мне заўсёды было вельмі радасна назіраць, калі зьбіраліся ў нязмушаных абставінах Васіль Быкаў і Рыгор Барадулін. Такое ўражаньне, што ў хаце рабілася цёпла і сьветла, гэтак ім абодвум прыемна было адзін з адным гаварыць, разам быць, а зь імі — ўсім астатнім.

Такімі былі ня толькі мае ўражаньні. Памятаю, зімой 1994 года Васіль Быкаў, Рыгор Барадулін і яшчэ пару асобаў з Народнага Фронту паехалі ў Гомель на спатканьні з грамадзкасьцю. Ехалі мікрааўтобусам. Агульная размова, потым песьні, маўчанка, ізноў размовы між сабой. Быкаў з Барадуліным сядзелі разам і гаварылі, раз параз сьмеючыся, ківалі галовамі і пагаджаліся адзін з адным. (Я ня бачыў увогуле, каб яны калі-небудзь аб нечым спрачаліся.) Ім проста радасна было гаварыць, падтрымліваць адзін аднаго: “Ну, пэ-эўня, ну, та-ак, — цягнуў Быкаў, — ну, кане-е-ешне”.

“Так-так, ага-ага, але-але”, — пагаджаўся Барадулін, хуценька, як дзяцел стукаў. А ў гэты час наш моцны фронтавец Юзیک Такушэвіч (які вёў той мікрааўтобус) і кажа мне

ціхенька: “От люблю, зірніце: добра паглядзець, як на-шыя разумныя дзяды гавораць”.

Быкаў, калі быў у вялікай добрасьці, казаў: “Рыгорка”, “даражэнькі”, “братка”. А Барадулін, як больш рухавы і імпульсіўны: “Васілёк, браце, дарагі, люблю цябе, люблю, васілёк ты наш”, — і абымаў за плечы, і радваўся, як хлапчук.

Тут дарэчы сказаць, што Рыгор Барадулін вельмі прызны і сардэчны чалавек для сяброўства, але найбольшую сардэчнасьць і любоў ён мае да сваёй маці і да яе памяці. Гэтаму я быў сьведкам, калі маці Барадуліна яшчэ жыла. У яго да яе выяўлялася тады такая сыноўская пяшчота і ласка, такое абагаўленьне і павага, якую мне рэдка ўдавалася ў іншых бацьчыц, хаця ў традыцыі сьведамасьці беларусаў існуе культ маці. Беларусы адносяцца да маці зь вялікай пашанай. Вобраз Рыгоравай маці і любоў да яе адлюстраваны ў ягонай творчасьці. Яна для яго і мама, і Матка Боска. Гэта асаблівая аўра ў асобе Рыгора Барадуліна.

У дзень пахаваньня Быкава, калі я прачытаў у Сеціве словы Барадуліна аб вялікім ягоным жалі і ўзрушэньні, і душэўнай балеснасьці ўсёй ягонай істоты ад сьмерці Быкава, і што гэтую балючасьць ён можа параўнаць хіба што з жалем ад сьмерці маці, мне тады зашчымела сэрца, бо я ведаў, пра што размова. І тады ў мяне склалася траціна, тры радкі, якія я запісаў на паперы:

*І Васільковы жаль
ты мераеш матуляй.
Твой найвышэйшы ідэал
Над Беларусйяй
вечна сьвеціць.*

У Гомлі, асабліва ва ўнівэрсітэце, на Быкава і Барадуліна прышлі тлумы людзей, моладзі, ні праціснуща, ні дыхнуць. Слухалі заварожана.

Назад з Гомлі мы вярталіся ноччу. Стаяў сьветлы зімовы змрок, калі месяц за шэрымі хмарамі, і сьветлаватае неба адбіваецца на бялуткім сьвежым сьнезе, і цішыня, як бывае толькі на Беларусі. Сярод соннага сасновага лесу мы зьехалі на бочную лясную дарожку, выехалі на белую паляну і спыніліся павячэраць. Галіна Палачаніна разгарнула абрусы і ручнікі беларускія, і зьявіліся на іх хлеб, і рыба, і кілбасы,

і шынка, і сыр да гарбаты, і добрае віно. Мы павячэралі, размаўляючы і Галю хвалячы.

Неўзабаве ад'ехалі. Гудзела печка ў салёне, і гаварылі ўсе. А тая палянка і сёння стаіць мне ў ваччу.

У 1996 годзе, вясной, калі я ўжо быў ад'ехаўшы за мяжу, Быкаў склаў Галіне Палачанінай (значыцца, маёй жонцы) “дэдыкацыю” на шостым томе сваіх твораў наступнага зместу: “Мілай Галіне Фёдараўне, высакароднай пакутніцы за Беларушчыну. Са спадзяваннем на лепшую (шчаслівую!) долю. Ад аўтара-бэнэфаўца Васіля Быкава. 24 красавіка 1996 года”.

У гэтым надпісе ўвесь чалавек Быкаў: сьціплы, моцны, упэўнены і зразумелы. Увогуле, крыху прадоўжу гэтую размову, бо тут ёсць адзнакі лёсу, а лёс трэба шанаваць.

У 1982 годзе маладая супрацоўніца Менскага Навукова-дасьледчага інстытуту педагогікі Галіна Палачаніна скончыла аспірантуру і атрымала заданьне зрабіць дыдактычны і наглядны матэрыял (дыяфільм, слайды, фота) аб жыцьці і творчасці Васіля Быкава. “Спачуваем табе, — казалі калегі. — Цяжка будзе што-небудзь зрабіць.” У Інстытуце ведалі, што Быкаў ня любіць гаварыць шмат пра сябе, пра сваю асобу, пазьбягае залішняй цікаўнасьці. Гэта мелі на ўвазе супрацоўнікі НДІ, калі гаварылі пра “цяжкасьці”.

Справа была аднак у іншым. Быкаў тонка разьбіраўся ў людзях і не раскрываўся перад асобамі абыякавымі і чужымі па духу. Пагаварыўшы коратка з Галінай, Васіль Уладзімеравіч пагадзіўся яе прыняць, і неўзабаве, моцна хваляючыся, яна сядзела ў творчым пакоі Быкава на Танкавай і праглядала фатаграфіі.

Да яе здзіўленьня вялікі пісьменьнік аказаўся надзвычай простым і сардэчным чалавекам. Ён выклаў ёй усе фатаграфіі, сямейныя альбомы, здымкі, якія ня кожнаму і паказваць можна, шмат што раскажаў, а потым, калі Галіна адабрала патрэбнае (цэлы стос), кажа: “Та-ак. Ну што. Ведаецца, бярыце гэта ўсё з сабой, а потым вернеце”.

Галіна была ўражаная гэтакім даверам і павагай да яе. Гэта ж арыгіналы, рэдкія фота, адзінкавыя экзэмпляры. Яна ішла па вуліцы і прыціскала здымкі Быкава да грудзей. І калі б хто тут напаў і сказаў: “Аддай, а то сьмерць!”, — то і памерла б, але не аддала б.

Нашыя думкі пра чалавечую сутнасць Быкава сходзяцца. Галоўныя рысы Васіля Ўладзімеравіча — сьціпласць і высакародства. Гэта асабліва разумеў той, хто ўмеў чытаць (бачыць) тонкія колеры. Галіна цяпер з сорамам успамінае свае (як яна лічыць) глупствы, якія яна на маладосці казала перад Васілём Уладзімеравічам. Візіт па фатаграфіі быў у лістападзе, ішоў дождж, была слата, мокрая чорныя дрэвы за вакном. “Ну якая ж гэта “унылая пора, очей очарованье”, як пісаў Пушкін, — характарызуе надвор’е былая студэнтка-пяцёрачніца, — адна шэрасць ды імжа”.

Быкаў паглядзеў у вакно і кажа гэтак спакойна і сур’ёзна, думачы: “Я мяркую, што тады, калі ён пісаў, выглядала інакш”. І ні ценю іроніі, ні ценю схаванай паблажлівасці старэйшага, разумнейшага і г.д.

Я, грэшны, паставіў сябе на месца Быкава і шчыра прызнаюся, што я, відаць, хоць бы і ўстрымаўся ад іроніі, але ўсё ж бы мог усміхнуцца, і гэтага было б дастаткова, каб выглядаць банальна і ў хрысціянскім сэнсе нядобра.

Быкаў, будучы потым у Народным Фронце сябрам Сойму, вельмі паважаў Галіну і надзвычай цёпла і сардэчна ставіўся да яе. Калі мы з Галінай пажаніліся, ён падышоў да мяне на Сойме БНФ, твар ягоны сьвяціўся радасцю, ён шырока ўсміхаўся, вочы напоўненыя гэтакай дабрынёй: “Як я рады, віншую, як я рады, Зяноне Станіслававічу, як гэта добра, дай Божа шчасся і радасці вам абодвум”.

Неўзабаве ў кінатэатры “Зьмена” была прэм’ера фільма В. Панамарова па быкаўскім творы “На Чорных лядах”. Васілю Быкаву паднеслі велізарны букет раскошных чырвоных ружаў. Быкаў падыходзіць да Галіны і, усміхаючыся ласкава, на ўвесь твар, кажа, як ён шчаслівы павіншаваць яе са шлюбам і перадаць гэты букет...

У 1994 годзе мы збіраліся сьвяткаваць 70-гадовы юбілей Быкава. Былі розныя прапановы, у тым ліку і афіцыйныя. Але Быкаў (які пазьбягаў юбілеяў) сказаў, што ён пагодзіцца адзначыць урачыстасць толькі ў сядзібе БНФ. І я разумеў, чаму. Усё адпаведна. Ён цаніў сяброўства, шчырасць і цяпло. Афіцыезу Быкаў ужо нагледзеўся, хвалебных словаў зверху (пасля якіх чакай паскудства) наслухаўся. У Фронце ён адчуваў сябе, як у вялікай дружнай сям’і, як у агульнай сябрыне. Тут яго глыбока паважалі і шчыра любілі, шанавалі,

як дзеці дарагога бацьку.

Увогуле, мы вельмі аберагалі Быкава і сьцераглі яго ад цяжкасьцяў палітыкі, ад правакатараў, ад зьняваг, ад бязглуздых людзей. Мы ніколі не забываліся, што ён вялікі пісьменьнік. Мы бераглі ягоны аўтарытэт. Нам дастаткова было, што ён побач.

Ягонае 70-годдзе адбылося ў Фронце як радаснае свята, з выступамі, ганараваньнем і падарункамі, з гумарам і жартамі, танцамі і сьпевамі, з добрым пачастункам і ўспамінамі. Гэта (як звычайна тады ў сядзібе БНФ) было свята дружных сяброў, дзе ніколі не было п'яных, незадаволеных ці невясёлых. І Васіль Уладзімеравіч быў тады з усімі намі радасны, нязмусшаны і ўрачысты.

Гледзечы тады на ўсіх і на гэта ўсё, я думаў: “Вось яна, сфэра ўсёпранікаючага дабра. Вось яны, нашыя, свае адносіны і нашыя беларускія дачыненьні. Вось яна, новая будучая Беларусь, выходзіць зь нізінаў, з забыцьця, на шырокі беларускі шлях”. А было гэта 19-га чэрвеня 1994 года, ужо на парозе прышлай антыбеларускай улады.

* * *

У канцы сакавіка 1996 года, пасля магутнай антыінтэграцыйнай дэманстрацыі, арганізаванай Фронтам, якая папсавала Маскве лёгкі шлях да інкарпарацыі Беларусі, мне прышлося разам з Сяргеем Навумчыкам тэрмінова выехаць за мяжу на неакрэсьлены час (Украіна, Чэхія, Польшча). Праз месяц я без папярэджаньня вярнуўся на Чарнобыльскі Шлях. КДБ плянавала схапіць мяне ў Менску (таму ўдалося пераехаць мяжу). У Менску цудам пашанцавала выскачыць з усіх пастак. Але толькі праз два тыдні туляння я змог зноў вярнуцца ў Польшчу праз Украіну. Летам мяне і Сяргея Навумчыка запрасілі ў ЗША, і там стала вядома, што небяспечна ўжо было вяртацца нават у Варшаву. Доўга вагацца не выпадала, і, пасля кансультацыяў зь беларускай дыяспарай, было прынята рашэньне прасіць палітычны азыль у Амэрыцы.

Справа гэтая была ў беларускай палітыцы новая, а рашэньне для ўсіх нечаканым. Пачаўся інфармацыйны вэрхал. Непрыяцелі і агентура сьпешна кляпалі розныя свае вэрсіі, стараючыся ўбрыкнуць. Было шмат тэлефонных інтэрэсантаў і размоваў. У гэтым часе я патэлефанаваў Васілю Ўла-

дзімеравічу, коратка расказаў пра становішча ды сутнасьць справы. Голас Быкава быў прыхільны. Ён задаў некалькі пытанняў, а потым і кажа: “А ці маеце вы з Сяргеем (Навумчыкам) за што жыць, ці ёсьць грошы?”

За ўсе гэтыя суматошныя дні і месяцы з усіх цікаўнікаў і сяброў Быкаў быў першым і адзіным, хто задаў такое, бадай што, найважнейшае пытаньне на палітычнай эміграцыі. Астатніх цікавіла больш палітыка ды сэнсацыя.

Наўрад ці думаў ён тады, што неўзабаве і яму прыдзецца паспытаць доўгай чужыны. Праўда, становішча ў яго было іншым, бо ён мог у любы час свабодна прыехаць на Беларусь. Але ўсё ж па тых гаворках, якія мы вялі па тэлефоне, калі ён быў у Гэльсінках, і асабліва ў Нямеччыне, я зразумеў, што яму шмат што адчынілася за мяжой.

Палітыкам, якія не жылі ў азылі і не працягвалі змаганьне ў палітычным уцякацтве, бяссэнсавая нешта расказваць, і тым больш — тлумачыць. Ім гэта зразумець цяжка. Гэта трэба перажыць самому, каб трызьніць пылам Бацькаўшчыны. І шмат што трэба было паспытаць яшчэ, чаго не адкінеш, не пераможаш і ад чаго не ўцячэш. Але Быкаў пільнавакі, шмат што разгледзеў, адчуў і востра перажыў.

Пасьля майго ад’езду, і асабліва пасьля лістападаўскага перавароту на Беларусі (1996 г.), пачалася апэрацыя па разбурэньні БНФ. Рабілася гэта дастаткова прафэсійна, і людзям без палітычнага вопыту было цяжка арыентавацца, што адбываецца. Я Быкаву шмат што расказваў па тэлефоне, асьцерагаючыся, каб яго не ўцягнулі ў якія-небудзь “заявы” ды “звароты”. (А яго ўцягнулі-такі ў падпісаньне Хартыі-97, дасканалы выраблены на той час міжнародны праект спецслужбаў.) Я адразу папярэджаў Быкава пра будучае выкарыстаньне ў сувязі з гэтым асобы былога лукашэнкаўскага прэм’ер-міністра М. Чыгіра (пра якога на той час ужо ніхто не ўспамінаў) і пра тое, у чым сутнасьць будзе ягонай ролі. Удалося нават у 1998 г. пра гэта трохі надрукаваць у так званым “афіцыйна-незалежным” друку, што, як звычайна, выклікала зубашчэрства агентуры ад палітыкі і ёрніцтва розных пісак (якія заўсёды нічога “не разумеюць”, калі падыме хто заслону чарговай маскоўскай афёры).

Праз год-паўтара, у 1999-м, калі пачаўся “Праект Чыгір” (так званыя “альтэрнатыўныя выбары прэзыдэнта”),

неверагоднымі высілкамі мы здолелі заваліць гэтую “апэрацыю” і ўратаваць Фронт ад зьнішчэння, але БНФ раскалолі. Гэтага пазьбегнуць не ўдалося. Антынацыянальныя сілы (асабліва ў так званым “незалежным” друку) паднялі моцны прапагандысцкі шум. Дарога для антыбеларускіх (антыадраджэнскіх) групавак на першыя пазыцыі беларускай апазыцыйнай палітыкі была адчынена.

Буду шчырым, Васілю Быкаву ў гэтым клубку і “тэхналёгіях” было разабрацца цяжка. Асабліва, калі раскалолі Фронт, і людзі, якія напачатку былі разам і стваралі вобраз нацыянальнага адраджэнцага адзінства, апынуліся ў розных канцах палітычнай лінейкі.

Для мяне было зразумела, што Быкаў ад фронтаўскай палітыкі адыйдзе. Ён ня мог прыняць нейкі адзін бок, зрабіць гэтым самым сваё імя аб’ектам маніпуляцыяў і спрыяць расхістаньню канфліктаў.

Тым часам мне здавалася бясплённым і непатрэбным пра гэта зь ім гаварыць, ён сам павінен быў зрабіць высновы. Акрамя таго, раскол Фронту фармальна пазбавіў мяне становішча аб’яднаўчай фігуры БНФ, і не было сэнсу абапірацца на свой аўтарытэт (які, да слова, вось ужо 10 гадоў усімі спосабамі абплёўвалі ворагі беларушчыны).

Быкаў у гэтым становішчы павінен быў накіравана адыйсці ад Фронта, сам прыняць рашэньне і сам зрабіць ацэнкі.

У гэтай справе я, прадбачачы паводзіны, як кажуць, даверыўся часу і лёгіцы цячэння падзеяў. На прапановы калег-фронтаўцаў пагаварыць з Быкавым адмоўчаўся і з Быкавым не гаварыў.

Так цягнулася доўгі час. Я віншаваў Быкава з Нараджэньнем Хрыстовым ды з Новым годам, паслаў яму сваю кніжку “Глёрыя Патрыя” і маўчаў. Мне і ў галаву не прыходзіла, што Быкаў мог перажываць маё маўчаньне. Я проста, відаць, недаацэньваў ягоныя шчырыя адносіны да мяне. Але ён знайшоў спосаб парушыць маё адасабленьне.

У пачатку сакавіка 2000-га года Васіль Быкаў прыслаў паштоўку Галіне з нагоды дня яе народзінаў.

“Мілая Галя, сардэчна віншую Вас з Днём нараджэння і шчыра жадаю добрага здароўя і шчасця на чужыне, але з роднымі сваімі людзьмі. Цяжкая то справа, па сабе ведаю, але што зробіш — мусіш! Хаця яно, як паглядзець, і бес-

прасьветна, але гісторыя — надта вяртлявая кабета і ніколі ня робіць так, як розныя мудрыя прадбачаць. У яе свая па-радаксальная лёгіка. Хіба чакаць часам даводзіцца доўга. Іншым можна і не дачакацца. Але маладыя маюць спадзеў, і дай ім Божа!

Мы тут з І.М. другі месяц у Нямецчыне, жывём увагуле добра (сытна, цёпла), ну а правы, статус?.. Ніякага статусу і ніякіх правоў. Што будзе далей — таксама невыразна.

Вельмі жадаю Вам добрага ў жыцці. Вашай дачушцы — таксама. З. С. — маё шчырае вітаньне. Нягледзячы на ўсё, што адбылося, маё стаўленьне да яго, як і 10 год таму. Я яго вельмі паважаю і люблю.

Абдымаю вас, даражэнькія. Васіль Б.”

Я быў у гэты час у Нью-Ёрку. Перад самым сьвятам Сакавіка я прыляцеў у Варшаву і ў гэты ж дзень ноччу ад’ехаў у Прагу на сьвяткаваньне, так і не прачытаўшы паштоўку. У Прагу акурат прыязджалі Івонка Сурвіла і Васіль Быкаў. Там мы ўсе і спаткаліся.

Дзень Незалежнасьці адзначылі вельмі хораша і ўрачыста. Быкаў выступаў з дакладам, потым меў спатканьні з чэскім кіраўніцтвам, мы перагаворваліся пра тое ды гэтае, групай заходзілі да яго ў гатэль, крыху шпацыравалі, размаўляючы, па старой Празе. Так яно ўсё і адбывалася — прыстойна і спакойна.

Перад ад’ездам ён энэргічна падышоў да мяне (гэта было на радыё) і ў прысутнасьці Сяргея Навумчыка рашуча і гучна сказаў: “Зянон Станіслававіч, я хачу, каб вы ведалі і ня мелі ніякіх няпэўных думак. Я цаню ўсё, што вы рабілі і робіце цяпер. Я вас падтрымліваў і буду падтрымліваць. Я бачу, што адбываецца. Ніколі нічога супраць вас ня будзе мною сказана. Я хачу, каб вы гэта ведалі”.

Я, здаецца, нічога яму не адказаў. Я чакаў, што ён павінен быў высветліць сваю пазыцыю і, калі гэта здарылася, крыху разгубіўся. У гэты момант я адчуваў у ім салдата, сілу прыкрыцьця. Вось нешта робіцца, і ўпоперак гучыць суцэльны крык, напад, псіхічная атака. Азірнешся — і за плячыма наводдаль — маўклівая постаць Быкава. Ён ёсьць. Ён узіраўся. Ён заўсёды недзе быў (нібы анёл-ахоўнік у гэтым сьвеце), каб падаць руку.

Быкаў адмовіўся ад усіх прапановаў з розных бакоў удзельнічаць у руху і кіраўніцтве БНФ. Ён, відаць, моцна перажываў, што вымушаны так зрабіць. Бо калі я, счакаўшы спорны кавалак часу, патэлефанаваў яму і сказаў, што ён вельмі правільна і разумна зрабіў, што так і трэба на яго месцы, што я яго падтрымліваю і вельмі рады, што ён разумее становішча, — ён усклікнуў гэтак непасрэдна і радасна: “Праўда, дык вы падтрымліваеце? Ну-у, то дзя-акуй тады, — сьпеўна пачаў зацягваць словы ўзрушаны Быкаў, — ну то до-обра яно”.

У канцы года Васіль Уладзімеравіч прыслаў нам цёплае віншаваньне на сьвяты, дзе напісаў: “Дарагая Галя і Зянон, прыміце мае шчырыя віншаваньні з нагоды сьвята Калядаў, а таксама — Новагоддзя, новастагоддзя, новага тысячагоддзя ад народзінаў Ісуса Хрыста. Будзем спадзявацца, што зьбег гэтых магутных сілаў паслужыць, нарэшце, справам Беларусі нашай любай і адзінай. Усьцешаны кнігай Зянона і той добрасьцю, якую сказалі пра яе (і яго) “Свабода”, Уладзя і Рыгор. Шчасьця вам — на чужыне і ў сьвеце! Жыве Беларусь! Абдымаю — Васіль Быкаў.”

Неўзабаве Васіль Уладзімеравіч пераехаў у Франкфурт на Майне і паведаміў нам пра гэта ў лісьце ад 2 сакавіка 2001 г. Ліст гэтакі характэрна быкаўскі. Цытую са скарачэньнямі: “Шаноўны спадар Зянон, шаноўная спадарыня Галя! Найперш віншую вас абодвух з наступам вясны, з тым, што Бог даў перажыць зіму. У нас тут, у Нямеччыне, дык ужо зелянеюць на кустах пупышкі. Можа, дажывем і да лецечка...

Я перабраўся яшчэ далей на захад, і цяпер жыву ў Франкфурце на Майне. (...) Працую, пішу і, ведама ж, трываю боль за нашу Радзіму, якая... Але самі ведаеце, якая... Учора прачытаў гнюсны артыкул А. Фядуты пра беларускую апазыцыю і З. Пазьняка (“Московские новости”, №9) і падумаў: а ці трэба зноў Зянону лезьці ў тое выбарчае балота? Яны ж цяпер проста заб’юць. Гэта ж не Ўкраіна, дзе ўвесь сьвет падняўся супраць Кучмы. (...) Калі што, пішыце, званіце. (...) Шчасьця вам, здароўя і посьпеху! Абдымаю — Васіль Быкаў. “

Так яно ўсё і трывала апошнім часам. Я рэгулярна пашлаў Быкаву “Беларускія Ведамасьці”, потым сваю кніжку “Новае стагоддзе” (яму спадабаўся там “Тэлевізар”, пра што ён мне яшчэ раней казаў, прачытаўшы ў “Народнай Волі”).

Потым мы слухалі па радыё ягоныя выдатныя ўспаміны.

У нашых сяброў успаміны Быкава выклікалі часам перажываньні і шкадаваньні, калі гаворка ішла пра Фронт, маўляў, і гэта забыўся, і тут наблытана, і тое было не тады і г.д. Я цярпліва тлумачыў, што ўспаміны адной асобы ня могуць цалкам супадаць з успамінамі іншых асобаў, асабліва ў дэталях, бо кожны піша пра тое, што ён ведае і бачыў. Эвангелісты вунь пісалі пра адно і тое ж, а колькі супярэчнасьцяў. Але гэтыя супярэчнасьці якраз і пацвярджаюць праўду. Галоўнае — сэнс і зьмест напісанага.

Тым ня менш, праслухаўшы ўспаміны, я напісаў Быкаву ліст, у якім разважаў пра значэньне і выкарыстаньне тэрміналёгіі. Калі глянуць у корань, то я проста не хацеў, каб пішучая агентура ператузвала і выкарыстоўвала супраць мяне напісанае Быкавым (што яна ўвесь час імкнулася рабіць). Сутыкнуць мяне з Васілём Быкавым — была брыльянтавая мара гэбэ. Фактычна, пра гэта я Быкаву і напісаў, каб ён меў на ўвазе мары гэтых “літаратуразнаўцаў”.

Але пра гэта можна было і не пісаць. Быкаву даўно было ўсё вядома, і ён проста адпісаў мне ў адказ пра сваю нязьменную прыхільнасьць і прасіў не крыўдаваць, калі што ня так.

І сапраўды, зь ім спрабавалі рабіць тое ж самае. Нейкі “пісец” прадумана назваў вялікага Быкава нават “літаратурным паліцаем”. Людзі, што эмацыйна ўспрымаюць, былі ўражаныя гэтым дзікунскім хамствам. Але трэба ведаць, што Масква і яе НКВД (які цяпер пры ўладзе) заўсёды карысталіся бруднымі, нялюдзкімі мэтадамі. Яны прынеслі новую зьяву ў палітычную рэчаіснасьць XX-га стагоддзя — вычварную хлусьню, накіраваную на псіхалягічны стрэс асобы. Я б назваў яе сатанінскай хлусьнёй (галоўная сутнасьць д’ябальскага духу — хлусьня). Ага, мяркуюць: значыць, ветэран вайны, прайшоў усю вайну з усходу на захад, ад Масквы да Бэрліна. Выдатна, назавём яго паліцаем. І паціраюць ручкі...

Гэбоўска-бюракратычнае асяроддзе акупацыйнай улады стварыла хамскія, зьняважлівыя, ненавісныя ўмовы існаваньня ў Менску для вялікага пісьменьніка. Менавіта таму Быкаў паехаў за мяжу, дзе псіхалягічна вельмі цяжка існаваць для беларуса такога духоўнага ўзроўню, як Быкаў. Але там, прынамсі, хоць няма штодзённай грубасьці і хамства.

Чытаючы апошні ліст Быкава, я ня мог пазбавіцца ад

шчымлівага ўражання. Месцамі ён так напісаў, быццам ад'язджае далёка, а мы застаёмся.

“Даражэнькі Зянон Станіслававіч, даўно ўжо атрымаў Ваш ліст, трэба было б на яго адказаць, ды на мяне абрынулася шмат праблемаў, якія не далі таго зрабіць. Найперш кватэра. Тры месяцы я пражыў у чужой, мала дастасаванай да жыцця. Наагул мае апекуны нешта ня надта сьпяшаліся адшукаць што новае, і ў мяне ўжо пачалі здаваць нэрвы. Пасьля атрымаў нешта болей здатнае (а галоўнае — сваё) і цяпер жыву з жонкай у адным пакойчыку — былой дворніцкай. Набыў сякую-такую мэблю, але яшчэ ня маю ні лядоўні, ні тэлефону, ні інтэрнэту. Якога-небудзь фінансаваньня таксама ня маю, апроч хіба таго, што фундацыя плоціць 8 000 кронаў за тую каморку. Астатняе трэба зарабляць недзе. А тут яшчэ абрабавалі жонку — як сабралася ехаць у Менск, выразалі з сумкі ў трамваі ўсю суму, што збіралі для ўнукаў. Вярнулася ні з чым, у сьлязах. Але самае горшае было яшчэ наперадзе. Забалела ўнутры. Лукашук адвёз мяне ў клінічны цэнтар, пачаліся тыдні абсьледваньняў, у выніку якіх — пэрспэктыва апэрацыі і хіміятэрапіі, бо ёсьць падазрэньне на анкалягічны працэс. А мне перад тым трэба зьездзіць у Менск, палагодзіць пэўныя справы з сынамі... Ды пакуль не магу, бо на наступным тыдні — кансіліум, які штось вырашыць...

Дарагі Зяноне, прашу вельмі не крыўдаваць на мяне, калі Вам што не спадабалася ў маіх успамінах. Паверце, што я заўжды адносіўся да Вас зь вялікім піэтэтам — ад самага пачатку, і тых сваіх адносінаў ужо не зьмяню да канца. Мне здаецца, што я разумею значэньне ролі З. Пазьняка ў гісторыі Беларусі, і мне заўжды крыўдна, калі таго не разумеюць іншыя. Ня кажучы ўжо пра народ... А апантанасьць ва ўмовах сон-най Беларусі — якасьць якраз хутчэй дадатная, чым адмоўная. Што рэдкая, тое — на жаль...

Я вельмі жадаю вам з Галінай прыстойнага жыцця ў Варшаве. Думаецца мне, што ў Польшчы ва ўсіх адносінах лепш, чым у Чэхіі, дзе ... Я дужа расчараваўся ў гэтай краіне. Каб не некаторыя хлопцы са “Свабоды” (найперш Сярожа Н.)*, дык я б адсюль зьехаў даўно.

Бывайце здаровы. Посьпеху Вам ва ўсім. І — Жыве Беларусь! Ваш Васіль Быкаў

10 сакавіка 2003 г.”

* Маецца на ўвазе Сяргей Навумчык

Плянавалася, што да Сакавіцкага свята (бо на Дзень Незалежнасці я мусіў быць у Вільні) мы з Галіяй прыедзем у Прагу, каб пабачыцца з Васілём Уладзімеравічам. Не атрымалася.

У красавіку я вылецеў у Нью-Ёрк. Думаў вярнуцца ў чэрвені. Але прышлося толькі ў верасні.

Апошні раз я размаўляў з Быкавым па тэлефоне зь Нью-Ёрка 5-га чэрвеня, перад ягоным ад'ездам у анкалягічны шпіталь. Быў ён вельмі сумны, гаварыў пра сваё расчараванне не замежжам, пра цяжкі стан, безвыходнасць, што існуе наўкола, пра тое, што яму дрэнна і што ён ад'язджае... ў Бараўляны.

Бараўляны — гэта сымвал, які выклікае трывогу. Усе гэта ведаюць. Інтуітыўна я адчуў, што размаўляю апошні раз, і што Быкаў, відаць, гэта таксама ведае.

Я пачаў яго роблена падбздэргаць і гаварыць банальнасці. Атрымлівалася фальшыва. Быкаў уздыхаў, хмыкаў і сціпла цярэў, пакуль я ня змоўк. Гэтага маўчання мне хапіла, каб вярнуцца ў рэальнасць. І я сказаў яму тое, што думаю і кажу заўсёды: “Што б ні было, Васіль Уладзімеравіч, і што б хто ні рабіў, я ведаю адно — жыве Беларусь і будзе жыць. Ніхто ўжо нас не пераможа, ніякая гэбоўская Расея і ніякая лібэрал-Эўропа. Наша будучыня з намі. Гэта станецца. Верце мне. Яна ўжо йдзе, толькі ніхто ня бачыць”.

Голас Быкава пацяплеў, і я зразумеў, што ён заўсміхаўся і нават узрадваўся. Ён заўсёды ўсміхаўся і радваўся, калі я яму такое казаў, лагодна адмаўляючы мой аптымізм. “Ну, дай жа Бо-ожа, як кажуць, дай жа Бо-ожа”, — паўтараў з таго боку прыхільны голас. Ён і цяпер гучыць мне ў вушах.

* * *

Пра сьмерць Быкава я даведаўся днём, 22 чэрвеня, дзесьці каля 16-й гадзіны (23-й у Менску) у машыне па дарозе зь Нью-Ёрка ў Нью-Джэрзі. Уключылі радыё. Гаварылі пра творчасць Быкава, называючы яго ў мінулым часе. Мне аж кальнула. Я зразумеў, што Быкава з намі ўжо няма. Мы ехалі моўчкі. Дома ў тэлефоне было запісана паведамленне Сяргея Навумчыка з Чэхіі аб тым, што памёр Быкаў. Я тут жа патэлефанаваў яму ў Прагу, потым у Менск сябрам у Народны Фронт, выказаў свае прапановы па арганізацыі пахавання,

папрасіў, каб быў таксама вянок ад мяне, потым пісаў слова разьвітання — усё, як на аўтапілёце.

На пахаваньне Васіля Быкава ў Менску прыйшла моц народу, людзі пад Бел-Чырвона-Белымі сьцягамі ў жалобе, узрушэньні і цішыні, людзі сьветлай Беларусі. Гэта быў сьвет Быкава. Ён хацеў, каб было так, каб апошняя дарога была яго — дарога беларуса пад роднымі сымваламі ў суправаджэньні духоўна родных людзей.

У беларускай царкве ў Гайленд-Парку каля Нью-Ёрка адслужылі паніхіду па Васілю Быкаву. Потым беларусы сабраліся ў залі фундацыі Крэчэўскага ў Квінсе на сход, пасьвечаны памяці вялікага пісьменьніка. Выступоўцы гаварылі пра ягоную творчасць і ейнае месца ў беларускай і сусьветнай літаратуры, пра беларускую ягоную асобу, пра веліч ягонай душы. У канцы вышла Галя Навумчыкава, каб расказаць пра апошнія дні Васіля Ўладзімеравіча. Пасярэдзіне апавяданьня яна спынілася і пачала ціха плакаць. Астатнія сядзелі ў цішыні.

* * *

Васіль Быкаў сваёй творчасцю высока ўзьняў у сьвеце асобу беларуса, ягоны характар, спосаб думаньня, ягоную прысутнасьць у жыцьці на Зямлі. Гэтым ён вялікі пісьменьнік для беларусаў і для ўсяго сьвету.

Але Быкаў значны яшчэ іншым. Ён знакавая (я б сказаў, сакральная) фігура для ўсёй Беларусі. Яшчэ пры жыцьці Быкава называлі сумленьнем беларускай нацыі, і гэтак яго ўспрымалі.

Васіль Быкаў сапраўды быў сумленьнем нацыі. Ён — ваяр з гітлераўскім фашызмам — не служыў ні камуністам, ні мамоне, а толькі Беларускай літаратуры і Беларусі. Ён ніколі нікому не прадаваў свайго сумленьня. Рабіў так, як думаў.

Васіль Быкаў — адзін зь нямногіх старэйшых пісьменьнікаў і творцаў, які на вырашальным павароце нацыянальнай гісторыі зрабіў рашучы выбар — не вагаючыся і не азіраючыся, стаў на бок беларускага нацыянальнага Адраджэньня, прыняў ідэалы 25 Сакавіка, стаў у шэрагі Беларускага Народнага Фронту і застаўся верным Беларусі да канца.

Вось дзе гістарычная веліч асобы Быкава. Былі таленты

ў іншых літаратурах, што пісалі вялікае, а рабілі — нікчэмнае. Быкаў не такі. Гэта глыба, скала, моц таленту, розуму, добрасьць душы і веліч, высакароднасьць асобы.

Як добра, што ў нас, беларусаў, ёсьць такі дух, такі выдатны пісьменьнік. І колькі нам Бог такіх даў у XX-м стагоддзі, каб мы ня згінулі. Купала, Колас, Быкаў, Багдановіч, Гарун, Геніюш, Арсеньнева. Шануйма ж, ня страцьма.

г. Варшава

Дзьмітры БУГАЕЎ

МУЖНАСЦЬ БАЙЦА І ДУШЭЎНАЯ ДЭЛІКАТНАСЦЬ

Мільёны людзей успрымалі Васіля Быкава найперш як непакісна мужага барацьбіта за праўду і чалавечнасць. Ён і быў барацьбітом, які займаў актыўную пазіцыю і цвёрда адстойваў яе ў самых складаных сітуацыях. Але разам з тым ён вызначаўся вельмі тонкай, чулай душэўнай далікатнасцю, якая становілася відавочнай пры блізкім знаёмстве.

Яго магутная пісьменніцкая постаць з цягам часу стала ў шэрагі нашых самых славутых класікаў-адраджэнцаў, якія ў пачатку XX стагоддзя абвясцілі свету, што беларусы не толькі жывыя, але і прагнуць выхаду на шырокія гістарычныя прасцягі. Гаворка ідзе пра Янку Купалу і Якуба Коласа, Максіма Багдановіча і Максіма Гарацкага. А былі ж яшчэ Алесь Гарун, Кандрат Крапіва, Кузьма Чорны, Уладзімір Дубоўка... А ўжо за імі прыходзілі ў літаратуру Аркадзь Куляшоў і Максім Танк,

Пімен Панчанка і Янка Брыль, Іван Мележ і Уладзімір Караткевіч, мой добры сябра Іван Чыгрынаў. Ды ці толькі яны?..

Аднак і на такім зіхоткім фоне Васіль Быкаў глядзіцца, як фігура асабліва значная. Дастаткова сказаць, што ніводны з нашых выдатных майстроў мастацкага слова не атрымаў такога шырокага розгаласу ў свеце, як Васіль Быкаў. Ён урэшце заняў трывалае месца сярод самых выдатных мастакоў чалавецтва.

А між тым і Васіль Быкаў не адразу стаў пісаць выдатныя творы. На пачатку сваёй вялікай творчай дарогі і ён апублікаваў некалькі даволі ардынарных апавяданняў і адну аповесць, у якой яшчэ няма быкаўскай глыбіннасці. Я маю на ўвазе ў нечым нават пераймальную аповесць “Апошні баец” (1957), якая па асноўнай сюжэтнай калізіі пераклікаецца з куляшоўскім “Сцягам брыгады”. Яна ў сакавіку і красавіку 1958 года друкавалася ў газеце “Чырвоная змена”. Пісьменнік лічыў аповесць недасканалай і ніколі не перадрукоўваў яе.

Не зрабіў моцнага ўражання і невялічкі зборнік гумарыстычных апавяданняў “Ход канём”, выдадзены ў 1960 годзе ў бібліятэцы “Вожыка”.

У 1960 годзе выйшаў першы зборнік “сур’ёзнай” быкаўскай прозы “Жураўліны крык”, куды ўвайшла створаная годам раней сапраўды быкаўская аднайменная аповесць, што дала назву ўсяму зборніку.

З гэтага зборніка (ды яшчэ з вожыкаўскага “Ходу канём”) і пачалося маё даследніцкае знаёмства з творчасцю Быкава.

У пісьменніцкім асяроддзі тады хадзіла няхітрая хохмачка, нібыта Бугаёў хацеў напісаць рэцэнзію на першую кнігу Васіля Быкава, стаў дамаўляцца з часопісам, а яму адказалі: “Сваякам рэцэнзій не заказваем”. Так абыгрывалася сэнсавая сугучнасць прозвішчаў пісьменніка і крытыка. На самой справе я быў у ліку першых рэцэнзентаў быкаўскіх кніг. Рэцэнзію на “Жураўліны крык”, да якога я далучыў і “Ход канём”, мне заказала Вера Палтаран, якая тады працавала ў “Маладосці” і ведала мяне па педінстытуцкай аспірантуры.

Мая рэцэнзія надрукавана ў часопісе (“Маладосць”, 1960, № 12) пад загалоўкам “Пачатак шляху”. Меўся на ўвазе пачатак вялікай дарогі ў літаратуры. Захапіўшыся аповесцю “Жураўліны крык”, я без ваганняў напісаў, што “у асобе Васіля Быкава ў беларускую літаратуру прыйшоў надзвычай таленавіты, удумлівы, арыгінальны і шматабяцаючы празаік,

якому суджана вялікая будучыня... Ён можа вельмі многае зрабіць у мастацкім асэнсаванні нашага жыцця, асабліва ў адлюстраванні велічнага подзвігу савецкіх людзей у іх барацьбе з фашызмам”.

Узнёсласць фразеалогіі пра велічнасць подзвігу належыць таму часу, як і слова “шматабяцаючы” дастасавальна да характарыстыкі быкаўскага таленту ўжо ў пачатковым перыядзе творчасці мастака. Цяпер гэтае слова я даў бы ў іншым напісанні, ужыўшы варыянт “шматабяцальны”. Але сэнс выказвання не бянтэжыць мяне і сёння.

Напісаў я тады некалькі пахвальных абзацаў і пра творы, прысведчаныя пасляваеянай пары, адзначыў іх псіхалагічную змястоўнасць, скіраванасць на складаныя жыццёвыя праблемы, падкрэсліў уменне пісьменніка прачула маляваць вобразы жанчын. І асабліва вылучыў сапраўды выдатнае апавяданне “На сцяжыне жыцця”, вядомае цяпер і пад назвай “Фруза”...

Васіль Быкаў не належаў да пісьменнікаў, якія радуюцца любому пахвальнаму слову. Тое, што пісалася пра яго, калі гэта не быў тэндэнцыйны разнос па заказу ідэалагічных наглядчыкаў, ён ўспрымаў спакойна, разважліва, без “охаў” ды “ахаў”. І без хваравітай крыўдлівасці за крытычныя закіды.

Васіль Буран, аўтар першай кнігі пра пісьменніка, выдазенай у Мінску ў 1976 годзе, скардзіўся мне, што Васіль Быкаў ніяк не зрэагаваў на яе выхад. Але дзіўнага тут нічога не было, бо тая кніга напісана на аснове кандыдацкай дысертацыі, якую Буран абараніў у 1968 годзе. Дысертацыю ж пісьменнік добра ведаў да таго, як яна стала кнігай.

Справа ў тым, што Буран ішоў на абарону пасля афіцыйнага разносу быкаўскіх аповесцей “Мёртвым не баліць” (1965) і “Проклятая вышыня” (1968). Трохі пазней сталі жорстка бэспіць і “Круглянскі мост”. Пісаць сваю працу даследчык пачаў яшчэ да нападак на пісьменніка, якога спярша дружна хвалілі ў розных выданнях.

І Буран перад абаронай дысертацыі моцна напалохаўся. Ён палічыў, што дысертацыю могуць затрымаць. Але ягоныя хваляванні і страхі былі перабольшанымі, а ў многім і беспадстаўнымі. Разносную афіцыйную крытыку тады яшчэ толькі дзвюх быкаўскіх аповесцей не ўзялі ў разлік у Мінскім педінстытуце імя Максіма Горкага (цяперашні БДПУ імя

Максіма Танка), дзе вырашаўся лёс дысертанта. Навуковае кіраўніцтва ў яго ажыццяўляў В. У. Івашын, які творчасць Быкава ацэньваў высока і быў ужо не толькі доктарам філалогіі, але і правадзейным членам (цяпер бы сказалі сябрам) Акадэміі педагагічных навук СССР. “Знешні водзыў” давала кафедра беларускай літаратуры БДУ. Пісаў яго я, а падпісваў Міхась Ларчанка. І мы, канешне ж, ухвалілі дысртацыю. Абараняўся Буран у АН БССР. А там Васіля Быкава шанавалі як выдатнага пісьменніка. І Васіля Івашына ніхто зачапіць не мог, бо ён каля дваццаці гадоў працаваў у акадэмічным інстытуце літаратуры імя Янкі Купалы, пайшоў адтуль на павышэнне. Правал дысртацыі азначаў бы скандал і для навуковага кіраўніка.

Словам, толькі зусім недасведчаны чалавек мог падумаць, што ў Бурана будучь нейкія асаблівыя цяжкасці з абаронай. Але сам ён, паўтару, напалохаўся. І паехаў у Гародню да Васіля Уладзіміравіча за паратункам. Быкаў цэлы вечар дапамагаў “рабіць фармулёўкі ўласных творчых хібаў”, якія потым перайшлі і ў кнігу, якую Буран выдаваў ужо з кандыдацкім дыпламам і атэстатам дацэнта ў кішэні. Як такое назваць, я не ведаю. Далікатны Васіль Быкаў проста прамаўчаў...

На маю рэцэнзію ў “Маладосці” Васіль Уладзіміравіч адгукнуўся, паставіўся да яе прыхільна. Потым у нас пачаліся і прамыя кантакты. У 1962 годзе выйшаў “беларускі нумар” часопіса “Савецкая літаратура”, які выдаваўся ў Маскве для замежжа на нямецкай, англійскай, іспанскай і польскай мовах. Там былі змешчаны творы вядомых беларускіх пісьменнікаў, у тым ліку і Васіля Быкава, хоць ён тады, калі казаць высокім стылем, яшчэ толькі пачынаў разгортваць свае арліныя крылы. Я напісаў для гэтага нумара агляд нашай літаратуры ад старажытнасці да пачатку 60-х гадоў XX стагоддзя. Пра тагачасных маладых у мяне быў усяго адзін абзац. Але пачынаўся з імёнаў Васіля Быкава, Уладзіміра Караткевіча, Рыгора Барадуліна. Цяпер такая паслядоўнасць уяўляецца бяспрэчна слушнай. А ў 1962 годзе яна не толькі не была ўзаконенай, але і ўспрымалася як пэўны выклік афіцыйным устаноўкам. Зразумела, што мой падыход Васіль Быкаў падтрымліваў. І не хаваў гэтага.

Маскоўскія выдаўцы прыслалі аўтарам “беларускага нумара” па адным экзэмпляры. Мне ж выпаў паасобнік на нямецкай мове, Быкаву — на польскай. Ён сказаў, што лепш ведае нямецкую, я ў аспірантуры вывучаў польскую. Дык мы да агульнага

задавальнення зрабілі абмен. І цяпер у мяне захоўваецца экзэмпляр, які пабываў у руках Васіля Быкава. Гэтая акалічнасць падахвочвае берагчы памятнае выданне.

У “Маладосці” мне прапанавалі напісаць рэцэнзію і на наступную быкаўскую кнігу — аповесці “Здрада” (1960) і “Трэцяя ракета” (1961), выдадзеныя ў 1962 годзе пад адной вокладкай. Я ахвотна пагадзіўся. Але рэцэнзіі не напісаў, бо падаспелі прыемныя клопаты, звязаныя з атрыманнем кватэры, якую пасля няпростых баталій (з жылём было нялёгка і тады!) мне даваў інстытут літаратуры АН БССР. Радаваўся я бязмерна, бо да гэтага ў Мінску свайго жылля не меў і мусіў некалькі разоў з адной прыватнай кватэры пераходзіць на другую (з-за складанасцей з прапіскай). Васілю Быкаву пра такі паварот справы казалі. Не памятаю ўжо, ці я сам, ці супрацоўнікі “Маладосці”. Ён сітуацыю зразумеў і крыўдзіцца не стаў, перадаў добрыя пажаданні.

Хачу гэта падкрэсліць, бо сутыкаўся і з такімі пісьменнікамі, якія вельмі напрошваліся, каб я пахваліў іх у друку, проста лістам слаліся некаторыя, пакуль збіраўся пісаць пра іх. А як па нейкай прычыне зрабіць гэта не выпадала, глядзелі ўжо як на кроўнага ворага і стараліся даймаць нават па дробязях, не грэбуючы і падтасоўкамі ў публічных нападках.

Прычын жа, з-за якіх не заўсёды ўдавалася зрабіць абяцанае, хапала. Галоўная — загрузанасць абавязковай навуковай ці выкладчыцкай працай, якая давала сродкі для жыцця. Крытыка ж і для мяне, і для многіх маіх калег была заняткам дадатковым.

Васіль Быкаў усё гэта добра ведаў, бо і сам амаль да канца 70-х гадоў мусіў цягнуць журналісцкую лямку. Толькі пасля пераезду ў Мінск ён цалкам засяродзіўся на пісьменніцкай працы. Але тады ягоная слава ўжо грымела ў вялікім свеце.

Быкаўскае высакародства, яго душэўная далікатнасць асабліва ўразілі мяне пасля вельмі цёплай асабістай сустрэчы ў Гародні ў 1964 годзе. Туды я прыехаў чытаць лекцыі пагранічнікам яшчэ як супрацоўнік АН БССР, хаця з восені пераходзіў ужо ў БДУ. Гэтыя лекцыі наладжваліся ў рамках шэфскіх сувязей з пагранічнікамі. Было ў тых сувязях нямала паказушніцтва, параднай шуміхі. Аднак і нешта жывое ў іх існавала. Пасылалі на граніцу маладых даследчыкаў рознай спецыялізацыі, якія не баяліся выступаць перад

самымі разнастайнымі слухачамі. Нас вазілі ад заставы да заставы. На кожнай з іх я расказваў пра беларускую літаратуру. Не скажу, што пагранічнікі раскрывалі многія сакрэты сваёй службы. Але сёе-тое цікавае можна было даведацца.

На лекцыях пагранічнікі вялі сябе вельмі карэктна, слухалі ўважліва. Цікавасць прыкметна ўзрастала, калі я пачынаў гаварыць пра Васіля Быкава, падкрэсліваючы пры гэтым, што ён жыве ў Гародні. Праўда, некаторыя слухачы часам ціха драмалі. Гэта былі тыя, якім загадалі пашыраць свой літаратурна-гуманітарны кругагляд пасля начнога дзяжурства. Дык я найбольш непакоіўся ў такіх выпадках, каб знячэўку іх не разбудзіць. Здаецца, гэта ўдавалася, бо за крыклівага парушальнігга граніцы мяне ніводны ператомлены ахоўнік рубяжоў краіны спрасонку ні разу не прыняў.

Пасля лекцыйнага турнэ па заставах вярталіся ў Гародню. Там наладжваўся шыкоўны прыём з добрай закуссю і шчодрым падвясельваннем да яе. З гэтага я зразумеў, што пагранічнікі, калі не радавыя, дык іхні кіраўнічы склад (ён і быў на прыёмах), жылі прыстойна. Кажу так, бо ў нас ішла пагалоска (не публічная!), што для юбілейнай сустрэчы з адным пісьменніцкім кіраўніком, якая праходзіла ў бедным калгасе, прадалі ўжо непатрэбныя ў гаспадарцы хамуты (коней паздавалі на мяса раней). Усё ж шырокая натура ў нашага начальства, асабліва калі яно плаціць не са сваёй уласнай кішэні!

Пагранічнікі ні ручных кулямётаў, ні гранат ці яшчэ якога вайсковага рыштунку не прадавалі. Таму нашы лектары ездзілі да іх ахвотна.

Перад паездкай у Гародню я дамовіўся з Васілём Уладзіміравічам, што зайду да яго пасля ўсіх афіцыйных сустрэч. Была ў мяне і адна канкрэтная задумка — папрасіць, каб ён дапамог надрукаваць у газеце “Гродзенская праўда”, дзе пісьменнік тады працаваў, рэцэнзію на ягоную аповесць “Альпійская балада”. Мне здавалася, што ён гэта ахвотна зробіць. А ён адмовіўся, патлумачыўшы, што лічыць неэтычным пісаць пра твор у выданні, дзе працуе аўтар. Я ведаў, што гэтак жа рабілі Пімен Панчанка ў “Маладосці”, Максім Танк у “Полымі”. Але ж яны былі галоўнымі рэдактарамі а Быкаў у “Гродзенскай праўдзе” быў самы што ні ёсць радавік...

Такая сціпласць трохі падзівіла, бо была нязвычайнай. Але бедаваць я не стаў і трохі пазней змясціў артыкулы пра

“Альпійскую баладу” ў “Мінскай праўдзе” і ў “ЛіМе”. Васіль Быкаў іх сустрэў зноў жа прыхільна, хоць і напісаў і пра тое, што гераіня гэтай аповесці Джулія выратавана пісьменнікам насуперак логіцы абставін, узноўленых у творы.

Прыняў тады мяне Васіль Уладзіміравіч у сваёй гарадзенскай кватэры вельмі цёпла, гасцінна, з поўнай даверлівасцю. Ён расказваў шмат такога, пра што я зусім не ведаў, пазнаёміў з неапублікаванымі ў нас матэрыяламі, якія лічыліся крамольнымі. Вельмі глыбокае разуменне таго, што адбывалася тады ў жыцці краіны і ў літаратуры, вялікая сіла інтэлекту, поўная натуральнасць неардынарнай асобы, сярдэчная чуласць, адкрытасць мужага чалавека, які разважаў пра ўсё без палахлівай агляды, былі ў Васіля Быкава відавочнымі і проста зачаравалі. З тых пор я стаў ягоным безумоўным прыхільнікам, бо адчуў, што такі чалавек не схібіць ні ўчым. Ніякім нагаворам на яго я ніколі не верыў і ў часы самых дзікіх нападак на пісьменніка публічна казаў, што разносяць яго за праўду. Вядома, мяне не раз білі за гэта, пагражалі і звальненнем з працы. Ды я не мог далучыцца да хору афіцыйных ганіцеляў, крывадушна крычаць разам з імі, бо гэта было б усё роўна, што напляваць самому сабе ў душу.

Справа ж была не толькі ў самай высокай павазе да Васіля Быкава, але і ў тым, што яго творчасць, пачынаючы з аповесці “Жураўліны крык”, стала для мяне ўзорам сумленнай, мужнай і гранічна праўдзівай літаратуры. З цягам часу я выказаў гэта загалоўкам артыкула “Праўда і мужнасць таленту”. Той загалавак я ўпершыню праціснуў у друк у 1971 годзе. Хацеў так назваць і кнігу пра Васіля Быкава, выдадзеную ў “Народнай асвеце” ў 1987 годзе дзякуючы падтрымцы Юліі Бураўкінай (жонка Генадзя Бураўкіна), тады галоўнага рэдактара гэтага выдавецтва. Яна абараніла перад цензурамі цалкам станоўчы разгляд аповесцей “Мёртвым не баліць”, “Праклятая вышыня” і “Круглянскі мост”, за якія Быкаву даставалася найбольш, але мой загалавак адстаяць не змагла. На кнізе ён прайшоў толькі ў 1995 годзе, калі бальшавікі ўжо лягнуліся і іхняя цензура была нарэшце пахавана.

Але тут я забег на тры дзесяцігоддзі наперад.

Трэба вярнуцца ў савецкія часы. Пасля гасцявання ў Гародні адносіны з Васілём Быкавым станавіліся ўсё больш дружалюбнымі, набывалі сяброўскі характар. У пачатку 70-х

гадоў ён узначаліў гродзенскае пісьменніцкае аддзяленне і мусіў прыязджаць на пасяджэнні праўлення Саюза пісьменнікаў у Мінск. Я тады таксама быў у складзе гэтага праўлення. Таму сустрэкацца выпадала часцей, у тым ліку на пісьменніцкіх з'ездах, а з пераездам Васіля Уладзіміравіча ў беларускую сталіцу кантакты з ім зрабіліся звыклымі. Ён запрашаў мяне (часам разам з жонкай) за бяседныя сталы, якія наладжваў, не скупячыся на затраты, з нагоды важных падзей у сваім жыцці. Не адпускаў без пачастунку і тады, калі я заходзіў да яго па нейкай будзённай патрэбе.

Ужо ў пачатку 70-х гадоў мне не раз даводзілася ўдзельнічаць у быкаўскіх літаратурных вечарах, якія праводзіліся ў сувязі з юбілейнымі датамі краіны. Адна з гэтых дат — 50-годдзе ўтварэння СССР. Недзе каля гэтага часу была і сумесная паездка ў Маскву з працяглымі даверлівымі размовамі пра многае. Цікавыя рэчы расказваў Васіль Быкаў, а я больш слухаў ды дзівіўся ўчэпістасці ягонай памяці, тонкасці яго назіранняў і дакладнасці ў бачанні дэталі. Гэта ўвогуле тыпалагічная для добрых пісьменнікаў рыса. Але ў Васіля Быкава яна выяўлялася асабліва выразна.

Добра запомнілася паездка ў Магілёў летам ці ў пачатку восені 1973 года. Тады мы выступалі на камбінаце “Хімвалакно”, сустракаліся з магілёўскімі кіраўнікамі, на чавалі ў Магілёве. І я ў гасцініцы нарваўся на дробную непрыемнасць, з-за якой страшэнна перажываў. У Васіля Быкава непрыемнасці былі на многа большыя. Супраць яго ідэалагічныя службы з удзелам кэдэбістаў наладзілі правакацыю, разлічаную на кампраметаванне ў вачах сусветнай дэмакратычнай грамадскасці. Па тэлефоне з Мінска яму прапанавалі падпісацца пад лістом з асуджэннем Сахарава і Салжаніцына, якіх Васіль Быкаў глыбока паважаў як выдатных барацьбітаў супраць талітарызму. Мужны пісьменнік, канечне ж, адмовіў. Але ягоны подпіс усё роўна паставілі і шырока растыражавалі той ліст у сродках масавай інфармацыі.

Пасля тэлефоннай размовы з мінскімі цэкоўцамі на конт подпісу Васіль Быкаў вярнуўся ў залу, дзе пісьменнікі працягвалі сядзеньне, з сапсаваным настроем, абураўся зробленай яму прапановай і тым, што ніхто яго прэрэчанняў слухаць не стаў, а проста паклалі тэлефонную трубку. Тады ж ён расказаў сваім сябрам, якія сядзелі з ім за адным сталом (я быў сярод

іх), пра чарговае нахабства ідэалагічных наглядчыкаў.

Па дарозе з Магілёва ў Мінск быў запланаваны прыпынак на лясной паляне для адпачынку і перакускі. Там на тонкіх дубчыках смажылі купленае ў Магілёве сала, пасля кілішкаў елі яго са свежым хлебам, таксама магілёўскім. А мяне на пачатку папасу не радавала і такая раскоша, хаця ў тыя часы я ад чаркі, калі яна была і вельмі поўнай, звычайна не адмаўляўся.

Васіль Быкаў заўважыў маё бедаванне, падышоў з выструганым ім самім запасным дубчыкам, засмажыў на цяпельцы яшчэ адзін прывабны скрылік сала, наліў кілішак гарэлкі мне і сабе, прапанаваў выпіць і закусіць разам. Ад такой сапраўды сяброўскай увагі мой панылы настрой знік бяследна. Іначай і быць не магло, бо вялікую душэўную далікатнасць, па-брацку шчырую спагадлівасць праяўляў чалавек, які сам сутыкнуўся з куды большай бядой.

Не толькі пасля гэтай паездкі, але і раней я з вялікай ахвотай адгукаўся на ўсе пажаданні і просьбы Васіля Уладзіміравіча. 21 лютага 1979 года ў тэатральнай зале акруговага Дома афіцэраў праходзіў надта мнагалюдны быкаўскі творчы вечар, на якім я рабіў даклад. На аснове гэтага даклада потым падрыхтаваў і прадмову да беларускага чатырохтомнага збору твораў Васіля Быкава.

Адносна гэтай прадмовы захаваўся ліст пісьменніка, адзін з нямногіх, адрасаваных мне, бо звычайна мы дамаўляліся пры сустрэчах ці па тэлефоне. Падаю гэты яшчэ не друкаваны ліст цалкам.

“Дарагі Дзмітрый Якаўлевіч!

Некалькі дзён марна спрабаваў звязацца з табой па тэлефону з выпадку пільнай патрэбы, а іменна: ці не згадзіўся б ты напісаць прадмову да майго збору твораў (4 т.), які пачынае выходзіць будучы год у “Мастацкай літаратуры”. Я б вельмі прасіў.

Калі не супраць, дык пазвані, калі ласка, Ул. Шахаўцу ў выдавецтва (т. 238234), я з ім дамаўляўся, патрэбна толькі твая згода. З ім жа — аб падрабязнасцях: тэрмін, памер і г. д.

А калі не, дык што ж... Толькі тады пазвані мне. Т. 23-11-57.

Во і ўсё.

З павагай Васіль Быкаў.

24 кастр. 79 г.”

Дамаўляцца з Ул. Шахаўцом пра дэталі неабходна было таму, што ён тады ўзначальваў рэдакцыю, па якой праходзілі зборы пісьменніцкіх твораў.

Я з радасцю прыняў прапанову Васіля Уладзіміравіча яшчэ і таму, што ўжо меў вопыт плённага выдавецкага супрацоўніцтва з ім — пісаў пасляслоўе да кнігі аповесцяў, выпушчанай у той жа “Мастацкай літаратуры”, але на рускай мове. У гэтую кнігу ўвайшлі аповесці “Жураўліны крык”, “Трэця ракетa”, “Альпійская балада”. Яна была выдадзена для масавага чытача стотысячным тыражом. Тым пасляслоўем Васіль Быкаў быў задаволены. І я перадрукаваў яго ўжо на беларускай мове ў сваім зборніку “Талент і праца” (1979), за які ў 1984 годзе атрымаў Дзяржаўную прэмію Беларусі імя Якуба Коласа.

А прадмовай да быкаўскага беларускага чатырохтомніка зацікавілася трохі пазней Масква. Там выдавецтва “Молодая гвардия” ў 1985-1986 гадах выпускала таксама чатырохтомны збор быкаўскіх твораў вядома, на рускай мове. Прадмову да яго спачатку падрыхтаваў нехта з маскоўскіх крытыкаў (ці не Б. Ляонаў), якія ў свой час Васіля Быкава разносілі. У прадмове разносу быць не магло. І ранейшы ганіцель пісьменніка гаварыў пра яго ўжо ў іншым тоне. Але незвычайнасць ягонага шарахання была відавочнай. Ды і шчырасць маскоўскага крытыка выглядала непераканальнай. Таму ў самы апошні момант вырашылі звярнуцца да іншага аўтара. Выбар паў на мяне, бо падрыхтаваць ладны артыкул трэба было тэрмінова. Мне прапанавалі зрабіць яго на аснове сваіх ранейшых публікацый, галоўным чынам таго, што ішло ў беларускім чатырохтомніку. Я тую прадмову трохі абнавіў. І яна маскоўскіх выдаўцоў задаволіла. Потым яе скарачаны варыянт друкаваўся і ў кнігах Васіля Быкава, якія пад загалоўкам “Аповесці” выходзілі на рускай мове ў Ленінградзе (1987, тут мой тэкст стаў пасляслоўем) і Кіеве (1988). Змяшчаў я і прадмову да быкаўскіх кніг мастацкай прозы, якія выдаваліся ў Мінску ў 1989 і 1990 гадах. А пра сваё пасляслоўе да рускамоўнага зборніка аповесцей, выдадзенага нашай “Мастацкай літаратурай” у 1972 годзе, я ўжо згадваў. Такім чынам, у мяне набралася ажно сем выступленняў у пары з выдатным пісьменнікам. Друкаваліся мае прадмовы ці пасляслоўі пад рознымі загалоўкамі не проста для разнастайнасці назваў, а таму, што і творы, пра якія гаварылася,

былі розныя. У мінскім рускамоўным зборніку 1972 года змяшчаліся тры раннія аповесці пісьменніка. У кнізе, выдадзенай у 1989 годзе таксама на рускай мове, прадстаўлены аповесць “Знак бяды” і раман “Кар’ер”. Беларускамоўная кніга, надрукаваная ў 1990 годзе нашым выдавецтвам “Юнацтва”, мае назву “Дажыць да світання”. Тут, акрамя ранейшай “Альпійскай балады”, ідуць аповесці “Сотнікаў”, “Абеліск”, “Дажыць да світання”. Мае загаловкі, пры ўсёй іх рознасці, заўсёды мелі на мэце падкрэсліць значнасць, веліч быкаўскіх твораў. Адсюль гучнасць заглаўкаў, часам іх палемічны падтэкст. Вазьму па парадку: “Праўда і мужнасць таленту” (1972), “Эпапея працягваецца” (1989, 1990), “Глыбіня і моц праўды” (1985, 1987, 1988), “Па законах праўды і чалавечнасці” (1989)...

Ключавое слова “праўда” я знарок ужываў шмат разоў, бо Васіля Быкава ў перыяд самых жорсткіх разносаў крывадушна вінавацілі ў скажэнні праўды вайны, праўды антыфашысцкай барацьбы, якую ён паказваў з найбольшай паслядоўнасцю і ўпартасцю чалавека, які тую праўду выпакутаваў уласным вопытам.

Заглавак “Эпапея працягваецца” таксама меў свой палемічны сэнс. Справа ў тым, што Васілю Быкаву скрозь рабілі закіды, нібыта ён чалавека на вайне і самую вайну паказвае залішне лакальна, абмежавана, без уліку шырокіх чалавечых маштабаў. Вось і даводзілася прэрэчыць: мастак піша сваю, адметную эпапею, якая складваецца з параўнальна невялікіх, але надзвычай глыбокіх аповесцей. Так яно і было на самой справе. Але цяпер я рашыўся адмовіцца і ад тэрміна “эпапея” ў дастасаванні да быкаўскай творчасці. Навошта нам надзвычай арыгінальнага пісьменніка ўсё ж неяк падцягваць пад звыклы стандарт пампезнасці, цень якога мільгаціць за самім размахастым вызначэннем. Васіль Быкаў папраўдзе вялікі без усякай пампезнасці, чужой і непатрэбнай яму.

У 1980 годзе Васілю Быкаву надалі нарэшце званне народнага пісьменніка Беларусі. З гэтай нагоды арганізаваліся сустрэчы з чытачамі. Была паездка ў Віцебск, у якой прымаў удзел і я. У мяне захаваўся ліст М. Гамолкі, які тады ў нашым пісьменніцкім Саюзе займаў пасаду дырэктара Бюро прапаганды мастацкай літаратуры. Ён паведамляў: “15 снежня 1980 г. у г. Віцебску ў драматычным тэатры імя Я. Коласа адбудзецца аўтарскі вечар Васіля Быкава.

Васіль Уладзіміравіч вельмі просіць, каб уступнае слова пра яго творчасць зрабілі Вы. Калі будзе Ваша згода, па-ведаміце нам у Бюро і, вядома, Васілю Уладзіміравічу.

У вечары прымуць удзел П. Панчанка, Г. Бураўкін, Р. Барадулін.

Чакаем Вашага званка. (Далей ідуць нумары тэлефонаў, па якіх трэба званіць. — Д. Б.)

Моцна цісну руку. Мікола Гамолка. 3.11.80 г.”

Удзельнічаць у такой паездцы на радзіму Васіля Быкава для мяне было і ганарова, і цікава. Таму я таксама з радасцю згадзіўся і тое ўступнае слова (невялікі даклад) хутка падрыхтаваў. Выступаць з ім было вельмі прыемна, бо ўсюды нашу дэлегацыю прымалі з вялікім энтузіязмам. Здаецца, тады я пазнаёміўся і з сястрой Васіля Уладзіміравіча Валянцінай, жанчынай па-чалавечы прывабнай, у нечым падобнай на свайго славутага брата. Атрымалася адно суцэльнае гасцяванне. А па дарозе ў Віцебск і асабліва ў час вартання ў Мінск было зноў жа шмат цікавых размоў не толькі з Васілём Быкавым, але і з Піменам Панчанкам, Рыгорам Барадуліным, Генадзем Бураўкіным. Як і раней, былі прыпынкі з падмацункам і падвясельваннем. Усё па поўнай “святочнай” праграме.

Карыстаючыся прыхільнасцю Васіля Уладзіміравіча, я звычайна прасіў прачытаць, што пісаў пра яго, асабліва артыкулы для школьных падручнікаў і навучальных дапаможнікаў. Рабілася гэта для таго, каб, пазбегнуць якіх-небудзь фактычных недакладнасцяў. А яны часам пракідаліся. У адным параўнальна раннім артыкуле я напісаў, што Васіль Быкаў са зброяй у руках прайшоў усю вайну ад яе пачатку да пераможнага завяршэння. Пры гэтым я меў на ўвазе і хлесткую формулу “на бестэрміновай перадавой”, якую ўжываў Алесь Адамовіч, маючы на ўвазе, што Васіль Быкаў змагаўся за праўду і чалавечнасць і ў агні франтавых баёў, і ў сваіх творах ды ў практычнай дзейнасці ўжо ў мірныя дні. Васіль Уладзіміравіч мяне тактоўна паправіў, пасведчыўшы, што ў прамым сэнсе слова на фронце ён змагаўся ў самым пачатку вайны і потым з восені 1943 года. Цяпер пра гэта добра вядома і па аўтабіяграфічных матэрыялах самага пісьменніка, і па многіх публікацыях пра яго. А я кажу пра артыкул, які пісаўся намнога раней. Згадваю ж пра быкаўскую заўвагу, каб падкрэсліць, што пісьменнік на фактычныя недакладнасці, калі яны пракідаліся, увагу звяртаў,

а ў самі ацэнкі твораў не ўмешваўся ніколі. А я паказваў, а то і падпісваў яму ці не ўсе выданні, у якіх былі мае новыя публікацыі пра яго. Ён звычайна дзякаваў і сутнасна-канцэптуальных пярэчанняў не выказваў. Гэта відаць і па ягоных аўтографах на падараваных мне кнігах. Іх набіраецца цэлы стос. Першы на важкай кнізе “Аповесці”, выдадзенай на рускай мове ў Новасібірску ў 1980 годзе. Сюды ўвайшлі аповесці “Трэцяя ракета”, “Сотнікаў”, “Воўчая зграя”, “Яго батальён”, “Абеліск”. Да выдання самой кнігі я дачынення не меў, але пра ўсе змешчаныя ў ёй творы гаварыў на быкаўскім вечары ў акруговым Доме афіцэраў і пісаў для друку, а падрыхтаваны для публікацыі тэкст, паўтаруся, даваў прачытаць Васілю Уладзіміравічу. Дык ён падпісаў згаданую кнігу так: “Дзмітрыю Бугаёву з любоўю і шчырасцю за ўсё зробленае ім у беларускай Рэспубліцы.

Васіль Быкаў. 4 кастр. 80 г. Мінск”.

На хораша аформлены зборнік выдатных крытычных і публістычных артыкулаў Васіля Быкава “Праўдай адзінай” (1984) я рабіў выдавецкую рэцэнзію. Па выхадзе кнігі з друку атрымаў яе паасобнік з надпісам: “Шаноўнаму Дзмітрыю Бугаёву, аднадумцу і сябру, вучонаму і крытыку, які так добра падтрымлівае аўтара гэтай кніжкі — у жыцці і літаратуры.

Са шчырасцю В. Быкаў. 29. І. 85.”

У 1987 годзе ў Мінску выйшаў альбом “Васіль Быкаў” (выданне серыйнае з паралельным тэкстам на беларускай і рускай мовах). Тэкст для альбома напісаў Алесь Адамовіч, які даў шмат новых падрабязнасцяў з быкаўскага жыццяпісу, а я зноў зрабіў выдавецкую рэцэнзію. У падарунак а трымаў альбом з такім аўтографам: “Змітраку Бугаёву з вялікай павагай да таго, што выходзіць за ягоным подпісам.

Са шчырасцю В. Быкаў.

19. ІІ. 1987 г.”

У тым жа годзе надрукавана асобнае беларускае выданне рамана “Кар’ер” з кароткім пасляслоўем вельмі добрага рускага крытыка Ігара Дзядкова. Я не прымаў у гэтым выданні ніякага ўдзелу, але падрабязна аналізаваў раман у беларускай перыёдыцы. Дык Васіль Быкаў прэзентаваў яго з вельмі цёплымi словамі: “Міламу Змітраку Бугаёву, даўняму сябру і сумленнаму крытыку, з пажаданнем удачы і добрага здароўя.

В. Быкаў. 10.IV.87.”

Увогуле ж, дарчыя надпісы — жанр вельмі спецыфічны. Перабольшанні тут бываюць амаль заўсёды. Іншая справа, што даюцца яны не кожнаму стрэчнаму-папярэчнаму, а найперш сябрам, добра знаёмым людзям ці прыхільнікам. Ды нават калі і незнаёмы чалавек набывае кнігу, а потым просіць аўтограф, дык і ў такім выпадку ён ужо выказвае павагу да нашай працы, прыхільнасць да яе.

Ёсць у мяне і шэраг быкаўскіх фотаздымкаў. Пяць з іх пазначаны ягоным подпісам, але ўжо без дадатковага тэксту. Ды я ўсё роўна берагу іх як дарагія памяткі. Яны, падпісаныя і непадпісаныя, і пакідаліся мне на памяць.

Здымкі адносяцца да рознага часу. Адзін, як сведчыць подпіс, зроблены ў Магілёве ў 1973 годзе. Ёсць і ранейшыя, і яўна пазнейшыя. З пазнейшых вылучу фатаграфію, дзе Васіль зняты сярод вайскоўцаў. Я на той ягонай сустрэчы з вайскоўцамі рабіў даклад, але на здымак не трапіў, бо хацеў, каб у кадры было больш чытачоў, якія падрыхтавалі быкаўскія кніжкі для подпісу. Рукою пісьменніка на гэтай фатаграфіі пастаўлена: “Аўтограф В. Быкава. 1982 г.”

Некалькі варыянтаў мае фотаздымак, зроблены на адным з пісьменніцкіх з’ездаў. Там хораша глядзяцца вялікія дружбакі-землякі Рыгор Барадулін і Васіль Быкаў. Яны яшчэ адносна маладыя. Вядома, не стары і, здаецца, прадстаўнічы там і я, побач з Васілём Уладзіміравічам... Ах, калі гэта было! І дзе яно ўсё падзелася? З якой вадою сплыло?..

Заінтрыгавала мяне ўжо цяпер і фотакартка, на якой бачу Васіля Быкава са значком дэпутата Вярхоўнага Савета БССР у прэзідыўме нейкага сходу ў нас на філфаку. Гэта ўстанаўліваецца адназначна па тым, што поруч з ім з аднаго боку зноў я, грэшны, а з другога — А. А. Волк, наш колішні дэкан...

Калі Быкаў вымушаны быў з’ехаць за мяжу, нейкія сродкі (вельмі сціплыя) на пражыццё давалі яму фінскі, нямецкі і чэшскі ПЭН-цэнтры. Мае сустрэчы з Васілём Уладзіміравічам у тую пару спыніліся. Але пэўныя кантакты захоўваліся і тады. Я пасылаў яму віншаванні да кожнага чарговага дня нараджэння, перадаваў свае новыя кнігі, дзе пісаў пра ягоную творчасць. Апошняя з іх была выдадзеная ў “Мастацкай літаратуры” кніга “Спавядальнае слова”, дзе Васілю Быкаву

прывечана пядь артыкулаў, у якіх разглядаліся самыя новыя творы пісьменніка. Гэтая кніга да Васіля Уладзіміравіча дайшла. І ён, як мне казалі яго жонка Ірына Міхайлаўна, паставіўся да кнігі прыхільна. І з-за мяжы Васіль Быкаў колькі разоў званіў мне, перадаючы цёплыя словы віншаванняў. Асабліва расчуліла ягоная прыгожая паштоўка з залацістай лічбай 70, прысланая з Фінляндыі ў пачатку 1999 года да майго юбілею. Да гэтай паштоўкі прыкладзены і тэкст, набраны на камп'ютэры:

“Дарагі Дзмітры Якаўлевіч,
Мілы Дзіма!

З далёкага балтыйскага берагу хачу павіншаваць цябе з тваім дачаканым юбілеем і пажадаць табе добрага здароўя і доўгіх гадоў жыцця.

Я даўно і вельмі люблю цябе за твой глыбока чалавечны розум, за тваё гарачае сэрца беларуса, якое не прымае варажнечы і фальшу, поўнае хрысціянскай міласэрнасці да меншых і слабых. Я памятаю і шаную ўсё добрае, што ты напісаў у свой час пра мяне і мае кнігі і дапамог мне застацца чалавекам у наш бесчалавечны час. Дзякуй табе, дарагі, мілы мой сябра!

Прымі таксама шчырыя пажаданні ад маёй Ірыны, якой цябе гэтаксама любіць.

І сардэчны паклон тваёй мілай Ніне.

Будзь заўсёды!

Абдымаю, твой Васіль Быкаў.

Снежань 1999 г.

Хельсінкі.

В. Быкаў.”

Апошні подпіс зроблены ўжо ад рукі. А потым яшчэ намаляваны вельмі тонкім пяром маленькі, але дужа прыгожы букет кветак, падобных на палявыя. Пад кветкамі, зноў рукою Васіля Уладзіміравіча, пастаўлена дата: 12 студзеня 1999 г. Гэта мой юбілейны дзень. Тонкі мастацкі густ Васіля Быкава і ў тым букетіку праглядае праз кожны штрышок.

А што да самога тэксту віншавання, дык Васіль Уладзіміравіч і тут праявіў надзвычайную шчодрасць. Калі ён напісаў, што я дапамог яму “застацца чалавекам у наш бесчалавечны час”, дык ён тут перадаваў мне сваю заслугу, тое, што зроблена ім у дачыненні не толькі да мяне, але і да мноства людзей. Гэта ж ён сам і ягоныя мужныя, праўдзівыя творы дапамагалі мне “заставацца чалавекам” і проста выжываць у

цэлым шэрагу канкрэтных сітуацый. Не буду іх усе пералічаць, а толькі прыгадаю, што аднойчы Васіль Уладзіміравіч напрамую дапамог майму ратунку.

У канцы 1994 года я трапіў у Бараўляны са злаякасным (ракавым) захворваннем страўніка. Мая жонка Ніна Корань, якую так хораша згадваў пісьменнік, з адчаю пазваніла Васілю Уладзіміравічу і папрасіла ягонай дапамогі. Быкаў звычайна пазбягаў што-небудзь прасіць для сабе. А за іншых, калі была патрэба, хадайнічаў. У той крытычны для мяне час ён аператыўна выйшаў на бараўлянскую лякарню. Там загадчыкам аддзялення і самым лепшым хірургам у ім быў (ёсць і цяпер) А. А. Буднік. Дык Васіль Уладзіміравіч папрасіў, каб ён сам зрабіў мне аперацыю. Буднік, на маё шчасце, з вялікай павагай ставіўся да быкаўскай творчасці і самога пісьменніка. Таму ён без ваганняў адгукнуўся на просьбу Васіля Уладзіміравіча — і “рэзаў” мяне сам. Аперацыю ён правёў, як казалі медыкі, філігранна. З той пары прайшло ўжо дзевяць гадоў, а я, дзякуючы Богу, Анатолю Будніку і Васілю Быкаву, усё яшчэ трымаюся на гэтым свеце.

Тут можна было б і кропку паставіць. Але, здаецца, трэба зрабіць яшчэ некалькі агаворак. Для тых, хто ўбачыць нясціпласць у цытаванні пахвальных быкаўскіх слоў, адрасаваных мне, паўтару яшчэ раз: пахвала ў многіх выпадках, канечне ж, была перабольшанай. Але праз гэтую перабольшанасць бачыцца высакароднасць Васіля Быкава, яго чалавечая шчодрасць. І я хачу, каб людзі пра гэта ведалі.

А яшчэ дадам вось што. Калі Васіль Быкаў вярнуўся з-за мяжы на радзіму, я не адразу зразумеў, што ён не лячыцца прыехаў (наступствы паказалі, што гэта было ўжо запозна). Ён фактычна прыехаў дадому паміраць, каб назаўсёды застацца ў зямельцы сваёй Радзімы, хоць яна, Радзіма, няласкава абыходзілася з ім многа гадоў...

Быкаўскі адыход з жыцця я ўспрымаю як найвялікшую бяду асабістую і, вядома, бяду народную. Такое адчуванне, думаецца, было і ў мноства жыхароў беларускай сталіцы, якія не па загаду зверху, а па спантаннаму душэўнаму парыву выйшлі на мінскія вуліцы развітацца з вялікім пісьменнікам, вялікім грамадзянінам, вялікім змагаром за праўду і чалавечнасць.

Уладзімір ЯВАРЫЎСКИ

ДОТЫК ПЛЯЧА

Нацыя, якая мае такога духоўнага волата, як Васіль Быкаў, ня мае права быць на абочыне гісторыі. Больш таго: нацыянальная літаратура, якая мае творы, напісаныя Васілём Быкавым, міжвольна становіцца ў шэраг сусьветных літаратур. Мова, на якой напісаныя аповесці Васіля Быкава, ня мае права на забыццё ці на статус не дзяржаўнай мовы.

Гэтым я, уласна, сказаў амаль усё, што думаю пра Васіля Быкава нават пасля яго сьмерці. Я змушаны зьвярнуцца да гэтых высокіх ацэнак-сымбаль, бо само жыццё Васіля Быкава было пранізана дзівоснай, а часам і жудаснай сымболікай. На Кіраваградчыне (на трынаццатым годзе незалежнасьці абласны цэнтар Украіны яшчэ носіць імя гэтага бальшавіцкага актывіста!), якая акурат у пэрыяд барацьбы за незалежнасьць двойчы абірала мяне дэпутатам украінскага парлямэнту — дык вось у сьпісе імён над брацкай магілаю паўшых воінаў ёсьць імя і... Васіля Быкава. Паводле ўкраінскага павер'я той, каго выпадкова прылічылі да мёртвых, слаўна і доўга будзе жыць сярод жывых.

Чалавек, які ўсёй сваёй істотай змагаўся за беларускую дзяржаўнасьць, за беларускую мову і культуру, за дэмакратыю ў Беларусі — стаў выгнаньнікам з роднага дома, з

бацькоўскай зямлі, і легендарны чэскі прэзыдэнт Вацлаў Гавэл падаў яму руку падтрымкі і духоўны прытулак, а беларускі прэзыдэнт нават не прыйшоў на пахаваньне Васіля.

Але хачу прызнацца: я, ня маючы магчымасьці прыехаць на пахаваньне, бо знаходзіўся ў Канадзе, вельмі баяўся, што беларусы пад націскам улады пабаяцца ці ня здолеюць годна правесць ў вечнасьць свайго духоўнага бацьку другой паловы дваццатага стагодзьдзя. Дзякуй Богу, я памыліўся. Зразумеў гэта, калі ўбачыў на экранах канадзкіх тэлевізараў многія тысячы прыбітых горам беларусаў, якія ішлі праз увесь Менск за яго труною...

На вялікі жаль, наша ўкраінская проза аб другой сусьветнай вайне пайшла, мякка кажучы, спрошчаным, зарамантызаваным шляхам даьследаваньня чалавека на вайне, у гіпэрэкстрэмальных умовах быцьця. Тое мастацкае бачаньне, што яго запрапанаваў у сваіх клясычных “Сьцяганосцах” (некалькі пакаленьняў украінцаў на іх выхоўваліся) Алесь Ганчар, было вельмі дарэчным, бо трылёгія паявілася адразу ж пасля вайны, калі трыюмф пераможцаў быў яшчэ запальна-эмацыйным, узьнёслым, нават эйфарычным. Але беды ў тым, што менавіта гэты кірунак, як адзіна правільны, нават культавы, запанаваў ва ўкраінскай прозе на некалькі дзесяцігодзьдзяў.

Васіль Быкаў падышоў да гэтай жа тэмы зь іншага боку, запрапанаваў іншы погляд — узбуджаны — бачаньня чалавека на вайне ў адным узбуджаным эпізодзе, дзе права выбару заўсёды трагічнае, дзе героі вымушаны гэты выбар рабіць, бо абмінуць яго няма магчымасьці. Як на мяне, дык нават руская проза пра вайну (Ю.Бондараў, В.Астаф’еў, Ф.Абрамаў, В.Гросман...) не дасягала такога псыхалягічнага напружаньня, такога “градуса кіпеньня” страсьцяў у змаганьні за жыцьцё, а то й проста за звычайнае біялягічнае выжываньне, як гэта бачым у “Трэцяй ракеце” ці ў “Абеліску”, у “Сотнікаве” ці ў “Дажыць да сьвятання”, ці ў “Яго батальёне”.

Дык вось, дазвольце мне быць упэўненым у тым, што сам Лёс, сам Гасподзь Бог выхапіў простага, ня вельмі прыкметнага беларускага хлопца з пякельнага катла вайны, адхіліліў ад яго сьмерць для таго, каб ён раскажаў сьвету пра пакуты чалавека на вайне. Яны, мабыць, ужо ведалі, што ён зробіць гэта, што ён выканае гэты заказ і праславіць беларускую

нацыю, дапаможа беларусам зберагчы сябе, выстаць у жорнах імперыі. Так яно і адбылося...

А цяпер некалькі эпизодаў з нашых сустрэч з Васілём.

1987 год. У часопісе “Дружба народов” выходзіць у перакладзе на рускую мову мой чарнобыльскі раман “Марыя з палыном у канцы стагоддзя”. Намесьнік галоўнага рэдактара, украінец (цяпер, дарэчы, ўзначальвае украінскае аб’яднаньне ў Расеі) Сашко Рудэнка-Дэсьняк выклікае мяне для ўдзелу ў прамым тэлевізійным эфіры, прысьвечаным часопісу. Прамы эфір тады ўжо калі-нікалі дазваляўся, аднак карысталіся ім вельмі асьцярожна. Еду. У рэдакцыі, што тулілася ў аднапавярховым флігельку, які прыкрываўся ад вуліцы пышным асабняком Саюза пісьменьнікаў СССР, сустракаю грузіна Чабуа Амэрыджыбі, нядаўняга палітвязьня, бліскачага грузінскага прэзаіка, прыгожага, гордага чалавека з шляхетнымі манэрамі і хітрым, калі не памыляюся, мінгрэльскім гумарам. Васіль Быкаў перазваніў, што затрымліваецца ў выдавецтве і прыедзе прама на тэлестудыю ў Астанкіна.

Да эфіру застаецца некалькі хвілін. Нэрвуюцца вядучая, рэжысэр, апэратары. Горача. Грымёрка падпудрывае Васілёвы шчокі, бо “блішчаць”, і ён жартуе: “Рэстаўрацыі не падлягае”.

Пайшлі ў эфір. Нас глядзяць мільёны. Пагутарылі пра літаратуру, пра “Дружбу народов”, а потым, вядома ж, пра “перестройку”, пра тое, як “процесс пошел”. Мы з Васілём дамовіліся, што абавязкова закранём тэму Чарнобыля, які сваім ядзерным крылом накрыў і частку Беларусі. Па магчымасьці, скажам праўду. Прынамсі, ня тое, што гаворыць афіцыйз праз год пасля трагедыі. Гэтая праўда была яшчэ за ста замкамі, а камуністычны рэжым хацеў аб гэтым забыць раз і назаўсёды.

Васіль раскажаў пра наведваньне ім некалькіх вёсак на Гомельшчыне, пра радзільны дом у зоне абавязковага адсяленьня, які перапоўнены парадзіхамі; дактары паўцякалі, засталіся адны мэдсёстры. У некалькіх пруткіх фразях Васіля паўстала маштабная трагедыя. Вядучая спалохалася гэтай праўды і, каб ня даць Быкаву паглыбіць яе, перавяла чарнобыльскую тэму на мяне.

— Ну, как там наши украинцы после Чернобыля?

І я адказаў, што ў нас, ва Ўкраіне, як заўсёды, усё цудоўна. А пасля Чарнобыля стала яшчэ лепей, чым было. У гэтым нас штодзень пераконвае ўлада вуснамі міністра аховы здароўя Раманенкі. Усё цудоўна, толькі, выяўляецца, трэба рэгулярна мыць рукі і ногі ды выціраць падэшвы абутку аб мокрую анучу. І шчыльна зачыняць форткі. А так... “усё харашо, прыўкрасная маркіза, усё харашо...”

Вядучая перапыніла мяне і перадала слова Рудэнку-Дэсьняку, каб той “выраўняў” размову і вывеў нас на тэму, пра якую, нарэшце, трошкі дазвалялася пагаварыць — нацыянальнае пытаньне. Найбольш пра гэта дазвалялася гаварыць “маленькім”, не славянскім нацыям: прыбалтам, грузінам, армянам, народам поўначы СССР. Здаецца, тады ішлі ці завяршаліся здымкі знакавага фільма “Пакаяньне”, і вядучая перавяла стрэлкі на Чабуа Амэрыджыбі. Чубук (так мы яго звалі з падачы Сашкі Рудэнка-Дэсьняка), які трывалы час жыў у доме Чабуа, пішучы кніжку пра яго) расказаў гісторыю пра тое, як Брэжнеў дазволіў Шэварнадзэ, тадышняму першаму сакратару ЦК Грузіі, упісаць у Канстытуцыю Грузінскай ССР артыкул, які дэкляруе дзяржаўнасьць грузінскай мовы на тэрыторыі рэспублікі. На гэтым настойлівала ўся грузінская інтэлігенцыя, не запярэчваю і сам Шэварнадзэ, але баяліся, што скажа Масква. На вачах дэлегацыі ад мітынгуючых на майдане інтэлігентаў Шэварнадзэ дрыжачаю рукою набраў нумар тэлефона ўрадавай сувязі, каб звязацца з Брэжневым. Леанід Ільліч быў, мабыць, у добрым пасьялабедзеным настроі, бо, нават не даслухаўшы Эдуарда Абросьевіча, адказаў:

— Да запісывай, как хочеш. Ведь все равно будет, как мы скажем.

Чубук хітра пасьміхнуўся і дадаў: гэтую блазьненскую фразу генсека назаўтра ведала ўся Грузія і ціха абуралася. А цяпер трэба выконваць артыкул нашай канстытуцыі.

— А как на Украине с национальным вопросом? — звярнулася да мяне вядучая.

— Буржуазный национализм не поднимает голову?

— Нет, не поднимает. Его нет у нас по исторической причине: нет буржуазии. Наш драматург Микола Кулиш устами героини его пьесы сказал: “Лучше быть изнасилованной, чем украинизированной”. Миколу Кулиша расстреляли в тридцать седьмом, а лозунг из с его пьесы актуален и сегодня.

Васіль сядзеў поруч са мной на канапцы — і я адчуў, як ён мякка крануўся сваім плячом майго пляча. На гэтым праграма і скончылася. Здаецца, нават дачасна...

Мы доўга чакалі Сашку ў двары Астанкіна, бо яго паклікала студыйнае начальства. Ён выйшаў не раней чым праз гадзіну. Выціраў хустачкай сваю лысіну:

— Літаратурна-драматычная рэдакцыя ЦТ ужо прамога эфіру ня мае. Мы былі другімі і... апошнімі прамаэфіршчыкамі. Пайшлі абедасьць...

Мы з Васілём ды Чубуком правялі яшчэ два дні ў Маскве. Хадзілі на базар, гатавалі абед у Сашкавай халасьцяцкай кватэры на самым Арбаце. Абед з грузінскімі прыправамі, з першакласным украінскім салам маёй хатняй рэцэптуры, з Васілёвай “Белавежскай”. Вячэралі ў цэдэлаўскім шынку, перапоўненым маскоўскай намэнклатурай ды літаратурнай багемай. Правялі “Круглы стол” у “Літгазете”, але ні радка з той размовы не было надрукавана. Нават дэмакратычная, як на тыя часы, “Літаратурка” не рызыкнула даць чарнобыльскі зрэз праўды.

Было яшчэ некалькі дзён судакранання з Васілём Быкавым у Менску. У тым жа складзе — Сашка Рудэнка-Дэсьняк, Чубук і я — мы былі гасьцямі Васіля пад нейкай выдуманай Сашкам нагодай пад крылом “Дружбы народаў”. А потым... Нас закруцілі вялікія палітычныя праблемы нашых нацый. Васіль таксама найактыўнейшым чынам удзельнічаў у змаганні за вольную і дэмакратычную Беларусь, мне перадавалі зь Менска пра яго палымяныя выступленьні на мітынгх Беларускага Народнага Фронту, я з трывогаю сачыў за яго мужнасьцю ў супрацьстаянні з рэжымам, за яго пакутлівай эміграцыяй.

Як старшыня журы міжнароднай прэміі імя Піліпа Орліка, я настаяў, каб гэтая прэмія, якая прысуджаецца і замежным грамадзянам за выдатны ўнёсак у дэмакратызацыю ўкраінскага грамадства, была аддадзена Станіславу Шушкевічу з фармуляваньнем: “За ўдзел у цывілізаваным дэмантажы расейска-савецкай імперыі”. Тады ж атрымаў прэмію і Віктар Юшчанка — “За ўвядзеньне ўкраінскай нацыянальнай валюты”.

Шушкевіч прыехаў у Кіеў на ўручэньне прэміі. Мы з Віктарам Юшчанкам два дні “не выпускалі са сваіх рук”

сябра Шушкевіча. Віктар дзеля яго адчыніў і паказаў запасьнік Нацыянальнага банка ды найкаштоўнейшыя нацыянальныя рарытэты банкавага сховішча. Нам было прыемна, што Шушкевіч нам зайздросьціць, што ва Украіне ўсё-такі крыху вальней, чым у Беларусі. Шушкевіч шмат апавядаў нам пра жыцьцё Васіля Быкава.

Праз некалькі дзён мы з Віктарам Юшчанкам перадалі праз журналіста, які ехаў браць інтэрвію ў Быкава, трохі грошай, ведаючы, у якой нястачы ён жыве...

І апошняе.

Пасьля той маскоўскай тэлеперадачы я патэлефанаваў сваёй жонцы. Яна цалкам сур'ёзна сказала: можа, з Масквы цябе і выпусьцяць, але на “хутары Шаўчэнкаўскім” такі возьмуць.

Калі я вярнуўся дамоў, адзін мой знаёмы расказаў:

— Тэлефануе мне таварыш з Крыму і кажа: “Твой Яварыўскі толькі што та-а-а-кое сказаў па тэлевізары, што страшна стала...”

А мне не было страшна, бо я памятаў сяброўскі дотык пляча Васіля...

г. Кіеў

Анатоль КУДРАВЕЦ

НА КРЫЖЫ ЧАСУ

І прыляцеў агонь да самага жытла майго. Загарэлася пунька ля дому. Гукаў я семядолю сваю і парасткаў сваіх — дарагія рэчы хапаць, дарагія рэчы вынасіць...

І страшныя думкі былі ў мяне ў галаве, што ўсё жывое загарыцца, задыміцца і дым задушыць усё жывое...

Максім Гарэцкі

Здавалася, зносу не будзе гэтаму чалавеку, само імя якога з'яўлялася гарантам, што Беларусь Жыве. Здавалася, жывая прысутнасць яго сярод нас будзе заўсёднай. Але на ўсе людскія прадумовы жыццё мае сваё рашэнне.

Пасля гадоў вымушанага блукання па Чужыне ён вярнуўся ў Мінск. Каб паставіць апошнюю кропку ў жыцці, а з ёй і падбіць сумны рахунак: “Прывёз свае косьці дамоў.” Па крайняй меры так ён сказаў пад час нашай нядоўгай пасля-пражскай тэлефоннай гаворкі. Сказана гэта было спакойна, як ён умеў гаварыць заўсёды, хаця, акрамя нібыта жартаўлівага, словы хавалі страшны канкрэтны сэнс. Ён падзякаваў яшчэ за артыкул, напісаны пра яго і надрукаваны ў “Народнай волі”, які ён паспеў прачытаць па інтэрнэце яшчэ ў Празе.

Артыкул яму спадабаўся. Я пастараўся гаворку не зацягваць. Я ведаў, што ў Празе яму была зроблена цяжкая аперацыя, без якой ужо было немагчыма жыць. Як паказала далейшае, і пасля аперацыі жыць было немагчыма.

Яго не стала. На чорную дату пачатку Вялікай Айчыннай вайны — 22 чэрвеня — жалобным штрыхом лёг чорны цень дня яго смерці. Вайна, ад якой ён ніколі не ўцякаў, нарэшце дагнала яго.

Ён яшчэ паспеў патрымаць у руках, панянчыць сваё апошняе дзіцятка — кнігу ўспамінаў “Доўгая дарога дадому” — справаздачны рэквіем па сваім жыцці. І ці толькі па сваім?..

Выдавецтва Уладзіміра Лапцёнка зрабіла вельмі сучасны падарунак пісьменніку ў канцы яго зямной дарогі. Дарога была доўгая — праз усё жыццё. А жыццё было — Беларусь.

Як салдат, які прайшоў вайну і застаўся жывы, ён не любіў урачыстых барабанных маршаў. Ён любіў цішыню. Як чалавек і мастак, ён шанаваў усе колеры жыцця. Як патрыёт, аддаў сэрца двум: бел-чырвона-беламу. Белы — колер жыцця, чырвоны — колер змагання.

“Пайсці і не вярнуцца” — так назваў ён адну з самых трагічных сваіх аповесцяў. Пайсці і не вярнуцца дакляраваў яму яго вайсковы лёс. А ён пайшоў і вярнуўся. Каб прайсці свой жыццёвы шлях да канца, а потым пайсці туды, адкуль не вяртаецца ніхто — у Вечнасць.

Вечнасць не выдае ні грантаў, ні медалёў. У яе ёсць толькі адна ўзнагарода — Памяць. Яна выдаецца пасмяротна.

...Яна так і называлася: “На крыжах” — тая невялікая аб’ёмам, у строга-цёмнай вокладцы кніжка Васіля Быкава, выдадзеная ў 1992 годзе. Назва наколькі лаканічная, настолькі трывожная. Як і ўсё ў ягоным лёсе. Як і ўсё ў ягонай творчасці.

Гэтую назву можна было б перанесці і на ўсё яго жыццё, калі даваць назву жыццю, і ў гэтай назве не было б ніякага перабольшання.

У скупой анатацыі да кніжкі напісана, што ў ёй “сабраны выступленні, артыкулы, інтэрв’ю часоў перабудовы”. Усё так і трохі ня так. Ёсць недакладнасць, на якую можна было б і не звярнуць увагі, але ў дадзеным выпадку яна мае сваё значэнне. Недакладнасць гэтая схаваная ў словах “часоў перабудовы”.

Адкрываецца кніжка выступленьем Быкава на Пятым зьездзе пісьменьнікаў Беларусі. Гэта лета 1966 году. Партыйную арганізацыю Беларусі ўзначальвае, увасабляе, а значыць, шмат у чым вызначае напрамак яе ідэалагічнай і гаспадарчай дзейнасьці, як галоўная кіруючая асоба рэспублікі, кандыдат у члены Палітбюро ЦК КПСС Пётр Машэраў — энэргічны, інтэлігентны, выйгрышна малады ў параўнаньні з дружна старэючым Палітбюро.

Увасабляў ён партыйную ўладу і на гэтым пісьменьніцкім зьездзе, сядзеў, як было ўзаконена, у першым радзе прэзідыума побач са старшынёй Саюза пісьменьнікаў Петрусём Броўкам.

Як сёньня памятаецца момант, калі за трыбуну выйшаў Васіль Быкаў і пачаў гаварыць. Простыя, строга вывераныя словы, глухавата-напружаны голас.

Гаварыў ён пра літаратуру, але і ня толькі пра яе.

На той час і ў Беларусі, і ў Савецкім Саюзе, ды і ў Еўропе добра ведалі Быкава-пісьменьніка — аўтара аповесьцяў “Жураўліны крык”, “Здрада”, “Трэцяя ракета”, “Альпійская балада”, “Мёртвым не баліць”. Але нават у Беларусі мала хто ведаў Быкава-публіцыста, Быкава-прамоўцу, мала хто ведаў пра яго яшчэ адзін талент — уменьне выступаць, уменьне валодаць аўдыторыяй.

І пасля першых некалькіх фразай пісьменьніка, можна сказаць, у самым пачатку яго выступленьня ў прэзідыуме сходу раптам адбыўся непрадугледжаны рытуалам рух: Машэраў дэманстрацыйна ўстаў, хуткім крокам перасек сцэну і зьнік за кулісамі. Папросту — уцёк...

Усе зразумелі: “гаспадар” злуецца, “гаспадару” штосьці не даспадобы.

Што ж не спадабалася адзначанаму баявой, заслужанай зоркай Героя партыйнаму фаварыту ў выступленьні былога франтавіка-артылерыста, зьнішчальніка нямецкіх танкаў? Ці, можа, былы партызан не зразумеў былога франтавіка?

Зразумеў, але не хацеў разумець!

Улада любіць фіміям. А яшчэ ўлада ня любіць праўды, якая сячэ па вачах. Простай, грубай праўды жыцця, калі яна не слаvasловіць, а крытыкуе, калі гэта праўда ня ўпісваецца ў ідэю “ўзыходжаньня да вяршыняў камунізму”, у ідэю неіснуючых “перамог”... “пад мудрым кіраўніцтвам” і г. д.

А выступоўца, акрамя ўсяго іншага, сказаў такое:

“Па ўсім відаць, наша літаратура перажывае крызіс. І гэта, магчыма, камусьці здасца дзіўным: колькі пра яе гавораць, праяўляюць такія клопаты. Чаму ж гэта дзіця такое хілае?

Мне здаецца, што прычыны гэтага заняпаду ляжаць якраз там, дзе планаваліся поспехі. Адбылася вельмі простая зьява: у адносінах да літаратуры дзесьці згубілі меру, яе закіравалі, яе заняньчылі.

Калі ў гаспадарцы валюнтарызм неяк асуджаны, то ў літаратуры ён дасюль квітнее пышным цьветам. У народнай гаспадарцы ўжо ня так камандуюць, як у літаратуры. Вытворчыя адносіны там прымушаюць лічыцца з нейкай натуральнасьцю і заканамернасьцю. Літаратура ж застаецца тым, чым была сельская гаспадарка ў нядаўнім мінулым, — кожны мае да яе адносіны і пры выпадку не праміне патаптаць яе і без таго ня вельмі ўраджайны агарод”.

Па сёньняшніх мерках як быццам нічога “страшнага” і не было сказана. Гэта па сёньняшніх. Хаця б таму, што сёньня пытаньні літаратуры ўладу мала цікавяць або цікавяць настолькі, наколькі яна п’е асанну яе палітыцы і не перашкаджае ўладзе тварыць сваё. Але — тады быў яшчэ той час. Час, калі вышэйшыя партыйныя кіраўнікі ўсіх “свабодных і роўных” са скуры вылузваліся, каб высьвеціць поспехі сваіх рэспублік ва ўсіх сферах жыцьця, а адначасова засьведчыць вернаадданасьць “малодшых братоў” вялікаму “старэйшаму брату”. Беларусь не была выключэньнем. Па ўсіх “паказчыках” яна ішла, як модна было казаць, “у ліку першых” (апошніх не было ніколі).

І кожны зьезд — ці то калгасны, ці прафсаюзны, ня кажучы ўжо пра партыйны, быў зьездам “пераможцаў” — гэта дасягненьні, гэта фанфары...

Меркавалася, што і той пісьменьніцкі зьезд пойдзе па загадзя пракладзеных рэйках, і даклад старшыні Саюза даў яму добры разьбег у гэтым накірунку, і раптам...

І раптам “літаратура перажывае крызіс...”. Болей за тое, “яе закіравалі, яе заняньчылі...”. Яшчэ болей: “кожны... пры выпадку не праміне патаптаць яе і без таго ня вельмі ўраджайны агарод”.

І гэта сказана нягледзячы на прэзідум... А, можа, якраз і гледзячы на прэзідум?..

А ў прэзідыуме ня толькі свае, мясцовыя. Сядзелі там і госьці з іншых рэспублік. Сядзелі там і строгія “куратары” з белакаменнай. А яны ўжо даложаць, яны расьпішуць, як у Беларусі-партызаны “заняньчылі”, “затапталі”... І бяда ня ў нейкай там літаратуры, літаратура хай сабе. А вось як такое публічнае выступленьне стала магчыма, чаму дапусьцілі, чаму не спынілі?.. Значыць, дрэнна працуюць, значыць, аслаблены гужы, значыць... Шмат розных “значыць” можна знайсці ў такім выступленьні!

Словам, былі прычыны ў Першага сакратара кампартыі рэспублікі пакінуць пісьменьніцкі прэзідыум.

Дык вось: 1966 год. Да так званай гарбачоўскай перабудовы яшчэ добрых дваццаць гадоў!

Кожны сапраўдны мастак — без усялякай на тое самазадачы, хоча ён таго ці ня хоча, — прагназуючы лёс сваіх герояў, прагназуе і свой лёс. І тут няма нічога незвычайнага. Расказваючы пра сваіх герояў, колькі б іх ні было і якія б яны ні былі, пісьменьнік заўсёды расказвае пра сябе.

Калі гаварыць пра лёс пісьменьніка Васіля Быкава — ня ў нейкім канкрэтным вузка фактаграфічным плане, а ў плане гіпатэтычным, прадказальным, то мне здаецца, што больш чым у якім іншым творы ён закадзіраваны ў аповесьці “Жураўліны крык”. У такім тлумачэньні “Жураўліны крык” мне ўяўляецца адным з самых аўтабіяграфічных твораў празаіка.

Маленькі чыгуначны пераезд. Жменька амаль бяззбройных савецкіх салдатаў-сьмяротнікаў, пакінутых абараняць пераезд ад машынна-жалезнай варожай навалы. Ідзе бой. Сілы няроўныя. Адзін за адным гінуць абаронцы. Застаўся апошні з адзінай гранатай. Ззаду заместа брані — слабенькая земляная сьценка акапа, сьпераду насоўваюцца крыжастыя сталёвыя страшыдлы. У небе, як знаменьне да таго, што павінна адбыцца, — тужлівы жураўліны крык. Ён прадказвае хутчэй блізкую сьмерць, чым безнадзейную веру ў перамогу.

Аповесьць напісаная ў 1959 годзе. З адлегласьці пройдзе-нага часу вельмі добра відаць, як блізка яе трагічныя перыпетыі праецыруюцца на карту жыцця аўтара.

Пасьля аповесьці “Мёртвым не баліць” па акопе франтавіка-пісьменьніка быў адкрыты агонь з усіх відаў зброі — аж да артылерыі “рэзерву галоўнага камандаваньня”. На зьмену шальмаваньню ў друку, прымітыўнаму шантажу і

маральнаму тэрору прыйшла недвухсэнсоўная пагроза фізічнай расправы.

Наколькі гэта было сур'ёзна, сведчыць хоць бы такое: сам старшыня Камітэту дзяржбяспекі СССР і заўтрашні кіраўнік трохсотмільённай атамнай звышдзяржавы дакладваў сваім аднадумцам у ЦК КПСС:

“Камітэт дзяржаўнай бяспекі мае звесткі аб нездаровых настроях беларускіх пісьменьнікаў — члена КПСС Карпюка і Быкава... Карпюк нелегальна распаўсюджвае сярод сваіх знаёмых усялякія пасквілі ў выглядзе кнігі Гінзбург-Аксёнавай “Круты маршрут” і іншыя. Адмоўна ўздзейнічае на моладзь. Пад яго ўплывам студэнт Гродзенскага педінстытуту Малашэнка піша вершы, прасякнутыя песімізмам і ўпадніцтвам, некаторыя з іх утрымліваюць шкодны палітычны сэнс... Погляды Карпюка ў пэўнай ступені падзяляе Быкаў, аўтар тэндэнцыйнай аповесці “Мёртвым не баліць”... У цяперашні час да Быкава выказваюць інтарэс ідэалагічныя цэнтры ворага. Гэта відно, прынамсі, з перапіскі з ім супрацоўніка закрытага сектару “Народна-працоўнага саюза” (НПС), якая вядзе яго антысавецкую апрацоўку. З Быкавым устанавіў кантакт італьянец Поджы, які падазраецца ў прыналежнасці да спецорганаў ворага. Камітэт дзяржбяспекі Беларусі з санкцыі ЦК кампартыі рэспублікі рыхтуе мерапрыемствы, накіраваныя на прадухіленне магчымых варожых акцыяў з боку названых асобаў”.

Пра адно з такіх “мерапрыемстваў”, а было іх шмат і самых розных, Васіль Быкаў расказваў у час нашай сумеснай паездкі ў Германію ў 1990 годзе.

“Гродна. Кватэра наша была на першым паверсе. Вечарэе. Я сяджу за сталом, стол каля акна. На процілеглым баку вуліцы спыняецца “газік”, прыадчыняюцца дзьверцы. Ніхто з машыны не выходзіць, але я раптам чую, як па маім целе разьліваецца млявасьць, няма чым дыхаць... Разумею: яшчэ трохі — і ўсё, сканаю... Неяк спаўзаю з крэсла і як магу, дабіраюся да “хуткай”... Там мне зрабілі некалькі ўколаў, трохі адышоў, супакоіўся... Вярнуўся дамоў. Машыны няма. Відаць, уздзейнічалі токамі высокай частаты, каб вось так, адразу перакрыць дыханьне...”

Чалавечая парода мала чым розніцца ад пароды зьвярынай. Варта гаўкнуць аднаму, як тут жа адклікнуцца блізкія

суродзічы. Болей: чалавечая парода ў параўнаньні з іншымі мае выйгрыш: яна ня толькі ўмее самаарганізавацца, але і лёгка паддаецца арганізацыі. Асабліва, калі за “арганізацыю” бярэцца дзяржаўны апарат.

Пісьменьніка абвінавачваюць у “ачарненьні” вялікай перамогі над фашызмам, у “абстрактным гуманізме”, у жаданьні выдаць “акопную праўду” за вышэйшую праўду вайны. На барацьбу мабілізаваны ня толькі “дзяжурныя” партыйныя крытыкі, а і былыя франтавікі-генералы і партызаны-падпольшчыкі. Не шукай ворагаў сярод ворагаў, бо яны здалёк відны, шукай ворагаў сярод сваіх, бо яны схаваныя. Вось у гэты найцяжэйшы для пісьменьніка час прыйшлі скупыя мужныя словы падтрымкі ад Аляксандра Твардоўскага: “Усё мінецца, а праўда застанеца”. Вялікі рускі паэт і галоўны рэдактар самага саліднага літаратурна-публіцыстычнага часопіса на савецкай інтэлектуальнай прасторы не здымаў аблогу, але мудра сьведчыў, што аблога ня вечная.

Так яно і сталася. “Саюз непарушны рэспублік свабодных” распаўся, як распадаюцца клёпкі дзежкі, калі лопаюцца абручы. Адчуўшы волю, народы кінуліся будаваць сваё жытло — кожны для сябе, кожны па-свойму. І над Беларусьсю падзьмулі вятры пераменаў, уваскрэсла надзея на самастойнасьць і суверэнітэт.

Усякая надзея, каб стаць рэальнасьцю, патрабуе дзейснага напаўненьня. Менавіта клопат пра канкрэтыку барацьбы за незалежнасьць прымусіае пісьменьніка адкладваць пачатыя і задуманыя мастацкія творы і брацца за публіцыстыку. Лёс беларуса і яго Бацькаўшчыны робіцца дамінантай усяго далейшага жыцця, а яго слова набывае характар філасофскага прадбачаньня.

“Беларусы, мабыць, адна з самых няшчасных нацыяў Еўропы. Не зважаючы на ўсе нашыя зусім неблагія, Богам дадзеныя чалавечыя якасьці, мы дагэтуль нямаем таго, чаго варта мець кожная нацыя сьвету, для чаго, па сутнасьці, яна і існуе пад небам. І ўсё таму, што з нейкага капрызу гісторыі мы ўпусьцілі свой нацыянальны цягнік і апынуліся ў ролі вечных паязджанаў, пазбаўленых прыстойнага лёсу, здатнага прытулку дзяржаўнасьці. Можа, толькі цяпер гісторыя дае нам пэўны і надта сумніцельны шанец, і ўсё залежыць ад таго, ці пакарыстаемся мы ім. Ці ён у каторы раз высьлізьне

з нашых няўмелых рук. Асабліва, калі ёсьць надта спрытныя рукі, якія б'юць спрактыкавана, пад дых". Гэта словы з яго выступленьня на кангрэсе беларусістаў у маі 1991 году. Хто скажа, што гэта не рэаліі і сёньняшняга дня?

Я назваў бы яго "сумным прарокам". І не ягоная віна, што ён "сумны". Такі лёс зямлі нашай. Такі лёс народа, у глыбіні змучанага арганізма якога ідзе няспынны працэс барацьбы за выжываньне. Гэта не працэс выпадковага самазагараньня, а працэс перадачы агню як эстафеты, працэс, які гістарычна ніколі не спыняўся. Ён прытухаў, калі яго хлупілі, але потым успыхваў з новай сілай то ў адным, то ў другім месцы.

Думаю пра Васіля Быкава, а ў галаве ўвесь час імя другога беларускага пісьменьніка. Яны быццам зьвязаныя ўнутранай повязьцю, хаця зьнешне такой зьвязкі як быццам і не відно. Хіба гэта зьвязка — знак бяды, трагізм і здзіўляючая падобнасьць сітуацыі дваццатых і дзевяностых гадоў дваццатага стагодзьдзя ў лёсавызначальнасьці Беларусі і яе народу? Ці тая ж фанатычная вера аднаго і другога ў сьвятое права народу "людзьмі звацца" і апантанасьць абодвух у імкненьні адстаяць гэтае права?

Гаворка пра Максіма Гарэцкага.

І зноў, як нейкі шчасьлівы парадокс і вышэйшая справядлівасьць: у 1993 годзе, годзе векаваго юбілею Максіма Гарэцкага, беларускі народ атрымлівае "Скарбы жыцьця" — можа, самую мудрую кнігу, створаную беларусам пасля Францішка Скарыны, Біблію Беларусі часоў сталінскага генацыду.

"Скарбы жыцьця" — гэта крык душы народу, высушанай, вытаптанай, але не забітай, крык, зьвернуты да неба, бо на зямлі ніхто ўжо яго ня чуе.

"Судзі мяне, судзі мяне кожны і ўсякі! Судзі мяне судом сваім і кожным, і ўсякім... Карай мяне караю сваімі, карай..."

Толькі прашу цябе, не выбівай з маіх худых і кволых рук гэтага маленькага пучочка васількоў...

А выб'еш — буду азірацца на іх з сумам і жалем вялікім, перавышаючым мае слабыя сілы...

Як мне забыцца на іх, пакінутых там, адзаду, на дарозе, у пыле і брудзе, на цяжэйшай дарозе, якой народ мой ішоў..."

Як яны своечасова "ўваскрэсьлі", гэтыя "Скарбы жыцьця"! Нібыта ў піку сталінскім і сёньняшнім "актывістам", што

готовыя прадаць усё — і зямлю, і народ, і душу яго — мову.

Беларусь у яе гісторыі часта і ў многім абыходзіла шчасьце.

І ўсё-такі... Гэта шчасьце, што марознай зімой 1943 году на Кіраваградчыне, пад вёскай Севярынаўкай, нямецкі танк сваёй гусеніцай утаптаў у сьнег толькі крысо ягонага шыняля, а мог... Нават страшна падумаць, што магла нарабіць бяздушная жалезная машына.

Тым самым Бог пакінуў Быкава жыць. Каб прыкаваць, як галерніка, для зьнясільваючай, на многія дзесяцігоддзі, працы, якая нікому іншаму была не пад сілу. Можна, для таго, каб выратаваць неакрэплы, зьнявечаны царскімі і бальшавіцкімі нянькамі гонар беларускай інтэлігенцыі. А разам з ім і гонар беларускай нацыі.

Красавік 1995 году. Дом літаратара. Ідзе дакументальны фільм пра Васіля Быкава. Сцэнарый Рыгора Барадуліна. Ні галоўнага героя фільма, ні аўтара сцэнарыю ў зале няма. Урэшце, яны маюць права і ня быць тут. Усё, што маглі, — кожны ў меру сваёй ролі — аддалі фільму. Цяпер справа іншых: прымаць — не прымаць, хваліць — не хваліць.

Дзея адбываецца на радзіме пісьменьніка, на Ушаччыне: роднае падвор'е, бераг азярка. Галоўныя дзеючыя асобы фільма — Васіль Быкаў, ягоны голас і... навальніца.

“Я лічу, што ў кожнага беларуса павінна быць сваё ляское азярко, як у кожнага армяніна — свой Арарат...” Спакойны ўпэўнены голас, ён дае адчуваньне рэальнай, жывой прысутнасьці ў зале самога гаспадара яго. Такім і павінен быць голас чалавека, які мае свой Арарат — сваё азярко. Чалавека багатага, чалавека годнага. А на экране маляўнічае азярко ў бярозава-альховай аблямоўцы, зьлёны бераг з глыбока перакуленымі ў ваду бярозамі, вогнішча і чалавек ля вогнішча. І чалавек гэты — Васіль Быкаў.

Найбольш уразіла навальніца, якая раптам, як па заказе, разгулялася над возерам і яго ваколіцамі. Гром, маланкі, вада — сапраўднае сьветапрастаўленьне, у эпіцэнтры якога бронзава-чырвоны твар пісьменьніка пад капюшонам плашча, па якім лупіць дождж і струменямі сыцяе ўніз. Ня дождж, а патап, ён запоўніў усю прастору, залівае зямлю, залівае вогнішча... Адразу відно, што гэта натуральная стыхія, сама

маці-прырода, а не арганізаваная брандспойта-кіношная навальніца.

Стыхія бушуе, і, як процівага ёй — хрыплаваты голас пісьменьніка, ягоны твар у бела-чырвоных водблісках, ягоны напружаны позірк. Ягоны роздум, узрост якому цэлая эпоха. Агонь, вада і чалавек... Так і просіцца: "...і медныя трубы". Медных трубаў не відно, але адчуваецца, што яны ёсць і недзе надта блізка. Усё тут прырода, і невядома, што большае — ці гэты чалавек са сваім жыццём-роздумам, ці гэтая стыхія са сваёй прыгожай і страшнай разбуральнай сілай.

У зале мы сядзелі побач з Віктарам Каваленкам. Выйшлі таксама разам, ідзём у бок праспекту Скарыны, нейкі час маўчым, перадумваем фільм.

"А Быкава мала..." — нарэшце робіць сваё крытычнае рэзюмэ Віктар Антонавіч. Як гэта ён умеў — коратка, строга, з інтанацыяй шкадаваньня ў голасе. Мала... Відаць, яно так. А колькі трэба, каб не было "мала"? Кожны чалавек велічыня невымерная, і колькі не раскажы пра яго, заўсёды будзе мала. А калі чалавек гэты — мастак, пісьменьнік, філосаф, на вачах якога і праз лёс якога прайшлі і радасныя, і трагічныя старонкі гісторыі народа, гісторыі роднай зямлі, прайшлі і праходзяць...

Шмат напісаў Быкаў. Шмат напісана пра яго. І сумленнага, справядлівага, з разуменьнем душы і таленту пісьменьніка, яго чалавечых памкненняў і права на іх.

Шмат напісана подлага, брыдкага, пра што і ўспамінаць не хацелася б, бо куплена ўсё гэта кан'юнктурай і нянавісьцю да яго бескампрамісна-нязьменнай мастацкай і грамадзянскай пазіцыі. Не хацелася б, але жыццё вымагае. Усходняя мудрасць гаворыць жорстка: "Сабака брэша, а караван ідзе". У каравана далёкі маршрут і свая мэта. Але і каравану спакай-ней ісьці без зьвяглівага сабачага галашэння.

"Большое видится на расстоянии" — гэта аксіёма. Як і тое, што веліканы не ваююць з карлікамі. Але бяда вось у чым: побач з вялікім малое здаецца яшчэ меншым. Адсюль і зайздрасць, і злосьць, і помсylvасць. За сваю карлікавасць і непаўнацэннасць.

Шырока распрацаваны крытыкай і стэрэатыпна ўсталяўся літаратуразнаўчы вобраз пісьменьніка Васіля Быкава. Вобраз пісьменьніка як сумарны, люстраны адбітак партрэтаў яго

герояў. Што Васіль Быкаў — гэта чалавек-крэмень, чалавек-маналіт, чалавек цвёрдага сэрца і халоднага розуму.

Відаць, у пэўнай ступені гэта так, але больш у ступені абстрактна-тэарэтычнай, якая ідзе ад Быкава-мастака. Бо кніжнае “Я” пісьменьніка адкрытае для ўсіх, і кожны вольны ляпіць яго вобраз па сваёй інтуіцыі. У той час, як “Я” чалавечае, “Я” біяграфічнае, “Я” дамашняе схавана ад чужога вока, але цікавіць людзей, можа, яшчэ болей, чым “Я” кніжнае.

Жыццё распарадзілася так, што мне пашчасьціла неаднойчы бываць з Васілём Быкавым у замежных камандзіроўках, — разам удзельнічаць у дыскусіях на літаратурных чытаньнях, разам жыць у гатэлях і на прыватных кватэрах, разам хадзіць, разам думаць, разам маўчаць.

Уменьне маўчаць — таксама душэўны капітал, ня кожнаму ён даецца ды і ня кожнаму па сіле. Вось пра нейкія моманты “маўчаньня” з Васілём Быкавым мне і хочацца расказаць.

Канец 1989 году, часопіс “Нёман”. Пазванілі з зарубежнай рэдакцыі Беларускага радыё. Сказалі, што ў Менску знаходзіцца група прадстаўнікоў нямецкай Акцыі “Suhnezeichen” і яны хацелі б, калі можна, зайсьці ў рэдакцыю часопісу. Чаму ж няможна?..

Ня ў той раз, а трохі пазьней я даведаюся, што стаіць за гэтым словам “Suhnezeichen”, якое ў перакладзе азначае “Выкупленьне”. А стаяла за ім ні многа, ні мала: прызнаньне народаў Германіі сваёй гістарычнай віны ў злачынствах нямецкага нацыянал-сацыялізму. Гэтае глыбокае асэнсаваньне і нялёгка перажытае прызнаньне стала галоўным адпраўным пунктам пры стварэньні Акцыі. Адсюль “Выкупленьне”, выкупленьне віны. На сінодзе евангелісцкай царквы, які праходзіў у Германіі ў 1958 годзе, прагучаў такі зварот да суайчыньнікаў: “Мы, немцы, распачалі Другую сусьветную вайну і ўжо тым самым болей за іншых вінаватыя ў невымерных людскіх пакутах. У сваім злашчодным паўстаньні супраць Бога немцы загубілі мільёны яўрэяў. І нават той, хто не хацеў гэтага і сам выжыў, то зрабіў недастаткова, каб прадухіліць гэта”. Мужныя, жорсткія словы. Пад імі падпісаліся дзьве траціны Сіноду.

Просьба дараваць віну — гэта першы крок на шляху агульначалавечага прымірэння. Заснавальнікі Акцыі

“Suhnezeichen” лічылі, што гэты крок павінны зрабіць самі ўчарашнія каты і іхнія нашчадкі. “Народы ўсіх краінаў, якія пацярпелі ад гвалту з нашага боку, мы просім дазволіць нам зьдзейсніць што-небудзь добрае — сваімі рукамі і на свае сродкі — няхай у якасці сімвала, знака, з просьбай аб дараванні і міры”.

І вось група членаў Акцыі ў “Нёмане”. Ідзе нязмушаная гаворка пра жыццё, пра вайну, пра Чарнобыль, пра літаратуру. Адзін з актывістаў Акцыі Хрыстаф Хойбнер — пісьменьнік, аўтар некалькіх кніг навелістыкі. Апрача ўсяго іншага яго цікавяць і часопісныя і літаратурныя пытанні. Пад канец гаворкі галоўны рэдактар атрымаў запрашэнне на развітальную вячэру, якую актывісты Акцыі ладзяць у гатэлі “Беларусь”.

З усёй вячэры найбольш запомніліся выступленні двух былых вайскоўцаў: савецкага і нямецкага. Яны ваявалі ў варагуючых арміях, на адным фронце, значыць, — адзін супраць другога. Нашым вайскоўцам быў Быкаў, нямецкім Берднт. Гэта на тым фронце Быкава, камандзіра ўзвода супрацьтанкавых “саракапятак”, ледзь не раздушыў нямецкі танк, а Берднт пакінуў там руку. Цяпер абодва ваякі сядзелі за адным сталом і гаварылі пра вайну як страшнае зло, якое навязвалася і ўсё яшчэ навязваецца народам, і што гэтага зла не павінна быць — нідзе і ніколі.

Мінае некалькі месяцаў пасля той вячэры, і на адрас таварыства “Дружба” прыходзіць афіцыйная папера: Акцыя “Suhnezeichen” запрашае Васіля Быкава і Анатоля Кудраўца прыняць удзел у Днях Беларусі ў Берліне, правядзенне якіх плануецца на пачатак траўня 1990 году. Запрашэнне, як прынята казаць, з удзячнасцю прымаецца.

Вось і пачатак траўня. Другая гадзіна ночы. Цягнік Масква-Берлін паволі адплывае ад перону менскага вакзалу, пачынаючы дарогу даўжынёй у дваццаць гадзінаў. Дзень сустракаем у Польшчы. За вокнамі, нібы ў запаволеным сустрэчным руху, праплываюць роўненькія, нібы разлінаваныя пад рулетку, прамавугольнікі палёў, двух-трохпавярховыя катэджы — прыкметы новай, вызваленай ад сацыялістычнай балбатні краіны.

Выходзім у калідор вагону — самае прыдатнае месца для тых, хто выбраўся ў чыгуначнае падарожжа.

“Палякі яшчэ паставяць помнік Герэку за тое, што ён не пабаяўся ўзяць сорак мільярдаў пазыкі. Бо ён пусьціў гэтыя даляры на будаўніцтва, а не на ракеты”, — гаворыць Васіль Быкаў, працягваючы нашу нядаўнюю дыскусію пра заўтрашні дзень Польшчы. Тут цяжка не пагадзіцца: нават з гэтага дарожнага вакна відно, на што трацяцца крэдыты.

Чалавек спакойны тады, калі спакойна ў ягонай хаце. А “хата” — гэта ня толькі сям’я, кватэра, гэта перш за ўсё краіна, дзяржава. У нашай жа беларускай хаце спакою не было. Гэта не давала настрою, прыгнятала душу. І думкі пра тое ж.

“Нашая бяда ў тым, што на працягу ўсіх сямідзесяці гадоў зьнішчалася прыватная ўласнасьць, прыватны інтарэс. Зьнішчаліся, хаця, дзякаваць Богу, не вынішчаныя канчаткова. Без прыватнага інтарэсу няма будучыні. Тапталіся, топчамся і будзем таптацца... Усё ў нас парушана на генным узроўні”, — падводзіць вынік свайму ўнутранаму маналогу Быкаў. І так будзе часта. Стаіць, маўчыць, потым пачынае гаварыць. Ніякай перад табой важнай аўдыторыі, калі патрэбна мабілізацыя ў слове, а фармулёўкі сыціслыя, гранічна ёмкія. Нібыта ўсё гэта шмат разоў думана-перадумана і запісана на матрыцу памяці. Ня ведаю, як наконт “запісана”, а што думана-перадумана — няма сумнення.

Гаворым — у каторы раз! — пра Чарнобыль. Ён як нейкая новая існасьць, што ўсялілася ў цябе і не пакідае. Яна з табой усюды і заўсёды, і днём і ноччу, і дома і на працы, і нават тут, у вагоне цягніка, які вязе цябе па чужой зямлі ў чужую краіну. Чарнобыль — бяда, гора, трагедыя... І цынічнае фарысейства разыгрываецца на вачах усяго чэснага люду. І ў друку, на радыё і на тэлебачанні, і ў Вярхоўным Савеце. Праўды не гавораць. Як толькі ўсплывае тэма Чарнобыля, мову як адымае. Спасылкі на нейкія “цэнтральныя ведамствы”, якія “робяць усё магчымае...”, “каб зьменшыць...”, а мы “нічога ня ведаем...”.

Усё ведаюць і Гарбачоў, і Рыжкоў, і Сьлюнькоў. Ну, няхай тыя, маскоўскія, у іх свае “вялікадзяржаўныя” гульні, а Сьлюнькоў жа адсюль, сваёй гадоўлі! І тое праўда: часам сваяк чужэй за самага чужога.

Чаму адразу не была праведзеная ёдавая прафілактыка насельніцтва рэспублікі, як гэта, рэкамендавалі вучоныя-фізікі з атамнага інстытуту ў Соснах? Каму патрэбныя былі майскія

дэманстрацыі ў Брагіне, Хойніках? А футбольны матч у сьмертаносным радыёактыўным пыле? А дэманстрацыі ў гарадах, у Менску? І ўсюды — маленькія безабаронныя дзеткі, з кветкамі, з голенькімі ручкамі і ножкамі...

Пасьля аварыі на атамнай станцыі ў Айлендзе ў ЗША прэзідэнт краіны быў на месцы аварыі ўжо на наступны дзень. Гарбачоў прыехаў у раён Чарнобыля праз многія месяцы. Як на плёнцы відэакасеты, у памяці захаваліся кадры з таго паказальна-гістарычнага візіту. Круглашчокі ружовенькі кіраўнік дзяржавы дае інтэрв'ю тэлежурналісту непадалёк ад разбуранай станцыі. Гаворыць хутка, упэўнена, ледзь ня весела, і раптам нібы папярхнуўся, спатыкнуўся на паўслове... А гэта піскнуў невялічкі аловачак-датчык, прымацаваны да кішэнькі пінжака, падаў асьцярожны сігнал. У Гаспадара краіны не хапіла мужнасьці, каб прамовіць усё слова, давесьці думку да канца... Пасьля, пры тэлепаўторах, момант гэтага канфузу быў выразаны. Але ж перадачу ў простым эфіры глядзелі мільёны і мільёны людзей, і ў памяці іхняй гэты канфуз застаўся. А з ім і разуменьне, як нашы кіраўнікі цэняць сваё здароўе і здароўе народнае.

Цягнік усё болей аддаляе ад нашай мяжы, але не аддаляе ад саміх сябе. Разам са мной едзе і мой асабісты Чарнобыль. Анютка, маленькая Анютка... І хачу забыць пра бяду, хачу адключыцца хоць на нейкі час, і не магу. У вачах сцэнка самага страшнага, пераломнага дня змаганьня з хваробай...

Падымаюся на другі паверх гематалагічнага аддзяленьня, занёс нагу на апошнюю прыступку... і заміраю. Дачка Вера з Анютай на руках ходзіць па калідоры. Малая, як малпачка, ашчаперыла цененькімі бяскроўнымі ручкамі шыю маці, прыліпла ўся, цісьнецца да грудзей. Нішто яе не цікавіць, нішто ёй ня міла, галоўка на плячы, вочкі заплюшчаны. Нічога ёй ня хочацца. Хіба што вось гэтага жывога цяпла, што нябачна пераліваецца са схуднелага кволага цела маці ў зьнясіленае хваробай цельца дачушкі.

У хворых чарнобыльскіх дзяцей ёсьць свой адметны пашпарт — вочы. Гэта вочы касьмічных прышэльцаў. Яны пранізваюць наскрозь — сваёй безабароннасьцю, сваёй пакорлівасьцю, сваёй трагічнай адлучанасьцю ад простых дзіцячых зямных радасьцяў. Яны глядзяць у вашу душу нібы з халоднага космасу адчаю. Яны гавораць і пытаюцца. Гавораць пра трагедыю,

глыбіні якой ня ведаюць. Пытаюцца...

Пра што можа пытацца дзіця чатырох-пяці-сямі гадоў, на чую долю выпалі пакуты, перанесьці якія не пад сілу і даросламу?.. Шэсьць-восем уколаў у дзень, два-тры пераліваньні крыві, пункцыі, кропельніцы... І гэта з дня ў дзень, на працягу бяскондых месяцаў... І гэта толькі пачатак. Пачатак лячэньня, разьлічанага на гады, у канцы якіх таксама невядомасьць.

Кажу пра лейкозьнікаў, хаця ўсе дзіцячыя хваробы страшныя. Кажу пра тых, у каго “белая кроўка”, белыя тварыкі і лысенькія ад апраменьваньня галоўкі.

З сабой у Германію я ўзяў медыцынскія аналізы, карты лячэньня, заключэньні сьпецыялістаў. Узяў яшчэ адзін страшны дакумент — фота Анюты, зробленае пасля чарговага сеансу хіміятэрапіі: з голай, без адзінага валосіка галоўкай і не пазямному сумнымі вачыма. Я баяўся глядзець на гэтае фота, баяўся паказваць, а ўзяць узяў.

Ня ведаю, на што я разьлічваў. Ні на што не разьлічваў. Было нейкае цьмянае спадзяваньне, нейкая глухая надзея. Спадзяваньне на Бога, на чуд, на дабрыню чужых людзей чужой краіны.

І вядома, на дапамогу Быкава. Я ня ведаў, як, у якой форме яна можа праявіцца, але мне здавалася, што яна абавязкова праявіцца.

Гэта мае сёньняшнія развагі. А тады мы стаялі побач ля акна вагона, і я шукаў у сабе смеласьці, каб сказаць і пра сваю бяду. Пра чужую гаварыць прасьцей. А тут у самога вочы, як у тых чарнобыльскіх дзяцей.

Адважыўся, сказаў. Рэакцыя была імгненнай: пракашліваньне, глухаваты голас:

— Ну, вядома, вядома, а як жа...

Відаць, Быкаў ведаў пра маю бяду. А можа і думаў.

У Берліне на вакзале сустрэў Хрыстаф Хойбнер. Мешкаватыя штаны, шырокі ў клетку пінжак, над якім вострая рыжаватая бародка і вясёлыя жывыя вочы. Загружаемся ў “Міцубісі”, пад’язджаем да памежнага шлагбаўма. Думаю: “Ну, зараз пачнецца: “Хто, што, куды, чаго?..” Як у нас у Брэсьце. Не. Хрыстаф паказвае пашпарт, нешта тлумачыць, памежнік пальцы пад казырок: “Тут, праязджай”... Два зігзагападобныя павароты — гэта, каб машына не праскочыла з разгону, — і мы ў Заходнім Берліне. Значыць, у Заходняй Германіі, значыць, на Захадзе.

Гатэль “Багота”, Шлютэрштрасэ, 45. Невялічкія ўтульныя нумары: ложка, шафа, крэсла, умывальнік. Усё разьлічанае на тое, што чалавек тут надоўга не затрымліваецца. Цэлы дзень займаецца сваімі справамі, а сюды вяртаецца толькі, каб пераначаваць.

Начуем і мы. Прачынаюся ад птушыных галасоў. Спачатку падумалася, што гэта містыфікацыя ці радыёжарт тыпу сігналаў “Пад’ём”. Выглянуў у вакно. Невялічкі, абмежаваны квадратам будынка дворык, некалькі дрэўцаў, якіх хапае, каб птушкі адчувалі сябе спакойна і ўтульна.

Традыцыйны гатэльны сьняданак, пасля сьняданку прагулка па Курфюрстэндам — самай прэстыжнай і самай дарагой вуліцы Берліна. Блішчыць шкло вітрынаў, блішчаць тавары ў вітрынах, блішчаць тавары ў крамах. Ужо ў сем гадзінаў раніцы ля крамаў пачынаецца актыўнае жыцьцё. Мыюцца вітрыны, мыюцца прылаўкі. Даходзіць чарга да падлогі, потым да дзвярэй, потым да тратуару перад крамай. І ўсё гэта са шчоткамі, з мылам, з шампунем.

Уздоўж вуліцы прыпаркаваныя машыны: адна ля адной, адна за адной.

— Ты паглядзі, Толя, на машыны: быццам толькі што з канвеера, а ім жа і па тры, і па пяць гадоў. Паспрабуй знайсці хоць дзьве аднолькавыя і па колеры, і па дызайне...

У Быкава асаблівая любоў да машынаў. Як да нечага жывога. Гатовы ля кожнай спыніцца, дакрануцца, пагладзіць, прылашчыць. І спыняецца, і дакранаецца, і гладзіць. Адкашліваецца, працягвае:

— Еўропа — гэта адзін вялікі кірмаш. Ім трэба чысьціць і ўдасканальваць свае вітрыны, а ня думаць пра вайну. Думаць пра мастацтва... Яно ў іх пайшло ў бок дызайну. Стала прыкладным да патрэбаў чалавека.

Ня ведаю, як уся Еўропа, а Берлін, Заходні Берлін, сапраўды ня горад, а вялізны кірмаш. Зайшоў у магазін і, не выходзячы, можна купіць усё — ад іголки да аўтамабіля.

Па цэнтры вуліцы, над скверам узвышаецца фігурна ўздыбленае і распалавіненае круглаполае цела — ці то гіганцкай зьмяі, ці нейкай іншай падобнай на зьмяю істоты. Не адразу зразумееш, што гэта такое, але хочацца прыпыніцца, пагладзець. У гэтакай форме скульптару ўбачылася разрэзанае па жывому цела Германіі, цела Берліна. Ну што ж, хутка

краі гэтага цела зноў сыдуцца, зьліюцца разам, а там і зарубцуюцца.

Гісторыя жыве ў памяці, а лепшая памяць — матэрыяльная рэальнасьць. Тое, што можна ўбачыць, пакратаць рукамі, пачуць, адчуць.

На гэтай жа вуліцы побач з магазінам “Еўропа-цэнтр” — чатырохпавярховай казкай для дзяцей і дарослых — узвышаецца будыніна старога касьцёлу. Некалі велічны прыгажун з чырвонай цэглы імкнуўся вострымі шпілямі высока ў неба, сабраўшы вакол сябе, як настаўнік малых дзяцей, пяцішасьці павярховыя будынкі бліжэйшых вуліцаў. У час адной з бамбёжак у 1943 годзе цяжкая бомба, як нажом, па касой лініі зрэзала верх касьцёлу. Такім і застаўся ён, абезгалоўлены, укарочаны больш чым на трэць, падобны на гіганцкі снарад з разарванай галоўкай-вежай.

Берлінцы ня сталі аднаўляць яго, закансервавалі ў тым скаверканым выглядзе, як яго пакінула вайна, адно прыкрылі дахам ад дажджу і сьнегу.

Можна шмат расказваць пра вайну, і чалавек мала што зразумее, мала што адчуе. А можна прывесьці чалавека да гэтага касьцёлу-калекі і нічога не гаварыць. Ідзі і глядзі. Глядзі і думай.

Скалечаны будынак. Усярэдзіне — белы мармуровы Хрыстос з адбітай асколкам рукой... Чорна-белыя фотаздымкі ваенных гадоў... Вось адзін з іх. Над разломамі сьценаў касьцёлу — шэрае зімняе неба, а ўнізе — людзі на каленях, шмат людзей, і пастыр чытае малітву. Людзі глядзяць на неба, людзі моляць Бога. Аб чым яны моляць?.. А недзе ж, праз некалькі тысячаў кіламетраў, у Беларусі, таксама разбомбленыя цэрквы, і там людзі таксама моляць Бога. Аб чым яны моляць?..

Побач з касьцёлам пабудаваная сучасная мадэрновая царква. Прасторны высокі васьміграньнік, сьцены — суцэльныя вітражы з цёмна-блакітнага шкла ў трывожных ружова-жоўтых плямах. Ні то ўсплёскі далёкага сонца, ні то водбліскі іншага невядомага сьвятла — нешта застылае, халоднае. А ўтары, пад стольлю, як у космась, — расьпяты Хрыстос. Гучыць арган, гукі ліюцца аднекуль з неба, прымушаючы чалавека спыніцца, прысесьці на лаўку, супакоіцца, засяродзіцца на сваім і вечным.

Зайшлі і мы. Пасядзелі. Памаўчалі. Паслухалі...

У сем вечара адкрыцьцё выставы Кашкурэвічаў.

Мастакі хвалююцца: то нешта паправаць, то нешта перавесяць. І вось шум заціхае... Гаворацца традыцыйныя ў такіх выпадках прамовы — у меру сьціслыя, у меру дзелавыя. Добра, што стала магчыма такое: беларусы едуць да немцаў, немцы едуць да беларусаў. Удзельнікам урачыстасьці хочацца хутчэй прайсьціся па памяшканьні кірхі, бліжэй і спакойна зірнуць на разьвешаныя жывапісныя і графічныя работы — плён творчых пошукаў двух пакаленьняў знакамітай сям’і — старэйшага і маладзейшага.

У апошнія хвіліны ўрачыстасьці прыязджае Вольга Алейнікава — загадчыца менскага дзіцячага гематалагічнага цэнтру. Яна толькі што з Франкфурту-на-Майне, узбуджаная, нярвовая, месца сабе не знаходзіць. На яе плечы рэспубліканскае міністэрства аховы здароўя ўзваліла адзін з самых цяжкіх клопатаў — вайну з дзіцячымі лейкозамі, можа, самым страшным, што прынёс Беларусі Чарнобыль. Як чаўнок, снуе яна па Заходняй Еўропе — Германія, Аўстрыя, Швейцарыя... Сама і доктар, і заказчык, і дыпламат. Каму бяда, а каму дзьева бяды....

У самалёце па дарозе з Масквы ў Франкфурт аднаму з хворых дзяцей, якіх везьлі ў клініку Гётэ, стала зусім дрэнна. Дзіця давезьлі жывым, але ўрачы ўжо нічога не маглі зрабіць. Маці і мёртвае дзіця. Сярод чужых людзей. Бяз мовы, бяз грошай. У Менску ім не памянялі ні капейкі. Пазванілі з Франкфурту ў савецкае консульства ў Кёльн, гэта за дзевяць кіламетраў ад Франкфурту. Там адказалі: сёньня ніхто прыехаць ня можа, прыедуць заўтра. А да заўтра болей сутак!... Вось ён, яшчэ адзін Чарнобыль, — казённы, паўсядзённы, савецкі.

Работнікі клінікі ня сталі чакаць, калі прыедуць і ці прыедуць наогул консульскія служкі, сабралі грошы і для маці, і на труну, і на перавоз цела дамоў.

Гора ня любіць дыпламатыі, гора любіць спагаду.

Сустрэча з журналістамі ў офісе Агенцтва друку “Навіны”. Прысутнічаюць прадстаўнікі заходнегерманскіх газетаў, радыё. Тэма гаворкі ўсё тая ж: “Чарнобыль”.

“Прайшло чатыры гады пасля выбуху на атамнай станцыі. Што зрабіў, што робіць урад, каб ліквідаваць вынікі аварыі, каб зьменшыць наступствы катастрофы?”

Што зрабілі, што робяць? На словах — нешта робяць, на самой справе — амаль нічога. Бо ўсё, што робіцца, гэта так мізэрна, так вымучана, так непаслядоўна...

Вось і мы тут, у Берліне, паспрабавалі нешта зрабіць, нешта расказаць, нешта патлумачыць. “Чарнобыль — гэта крызіс савецкай сістэмы, але гэта ня толькі савецкі крызіс. Гэта крызіс і еўрапейскі, і сусветны. І выйсьці з яго можна толькі ўсім разам, супольнымі намаганьнямі”, — гаворыць Васіль Быкаў. Журналісты пагаджаюцца, ківаюць галовамі.

Сярод пытанняў да Быкава і такое: “Як Вы ўспрынялі крытыку культу асобы?” — “Нармальна. Я ведаў, што гэта будзе рана ці позна. Я перажыў вайну і перажыў яе на перадавой, у акопах. Я шмат пабачыў і шмат пра што думаў. І я ведаў, што гэта рана ці позна будзе”.

Зноў пытаньні — і не сказаць, што рытарычныя, і не сказаць, што аўтарам іх нешта балела. Ці то абьякавасьць, ці то вяласць, ці то стомленасьць.

“Ім надакучылі нашыя скаргі і просьбы”, — падводзіць рысу Быкаў. Мусіць, яно і праўда: надакучылі. Але куды дзецца? Горка хадзіць па сьвеце з працягнутай рукой, але бяда прымушае. Трагедыя дзяцей, трагедыя людзей, трагедыя цэлага народа, генацыд часоў Перабудовы.

Сустрэча з групай евангелісцкіх пастараў — актывістаў Акцыі “Suhnezeichen”. Сэрца сустрэчы — Хрыстаф. Ён яе арганізаваў, сабраў усіх у кучу, пазнаёміў — хто ёсьць хто. Быкава многія ведаюць, чыталі, рады сустрэцца з ім, пагаварыць, атрымаць аўтограф. Сустрэча ідзе нязмушана, твар у твар, вочы ў вочы. Адчуваецца, што ў гэтых людзей ня проста цікавасьць да чарнобыльскай бяды, а цікавасьць, прадыктаная міласэрнасьцю, жаданьнем дапамагчы.

Адзін з маладых пастараў гаворыць, што яго абшчына сабрала дваццаць тысячаў марак і гатова перадаць іх для набыцця дазіметраў для чарнобыльскай зоны Беларусі. Наступае цішыня. Усе глядзяць на Быкава. Чакаюць, што ён скажа. І ён гаворыць:

— Яно-то так, можна і на дазіметры. Але іх у нас пачалі ўжо выпускаць. А ці нельга гэтыя грошы пусьціць на канкрэтную акцыю — набыцьцё лекаў ці лячэньне канкрэтнага чалавека, цяжка хворага на лейкемію... Толя, дзе там у цябе было фота?

Я дастаў Анюціна фота, і яно пайшло па крузе. І кожны доўга трымаў яго ў руках, узіраўся ў яго, быццам нешта хацеў прачытаць. А што, акрамя хваробы, адчаю і надзеі, можна было прачытаць на тым фота? Я ні на кога не глядзеў, ня мог глядзець. Адно толькі чуў, як моцна б'ецца сэрца. Ніколі — ні да гэтага, ні пасля я ня чуў, каб так білася.

Словы Быкава сталі тымі словамі, якія вырашылі лёс тых тысячаў марак, а з імі і лёс маленькай дзяўчынкі на фота. Дзяўчынкі з сумнымі незямнымі вачыма.

Едзем у стары цэнтр Берліна — рэйхстаг, Брандэнбургскія вароты, Трэптаўпарк. Усё гэта знаходзіцца ва “ўсходняй” зоне, але экскурсійныя аўтобусы з Заходняга Берліна прапускаюцца бесьперашкодна. Можа, таму, што лёс Берлінскай сыцяны ўжо вырашаны, яе зносяць. Можа, яшчэ і таму, што на дварэ сорок пяты май пасля вайны.

Брандэнбургскія вароты ў рыштаваньнях — ідзе рэстаўрацыя. Трэптаўпарк у маладой зелені і нязвыклай для вялікага горада цішыні. А ля рэйхстагу — маўклівай шэрай аграмадзіны са сьветлымі латамі пазьнейшага бетону на сьценах і калонах, якім замазваліся сьляды ад куляў і асколкаў, віруе жыцьцё. Шмат турыстаў, шмат берлінцаў. Людзі ходзяць, глядзяць на манументальны і нязрушны ў сваёй масіўнасьці будынак, на цёмныя воды даволі шырокай Шпрэе. Усе нібы ў чаканьні нечага важнага, што вось-вось павінна адбыцца.

Ня ведаю, пра што думаў Васіль Уладзіміравіч, калі мы ішлі паўз рэйхстаг, па нізе шматлікіх, на шырыню ўсяго будынка прыступак галоўнага пад'езда.

— Тут жа на кожнай прыступцы ляжала па дзесяць-пятнаццаць нашых хлопцаў, — толькі і сказаў ён глухім здаўленым голасам.

У час штурму Берліна загінуў ягоны стрыечны брат Мікола. Можа, і ён ляжаў на адной з гэтых прыступак, а можа, на дарозе да іх. Сам Васіль Уладзіміравіч у тыя дні ваяваў у Аўстрыі.

Непадалёку ад сьценаў рэйхстагу людзі арганізавалі кірмаш. Прадаецца Берлінская сыцяна! Не сыцяна цалкам, а яе долі, яе асколкі. І людзі ахвотна плоцяць тры, пяць марак, каб узяць у рукі і пакінуць на памяць кавалак растрэшчанага бетону, таго бетону, які разьдзяляў берлінцаў, разьдзяляў немцаў,

разьдзяляў Германію, разьдзяляў сьвет.

Спачатку падумалася: навошта купляюць? Навошта?.. Значыць, сыцяна так уелася ў косьці, так зьнелюбела, што людзям патрэбна матэрыяльнае пацьверджаньне, што яе ўжо няма. Няма — і вось канкрэтны асязальны напамін пра тое, што яе няма. Сваёй бетоннай ломанай лініяй сыцяна апраўдвала і ўзаконьвала і “жалезны занавес”, і савецкія танкі на вуліцах Берліна, Прагі, Будапешта праз многія гады пасьля вайны, і нашу галечу, і ўвесь ідыятызм нашага жыцця.

Розумам можна дайсьці, можна даказаць самому сабе, што ўсё, што адбываецца зараз, гэта справядліва, што некалі так і павінна было стацца. І ўсё ж, як сумна глядзець на гэты бойкі гандаль усёй савецкай ваеннай атрыбутыкай! Што тут толькі не прадаецца! Мундзіры, папругі, фуражкі, пілоткі, гузікі, значкі, медалі і ордэны... Але ж гэта тое, чым мы жылі, чаму верылі, на чым нас купілі, як вераб’ёў на мякіне.

У каторы раз выставілі на пасьмешышча. І што з таго, што гэта справядліва?!

Побач з рэйхстагам, на крутым беразе ракі, на металічнай сыценцы-агароджы расьпятыя белыя крыжы. Іх я налічыў пятнаццаць. Яны — журботны напамін пра тых нямецкіх юнакоў, што адчайна кідаліся ў ваду, каб пераплысьці на другі бераг, пераадолець сыцяну і апынуцца ў свабодным сьвеце. Памежнікі расстрэльвалі іх ва ўпор.

Пра што думаў там Быкаў, я ня ведаю.

Сядзім за адным са столікаў, вынесеных з рэстарану на тратуар фешэнебельнай Курфюрстэндам. Размаўляем, маўчым, а калі маўчым, то ўсё роўна размаўляем. Думаем пра дом, пра жыцьцё, пра літаратуру, пра ўсё, што засталося ў Менску, у Беларусі.

Ад жыцця не ўцячэш, яно ў тваёй крыві, яно ўсюды з табой. Няхай галоднае, няхай беднае, але каб не такое дзікае! Не такое беспрасьветнае! А то і галоднае, і беднае — і такое дзікае.

— Васіль Уладзіміравіч, Вы столькі паездзілі па сьвеце, столькі пабачылі, а жонка Ваша Ірына Міхайлаўна, хоць раз езьдзіла з Вамі?

— Не-а. У яе нават няма замежнага пашпарту.

Падумаў, памаўчаў.

— Ведаеш, яе бабулю расстралялі ў Курапатах. Бабулі тады было семдзесят два гады... — сказаў і зноў замоўк.

Ім бы, гэтым беларускім пісьменьнікам, радавацца, што яны ў вольным горадзе, што сядзяць за чыстым столікам, што п'юць халоднае пеністае нямецкае піва, і што падае яго дабразычлівы паслужлівы афіцыянт, — ні табе мату, ні табе броду...

Ім бы адчуваць сябе вольна, хоць часова забыўшыся на свае клопаты і трывогі. Вось хоць бы так, як гэтыя немаладыя турысты з Англіі ці, можа, з Канады ці Францыі, а яны... То Курапаты, то Чарнобыль....

У часе адной з сустрэчаў з творчай інтэлігенцыяй Берліна нехта жартам спытаў у Васіля Быкава: “Як адчуваюць сябе савецкія людзі за мяжой?” Ён ладумаў і зусім сур'ёзна адказаў: “Савецкія людзі за мяжой увесь час глядзяць у зямлю і падымаюць вочы толькі тады, калі едуць дадому. А ў зямлю глядзяць таму, што ім сорамна глядзець на ўсё гэтае дабро, сорамна адчуваць сябе непаўнацэннымі”.

І мы з ім глядзім у высокія запацелыя бакалы з півам і ледзь не ў адзін голас гаворым літаральна такое: “Як добра, што нашы жанчыны ня бачаць усяго гэтага...”

Як добра...

Гэта ня зайздрасць гультаяў: “суседавы куры нясуць большыя яйкі” ці “багатаму чорт дзяцей калыша”. Гэта не...

Тады што гэта?..

Ціхі позьні вечар, у прыродзе супакоенасьць і лагода. І сярод гэтага быкаўскае:

— Болей за ўсё мне шкада нашых інтэлігентаў, нацыянальных падзьвіжнікаў. Лёсік, Ластоўскі, Луцкевічы, Арсеньнева... Ды і Купала з Коласам. Так дружна яны ўзяліся за нацыянальнае адраджэньне, а іх зламалі, стапталі, зьнішчылі. І нават сёньня нічога ня можам зрабіць, рэабілітаваць іх ня можам. Дзе, у якой нацыі гэта магчыма, у якога народу?

Сапраўды, “дзе”, “у якога народу”?..

“Кірхентаг”... У даслоўным перакладзе чытаецца як “Дзень царквы”. Але для немцаў гэты дзень азначае нешта нашмат большае. Гэта ня толькі сьвята царквы, сьвята вернікаў. Гэта сьвята ўсяго народу, сьвята братэрства, усеразумеьня, уседараваньня, калі асабістае адыходзіць убок, саступаючы

месца вышэйшаму, духоўнаму. І гэтае духоўнае ня штосьці недасягальнае, а нябесна-зямное, замацаванае простым, бытавым. Гэта сьвята для ўсіх — і старых, і маладых, і маленькіх. Гэта сьвята, на якое не арганізуюць прымусова, як на суботнік. Гэта сямейна-дзяржаўнае сьвята, на якім ніхто ні ад кога не залежыць і ўсё залежаць ад усіх.

Дастаткова пабачыць, як людзі дабіраюцца да месцаў правядзеньня мерапрыемстваў — царкоўных службаў, палітычных дыскусіяў, рок-канцэртаў, літаратурных чытаньняў, — сем'ямі, з груднымі дзецьмі, маладзёжнымі групамі: аўтобусы, вагоны электрычак забітыя, як у нас у разгар летне-дачнага сезону, — і ні табе злосьці, ні табе незадаволенасьці — сьмех, жарты, калектыўная дарожная радасьць... Дастаткова адзін раз усё гэта пабачыць, каб пераканацца, наколькі глыбока зьяднаны народ, і народ гэты — не абстракцыя, а рэальнасьць, вось яна — весяліцца, п'е, жуе, сыпявае, крычыць, — словам, жыве!..

Жывём у Бохуме — адным з гарадоў загалоўнай тройкі Рурскага трохкутніка: Дортмунд — Эсэн — Бохум. “Рурскае жалеза”, “рурская сталь” — гэта з нейкага далёкага жыцця — школьнага, пасляшкольнага, пра што гаварылася, пра што чыталася, што як страшылка засела ў памяці. А тут зусім іншае — чалавечае, чалавечнае.

Людзей на “Кірхентаг” наехала шмат, месцаў у гатэлях не хапае, ды і ня ўсім гатэль па грашах, яшчэ ноч-другую, а на цэлы тыдзень? Арганізатары кінулі кліч да мясцовых: “Хто каго возьме?” Кліч быў пачуты. Нас з Быкавым прытуліла сям'я Шмідтаў. Ускраіна гораду. Маленькая, на некалькі дамоў, тупіковая вулачка, перад уездам у яе — сьціплы ўказальнік-напамін: “Прыват”, значыць, “мой”, “наш” — дом, гараж, дарожка між дамоў, вулачка таксама.

Пасялілі нас у “сутарэнь” — паўпадвальны паверх, над ім яшчэ два. Там і жыве сям'я Шмідтаў — муж, жонка, дачка.

З гаспадармі мы, можна сказаць, і не сустракаліся. Уставалі, сьняданак — гарбата, кава, сыр, каўбаса, масла, — усё ўжо было на сталe, вярталіся вечарам — яны ўжо спалі. Пад канец “Кірхентагу” Шмідты наладзілі разьвітальны “прыём”.

Літаратурна-музычны вечар у гарадскім музеі-цэнтры зацягнуўся за поўнач, але гаспадары спаць ня клаліся, чакалі нас. Сьвяточна накрыты стол, букет кветак, віно, розныя закускі... Гаворка пра ўсё, але перш за ўсё пра тое, як там у

нас, у Weissrusland? Як у нас? Сказаць, што добра, нельга. Сказаць, што бага... Доўга гаварыць давядзецца. Так у нас, так...

Гляджу на Васіля Уладзіміравіча і бачу: нешта ня тое. Гаварыў, гаварыў і раптам замоўк на паўслове, пачаў задыхацца. Цап-лап па кішэнях — і хутчэй уніз, у “сутарэнь”. Праз некалькі хвілінаў вяртаецца. Ціхі, спакойны, крыху бледны. Аказваецца, перад “прыёмам” ён пераапрунуў кашулю, а выратавальная машынка-інгальтар засталася ў старой. Добра, што недалёка, добра, што... Гаспадары, здаецца, так нічога і не зразумелі. О, Божа!..

“Ірмачка” — так ласкава, прыгожа заве Хрыстаф нашу перакладчыцу. Гэта калі добра ладзіцца работа, калі добрае надвор’е і наогул, калі ўсё добра.

Ірмачка — высокая, абаяльная, сьветлавалосая дзяўчына з нашых, савецкіх. Бацькі яе — патомкі нямецкіх каланістаў, што некалі прыехалі ў Латвію і аселі там. Цяпер і брат з сястрой, і маці, і сама Ірма тут, у Заходняй Германіі. Ірма добра ведае нямецкую мову, вядома, латышскую, рускую, слабей беларускую, актыўна супрацоўнічае з “Suhnezeichen”. Пастаяннай філалагічнай працы пакуль што не знайшла ды і знайсці яе няпроста, і гэтае супрацоўніцтва дае ўзаемную выгаду і Акцыі, і ёй.

— Ірмачка, сёння едзем за горад, на Ванзею, — гаворыць Хрыстаф. Ірма ўсміхаецца, згодна ківае галавой: едзем.

Усё тое ж сямейнае Хрыстафава “Міцубісі”, за рулём гаспадар. Хрыстаф цудоўна валодае рулём, выключна ведае дарожную геаграфію Берліну і ўсёй Германіі, і сядзецц з ім побач, калі машына ў яго руках, — адно задавальненне. “Мой выратоўца, мой збавіцель” — з ласкай у голасе гаворыць Васіль Уладзіміравіч і ківае на шафёра. Шафёр усё гэта чуе, але маўчыць, заняты сваёй работай. А Быкаў расказвае:

“...Ці то па выдавецкай справе, ці то па нейкім іншым запрашэнні ехаў я цягніком сюды, у Заходнюю Германію. Колькі можна было паспаць — паспаў, і цяпер чытаў газеты, якіх набраў у дарогу. Вядома, не звярнуў увагі на тое, што некалькі разоў уключалася радыё ў купэ, і на тое, што яно гаварыла. Цягнік набліжаўся да польска-нямецкай мяжы, рэчы былі сабраныя, і я чакаў чарговай пагранічнай працэдуры. Але пагранічнікі чамусьці не сьпяшаюцца, а наш састаў заганяюць

у нейкі тупік. Людзі пакідаюць вагоны. Бачу, нешта ненармальнае. Цікаўлюся: што здарылася? І мне тлумачаць: у Германіі забаставалі чыгуначнікі, і састаў далей ня пойдзе. Вось дык штука! Сяджу, думаю, як быць? Знаёмых няма, валюты няма, білета назад няма... Тым часам адключылі электрычнасьць. На дварэ зіма, сьнег. Сітуацыя... Сяджу ў цемнаце пяць хвілінаў, дзесяць... Што рабіць? І раптам чую: ляснулі дзьверы вагона і голас: “Быкаў, дзе ёсьць Быкаў?” — “Тут Быкаў, во ён, Быкаў”. Выходжу ў калідор і — Божа, Хрыстаф! Як ён даведаўся, што я еду, як перасёк на машыне некалькі граніцаў, як знайшоў тупік, у якім стаяў састаў, дзе мёрз Быкаў, і па сёньня я ня ведаю...”

Быкаў заканчвае расказ, пазірае ў люстэрка, што ў салоне машыны, перад шафёрам. У люстэрку вочы Хрыстафа. Іх позіркі сустракаюцца, усьміхаюцца.

Паняцьце “за горад” для Берліна чыста ўмоўнае. Куды ні паедзеш, усюды горад і ўсюды “за горадам” — зелень і будынкі, будынкі і зелень. Разумнае суіснаваньне цывілізацыі і прыроды.

Хвілінаў трыццаць язды па вуліцах, і мы вырываемя з гарадской зоны, праязджаем па зялёным калідоры сапраўднага старажытнага лесу, зварочваем з аўтастрады і заязджаем на невялікую забетаваную пляцоўку, што прыцёрлася да глухой сыцяны, — састаўленыя ўпрытык, звараныя і залітыя ў пазах растварам, стандартныя, чатырохметровай вышыні жалезабетонныя пліты.

З такіх плітаў і складаецца знакамітая “Берлінская сыцяна”. Яна ідзе па зямлі, паўтараючы зігзагі дзяржаўнай мяжы — лінію будынкаў, каналаў, дарог. Колькі разоў, праязджаючы ў цягніку, даводзілася бачыць з акна вагона гэтую сыцяну, але там яна ўспрымалася як натуральны элемент, а тут мы стаялі перад іншай сыцяной — грубай, непрыгожай, недагледжанай.

Хрыстаф махнуў рукой: паклікаў за сабой. Некалькі метраў вузенькай сыцежкі між зялёных кустоў — і перад намі адкрыўся круглы, дыяметрам з метр ці болей, пралом у сыцяне. Прабіць такое акно ў жалезабетоне па сіле хіба што вялізнай чыгуннай “бабе” ці сучаснаму танку.

Услед за Хрыстафам пралазім у акно, перасякаем паласу ўзаранай глыжаватай зямлі, якую яшчэ нядаўна ахоўвалі гэдэраўскія пагранічнікі з аўчаркамі і аўтаматамі, і трапляем

у прахалодную цішу звычайных вясковых могілак. Ня ведаў бы, што знаходзіцца ў Германіі, можна было б падумаць, што трапіў на могілкі нейкай нашай беларускай вёскі, — такое было ўсё знаёмае, сумна-трывожнае і запუსьцелае. Відно было, што на гэтых могілках даўно нікога не хавалі. І праўда: апошняя па часе дата на надмагільным помніку памечаная семдзесят другім годам. Семдзесят другім, а цяпер быў дзевяносты год. Жыццё могілкам, як і кожнаму населенаму пункту, даюць новыя жыхары. Тут яны даўно не аб'яўляліся.

Па сьцежцы між магілаў выходзім на шырокую брукаваную дарогу, што была вуліцай забытай богам і людзьмі вёсачкі.

Час ранішні, цягне прахалодай ад старых дрэваў, што растуць абапал брукаванкі. За дрэвамі, недзе ўглыбіні, з аднаго і другога боку, віднеюцца дамкі, але зноў жа ціхія і быццам нежылыя. Хаця не — насустрач ідуць два пажылыя чалавекі — мужчына і жанчына. Павіталіся — “Гутэн таг”, пакланіўшыся галавой, па-свойску, як да даўніх знаёмых. Якраз так, як гэта робяць у нашых вёсках старыя жыхары.

І зноў цішыня, глухата і адчуваньне закінутасьці, нібы ўсё гэта на нейкай іншай планеце, а ня ў некалькіх кіламетрах ад вялікай сталіцы еўрапейскай краіны.

Выходзім да вузенькай рэчкі, спыняемся на перакінутым цераз яе мосьціку. На парэнчах тоўсты слой іржы. Іх ніхто ня чысьціў, не фарбаваў, відаць, ад канца вайны.

Хісткі пешаходны мосьцік быў тым адзіным нервам, які зьвязваў жыхароў гэтай усходнегерманскай вёскі з навакольным сьветам. Куды б ні тыцнуўся кругом, усюды натыкнешся на бетонную сыяну.

Некалі, яшчэ да вайны, тут любілі будавацца заможныя людзі. Прыгожы лес, вада, можна сказаць, прыгарадная, курортная зона. Пасьля ўтварэньня ГДР і дамы, і ўсё іншае перайшло ў рукі народнай улады. А дзе гаспадар “народ”, лічы, гаспадара няма.

Рухаемся назад, у бок нашага нелегальнага пераходнага пункту.

— А што будзе, калі нас тут застукаюць гэдэраўскія пагранічнікі? — пытаемся ў Хрыстафа.

— Што будзе? Мяне адправяць дамоў, у Заходні Берлін, а вас... — Хрыстаф задумваецца.

— А нас на Салаўкі, — падказвае Быкаў.

— Ну, так ужо адразу і на Салаўкі? — сумняваецца Ірма.

— Ну ёсьць яшчэ Калыма...

— Не застукаюць, — супакойвае Хрыстаф. — Я тут ня першы раз. Пераходзіў і тады, калі стралялі, а цяпер тым болей.

Горача. За бялесай смугой сонца не відно, але грэе яно добра. Хрыстаф ад праўляецца ў росшукі якога-небудзь напітку і праз хвілінаў дзесяць вяртаецца, урачыста несучы ў руках сасіскі і бляшанкі з “пльзенскім” півам, якія прыдбаў у мясцовым дамку-гаштэку.

— Давайце зьядзім і вып’ем. Ня хутка вам, — ківае ў бок Быкава і Кудраўца, — давядзецца падпольна пераходзіць мяжу чужой дзяржавы, есьці гэдэраўскія сасіскі і запіваць гэдэраўскім “пльзенскім”.

Сядаем на лаўку пад высокай старой ліпай, у цяжкой кроне якой гудуць пчолы, п’ем піва, закусваем сасіскамі.

Хрыстаф гаварыў праўду. Праз некалькі месяцаў патрэба ў пераходзе мяжы з Заходняга Берліну ва Усходні і назад адпала: Заходняя і Усходняя Германіі ўзьядналися ў адной дзяржаве.

Ідзем паўз сыцяну, спыняемся на адным з яе заломаў і на шэрым шурпатым бетоне пакідаем свой знак. Быкаў дастае фламастэр і піша: “І мы былі тут. Васіль. Анатоль”. Расьпісваемся.

Хутка бульдозеры зьнясуць гэтую сыцяну. Ня выключана, што дзелаўя хлопцы раструшчаць і гэтую пліту на маленькія кавалачкі, каб можна было загарнуць у паперу і прадаць. Цікава, колькі будзе каштаваць кавалачак сыцяны з нашымі аўтографамі?

Зноў тая ж вуліца вёсачкі, дарожка праз могілкі, знаёмы пралом. Наперадзе ў нас яшчэ востраў Паўлінаў. Ёсьць такія маляўнічы востраў на Ванзеі — з паважнымі экзатычнымі птушкамі, якія далі яму імя, з магутнымі дубамі, ліпамі і платанамі, з рэстаранам, дзе частуюць смажанымі вуграмі і традыцыйна нямецкімі свінымі рулькамі, заказваюць якія звычайна турысты, бо ня ведаюць сапраўдных волатаўскіх памераў іх.

Перш чым сесьці на паром, каб пераплысьці на востраў, пабывалі на сумна вядомым мосьце на Ванзеі — тым, на якім звычайна абменьвалі шпіёнаў — савецкіх на “іхніх” ці наадварот. Хто глядзеў фільм “Мёртвы сезон”, павінен быў

запомніць яго. Нічога асаблівага, мост як мост: метал, бетон, унізе вада. Вядома, можна абменьваць людзей і так, як у кінафільме. А можна і не абменьваць. Вунь, у некалькіх сотнях метраў адсюль, у кустах, пралом... Хаця, каго я і куды штурхаю?..

На востраве паўлінаў ёсць невялічкі фантан: б'е з зямлі чыстая вада, падымае ўгору, прамывае белы пясок. Шмат хто з тых, што прыязджаюць сюды, кідае ў ваду манеты. Як замову, каб калі-небудзь вярнуцца ў гэты прыгожы райскі куток. Усё дно фантана, як рудой луской, укрыта гэтымі манетамі.

Кінуў туды і я некалькі пфенішкаў, паглядзеў, як яны мякка ляглі паверх чужых, і, абмытыя вадой, сьлюдыяна заблішчалі.

Кінуў з тым жа спадзяваннем, як і ўсе, і не дарэмна. Прыехаў туды я яшчэ і раз, і два... Быў ужо іншы час: Германія правярала вартасць і надзейнасць дэмакратычнага гарнітуру, пашытага для цэльнага нямецкага нацыянальнага цела, а маленькая Анюта набірала сантыметры і кілаграмы здароўя, упарта змагаючыся за права жыць на гэтай планеце.

Аперацыя “Берлінская сыцяна” мела свой працяг. Чамусьці мне здаецца, што менавіта ў тую ціхую майскую раніцу на Ванзеі Быкаў адчуў той цёплы сардэчны штуршок, які прымусіў яго расказаць пра іншую сыцяну.

Гэта мае здагадкі. Магчыма, гэты штуршок быў раней, магчыма, пазней. Але ён быў. Бо ў 1997 годзе ў Менску, у выдавецтве “Наша ніва” выйшла “Сыцяна” — так Быкаў назваў гэтую кнігу. Сыцяна...

Кнігу заключае прытча з той жа назвай. У прытчы расказваецца пра вязьня, асуджанага і пасаджанага ў камеру-адзіночку. Патраціўшы месяцы знясільваючых намаганьняў, ён пракалупаў дзірку ў сыцяне камеры, расшырыў яе і выйшаў вонкі. І тут убачыў, што перад ім ня воля, якой ён так прагнуў, а другая сыцяна — такая ж масіўная, такая ж маналітная. Жыццёвае кола быццам замкнулася: колькі ні біся — наткнешся на сыцяну...

Пры ўсёй песімістычнасці прытчы немагчыма не парадавацца ўпартасці вязьня. Ён, гэты вязень, ніколі ня спыніцца. Ён будзе дзяўбці і другую сыцяну, а калі трэба будзе — і трэцюю. Жывое дзяўбе мёртвае. Жывое ваюе з мёртвым.

Прытча ёсьць прытча, але ў характары галоўнага героя яе нельга ня ўбачыць знакавых рысаў характару самога аўтара.

Быкаў быў патрэбны Беларусі заўсёды. Але асабліва патрэбны ён цяпер, у гэты змрочны час, калі беларускі народ зноў стаў закладнікам палітычных гульняў маскоўскіх і тутэйшых камбінатараў. Калі над краінай навісла пагроза страты незалежнасьці, а значыць, страты самой сябе. Калі здані ў чорных шлемах вылазяць з падполья, каб зноў узяць у рукі факелы. Факелам сыняцца пажары, зданям — кулямётныя тачанкі.

Усё вяртаецца на кругі свае?..

Г. Мінск

Анатоль ВЯРЦІНСКІ

ТОЛЬКІ ВОСЬ ЦЯПЕР...

... На самай верхняй паліцы кніжнага стэлажа ляжыць сувенірны маракас — сваесаблівы ўдарны музычны інструмент у выглядзе пары круглых, з ручкаю, бразготак. (Варта да іх дакрануцца, пагатоў злёгка страсянуць, як яны ажываюць, рэзаніруюць, нагадваючы рытмы самбы). Падарыў іх мне колькі гадоў таму, вярнуўшыся з падарожжа на Кубу, Васіль Быкаў.

На сярэдняй паліцы таго ж стэлажа, прыстасаванай пад падабенства бара, — дзве зграбненькія, з чырвонымі абадочкамі чаркі. Іх прывез мне Васіль Уладзіміравіч з Германіі.

За шклом шафы, што стаіць ля супрацьлеглай сцяны, — яшчэ адзін, ужо іншага кшталту, Васілёў сувенір: яркая паштовая картка з выявай тарэадора. У правым кутку карткі, над рукой тарэадора з занесенай шпагай, напісаны ад рукі ініцыялы “А. В.”, а на чырвонай тканіне, якую ўдзельнік карыды трымае перад самай пысай раз’ятранага быка, выведзена абрэвіатура “ЛіМ”. Почырк Васіля Уладзіміравіча. (Дарэчы, характэрны, выразны, які не мяняўся з гадамі). Паштоўку ён набыў, будучы ў Іспаніі, і такім вось жартаўлівым чынам

выказваў падтрымку маёй, так бы мовіць, перабудовачнай дзейнасці на пасадзе галоўнага рэдактара пісьменніцкай газеты.

А вось і яшчэ адзін, вельмі каштоўны ягоны падарунак, які я, як правіла, заўсёды заўважаю, вітаюся з ім, уваходзячы ў пакой. Па суседству з кубінскім маракас прымасцілася беларуская змейка з высока ўскінутай галавой. Драўляная, стылізаваная, вядома. Добра помніцца яе паходжанне. Вярталіся аўтобусам з Магілёва, куды ездзілі з нагоды юбілею Аляксея Пысіна, спыніліся, зайшлі ў лес. І мне трапіўся на вочы вельмі падобны на невялікую вужаку сучок. Паказаў Васілю Уладзіміравічу. “Сапраўды цікавая знаходка, — з захапленнем сказаў ён. — Не кідай. Я зраблю табе з яе сапраўдную змяю.” І зрабіў. Абпаліў, пакрыў лакам, прыладзіў драцяную ножку — падстаўку. І вось ужо колькі гадоў лясная змейка-сукавінка аглядае мудра мой пакой, вітае мяне з вышыні кніжнага стэлажа. Як плён не толькі мастакоўскай фантазіі і густу Васіля, але і ягоных майстравітых рук. Як адна з матэрыяльных праяў нашага супольнага жыццёвага досведу, нашага сяброўства. Сёння ж пры поглядзе на гэтую рэч і іншыя Васілёвы падарункі (я не ўсе пералічыў), прыгадваю ўласны верш “Рэчы”, радкі, якія пісаліся ў той час, калі наша сяброўства толькі пачыналася (пачатак 60-х) і якія цяпер, постфактум, набылі пэўны рэальны сэнс:

Маўкліва рэчы з намі дружаць.

Нам служаць верна яны.

Мы іх пакідаем —

і рэчы тужаць,

Прыходзяць у нашыя сны.

Калі ж мы скончым

свой шлях чалавечы,

праб’е наш апошні час, —

будуць настойліва нашыя рэчы

напамінаць пра нас.

Настойліва і доўга...

У дадзеным выпадку рэчы да болю светла нагадваюць пра яго — разам з ягонымі кнігамі, аўтографамі, лістамі, паштоўкамі.

Так, Васіль Уладзіміравіч Быкаў, быў добрым, памужчынску верным і па-чалавечы клапатлівым, уважлівым сябрам. Гэтак жа, як не забываў пра сувеніры, ніколі не

забываў павіншаваць з днём нараджэння ці святам (хоць апошнім часам быў далёка ад “бацькоўскіх гоняў”) і спытацца пра здароўе, пра сямейных, пра дзетак (адно з улюбёных ягоных словаў.)

Перад ім можна было шчыра адкрыцца, з ім можна было смела падзяліцца самым патаемным і пачуць у адказ спагадлівы водгук і разуменне. “Вось яно як. Для цябе каханне...” — сказаў ён неяк аднойчы падчас сустрэчы ў Гародні.

Пры ўсёй ягонай мудрай чуласці ён быў патрабавальным, прынцыповым, нават бескапрапрамісным, асабліва калі размова заходзіла пра творчыя і важныя грамадскія справы. Прачытаўшы ў “ЛіМе” мой публіцыстычны маналог “Марш міру — 81”, ён сказаў пры сустрэчы ў Доме літаратара: “Змагаешся за мір? Напісана няблага. Але паэту трэба ўсё ж пісаць пра каханне”. Не вельмі ўспрыняў вершаваную аповесць “Дажынкi”, тую самую, якую Галіна Дзягілева чытае ў сваім тэатры “Зьніч”. “Пішы лепш лірычныя вершы”, — параіў тады ён. Рапуча заступаўся за Алесь Разанава і, памятаю, аднойчы рэзка выказаўся ў адрас аднаго з тых, хто перашкаджаў выданню новай кнігі паэта.

Смерць — вялікі мастак-партрэтыст. І вялікі маг. Яна ўзбуйняе план, абвастрае памяць, каталізуе працэс асэнсавання.

Можа, толькі цяпер пачынаеш усведамляць па-сапраўднаму, якую ролю адыгрываў, як шмат значыў у тваім жыццёвым і творчым лёсе, у тваім грамадзянскім станаўленні Васіль Быкаў. Можа, толькі цяпер пачынаеш разумець, наколькі дарагія для цябе самога вершы, звязаныя з яго імем і яго творами, у прыватнасці такія, як “Поезд справядлівасці”, “Я перад вамі з памяццю сваёй”, “Яшчэ невядома, хто болей жывы”, “Дарога партызанская”, “Сярод вялізнай, на ўвесь свет, вайны, “Ліст Васілю Быкаву ў Хельсінкі”, а таксама разгорнутае вершаванае эсэ “Ода магчымасцям мірнага жыцця. Штрыхі да партрэта Васіля Быкава”. Здаецца, толькі цяпер задумаўся і над наступнымі фактамі сваёй біяграфіі. Пэўна ж, дзякуючы найперш яму стаў спрабаваць свае сілы ў галіне літаратурнай крытыкі. Гэта калі ў чэрвені 1962 года змясціў на старонках “ЛіМа” рэцэнзію на аповесць “Трэцяя ракета”. Прачытаў на адным даханні аповесць, і неяк амаль спантанна. Узяўся пісаць водгук. А потым, пазней, надрукаваў у тым жа выданні гутарку з прэзаікам, які на той час працаваў над аповесцю “Мёртвым

не баліць”. Ну а затым, у розныя гады, з’яўляліся рэцэнзіі і артыкулы, прысвечаныя: спектаклю паводле аповесці “Пайсці і не вярнуцца”, зборніку літаратурнай крытыкі і публіцыстыкі “Праўдай адзінай”, такім творам, як “Аблава” і “Сцюжа”. Больш за тое, нават, дзякуючы яму, браў аднойчы ўдзел у стварэнні опернага лібрэта. Гэта калі сумесна з рэжысёрам Сямёнам Штэйнам пісаў лібрэта оперы “Сцежкаю жыцця” (музыка Генрых Вагнера) паводле аповесці “Воўчая зграя”. Памятаю, з якім уздымам рыхтавалася і ставілася опера (гэта было ў 1980-м годзе), з якім захапленнем імкнуўся я перакласці на мову вершаваных тэкстаў — зонгаў матывы быкаўскага твора.

Добра помніцца і яшчэ адна старонка нашага з ім сяброўства-супрацоўніцтва. Неяк раніцай ён тэлефануе, паведамляе, што вярнуўся з-за мяжы, з Заходняга Берліна, дзе ўдзельнічаў у адкрыцці сумеснай выставы графікаў і плакатыстаў Беларусі і Заходняга Берліна на тэму “Вайна грукае ў сэрцы кожнага” (Дэр крыг трыфт едэм інс герц”), што прывёз з сабой вершы маладых нямецкіх паэтаў-антыфашыстаў Крыстафа Хойбнера і Фолксера фон Тэрне і хоча, каб я пераклаў гэтыя вершы на беларускую мову. “Ты перакладзеш, а я напішу невялікую прадмову і апублікуем у “ЛіМе”. Зробім добрую справу”. Я пераклаў з дапамогай падрадкоўніка некалькі вершаў (першы, зноў-такі, у жыцці пераклад з нямецкай), і яны з прадмовай Васіля Уладзіміравіча былі надрукаваныя ў тыднёвіку. Помніцца дата: красавік 1985 года...

Імя прадстаўніка нямецкай грамадскасці, які прысутнічаў на грамадзянскай паніхідзе ў Доме літаратара 25 чэрвеня мінулага года і сказаў стрыманае вонкава, лаканічнае, але глыбока прачулае ўнутрана слова, — Крыстаф Хойбнер. Так, гэта быў менавіта ён, нямецкі сябра і аднадумец Васіля Быкава, імя якога ён назваў з цеплынёй у голасе вясновым красавіцкім ранкам восемдзесят пятага. Ён не мог не прыляцець з Берліна і не падзяліць з намі боль трагічнай страты...

Падчас таго адпывання, таго развітання, тых праводзін у апошні шлях самі сабой узнікалі, прыходзілі з глыбіні душы радкі:

Апошняя дарога.

Апошняе “бывай”.

Апошняе “даруй”.

Паклон зямны апошні.

Замоўкла гамана.
Заціх птушыны грай.
Адно што толькі
чутны голас Бежы.
“Не плачце, — кажа Бог, —
не плачце, я прашу.
Мінаецца жыццё зямное
хуткацечна.
А тут сустрэну я ягоную душу,
ягоную душу тут пасялю навечна.
Я дам ёй супакой...”
Апошняе “бывай”.
Апошняе “даруй”.
І шлях зямны апошні.
Знямела грамада.
Прыціх радзімы край.
І чутны толькі голас Божы...

г. Мінск

Алесь ЖУК

ТРЫ ЗГАДКІ

Васіль Быкаў і жураўліны крык — яны жывуць у маёй душы неаддзельна, з таго часу, як школьнікам прачытаў яго кнігу. Тады над маім дзяцінствам, над маёй вёскай праягала жураўліная дарога, і кожную восень, асабліва ў пагодлівыя дні, прастору поўніў журботны, непаўторны і незабыўны адлётны крык. Ён паяднаўся ў аповесці Васіля Быкава з чалавекам, з чалавечым лёсам і чалавечай прагай да жыцця, гэты “далёкі прызыўны жураўліны крык...”

Даўно ўжо не стала жураўлёў, заглухла тая жураўліная дарога над слупкімі палеткамі. А не так даўно не стала і Васіля Быкава.

Пазнаёміўся я з Васілём Уладзіміравічам, калі можна так сказаць, толькі ў 1972 годзе. Вядома ж сустрэкаўся і раней, бачыў яго на сцэне ў Палацы прафсаюзаў, чуў яго знакамітую прамову на пісьменніцкім з’ездзе.

А ў 1979 годзе адправіў мяне да Васіля Уладзіміравіча сакратар ЦК КПБ А.Т. Кузьмін. Не запомнілася мне тое даручэнне — відаць, было нескладанае. Затое запомніўся гаспадар невялікага рабочага кабінэціка, зусім не суровы, недаступны, а чалавек з добрым агенчыкам у вачах, са спакойным зычлівым голасам. Ён частаваў кавай, неспадзявана разгаварыўся, і я меў шчасце пачуць ад яго самога пра крывавыя

баі пад Кіраваградам, пабачыць фотаздымак тае магілы ў чыстым полі, дзе ён заўчасна быў пахаваны, патрымаць у руках звычайную паштоўку ад Аляксандра Трыфанавіча Твардоўскага са словамі падтрымкі ў нялёгкія для яго часіны.

І яшчэ адна сустрэча праз многія гады. На Беларусі ўжо адбыўся Чарнобыль. Наступствы яго замоўчваліся, ад сустрэч і гаворак на гэтую тэму з Васілём Быкавым, тады дэпутатам Вярхоўнага Савета СССР ухіляўся вялікі перабудоўшчык М.С.Гарбачоў. Васіль Уладзіміравіч балюча перажываў тое, што адбывалася.

Ранічкай, у канцы кастрычніка, мы вярталіся з Віцебска ў Мінск пасля літаратурнага вечара. Туманковая халодная раніца, прыпынак на беразе ляснаго возера, невялічкае вогнішча. Васіль Уладзіміравіч засяроджаны, ні то стомлены, ні то задумёны. Трымаўся крыху збоч нашага невялічкага шумнага гурту. Адмовіўся ад чарачкі для сугрэву. Яго больш, здаецца, цікавіў ганчак, які адбіўся ад гаспадароў-паляўнічых і прыйшоў на чалавечыя галасы. Быкаў прысеў да яго, карміў з рук, пагладжваў.

У машыне Васіль Уладзіміравіч некалькі разоў азірнуўся, усё роўна як хацеў убачыць сабаку, які бяжыць за намі, потым засяродзіўся ці то задрамаў. І толькі за Бярэзінскім запаведнікам, калі выехалі за пагоркі і выглянула на дзіва чыстае, залацістае і ласкавае сонца, ён ажывіўся, паглядзеў паверх пагоркаў і ціха, з нейкай палёгкаю выдыхнуў: “Осень, ты которая в жизни моей?”

Прыпыніліся перакусіць у “Партызанскім бары”. Там дзяўчаты пазналі Васіля Быкава, накрылі харошы стол і частавалі нейкім сваім фірменным мядовым напіткам. І Васіль Уладзіміравіч пакрысе разгаварыўся, адышла некуды заклапочанасць, заіскрыліся вочы. Расказчык ён быў цудоўны, асабліва калі гаворка заходзіла пра тых, каго любіў. І пра Піліпа Сямёнавіча Пестрака, і пра свайго сябра арыгінальнага чалавека Аляксея Карпюка. Ды з гумарам і пра самога сябе, як “разгуляўся” на сваёй “Волзе” з-за таго, што перагрэўся рухавік... І дзень быў сонечны, і Васіль Уладзіміравіч прасветлены з твару...

Пабачыў я Васіля Быкава і таго, які ўмее прыняць рашэнне, і быць рашучым і непахісным.

Было гэта напрыканцы 1988 года. Часопіс “Дружба народов” наладзіў літаратурны вечар у Палацы трактарнага завода. Гэта быў час, калі заклапочаная рухам дэмакра-

тычных сіл КПСС спусціла дырэктыву аб недапушчэнні стварэння грамадскіх арганізацый, што на мэце маюць супрацьстаянне кампартыі, нават дазвалялася прымяняць сілу, калі будуць узнікаць “непарадкі”.

Да таго часу ў Мінску ў Чырвоным касцёле быў створаны аргкамітэт па стварэнні БНФ, які Васіль Быкаў рашуча падтрымліваў. У ЦК КПБ пачалі праводзіцца адмысловыя нарады аб недапушчэнні ніякіх “непатрэбных” арганізацый, пайшлі дырэктыўныя ўказанні на месцы. Дайшло да таго, што пісьменнікам не дазвалялі сустракацца з чытачамі, ды і наогул уся больш-менш сведамая беларуская інтэлігенцыя аб’яўлялася не меней як нацыяналістамі... Як тут было не ўзняць галаву ўсім тым, хто ў свой час цкаваў Васіля Быкава і на пэўны час вымушан быў прымоўкнуць?

Дык вось той вечар “Дружбы народаў” маскоўскія таварышы намячалі яшчэ і як падтрымку Васіля Быкава-пісьменніка і грамадзяніна. З іншага ж боку быў дадзены загад учыніць на гэтым вечары публічнае ганьбаванне пісьменніка.

Васіль Уладзіміравіч з самага пачатку быў праціўнікам гэтага мерапрыемства.

Мне, па тым часе сакратару Саюза пісьменнікаў, выпадала ці то адкрываць гэты вечар, ці весці яго. Але і для адных і для другіх самым галоўным была прысутнасць Васіля Быкава.

Перад пачаткам вечара мы з маскоўскімі гасцямі паехалі на кватэру да Васіля Уладзіміравіча. І вось тут я ўбачыў таго суролага, знаёмага па многіх партрэтах Васіля Быкава. Ён сказаў, што не бачыць патрэбы ў сваёй прысутнасці на вечары. Ён наперад ведае, хто там будзе і што стане гаварыць. Думка “гаваруноў” яму загадзя вядомая і непатрэбная... Вядома, пачалася “аблога” па ўсіх правілах і няправілах з боку масквічоў. Васіль Уладзіміравіч выслухоўваў іх і адназначна стаяў на сваім. Не адступаліся і масквічы. Урэшце не вытрымала Ірына Міхайлаўна, жонка Быкава, звярнулася да мяне і да Наташы Ігруновай (супрацоўніцы “Дружбы народаў”) з просьбаю патлумачыць астатнім, што не трэба мучыць Васіля Уладзіміравіча, ён і так не лепшым чынам адчувае сябе і сваё расэнне не адменіць.

Так яно і адбылося. І нягледзячы на тое, што Васіль Уладзіміравіч не з’явіўся, на пачатку вечара паспрабавалі ўзняцца “нанятые”. Але іх хутка “зашыкалі”, яны вымушаны былі змоўкнуць, а зала аднадушна вырашыла паслаць тэлеграму

Васілю Уладзіміравічу з пажаданнямі здароўя, поспехаў, новых твораў.

Вось тады і нашы маскоўскія сябры, і мы самі зразумелі, што абараняць Быкава ад беларускага народа няма патрэбы...

Апошнія гады голас Васіля Уладзіміравіча я чуў толькі па тэлефоне. З далёкага Хельсінкі ён пытаўся, ці можна прыслаць новае апавяданне ў “Нёман”... Апавяданне было атрымана і надрукавана. Затым была гаворка, калі ён жыў у Германіі...

І сёння горка ведаць, што болей Васіль Уладзіміравіч не пазвоніць.

Нікому.

Ніколі.

г. Мінск

Анатоль СУЛЬЯНАЎ

НАДЗВЫЧАЙНЫ ЧАЛАВЕК

Упершыню я пачуў пра Васіля Быкава ў ваеннай акадэміі з вуснаў прафэсара Машынскага, выкладчыка літаратуры. “Па-чытайце “Жураўліны крык”, — сказаў ён. Прачытаў аповесць і зразумеў, што тут пра вайну напісана па-іншаму, людзі перад вачыма, чутно іх дыханьне і перадсьмяротныя хрыпы. Прафэсар рэкамэндаваў нам чытаць Канстанціна Сіманава і Юрыя Бондарава, і Аляксандра Бека, і Грыгорыя Бакланава, падкрэсьліваючы: “Пра вайну будуць пісаць шмат, але вы чытайце тых, хто сам быў у акопах...”

Пасля акадэміі я з сям’ёй апынуўся ў невялікім авіяцыйным гарнізоне ў Карэліі, дзе, дарэчы, у той час было шмат мужчын з Беларусі. Яны прыехалі на заробкі у брыгады лесапавалу.

Першыя два гады даводзілася працаваць без выходных, сумяшчаючы выхаваўчую працу і палёты, але потым зьявілася магчымасьць і для чытаньня кніг, і для творчасці.

Аднойчы мне патэлефанавалі з бібліятэкі Дома афіцэраў і паведамілі, што атрыманы часопіс “Новый мир” з аповесьцю Васіля Быкава “Мёртвым не баліць”, а ўсьлед зьявілася і “Красная звезда” з разгромным артыкулам Барэнца і Лашкова.

Аповесьць так закронула мяне, што я прачытаў яе двойчы, і ўпершыню у жыцці думкі, выкладзеныя у крытычным артыкуле, былі супрацьлеглымі маім. Я быў ня згодны з ацэнкай аповесці, болей — мне захацелася паспрачацца з крытыкамі, я напісаў у армейскую газету, але ліст мой, як часта бывае, застаўся без адказу.

Я бачыў вайну хлапчуком, калі гітлераўскія войскі падышлі да Масквы і былі спынены за васемсот мэтраў ад нашага сяла Аксін'яна, дзе я нарадзіўся і рос. Я бачыў раненых чырвонаармейцаў у нашай хаце, калі мама і цётка варылі ім бульбу (хлеб і кансэрвы байцам выдавалі), грэлі вад у гарбату, а мы са стрыечнымі братамі, седзячы на вялізнай печы, слухалі выбухі мін і снарадаў. Калі ж немцы падышлі зусім блізка, нашы сем'і, пагрузіўшы такія-сякі скарб, прывязаўшы да саней карову, ноччу, пад выбухамі кінуліся да Масквы-ракі, каб перабрацца па лёдзе на другі бераг. Але немцаў спынілі, і мы вярнуліся ў родныя хаты...

Вайна, паказаная Быкавым, была для мяне адкрыццём: за словам “свае” я бачыў і сапраўдных герояў, і даносчыкаў, і тых, хто думаў толькі пра сябе. Капітан Сахно з аповесці “Мёртвым не баліць” грубы, жорсткі, ня лічыцца з падначаленымі, словам, быў зусім не такі, якіх камандзіраў бачыў я ў жыцці і ў кнігах пра вайну. І я верыў пісьменьніку — былі і такія...

Пасля гэтай аповесці я чытаў усё, што друкавалася Васілём Быкавым — апавяданні, газетныя артыкулы, інтэрвю.

Праслужыўшы шмат гадоў на Поўначы, я апынуўся ў Галоўным палітычным упраўленьні, што дазволіла мне лепш спазнаць жыццё вышэйшых эшалёнаў ваеннай і дзяржаўнай улады, не адрываючыся ад арміі і флоту, куды я ў складзе розных інспэкцый выяжджаў шмат разоў на год. Было над чым сур'ёзна падумаць. На той час Васіль Быкаў, Юры Бондараў, Грыгорый Бакланаў, Іван Акулаў, Іван Стаднюк ужо былі добра вядомыя ў краіне. Праўда, пра Быкава часцей пісалі і гаварылі, што ён прыніжае подзвігі мільёнаў савецкіх байцоў і камандзіраў. Зьяўленьне аповесці “Дажыць да сьвітання” крыху аслабіла націск на апальнага аўтара, паколькі група лейтэнанта Іваноўскага гераічна змагалася і ўсе яны загінулі, да канца выканаўшы свой абавязак. Быкаў стварыў яркі вобраз маладога камандзіра, які, сыякаючы крывёй, здзейсніў адзіна магчымы для яго гераічны подзвіг. Аповесьць “Дажыць да

свѣтаньня” стала маёй настольнай кнігай.

І вось я атрымліваю прызначэньне ў Мінск. Праз некалькі месяцаў працы на пасадзе члена Ваеннага Савета асобнай арміі проціпаветранай абароны краіны, калі мне давялося пабываць у часьцях і злучэньнях на тэрыторыі Латвіі, Літвы, Расійскай Фэдэрацыі, Беларусі, зьявілася магчымасьць сустрэцца з пісьменьнікам, які стаў ужо блізкі мне сваімі праўдзівымі творамі пра вайну. З камсамольскім работнікам капітанам Уладзімірам Шарпаевым мы паляцелі на вэрталёце ў адну з вайсковых часьцей у Гарадзенскай вобласьці. У гаркоме партыі даведаліся адрас Васіля Быкава і пайшлі на кватэру пісьменьніка. Дзьверы адчыніла абаяльная жанчына, запрасіла зайсьці. Пазнаёміліся з жонкай Васіля Уладзіміравіча Надзеяй Андрэўнай. Ад яе даведаліся, што гаспадар у ад’ездзе — у Менску ці ў Маскве...

Сустрэліся мы зь ім ужо ў Менску, пасля яго пераезду з Горадні, у кватэры на Танкавай вуліцы. Я расказаў пра першае сваё ўзрушэньне ад аповесьці “Мёртвым не баліць” і крытычнага артыкула на яе.

— Так, гэта быў цяжкі для мяне час, — прызнаўся Васіль Уладзіміравіч, — білі моцна, і ня толькі ваенныя газэты. Прыдраліся да вобраза Сахно: Быкаў, маўляў, хоча пасварыць беларускі народ з украінскім. Хаця прозьвішча Сахно можа быць у украінцаў, у беларусаў і ў рускіх...

Мы гутарылі аб творчасьці, аб VI зьездзе пісьменьнікаў, дзе мне давялося пачуць выступленьне Івана Чыгрынава, які шмат добрых слоў сказаў пра Васіля Быкава. На маё пытаньне: “Чаму вы ня пішаце раманы?” Васіль Уладзіміравіч адказаў:

— Я прывык усё, што абдуманна, высьпела, уціскаць у аповесьць. Мне так зручней працаваць. Няхай раманы пішуць раманісты.

За сталом я заўважыў: закусваючы, ён пастаянна зьбіраў крошкі хлеба і клаў іх у рот, як робіць гэта кожны, хто хоць раз у жыцьці зьведаў голад...

Я шмат распытваў яго пра вайну, хоць дастаткова часта сустракаўся з франтавікамі-лётчыкамі, а тут — пяхота ды яшчэ з “перадку” — пярэдняга краю, дзе Быкаў быў узводным. Таму кожнае ягонае слова, а гаварыў ён паволі, ціха, але выразна, глыбока западала мне ў сэрца і памяць.

— У аснову “Мёртвым не баліць” пакладзены падзеі, што здарыліся пад Кіраваградам, калі часьці Чырвонай Арміі пайшлі

на захад, а група байцоў самаходам рушыла ў тыл — у мэдсанбат ці шпіталь, — тлумачыў Васіль Уладзіміравіч. — Танкавая група фашыстаў нечакана прарвала фронт і давай прасавець роўнае сьнежнае поле, дзе мы былі. Схавацца няма дзе. Танкісты літаральна ганяліся за кожным чалавекам. Шмат загінула тады...

Першая наша сустрэча скончылася далёка за поўнач. Разьвіталіся так, быццам былі даўно знаёмыя. Васіль Уладзіміравіч праводзіў мяне да ліфта:

— Заходзьце, тэлефануйце. Мне з вамі было добра.

Пачалі сустракацца. Некалькі разоў сустракаліся ў майстэрні мастака Міхаіла Андрэевіча Савіцкага, дзе мы шмат гутарылі і пра вайну, і пра літаратуру, і пра гісторыю. Міхаіл Андрэевіч зьдзівіў мяне веданьнем ня толькі мастацтва, а і хрысьціянскай рэлігіі. У час адной з сустрэч зайшла гаворка пра Берыю. Я раскажаў што ведаў пра гэтага жорсткага злачынцу, які рваўся да ўлады, пра падрабязнасьці яго арышту.

Васіль Уладзіміравіч настойліва параіў:

— Сядайце за дакумэнтальную аповесьць! Пакуль усё свежае ў памяці. Вам жа давалося сустракацца з тымі, хто арыштоўваў гэтага ката... Памяць мае адну асаблівасьць — слабее з узростам. Не губляйце часу!

Яго падтрымаў і Савіцкі. Не адразу ўдалося скарыстаць па рады гэтых мудрых людзей, але кнігу “Арыштаваць у Крамлі” я ўсё-такі напісаў...

Ня буду болей спадзявацца на памяць, выкарыстаю дзёньнікавыя запісы, якія рабіў адразу пасля вяртаньня дамоў з памятных сустрэч.

1 лютага 1978 года

Сустрэча В.Быкава з ваеннаслужачымі “Пра ваенную прозу Сіманавы, Бондаравы, Бека”.

“Тыя, хто прыйшоў з вайны, пісалі творы пра асабістае, перажытае: Казакевіч (“Зьвязда”) і іншыя, магчыма, з дозай рамантызацыі. Другая хваля: “Батальёны просяць агню” Бондаравы, “Пядзя зямлі” Бакланавы. Уражвае пранікненьне у побыт, у жыцьцё на фронце. Зьявілася трылёгія Сіманавы, уганараваная Ленінскай прэміяй. Раман “Бераг” Юрыя Бондаравы кранае дакладнасьцю ў паказе чалавечых адносін тых гадоў... Больш як дваццаць гадоў я пішу пра вайну. Быў у дзеючай арміі, ведаю баявыя дзеянні пяхоты. Камандаваў узводам, у перадавых акопах і траншэях. Партызанскія рэчы пісаліся не адразу. Былі людзі, якія пісалі на партызанскую тэму. Потым частка іх перайшла ў іншыя жанры. І я ўзяўся за

партизанскую тэму. У Маскве, у Тэатры на Таганцы, ідзе п'еса па “Крутлянскім мосьце” і “Сотнікаве”, сабраных разам... Я належу да таго пакаленьня, якое адразу са школы пайшло на вайну. Самыя яскравыя ўражаньні — першыя. Хто дажыў, той павінен расказаць пра вайну праўду. Вайна дала ўрокі маралі. На вайне мараль выступае вельмі значна. Чалавецтва павінна ведаць усё пра вайну, пра страты, пра ахвяры. Вайна — гэта кроў, сьмерць людзей”.

У канцы сустрэчы афіцэры падарылі Васілю Уладзіміравічу чаканку, зробленую салдатамі. Ён доўга любавалася ёю, а калі яе хацелі пакдаць ёй багажнік машыны, запырачыў:

— Такую рэч я буду трымаць у руках...

5 лютага 1978 года

Сабраліся ў нас дома “паўночнікі” — Бакуменкі, Сямёнавы, Паўлавы (зь ім ляталі разам), Пячорыны (Сяргей быў інструктарам у родным палку Армавірскага лётнага вучылішча). Па В.Быкава паехаў пазьней. Як толькі выпілі па чарговай чарцы, адразу пасыпаліся пытаньні Васілю Уладзіміравічу:

— Чаму няма сучаснага Льва Талстога?

— Нельга аднаму чалавеку апісаць такую складаную, вялікую, крывавую вайну, — адказаў Васіль Уладзіміравіч. — Хутчэй за ўсё гэтая цяжкая вайна будзе апісана многімі яе ўдзельнікамі, а таксама маладымі пісьменьнікамі, якія вывучаць яе па дакумэнтах.

— Недастаткова раскрыты вобраз афіцэра на вайне. Чаму?

— Пра афіцэраў фронту напісалі Сіманаў, Бондараў, Бакланаў. Ёсць каму пісаць літаратурныя творы на гэтую тэму.

— Чаму вы ня пішаце пра сучасную армію?

— Для аповесці патрэбны складанасьці, канфлікты, нечаканыя сытуацыі. А сучасная армія — гэта статуты, вучоба, загады... Сіманаў, адказваючы на такое пытаньне, сказаў прыкладна так: “Гэта павінны зрабіць тыя, хто служыць у сучаснай арміі, хто ведае яе нябачныя недахопы, недагледы, праблемы...”

14 красавіка 1978 года

Удзень тэлефанаваў В.Быкаў, прапанаваў сустрэцца. Гадзінай раней тэлефанаваў Аляксандр Трыфанавіч Кузьмін — сакратар ЦК: “Васіля Быкава абралі дэпутатам Вярхоўнага Савета Беларусі. Схадзі павіншуй яго. І ад мяне таксама. Я павіншаваў па тэлефоне. У яго да цябе ёсць пытаньні”. Прыехаў, а ў Васіля

Уладзіміравіча карэспандэнты “Известий”, “Маладосьці”, яшчэ хтосьці. Павіншаваў з выбраньнем у дэпутаты, але размовы не атрымалася. Прыехаў зноў ужо вечарам, калі ён быў адзін.

— Я ўважліва прачытаў вашы зборнік апавяданьняў і аповесьць. З апавяданьняў мне спадабаліся “Дзед Сяргей” і “Месяц Вялікага сэрца”, — падзяліўся ўражаньнямі Васіль Уладзіміравіч. — Відаць, што выпакутаваны аўтарам, напісаны цёпла, зь веданьнем справы. Аповесьць “Права на неба” — штосьці недагаворана ў ёй, трэба яшчэ папрацаваць.

— Шмат скарочана пры рэдагаваньні.

— Я гэта адчуў... На жаль, правяць шмат і дрэнна. Гэта няшчасце нашай літаратуры...

Васіль Уладзіміравіч параіў перабудаваць аповесьць кампазыцыйна, дзяленьне на дзье часткі зьняць, дзяліць трэба, калі тры і болей частак. Забягаючы наперад, скажу: другую частку я перанёс на месца першай, і ў чытача ўзьнікае цікавасьць...

Потым мы, як раіў А.Т.Кузьмін, гаварылі аб будучым дэпутацтве.

18 красавіка 1978 года

Учора з Шарпаевым былі на Танкавай, пакінулі торт — Васіля Уладзіміравіча дома не было. Сёньня Валодзя ў другой палове дня перадаў запіску ад В.У.

“Дарагі Анатоль Канстанцінавіч! Дзякуй за пірожны прэзэнт, вельмі спадабаўся. На жаль, сёньня ў 19.00 у Доме літаратара вітаньне часопіса “Маладосьць” — 25 гадоў, дзе я член рэдкалегіі і павінен сядзець у прэзыдыюме. Заўтра ж я ваш у любы час”.

Каля шостаў гадзіны вечара В.Шарпаеў паклаў на стол запрашэньне: “Паважаны таварыш! Запрашаем на сяброўскую вячэру. Маладосьцеўцы”.

Прапусьціць такі вечар я ня мог, на пачатак, праўда, не пасьпеў, але Васіль Уладзіміравіч пасля афіцыйнай часткі паклікаў мяне з сабой:

— Я вас пазнаёмлю з пісьменьнікамі. Вось Ніл Сямёнавіч Гілевіч. Рэкамэндую табе, Ніл, генэрала-празаіка.

— Пішучы генэрал?

— Так. Піша і нядрэнна. А вось Анатоль Кудравец — рэдактар часопіса “Нёман”. А вось галоўны рэдактар “Маладосьці” Генадзь Бураўкін. А гэта наш вядомы драматург Андрэй Макаёнак.

Васіль Уладзіміравіч пазнаёміў і з кампазітарам Ігарам Лучанком, і з артыстамі.

Пасля канцэрта пайншы ў банкетную залу...

А палове першай гадзіны ночы мы накіраваліся на Пуліхава. Стаяла ціхая цудоўная ноч. Мы прайшлі паркам, спусьціліся на набярэжную, ступаючы па бетонных плітах...

12 мая 1978 года

Учора амаль шэсьць гадзін былі разам з Васілём Уладзіміравічам. Надзіва чыстая натура! Колькі давялося яму перажыць на фронце, у шпіталях, у маршавых ротачках!.. Ня меней выпала цяжка і ад несправядлівай крытыкі. А ён так па-добраму бачыць наша жыццё: “Цяпер для людзей добрае жыццё. Вайны няма, большасць людзей матэрыяльна забяспечана, з жыллём паціху пытаньні вырашаюцца. Паглядзіце, якія тавары: абодва мае касцюмы куплены ў сельскіх крамах... Успамінаю свае школьныя гады: пара ісьці ў школу, няма чаравікаў, усё лета хадзіў босы. Купіць не было на што ды і не было дзе...”

Сярэдзіна мая 1978 года

Разам з В.Быкавым і Ул.Шарпаевым паехалі да лётчыкаў. На стаянцы самалётаў Быкаву паказалі зьнішчальнік СУ-9. Васіль Уладзіміравіч сеў у кабінку.

— Цеснавата. А прыбораў, тумблераў, рычагоў, кнопак, ручак не зьлічыць. І за ўсім гэтым трэба сачыць!

— Вядома. І пілатаваць па прыборах, калі хмарна ці ноччу. Вось група пілатажных прыбораў, — тлумачыў камандзір палка.

У дзяжурным зьявіўся, дзе лётчыкі круглыя суткі нясуць баявое дзяжурства, Васіль Уладзіміравіч гутарыў з капітанам Савіным; на СКП — стартавым камандным пункце — слухаў даклад дзяжурнага метэароляга аб прагнозе надвор’я, у музэі баявой славы азнаёміўся з гісторыяй зьнішчальнага палка.

— Я чытаў пра лётчыкаў і Экзюпэры, і нашых, — але што гэта такая цяжкая і складаная праца, уявіць сабе ня мог. А эмацыйныя нагрузкі! Я неяк ляцеў з Масквы ў Менск. Нічога не рабіў. Але вечарам, калі дабраўся дадому, адчуў стомленасьць. А вы пілатуеце, праводзіце вучэбныя паветраныя баі...

Пасьля абеду ў лётнай сталовай Васіль Уладзіміравіч узяў слова:

— Уражаньняў шмат. Азнаёміўся з вашай найскладанай службай. І атрымаў зарад бадзёрасьці — цэлы дзень сярод лётчыкаў. Дзякуй!

11 жніўня 1978 года

Вечарам з Валодзем Шарпаевым заехалі да В.Быкава. Там былі Іван Чыгрынаў, Генадзь Бураўкін, Мікалай Матукоўскі. Апошні расказваў пра паездку на востраў Мадагаскар. Васіль Уладзіміравіч — пра кнігу амэрыканскага лекара, які гутарыў зь людзьмі, што вярнуліся да жыцця пасля клінічнай сьмерці. Хтосьці, здаецца, Чыгрынаў ці Бураўкін, успомнілі апублікаванае ў “Маладосьці” апавяданьне Івана Мележа пра маладое парасё, якое вельмі нагадвала вядомага пісьменьніка.

Успомнілі пра ліст 54-х у абарону Быкава, ініцыятарам якога быў Генадзь Бураўкін.

— Ліст 54-х у ЦК Іван Пятровіч не падпісаў... — сумна ўсміхнуўся Васіль Уладзіміравіч. — У той час некаторыя мае “сябры” ад мяне адварнуліся...

Я расказаў, як будучы нампалітам палка, у сваіх выступленьнях аб ваенна-патрыятычным выхаваньні асабовага складу спасылаўся і хваліў аповесьці В.Быкава. На нарадзе ў палітадзеле дывізіі мяне папракнулі за гэта. .

— Вам таксама за мяне ўляцела, — уздыхнуў Васіль Уладзіміравіч.

8 кастрычніка 1978 года

Учора віншавалі камсамольскіх актывістаў у сувязі з 60-годзьдзем ВЛКСМ. Запрасілі франтавікоў, сакратароў ЦК ЛКСМБ. Быў член ЦК ВЛКСМ Ігар Лучанок. Быў і Васіль Быкаў. Пасля канцэрта завёз Васіля Уладзімеравіча на Танкавую. Больш як тры гадзіны слухаў яго ўспаміны пра вайну, роздум пра літаратурную працу.

— Так, план рукапісу патрэбен. Яшчэ Пушкін пра гэта пісаў. Галоўнае пачатак і канец. Добра дапамагаюць прагулкі пры абдумваньні. Лепей працуецца не тады, калі шмат часу, а калі ёсьць іншыя клопаты. Творчасьць — прадукт падсвядомай работы. Хворы Дастаеўскі пісаў шэдэўры!.. Льва Талстога рэзка крытыкавалі за... “Вайну і мір”. Адны — за тое, што расійская знаць паказана зь недахопамі, другія — што не паказаны многія генэралы. Ня бойцеся, Анатоль Канстанцінавіч, крытыкі! Ваўкоў баяцца — у лес не хадзіць. Пішыце сьмялей!

Размова зайшла пра дзяцей, пра іх цяжкасьці.

— Сяргей служыць у Баранавічах. Пакуль што ў яго няма кватэры, наймае прыватную. Ные... Я служыў на Курылах, жылі ў зямлянцы. Здарылася, што ў жонкі давялося роды прымаць. Шторм — забаронена выходзіць з зямлянак і дамоў, вядома, фэльчар ня мог прыйсці на дапамогу. Гэта шасцідзясятая гады. Я кажу сыну: “Мы цярпелі, пакутавалі. Му-сіць, кожнаму пакаленьню трэба прайсці праз цяжкасці і пакуты”.

23 кастрычніка 1978 года

Васіль Уладзіміравіч і Мікалай Ягоравіч Матукоўскі, зь якім у мяне склаліся вельмі цёплыя адносіны, зьбіраюцца ляцець на Кубу. Сёння сабраліся ў Васіля — Генадзь Мікалаевіч Бураўкін, які нядаўна ўзначаліў тэлерадыёкамітэт рэспублікі, Карпаў Аляксандр Якаўлевіч — кінарэжысэр, ён ставіць фільм па аповесцях Б.Быкава, Глебаў Яўген Аляксандравіч — кампазытар, Валянцін Уладзіміравіч Блакіт — работнік ЦК КПБ... Размова перарасла ў спрэчку: Карпаў назваў фільмы Бандарчука “Лёс чалавека” і Салтыкова “Старшыня” няўда-лымі. Зь ім не пагадзіліся амаль усе. Я — таксама.

Увесь вечар гораца спрачаліся пра кнігі, кінафільмы, п’есы. Васіль Уладзіміравіч у спрэчках амаль не ўдзельнічаў. Толькі ён зьбіраўся штосьці сказаць, як Карпаў яго перабіваў, і таму ён звычайна прапаноўваў: “Праўду ня знойдзем. Давайце лепей вып’ем”. І спрэчка сыціхала...

28 кастрычніка 1978 года

25 кастрычніка з Генадзем Бураўкіным правялі В.Быкава і М.Матукоўскага, якія ад’яжджалі на Кубу. Васіль Уладзіміравіч быў ня вельмі ахвочы да гэтай далёкай паездкі, але Мікалай Ягоравіч яго “прымусіў”. Жартавалі пра Бэрмудзкі трохкутнік. У вагоне выпілі па чарачцы каньяку, пацалаваліся...

25 лістапада 1978 года

У мінулы чацьвер заехаў па В.Быкава, М.Матукоўскага і Г. Бураўкіна на тэлебачаньне і паехалі да нас дамоў. Васіль па-дарыў мне мачэтэ з надпісам на скураных ножнах: “Зброя спра-вядлівасьці. Анатолю Канстанцінавічу Сульянаву супраць во-рагаў Айчыны. В.Быкаў, М.Матукоўскі. CUBA”. Васіль Уладзіміравіч вельмі цікава расказваў пра Кубу, дзе яны пра-

былі дваццаць дзён. Дэлегацыю сустракалі цёпла, па-сяброўску, з рэвалюцыйным энтузіязмам... Кубінцы любяць мітынгі, шмат будууюць школ, дзіцячых садкоў, інтэрнатаў...

2 студзеня 1979 года

8 сьнежня адбыўся ўрачысты сход у Operным тэатры, прысьвечаны 60-годзьдзю БССР і Кампартыі Беларусі. На ўрачыстасьць прыбылі прадстаўнікі саюзных рэспублік, сярод іншых Грышын, Рашыдаў, Шэварднадзэ, Аліеў, Воос, Грышкявічус, Вейна, Бодзюл. Сход працягваўся з 11 да 17 гадзін. Другую частку ўрачыстага сходу правёў з В.Быкавым на балконе. Тое, што я пакінуў 14-ы рад, было заўважана, давялося даваць тлумачэньні...

Былі зь ім на “прагоне” спэтакля па яго аповесьці “Пайсьці і не вярнуцца”. З намі былі Алесь Адамовіч, Андрэй Макаёнак.

В.Быкаў — надзіва сьціплы чалавек, саромеўся нават заўвагі выказаць рэжысэру і артыстам.

30 сьнежня была прэм’ера. Я заехаў да Васіля Уладзіміравіча, а ў яго госьці: сястра з мужам і Ірына Міхайлаўна — даўнейшая сяброўка Васіля Уладзіміравіча. Сустракаючы іх, ён вельмі зьмёрз і вымушаны быў перад заканчэньнем спэтакля паехаць дамоў, каб сагрэцца. Гледачы доўга апладзіравалі, выклікаючы аўтара, але ён не зьявіўся.

Я пазваніў яму.

— Зьмёрз жудасна! Ледзьве сагрэўся.

22 студзеня 1979 года

У камандзіроўцы, у корпусе ПВА генэрала Іванова Дзьмітрыя Аляксеевіча, вечарам па маёй прапанове паглядзелі фільм па аповесьці В.Быкава “Воўчая зграя”. Камандуючы Г.П.Скарнякоў і генэрал Грыгор’еў з галоўнага штаба выказаліся пра фільм прыкладна аднолькава:

— Быкаў паказвае вайну, акцэнтуючы ўвагу на цяжкасьцях яе, страхах, і адначасова падкрэсьлівае нязломнасьць партызана Леўчука, яго вернасьць справе, мужнасьць — усё, што ўласьціва нашым людзям, якія перамаглі фашызм...

1 лютага

У пярэдадзень армейскага сьвята — дня Савецкай Арміі — у Доме афіцэраў творчы вечар Васіля Уладзіміравіча. Яшчэ

на падыходзе пыталіся “лішні” білет. Вёў вечар Іван Гаўрылавіч Чыгрынаў. Выступалі Іван Пятровіч Шамякін, Генадзь Мікалаевіч Бураўкін... Каля двух дзясяткаў пытанняў. Васіль Уладзіміравіч быў у настроі — адказваў коратка, дасыціпа, бліскуча, стрымана. Былі і такія:

— Мы лічым вас, Васіль Уладзіміравіч, сумленьнем народа, а вы ў “Известиях” расхвалілі мастака Савіцкага! Ці трэба гэта рабіць, Савіцкі ж ня той чалавек, якога трэба хваліць!

— Чаму ж? Міхаіл Савіцкі ваяваў, абараняў Севастопаль, паранены, трапіў у палон, дзе праявіў нязломную мужнасць...

Запрошаныя Іванам Чыгрынавым, пайшлі да яго дамоў: Пімен Панчанка, Алесь Асіпенка, Васіль Быкаў...

25 красавіка 1979 года

Учора адбылося адкрыццё офіса “Известий”. Мікалай Ягоравіч Матукоўскі і Міхаіл Шыманскі запрасілі В.Быкава, Г.Бураўкіна, Н.Гілевіча, М.Савіцкага, А.Кудраўца. Якая цікавая сустрэча! Гаварылі пра літаратуру, пра газету (Васіль Уладзіміравіч раскажаў пра сваю працу ў газэце), пра вершы. Я упершыню апынуўся побач з М.Савіцкім. Ён шмат гаварыў пра свае карціны і асабліва пра апошнюю сэрыю з дзесяці палотнаў, прысвечаную вязням фашызму.

— Да іх я ішоў доўга... Палон, уцёкі, лагеры... Усё гэта прайшло праз сэрца...

Да нас падсеў В.Быкаў.

— Вы разам? Гэта вельмі добра...

Праз некалькі дзён разам з В.Быкавым і М.Матукоўскім мы пабывалі ў майстэрні Міхаіла Андрэевіча, слухалі яго, разглядалі палотны. Мяне ўзрушыла новая праца “Форарбайт” — “Наглядчык”. Распластанае на зямлі цела, на яго горле — чаранок рыдлёўкі, на рыдлёўцы стаіць наглядчык, побач гітлеравец...

— Гэта было?

— Даволі часта. Немцам падабалася, калі вязьні зьнішчалі адзін аднаго.

У майстэрні прабылі гадзіны дзве; я ўзяў на памяць чатыры старыя, выцertyя пэндзлі, пусты цюбік для хатняга музэя. Васіль Уладзіміравіч гаварыў пра гуманізм, хрысьціянства. Ён вельмі добра ведае мінулае народа, гісторыю рэлігіі, лёсы мастакоў.

— Нядаўна быў на выставе аднаго маладога мастака, — падзяліўся Васіль Уладзіміравіч. — Усё на палатне быццам бы ёсць, а чалавека — няма...

12 лютага 1980 года

Васіль Уладзіміравіч купіў “Волгу”.

— Якасьць нікуды ня вартая, — абураўся ён. — Замест болціка з гаечкай засунуты звычайны шуруп. Не падымаецца левае шкло, працякае масла. За што ні вазьміся — брак!

— Ня мела баба клопатаў — купіла парася...

— Вось-вось! — падтрымала Ірына Міхайлаўна. — Я яго гэтыя дні ня бачу — з ранку да вечара ў гаражы. Прастыў, пачаў кашляць.

П’ючы чай, Васіль Уладзіміравіч расказаў пра канфлікт на пошце.

— Прыйшоў у 12.50 даць тэлеграму, але там ужо зачынена. Я пастукаў, паказаў на гадзіннік. Убачыўшы маю настойлівасьць, працаўніца адчыніла дзьверы, вырвала ў мяне бланк з тэкстам, прачытала і ўзьвілася: “Я думала, што ў вас нехта памёр, а ў вас віншаваньне!” І кінула мне паперку назад. Уяўляеце, паўдня ня мог супакоіцца... Адкуль гэтыя грубасьць і чэрствасьць?..

Супакоіўшыся, запытаўся пра мой раман.

— Не пашанцавала — адказваю. — Прыехаў чыноўнік з Дзяржкамвыдату, торкнуў пальцам у два рукапісы — адзін зь іх мой. Цяпер пашлюць у Маскву на рэцэнзію.

— Так, так, — сумна пагадзіўся Васіль Уладзіміравіч, — гэта знаёмая карціна. Ня раз са мной бывала. Будзьце мужным, цяпіце — такая сыстэма.

— А што з опэрай “Сьцежкаю грому”?

— Я вельмі баяўся, што нічога ня выйдзе. Я ў музыцы ня вельмі, ацаніць не магу, але лірычныя матывы слухаў з задавальненьнем. Асобныя мясыціны цудоўныя. Людзі апладзіравалі...

27 мая 1980 года

Некалькі дзён таму патэлефанаваў Васіль Уладзіміравіч:

— Прыехала жонка Канстанціна Сіманава з архітэктарам, каб устанавіць памятны знак — камень ля Буйніцкага поля, дзе разьвеяны прах Сіманава. Патрэбен транспарт, каб завезьці

камень з-пад Валожнына пад Магілёў.

Я раскажаў, як гэта зрабіць. На наступны дзень зайшоў да генэрал-лейтэнанта Семірэнкі — ён раніцай атрымаў ліст жонкі Сіманава.

— Паможам. Заўтра патэлефануюць з Валожнына, прасачы за рухам танкавага цягача з каменем... Я буду ў Берасьці. Сустрэнеш цягач на ўездзе ў горад і правядзеш да магілёўскай шашы.

Пазваніў В.Быкаву, раскажаў пра транспарціроўку каменя.

Праз двое сутак дванаццацітоньнік стаяў на ўзбочыне шашы каля Буйніцкага поля.

27 ліпеня 1980 года

У мінулую пятніцу адбылася цяжкая размова з А.Т.Кузьміным.

— Мы з вамі дамовіліся пабываць у Быкава. Некалькі разоў вы намячалі дні, але міналі тыдні і месяцы, а абяцаньне засталася нявыкананым. Амаль тры гады ён нічога не выдае. Нейкі застой... Вы можаце зараз пад'ехаць?

Праз паўгадзіны я зайшоў у кабінэт да А.Т.Кузьміна.

— Паехалі, Аляксандар Трыфанавіч.

— Куды?

— Да Васіля Уладзіміравіча.

— Сёньня не магу. Зьездзіце без мяне і пагутарце.

— Я ў студзені прапанаваў прысвоіць Быкаву званьне народнага пісьменьніка.

— Мы абмеркавалі з Пятром Міронавічам і вырашылі, што ранавата — нядаўна яго абралі дэпутатам Вярхоўнага Савета, далі Дзяржпрэмію. Пачакаем...

Вечарам паехаў да Васіля Ўладзіміравіча. У яго былі Бураўкін і Матукоўскі, гаварылі пра Аўганістан. Ірына Міхайлаўна напаміла Васілю пра званок Уладзімера Багамолава.

— Размова з Багамолавым была доўгая. Ён раскажаў, што зьняў з вытворчасці чатырохсэрыяны кінафільм “У жніўні сорак чацвертага”.

Зьнялі ўжо ббольш за палову, але Уладзіміру Осіпавічу не спадабалася рэжысура, ён запатрабаваў паправіць сцэнарый, наблізіць яго да кнігі. Яму адмовілі. Тады ён падаў у суд. Пасьяла доўгай цяжбы фільм усё-такі закрылі...

Выпілі па чарчыне за мой водпуск. Разышліся позна. Ішлі

пеша. Генадзь Бураўкін сказаў:

— Сёння быў у Кузьміна. Дамовіліся, што ў панядзелак разам з вамі паедзем да Быкава.

Мне сярод іх быць не ўдалося: увесь вечар сядзелі з камандуючым на камандным пункце арміі.

3 жніўня 1980 года

Учора Васіль Уладзіміравіч, Ірына Міхайлаўна, Мікалай Ягоравіч былі ў мяне. Мы, мужчыны, сядзелі ў пакоі, размаўлялі. Пра прыроду, як людзі нішчаць яе, не зьберагаюць рэсурсы зямлі; пра п'янства, якое, на жаль, усё пашыраецца і, як заўсёды, пра літаратуру.

Пасьля абеду паказаў два дакумэнтальныя фільмы: “Васіль Быкаў у лётчыкаў” і “9 мая ў Менску”.

— Калі вы толькі пасьпяваеце? — пытаўся Васіль Уладзіміравіч і Мікалай Ягоравіч. — Служба, творчасць, фільмы здымаеце. Калі ж вы адпачываеце?

— Фільм першы здымалі лётчыкі. А зьмена працы і ёсьць адпачынак.

— Тэмп сучаснага жыцця проста вар'яцкі, — паскардзіўся Васіль Уладзіміравіч і прапанаваў тост: “За правую руку Анатоля Канстанцінавіча, якая ўпэўнена трымала штурвал самалёта і цяпер гэтак жа пасьпяхова трымае аўтаручку!”

Потым Быкавы паехалі да Ўладзімера Багамолава, які прыехаў з Масквы. А перад гэтым Васіль Уладзіміравіч раска- заў пра адну з першых сустрэч зь ім.

— Тады мы былі проста зь ім знаёмыя. І вось аднойчы тэлефонны званок у маскоўскую гасьцініцу: “Вы таварыш Быкаў?” — “Я”, — адказваю. — “Гаворыць палкоўнік Чаркін — начальнік аддзела расстрэлаў”. Я ледзьве з крэсла не зваліўся.

— Нічога сабе жартачкі! — абурыўся Мікалай Матукоўскі.

4 кастрычніка 1980 года

Якое гора! Якая бяда! У аўтамабільнай катастрофе загінуў Пётр Міронавіч Машэраў...

А Васіль Уладзіміравіч якраз у гэты дзень сабраў блізкіх і сяброў у рэстаране “Мінск” з выпадку прысваеньня званьня “Народны пісьменьнік”. Цэлы дзень ён быў у клопатах, ста- міўся, перанэрваваўся і, калі мы стаялі каля акна, раптам пабялеў і асунуўся на крэсла. Я схопіў яго за руку — пульс

ледзьве намацаў. Узняўся крык: “Урача, урача хутчэй!” Пульс рабіўся ўсё радзейшы. Успомніў парады ўрачоў авіяцыйнай мэдыцыны: неабходна аднавіць дыханьне, але калі гэта інфаркт, то націскаць на грудзіну нельга. Тады я нахіліўся, расчыніў Васілю рот і, прыклаўшы свае губы, пачаў з сілай дыхаць яму ў рот. Мне дапамагаў Сяргей Законьнікаў. Праз некалькі хвілін вейкі Васілёвы уздрыгнулі, а я адчуў пад пальцамі болей напоўнены пульс — сэрца запрацавала! Спачатку ўдары былі рэдкія, затым пачасьціліся. Васіль расплюшчыў вочы.

Прыбег урач, зрабіў Васілю ўкол.

Што рабіць — працягваць вярчу ці спыніць застолье і разыходзіцца? Пасьля кароткага абмеркаваньня вырашылі памянуць Пятра Міронавіча.

Пімен Емяльянавіч Панчанка:

— Пётр Міронавіч столькі зрабіў людзям добра, столькі ўратаваў людзей і ў вайну, і ў пасьляваенныя гады...

Гаварылі, выціраючы сьлёзы, Алесь Адамовіч, Ніл Гілёвіч, Андрэй Макаёнак. Ледзь чутна, усхвалявана сказаў жалобнае слова і Васіль Быкаў...

Неяк Васіль Уладзіміравіч патэлефанаваў і сказаў, што ляціць з Ірынай Міхайлаўнай у Дом творчасці “Пісунда”. Рэйс быў ранішні — мы з Генадзем Бураўкіным і Мікалаем Матукоўскім прыехалі правесці іх. Васіль патэлефанаваў у аэрапорт і даведаўся, што вылет адкладзены да адзінаццаці гадзін з-за туману. Мы селі за столік, завязалася нетаропкая размова... Адчуўшы нейкую няясную трывогу, я глянуў у акно і ўбачыў, што туман расьсеяўся.

— Збор па трывозе! — гучна скамандаваў я, апранаючы кіцель.

Прыехалі ў аэрапорт і з жахам даведаліся, што самалёт на Адлер выляцеў хвілін пяць назад. Што рабіць? Дзяжурны па аэрапорце нам заявіў: “Ні на сёньня, ні на заўтра білетаў няма!” Мы стаялі і разгублена глядзелі адзін на аднаго.

Гарачы Генадзь пасьпеў ужо “счапіцца” з дзяжурным. Дасьціпная Ірына Міхайлаўна нечакана знікла, але неўзабаве зьявілася і падарыла нам па люльцы, хаця ніхто з нас не курыў.

— Назавем гэтыя цацкі “люлькамі міру”. Усім супакоіцца! Надвор’е цудоўнае, бязвыпадных становішчаў не бывае!

Праз некалькі хвілін паказаўся вясёлы Васіль Уладзіміравіч, узмахінуў паперкамі :

— Вось білеты на чарговы рэйс! У дэпутацкай касе знайшоўся рэзэрв!

Вылет быў прыз тры ці чатыры гадзіны, але на гэты раз мы вырашылі не рызыкаваць і, заняўшы столік у рэстаране, заказалі добрага каўкаскага віна.

Так што бывала ўсялякае.

Памятаю яшчэ адзін вышадак, звязаны з ад'ездам Васіля Уладзіміравіча ў Маскву. Ён збіраўся на сесію Вярхоўнага Савета СССР. Мы ўжо выйшлі з кватэры і спыніліся каля ліфта, калі раптам пачулі надрыўны жаночы голас:

— Ёсць тут людзі ці не?! Гадзіну сяджу ў ліфце і ніхто не паможа!..

Мы спусьціліся з дзявятага паверху і накіраваліся да “Волгі”, што чакала нас, а Васіль Уладзіміравіч пайшоў у ліфцёрскую. Неўзабаве вярнуўся раззлаваны:

— Нікога няма! Трэба пазваніць у гарадскую службу, — і пайшоў у пад'езд. Мы — за ім. Матукоўскі незадаволена прабурчаў:

— Спозьнішся на цягнік, Васіль.

Але Васіль Уладзіміравіч не адказаў і пайшоў па цёмнай лесьвіцы на дзявяты паверх, пэрыядычна спыняючыся адпачыць, аддыхацца. Давала адчуць сябе астма.

У кватэры доўга дазвоньваўся да аварыйнай службы. Урэшце рэшт дабіўся тэрміновага выезду спецыялістаў. Мы зноў спусьціліся на паверх, дзе засеў ліфт, і Васіль Уладзіміравіч супакоіў расхвляваную жанчыну.

На наша здзіўленьне, Васіль Уладзіміравіч вырашыў чакаць прыбыцьця брыгады, тым болей, што сьпяшацца ўжо не было куды — цягнік пайшоў.

* * *

У бурныя дзевяностыя гады мы сустрэкліся ўжо значна радзей. У час адной з апошніх сустрэч Васіль Уладзіміравіч прызнаўся:

— Хутка, відаць, мы з Ірынай Міхайлаўнай выедзем. Мне заставацца тут нельга. Я ведаю, што вы, Анатоль Канстанцінавіч, ня ўсе мае погляды падзяляеце, вы ня раз гаварылі пра гэта... Але што рабіць — такое, на жаль, жыццё...

Я атрымліваў лісты з Хельсінкі, з Берліну, з Прагі. У адным зь іх Васіль Уладзіміравіч пісаў: “Дарагі Анатоль Канстанцінавіч! Вы мне прынеслі вялікую навагоднюю радасьць сваім лістом, які я атрымаў роўна 31 сьнежня. Дзякуй Вам! А я ўжо пачаў думаць, што Вы канчаткова адварнуліся ад мяне, у той час, як я заўсёды беражліва і з пяшчотай захоўваў у сваёй душы Ваш мілы вобраз, таму што, нягледзячы ні на што, Вы — чалавек несумненных чалавечых якасьцяў, якія ня так часта сустракаюцца ў сучасных людзях. Я рады быў даведацца, што Вы жывы-здоровы і працуеце ў літаратуры. Хоць занятак гэты ў наш час вельмі падупаў у грамадзкім сэнсе, стаў мала каму патрэбны, але ўсё-такі...

...Я не чытаў Вашых апошніх кніг, але Ваша эсэ пра Пушкіна проста цудоўнае, здаецца, я пісаў Вам пра гэта... Што ж — дай Вам Бог!

Я тое-сёе пішу, ствараю, хоць зусім ня так, як хацелася б.

Вельмі жадаю Вам, дарагі Анатоль Канстанцінавіч, добрага здароўя і новых посьпехаў ва ўсіх справах. Сардэчнае прывітаньне ад Ірыны і мяне Таісе Іванаўне і Вашым дзецям і ўнукам.

Дасьць Бог — яшчэ ўбачымся”.

Лістамі мы абменьваліся ня часта, але тыя, што пашчасціла атрымаць, я перачытваў шмат разоў.

У адным з іх Васіль Уладзіміравіч падзяліўся ўражаньнямі пра літаратуру краіны, дзе ён жыў — мне гэта было вельмі цікава. “...Літаратура ня ў лепшым стане, чым у нас. Толькі яе ніхто не забараняе і не рэгламэнтуюе — яе проста ніхто не купляе... А значыць, няма і ганарараў, пісьменьнікі з літаратуры нічога ня маюць. І вось успамінаю наша нядаўняе мінулае, і мне робіцца горка. Гаворачы іншымі словамі, за што змагаліся... І нават — з кім змагаліся?

Дарагі Анатоль Канстанцінавіч, я хачу папрасіць у Вас прабачэньня за тое, што, магчыма, у нядаўнім мінулым зазмуціў Вас чым-небудзь — словамі ці паводзінамі. Ці, магчыма, пазыцыяй, якую Вы па вядомых прычынах не падзяляеце. Але я ні словам, ні ўчынкам не хацеў Вас пакрыўдзіць, таму што я Вас даўно люблю, паважаю, — як чалавека, перш за ўсё, а потым як пісьменьніка, генэрала. Гэта зьверскія абставіны вымушаюць часам рабіць наперакор сабе, ня так, як хацелася б. А мне заўсёды хацелася выказаць

Вам самыя добрыя словы, якіх Вы, несумненна, вартыя. Шкада, што часам даводзіцца рабіць гэта са спазьненнем. І здалёк, як вось я цяпер...

Думаю, аднак, мы хутка сустрэнемся і, калі што-небудзь не перашкодзіць, пагаворым...

Р.С. Хачу папрасіць Вас пазваніць АТК (Аляксандр Трыфанавіч Кузьмін, які шмат гадоў працаваў сакратаром ЦК Кампартыі Беларусі па ідэалогічнай рабоце. Паміж А.Т.Кузьміным і В.Быкавым былі вельмі паважлівыя адносіны. — А.С.) і перадаць маё віншаваньне (запозьненае) зь яго днём нараджэньня. Я ня ўзяў яго адрас. В."

Перачытваю лісты, вяртаюся памяцьцю да незабыўных сустрэч з Васілём Уладзіміравічам і паўтараю словы майго даўняга сябра, прафэсара Ўладзімера Аляксандравіча Пана-марэнкі, сказаныя ім пасля знаёмства з Быкавым:

— Які абаяльны, разумны, усебакова разьвіты чалавек! Мне даводзілася сустракацца з многімі вучонымі, канструктарамі, членамі ўрада, але такога цікавага суразмоўцу не сустракаў. Надзвычай сымпатычны чалавек! Столькі перажыць і захаваць добрую, лагодную, ціхую душу дадзена ня многім...

Пацвярджаю кожнае ягонае слова...

г. Мінск

Віктар КАЗЬКО

ГАЮЧАЯ ВАДА — БЕЛЫ ПАРАХОД

(слова, не моўленае дзесяць гадоў таму)

Так, дзесяць гадоў прайшло. Проста жахліва, як яны хутка бягуць. І як марудна цягнуцца дні. Якія пустыя мінаюць гады. І як напоўненыя імгненні.

Усяго толькі дзесяць гадоў. А колькі ўжо страт!

Чэрвень восемдзсят чацвёртага года. Няўжо ён быў, няўжо я некалі ў ім жыў? Мо ўсё ж прыдумаў ці сасніў у яшчэ вясёлым і здравым сне?

Яшчэ жывая ўся Беларусь. Яшчэ амаль два гады да 26-га красавіка 1986 года — да таго, як прагоркне вада Прыпяці — да Чарнобыля, ядзернай вясны Беларусі, атамнай будучыні Бацькаўшчыны.

Яшчэ жывы Зміцер Рыгоровіч Цаленка, дырэктар рыбгаса “Белае”. Яшчэ жывы Пётр Савельевіч Канапацкі, брыгадзір калгаса імя Дваццатага партз’езда. Яшчэ аж сем з гакам гадоў да таго, як сканае Савецкі Саюз. Хаця ўжо і тады каля хаты лесніка на беразе возера Белае — горы, штабелі рассохлых і спаракнелых бочак:

— Брусніцы раней замочвалі, баравікі салілі, — адказвае

на пытанні гасцей з маленькай і вялікай сталіц ляснік.

— А цяпер?

— А цяпер...

Леснік замаўкае. Ён стары чалавек, некалі менавіта тут праходзіла граніца з панскай Польшай, і ён ведае цану і небяспеку кожнага моўленага ўслых слова. Хаця, канечне, не здагадваецца, што праз год ягоная хата загарыцца і згарыць разам з нікому не патрэбнымі цяпер бочкамі.

Але наша свядомасць яшчэ не зведала значных разрываў у прасторы і часе. Гэта ўсё яшчэ будзе. Гэта ўсё яшчэ, як і пажар на возеры Белым, як і шматлікія незразумелыя, амаль штодзённыя пажары на Гомельшчыне ў чарнобыльская зоне — наперадзе, як і сённяшні смутнай пары сумны дзень.

А тады раскашавала лета. Прыпадала долу голле садовых дрэў, нікла пад цяжарам маладога яшчэ плоду. Толькі-толькі ўваходзілі ў берагі паводкавыя воды Прыпяці. І бел-чырвона-белы бусел адсвечваў пятамі, палюючы за маладымі жабкамі для сваіх малых буслянят. І госці Палесся — ўсе таксама маладыя і дужыя, хуткія на нагу, скорыя на смех і жарты. Васілю Уладзіміравічу Быкаву толькі другі ці трэці дзень на сёмы дзесятак. Само неба яму зычыць доўгія гады, таму што недзе на Украіне ён пахаваны ў час вайны — у народзе кажуць, добрая прыкмета.

Алесь Міхайлавіч Адамовіч — зусім падлетак часоў свайго юнацкага партызанства. Як пайшоў у лес за бацькамі ў чатырнаццаць, узяў зброю, так і працягвае партызаніць, змагацца. Толькі вось парадокс савецкага часу і ладу: змагаецца ён з вайной. Змагар-пацыфіст. Ці не з гэтага зараз смяецца? Прыгожа, шчыра, па-сялянску, што наравісты конь перад тым, як пазбавіцца збруі ці, наадварот, напяцца і пацягнуць воз, ускідаючы ўгару без адзінага сівога валаска галаву.

Смяецца вачыма, вуснамі, усім тварам. Так, што мімаволі хочацца падтрымаць і самому сказаць нешта смешнае. Зайздросная рыса чалавека, пісьменніка, здольнага не толькі гаварыць, але і слухаць, чуць сябе, але і адгукацца на чужое слова.

Сарамліва ўсміхаецца, стоячы крыху збоку, захапленню гасцей ягонай гаспадаркай Зміцер Рыгораіч Цаленка, нібы нічога тут яго не тычыцца: ні гэтыя дагледжаныя, яшчэ за польскім часам выкананыя сажалкі, дзе жыруюць карпы,

ні хараство і прыгажосць магутнай і велічнай дубровы якая, здаецца, завісла паміж небам і водамі сапраўды мо самага белага на Беларусі возера. Ну, чым тут захапляцца яму, мясцоваму, а раней прыезджаму з Украіны? Дубы як дубы. Ён іх не садзіў, высакачы, праўда, не дазволіў. Вось яны і растуць. Самі растуць. І возера як возера. Зямля яго парадзіла. Калі не памыляюцца і не хлусяць, Пярун для супакаення і асалоды душы і вока свайго стварыў яшчэ ў ледавіковы час.

А карпы-вытворцы па паўпуда, а то і болей, што не ў час, як разумнікі-дэльфіны, расхадзіліся, штукараць перад гасцямі — ён ім не пастух і не бацька, і нават не сваяк. Ён толькі дырэктар рыбгаса. А ў рыбгасе ўсё ідзе, як належыць ісці. У свой час адбіваюцца гэтыя ж карпы, нерастуе лешч і шчупак, нараджаецца бесцер — помесь бялугі і сцерлядзі, і амерыканская рыба буфало. Усё ў свой час, прадпісаны прыродай і творцам, а ім толькі падтрымліваемы, бо на тое ён і існуе — чалавек.

І ніхто яшчэ не ведае, не здагадваецца, што можа быць інакш. Што нечае нядобрае і хіжае вока легла ўжо на лес, воды і рыб. І нядоўга ўжо чакаць таго часу, калі пачнуць зводзіць са свету пракаветныя вслаты-дубы, маркотныя неабдымныя хвой. Карп, звыклы, каб яго кармілі, аднаго лета не ўбачыць рукі з хлебам. Цана за камбікорм дасягне амаль касмічных вышынь. І баль пачне правіць браканьер. Пачнецца паляванне на рыбіну. Маленькую і вялікую. А больш, зразумела, на вялікую, на вытворцаў. І ацалелыя з іх страцяць інстынкт да размнажэння, закапаюцца ў твань і носа з яе не пакажуць.

Неверагодна...

Неверагодна, што пісьменнік з сусветным імем, сусветнай славай будзе зведзены да становішча селькора ці рабкора: атрымаў ганарар за кніжкі — хапіла аж на бак бензіну. Неверагодна, бацькі-дэмакраты, што ў посткамуністычны час прыйшлі на змену камуністам, як сцвярджаюць на кожным кроку, дзеля шчасця родных дуброў, свабоды і шчасця таго пісьменніка, на творчасці якога, самі казалі, выхаваны. Ці ж не з маны вы пачынаеце, ці ж сапраўды вы дэмакраты? Хутчэй за ўсё, посткамуністычны час — гэта час, калі камуніст на пасту...

Але вернемся на дзесяць гадоў назад, у другую палову

чэрвеня перадапошняга бясхмарнага лета. Быкаву — шэсцьдзсят. Святкуе Мінск, святкуе Беларусь. Толькі што адгуло застолле ў сталіцы. Франтавікоў было, што на першым ці якім там Беларускім. Толькі тады яны ўсе амаль былі салдацкі, у лепшым выпадку — старлеі, а цяпер, лічы, — поўныя генералы. Ад літаратуры, зразумела.

Раніца наступнага дня. Сонечная, усмешлівая. З тыдзень ці два таму Васіль Уладзіміравіч звярнуўся да мяне, каб дапамог наладзіць гасцям паездку на Палессе, дзе я ў той час амаль што жыў. Спасылаючыся на імя Васіля Уладзіміравіча, арганізаваць такую паездку было зусім няцяжка. Хутчэй ганарова з усіх бакоў — хоць такім чынам быць далучаным да яго. За гонар для сябе палічылі і мясцовыя ўлады. Мая роля была маленькая: прапанаваць і ўзгадніць маршрут — дзе праехаць, дзе прайсці, спыніцца пераначаваць. Я думаю, што гэта добра разумеў і Васіль Уладзіміравіч. І толькі нежаданне некага турбаваць і каму б там ні было кланяцца, далікатнасць, уласцівая наогул беларусу, а ў Быкава як у чалавека сціплага і сумленнага, узведзеная нават у нешта гіпертрафіраванае, не дазволілі звярнуцца да раённых улад напямую. Хаця, гэта трэба адзначыць адразу, пра гэта пойдзе гаворка і далей, разам з такой вось сціпласцю і як бы сцішанасцю Васілю Уладзіміравічу ў вышэйшай меры ўласцівы і велічнасць, нават пэўная дзяржаўнасць. Без залішняй ганарыстасці, зразумела, мітусні — усё ж справядліва: “служэнне муз не терпит суеты”. Таму што гэта і ёсць сама дзяржава. Хоць і самая незалежная, але і вельмі тыранічная дзяржава аднаго, але якога чалавека. Што ёсць, тое ўжо ёсць. І я пішу пра гэта не без радасці. Калі мы гаворым, што Быкаў — сумленне нашай літаратуры, то вось такім, на маю думку, гэта сумленне (і не толькі літаратурнае) і павінна быць.

Дзевяць гадзін раніцы. Гасцініца “Юбілейная” — месца збора. На дзіва, пасля ўчарашняга позняга застолля госці дысцыплінаваныя, як салдаты-навабранцы, і свежанькія: паголеныя, прыхарошаныя. І ўсе ў поўнай наяўнасці. Сяргей Пятровіч Залыгін. Лазар Ільіч Лазараў з жонкай. Алесь Міхайлавіч Адамовіч таксама з жонкай. Васіль Уладзіміравіч з Ірынай Міхайлаўнай. Усе мо крыху нават знарочыста падцягнутыя, бадзёрыя, як кадравыя афіцэры. А да ўсяго, вось ужо і ўзабылася, ці то сёння ўжо 22-га чэрвеня, ці мы яшчэ

толькі напярэдадні сумнай даты пачатку вайны з фашысцкай Германіяй. Пра гэта не гаворыцца, але адгалосак мінуўшчыны адчуваецца ў паветры. Не-не, ды і павее нечым трывожным.

Можна адчаліваць, але няма Данііла Граніна. Высвятляецца, што ў апошнюю хвіліну ён адмовіўся ад паездкі: пільная патрэба быць дома, у Ленінградзе. Пашкадавалі, але калі трэба, то трэба. А з дарогі пасля Старобіна, Леценца, ступіўшы адной нагой у Палессе, велічны спакой яго белых выспаў пяску, ухапіўшы за бараду, здаецца, само сонца, дубы, прагныя да вады і багны вольхі каля рэчкі Морач, дамовіліся адбіць тэлеграму: Гранін, у цябе не ўсе дома.

Яшчэ адна акалічнасць ад'езду: у апошні момант убачылі, што "Рафік" наш кульгавы на адну нагу — спусціла кола. І запаскі няма. Разулі маю машыну. Жорсткі, але звыклы рэалізм літаратурнага жыцця. Жанчыны напаўжартам, а больш сур'ёзна накінуліся на літфондаўскага вадзіцеля:

— Трэба ж думаць каго, вязеш — красу і гонар літаратуры...

Краса і гонар паблагліва пасміхаўся, вызвалены на пэўны час ад той жа літаратуры. Вадзіцель, разбітны цыганісты хлопец, рагатаў уголас: дзяржаўнай машыне ўсё роўна каго і куды везці.

Пад час гэтай амаль што сяброўскай гаманы застаўся ўбаку адзін толькі Сяргей Паўлавіч Залыгін. Ён адразу ж дастаў з кішэні блакноцік і пачаў нешта занатоўваць. Вакол віравала гарадское жыццё з яго побытам, укладам і нормаў. Пачалі прачынацца і вылазіць на свет адроджаныя дэмакратыяй прастытуткі, праўда, яшчэ не такія публічна шыкоўныя і нахабныя, як сёння, мо якраз недаспеласцю, правінцыйнай сарамлівасцю і прыкметныя ў натоўпе. Здалёку вылучаліся замежнікі, следам за якімі крочылі ні то фарца, ні то службоўцы з усім нам вядомай установай.

Мінск быў, хаця і вялікім, але амаль што сялянскім горадам. І усё ў ім было на відавоку. А тае раніцы і аблашчаным вусцішнай усмешкай сонца, параднёнасці чалавека, вуліцы і вады. Гэта быў яшчэ свойскі, родны горад. Яго яшчэ не захапілі ні "Марс", ні "Снікерс" з "Макдональдамі". Нашы дзеці яшчэ не ўслужылі замежнікам, не мылі ім за маркі і долары машыны. І сам Мінск яшчэ не страціў вартасці беларускага працоўнага горад. Жабрацтва і прыніжанасць былі яшчэ наперадзе.

Кожны хоць крышачку ды чамусьці хваляваўся — жанчыны моўчкі, Алесь Адамовіч гучна і жартамі, Лазар Ільіч паглядаў то на сонца, то на гадзіннік на руцэ. Толькі Быкава як бы нічога не тычылася. Не, гэта была зусім не абыякавасць. Такі стан душы ўвогуле быў яму невядомы, але і аказваць тую сваю душу нават цудоўнама дню ён, падобна, не меў схільнасці, хаця настроены да ўсяго і ўсіх быў больш чым проста прыязна. Але і неяк адлучона, адрынута, як чалавек, што сапраўды толькі-толькі з'явіўся на свет, назаўсёды ўжо з ім параднёны, але, але... І сам па сабе. Так ён стаяў і сярод сяброў на плошчы.

Нечым падобны да яго быў і Сяргей Паўлавіч Залыгін. Толькі вельмі заняты, руплівы, што пчала зранку. Адзінока стыў сярод рухомай плыні натоўпу і, раз-пораз ускідваючы, затрымліваючы вока на тых, хто вымушаны быў абмінаць яго, чапляў іх вокам, не прапускаў жыццё, што ўвесь час было ў руху і, пэўна, крыху злавала на яго. А ён ніколькі не зважаў на гэтую злосць і хуценька нешта пісаў і пісаў сабе, ні на хвілінку не разлучаючыся з ручкай і бланкетам. Нават пасля і на Палессі ўжо. Здаецца, быў адзіны толькі момант за ўвесь час паездкі, калі ён надоўга адклаў іх. Гэта калі ў маёй роднай па дзіцячаму дому вёсцы Вільча ён сказаў, што даўно не еў вясковага сала. Яно, вядома, не звадзілася з нашага стала, але ўсё нешта было не да спадобы Сяргею Паўлавічу. Наразалася культурна, па-гарадскому, а яму хацелася кавалкам, лустай. І кавалак сала з кілаграм, а мо і болей падбегам прынесла яму Марыя Герасімаўна Канапацкая, што вучыла мяне матэматыцы ў Вільчанскай школе. Толькі-толькі з кубла, з неабсыпанымі соллю і кменам бакавінамі, з ружовай маладзенькай пралысінай там, дзе прайшоўся нож. Вось тады і схваў у кішэню бланкет і ручку Сяргей Паўлавіч. Сеў на высокім ганку перад калодзежам і чарэшнай, ягада якой ужо набірвала красак. Схіліўся тварам, адначасова падобным колерам на чарэшанак, што навісалі над ім, і ружовасць кубельнага сала. Панюхаў тое сала, узяў нож, акраец хлеба і пачаў есці. Сівы, праставалосы пад чэрвеньскім ласкавым ветрыкам з боку Кіева. У гарадскім, даволі шыкоўным гарнітуры. Сядзеў на ганку вясковай хаты і еў вясковае сала. Як ядуць яго касцы, што могуць за дзень зваліць гектар і дваццаць пяць сотак сенажаці. Не, зусім недарэмна ён рабіў

у маладосці каморнікам. Зусім надарэмна на тое яго палуднаванне завітала зайздрослівая і руплівая пчала, і камар з'явіўся. Усім хапіла, яшчэ і засталася трошкі. Толькі трошкі. Мо ядок чакаў, калі хто-небудзь папросіць. Але ніхто не папрасіў, хаця той-сёй і меў ахвоту і ў памяці нешта натоў дзень, 22-га чэрвеня, захоўваў, але так і не наважыўся прызнацца, па-мужчынску можна прамаўчаў, цікачы за тым, як хутка знікае сала. Інтэрэс агульны быў, салідарны: адужае ці не градскі інтэлігент кіло вясковага сала. І амаль кожны прыкідваў, а як бы ён, а колькі б гэта ён? І па ўсім, ні ў кога столькі не атрымлівалася. Слабакі былі беларусы, слабакі яўрэі і русакі — слабакі.

А жанчыны пачалі перажываць і баяцца: усё ж каморнік — то каморнік, няхай і геадэзіст, але калі тое было, што ні кажыце, добрага веку чалавек. Пачалі прыгадваць, выходзіла — на восьмы дзесятак. Як бы не зрабілася блага. Так яно ўсё і было, толькі ад беларускага вясковага сала ніхто яшчэ не памёр. Марнеюць людзі, калі яго няма... Але гэта я надта ўжо забег наперад — да вясковага сала нам яшчэ было дзвесце пяцьдзясят кіламетраў...

Не магу ўтрымацца, даруйце мне, — ужо ў гэтым годзе, якраз пад Ражство, даваўся адведаць у вёсцы адну з тых жанчын, што частавалі маскоўскіх, мінскіх пісьменнікаў салам. Я паспеў у яе хату якраз на сняданак, які ў гэты дзень па народным звычаі павінен складацца з дванаццаці страў. На стала перад жанчынай па-сірочы чарнеў чыгунок з пустой таптанкай, ляжалі салены гурочак і цыбуліна. Той пустой таптанкай на Ражство і душылася старая. Душылася ў хаце, у якой сала спрадвеку не зводзілася. Якое ў вёсцы раней і не вельмі прызнавалі: ну што з таго сала — напрушся з бульбай ды з кіслым малаком... Мімаволі сёння скажаш: было сала — былі пісьменнікі. А цяпер прыходзіцца толькі гадаць, што раней знікла — ці то сала, ці то пісьменнікі? І хто з'еў тое сала? Не думаю, што маскалі. Сяргей Паўлавіч Залыгін, у прыватнасці. Ён жа толькі кілагарам. А астатняе?..

А мы ўжо едзем. Масквічы, мінчане, рускія, беларусы, яўрэі і няпэўнай нацыянальнасці вадзіцель "Рафіка". А дарага... Божа ж ты мой! Калі па сённяшнім дні, то лепей і пешкі. Бо сёння ад маёй вёскі аўтобусам чатырнаццаць тысяч

рублёў. Колькі будзе заўтра, трэба спытаць таго, хто не ведае цаны білета на аўтобус і ўсё роўна схлусіць. Даярка ж да нядаўняга часу атрымлівала ў калгасе за месяц трыццаць тысяч рублёў. І тое з вялікай ласкі: хацелі — плацілі, а не хацелі — і не плацілі.

Неяк не вельмі даўно “Комсомольская правда” пераказала гаворку Віктара Пятровіча Астаф’ева па тэлефоне з Васілём Уладзіміравічам Быкавым. Яны сышліся на тым, што абодва вельмі радыя, што ім хутка паміраць. Ведаю, што “Молодая гвардия” не можа выдаць збор твораў таго ж Астаф’ева, Шукшына, не кажучы пра Быкава. Ён жа сёння беларус. Заўсёды, між іншым, ім быў. Яго, не ў прыклад небеларусец, не заўсёды маглі пасяліць у гасцініцу “Россия” ці “Москва” — адсылалі ў “Цэнтральную” з яе пэўнай славай і нумарамі амаль што на цэлы калгас.

Але гэта не бяды, мы, беларусы, цярплівыя. Толькі на вялікі жаль, нешта падобнае адбываецца ўжо з усёй культурай, адкінутай на задворкі цывілізацыі. Няма магчымасці выдаць тых, хто з’яўляецца гонарам нашай і сусветнай літаратуры, затое паспяхова выдаюцца шматлікія іншыя, хто больш “па фені ботае” ці будзе ў свой час ботаць, “боталы”, адным словам.

Рана, рана, Васіль Уладзіміравіч і Віктар Пятровіч, пачалі вы гаворку пра смерць. А хто ж нас разбудзіць? Сённяшнія прэтэндэнты ў інжынеры чалавечых душ толькі вучацца гаварыць: “пап” ды “мам”, ны “ням-ням”. Не цямяць нават, на якой мове гэта ў іх атрымліваецца. Так што пісаць навучацца, калі яшчэ навучацца, ой няскора. Хай спачатку паспрабуюць выплакаць хоць адно матчына слова.

А вы, Васіль Уладзіміравіч, каб не было так сумна і прыкра, вярніцеся ў той дзень калі вам пайшоў толькі другі ці трэці дзень на сёмы дзесятак. На Палессе. Успомніце. На раздарожжы спыніліся, пастаялі хвілінку каля помніка-мемарыяла тым, хто загінуў за вечнасць гэтага краю ў Айчыннай вайне. Сяргей Паўлавіч працягваў весці свой дарожны дзённік, углядаючыся ў надпіс на помніку. Адамовіч з Лазаравым адышліся крыху ўбок, нібы нешта жывое і пакутнае было перад імі. Вы таксама стаялі збоку, ні жэстам, ні гукам не парушаючы спакой тых, пад каменем. Пакувалі хваёвую голку — паляшущая лясная звычка, калі

ён сярод вады і лесу жыве і думае. Калі яму ёсць пра што думаць (праз два гады шмат каго з палешукоў Чарнобыль адвучыць ад гэтай звычкі).

Тады, дваццаць другога чэрвеня 1984 года, лесу тут можна было не баяцца. Хаця клічнікі магільных помнікаў амаль што на кожным кіламетры. І тое, што ні пад адным з іх не было нікога з вас, можна патлумачыць, пэўна, толькі тым, што ведаў, прадчуваў кожны трэці беларус менавіта ў вас, Васіль Уладзіміравіч, і “Альпійскую баладу”, і “Мёртвым не баліць”, і “Сотнікава”, і “Сцюжу”. Прадчувалі радасць нязлічонага мноства людзей ад таго, што вы ёсць, вы выжылі. Вось адзіны толькі прыклад той радасці.

Вы яшчэ не Быкаў. Толькі чалавек, які напісаў “Альпійскую баладу”. Па крайней меры для Сібіру і сібіракоў. Больш таго не кніжка, а кінакарціна з такой назвай дайшла да Сібіру. Кузбас, маладзёжная газета “Комсомолец Кузбасса”, Кемерава. Тут мае адбыцца Дэкада беларускага мастацтва і літаратуры. Газетчыкі даведаліся, што павінен быць і Васіль Быкаў. У верных малодшых падручных партыі, крыху дысідэнтаў — маладая Сібір тых часоў уся такая — толькі і гаворкі пра вас. І вялікае расчараванне: Васіль Быкаў не прыехаў. Але Сібір маладая ўжо далучылася да вас, паверыла вам. Ваш голас гучыць ёй з зацёртых, сляпых старонак пад капірку — гэта ваша прамова на з’ездзе беларускіх пісьмёнікаў. Ні ў адной газеце не надрукаваная, але самы чытаючы ў свеце народ мала каго так чытаў...

Адскочыў, адбегся мемуарыяльны помнік салдатам, і сама ўжо зямля, якой яны ахвяравалі сябе, набягае на колы машын. Пустая, бедная — жоўтыя пясочак з рудымі вочкамі ацалелых балот, лес ды пералесак, хвойкі з бярозамі, вольхі з дубамі. І зноў пясочак, голы, сыпкі — рукатворны, меліяратыўны, як костка сярод стагоддзяў. Палессе. Ціхае, някідкае. Як многа ў гэтай зямлі ад вас, Васіль Уладзіміравіч, хаця вы і не паляшук. Але маці ва ўсіх нас адна, і яна зберагаецца ў сваіх сынах.

Вось яшчэ адзін напамінак дрымотнай нашай сціплай бацькаўшчыны і былой вайны. Некалі вы казалі, што ў Беларусі ўсё ёсць, толькі мы не ведаем, мы — дзікуны ў сваёй роднай хаце. А на свеце не так ужо і багата краін з такой вячыста славутаю памяццю. Тут жылі і сусветна

вядомыя асветнікі, першадрукары, філосафы, мысляры. А што тычыцца майстроў прыгожага пісьменства — не разумею, чаму свет пра гэта маўчыць, — прыгледзьцеся, дзе іх яшчэ столькі было! Адна з гіпотэз сёння: аўтар “Слова аб палку Ігаравым” — Кірыла Тураўскі. “Слова” ведае кожны, хто агораў праграму сярэдняй школы, а колькі з іх хоць нешта чулі пра Кірылу Тураўскага? Хай ён нават і не аўтар “Слова”, але ж чалавек здольны ўзняцца да яго вышынь.

Як яшчэ адно сцвярджанне і сведчанне нашай нематы і бязлікасці перад светам, каля павароту на Хорастаў з белай квецені язмину выглядаюць дзве сівыя галавы. Гэта згублены сярод дарогі і лесу помнік беларускім Сусаніным. Спрэчка ці быў той Сусанін ці не ў Расіі. А тут жылі два браты. Памяць пра іх увекавечана сціплым помнікам са звычайнага бетону. Што зробіш — яны беларускія Сусаніны і ціха леглі, адзін у белы пясочак роднай зямлі, калі адмовіўся паказаць дарогу карнікам да партызанскага лагера, другі, — каторы павёў іх і завёў у дрыгву і багну, з якіх адна толькі дарога на той свет, — у балота. Беларускім дзецям, і не толькі дзецям, імя іх амаль невядомае. Хто хоча блытацца сярод нейкіх Цупрыкаў, Цэбрыкаў. Сусанін адзін на ўсіх. І хопіць...

Але, нібыта ў дакор людзям, пра іх добра ведае звер. Мо нават і адчувае нейкую параднёнасць з гэтымі паляшукі-братамі. Гады са два-тры таму я бачыў, як сюды прыйшоў зубр. Пазней даведаўся, тут пракаветна праходзіла зубрыная дарога з Белавежжа ў Тураўшчыну. Вось той зубр, прыведзены абуджанаю памяццю, ступіў на сваю старажытную сцежку. І памяць яго вывела да скамянелых двух дзядоў-паляшukoў. Удзячны зубр, што ўцёк ад кармушкі ў Белай вежы, пераступіў праз агарожу помніка, падышоў да дзядоў, аблізаў сівыя галавы і грудзі, як слёзы, навесіў ім на бароды сваю жамчужную сліну.

Апошні прыпынак перад Жыткаўшчынай, дзе нас павінны былі ўжо сустракаць і весці далей. Перад Леніна. Спыніліся — мясціны ягадныя і запаветныя. А мо... Мо і ў нейкім прадчуванні: праз два гады за тыдзень да вербнай нядзелі і да Чарнобыля адсюль, з ракі Случ, пачнецца сыход ракаў. Сышлі з палескай ракі ракі. А праз тыдзень быў ужо і Чарнобыль. І гэта яшчэ не ўсё. Сюды, у Леніна і пад Леніна, пачалі перасяляць людзей з чарнобыльскай зоны. А праз

нейкі час высветлілася, што ленінская зона ні ў чым не саступае чарнобыльскай.

А тады, калі мы ехалі, тут быў рай зямны, які, праўда, застаўся і сёння, толькі — для смертнікаў. Тады ж ён быў для жывых. Такія дубы, што мясцовае начальства, хаваючыся пад іх шатамі ад людскога вока, называла кожны з іх рэстаранам “Палессе”. Дубы прысадзістыя, з вечнасці, і гнуткія яшчэ на вятры, маладыя, што толькі прымерваліся да той жа вечнасці, з асветленымі сонцам маладымі, без рабаціння нават, бярозамі, хвоймі, як свечкі, ляшчынаю, разамлелым на сонцы брусічнікам ды чарнічнікам. І такім дурманным пахам задумлівай і злёгка туманнай ганарыстай ягадай буяк. Якую з-за той жа ганарлівасці абзывалі то дурніцай, то галубкай. Каб пабачыць толькі яе — грэх было не спыніцца. Да таго ж спакусілі і прывабілі маленькія паляшукі і паляшучкі. Амаль на кожным кроку шашы — хлопчык ці дзяўчынка, малыя, але ўдалыя, гаспадары лесу, ягаднікаў. З пасінелымі ад чарніц вуснамі, такога ж колеру рукамі — пальцамі і пазногцямі. А ў каго дык і шчочкамі, адразу і не разабраць, ці то Палессе прыпала да іх твару ці то ў Палесся такі прыродны дзіцячы твар. Сядзяць, што бусляняткі, падкурчыўшы голая, збітыя на карчах ногі, кожны каля свайго вядра, даёнкі, кораба з адборнымі, адна ў адну, чарніцамі. І, як заведзена на Палессі, непадалёку ад малах пахаджае бацька бусел. Мо таксама збірае ягады, а заадно пільнуе сваіх буслянят, што выцягваюць дапытлівыя галоўкі з кубла на дубе. Спелым вокам сялянскага паляшучкага лета цікуе за ўсім, што адбываецца на ягонай зямлі.

Ну і як тут не спыніцца, мо гэта душа некага з іх? Мо гэты бусел-бацька ўжо не першы дзень чакае знакамітых пісьменнікаў, сталічных птушак? Мо некага з іх у свой час ён вучыў пісьму і чытанню? І гэтаму ж будзе навучаць і іх дзяцей. Спыніліся. Дзеці на дарозе, нібы іх гэта і не тычылася, толькі бліснулі вочкамі і знерухомелі. Дарослыя прыпадобіліся да дзяцей, што на пераменцы выпусцілі з класа. Быкаў — нейкі, прабачце, зусім не той Васіль Уладзіміравіч, якога ўсе дагэтуль добра ведалі. Нібыта толькі што выхапіўся з ягадніку разам з гэтымі палешучкамі пры ягадах. Знарок ці міжволі гэта ў яго атрымлівалася, пачаў крочыць туды-сюды па шашы, як і бусел на поплаве

непадалёку. Нібы пацвельваў таго бусла.

Бусел пакрыўдзіўся, пэўна, узняўся і паляцеў, сеў на кубло і дзеткам не дазволіў глядзець, што там вырабляе ўжо сталага веку чалавек. Залыгін схапіўся за бланкот. Жанчыны прыцаніліся да ягад, хаця ніхто купляць іх, пэўна, і не думаў — натура, а яшчэ чыста гарадское: навошта купляць ягады сярод ягад, самі назбіраем. Не ўтрымаюся, каб не пацешыць душу, не сказаць: васьмі-десяцілітровое вядро чарніц каштавала пяць-шэсць рублёў. І радасна, і горка. Цалюткі дзень марнавацца сярод камароў, машкарэчы, карпець мурашкай на купіне... І тады, і цяпер заходзіцца сэрца. Шматпакутныя вясковыя палескія дзеці. Азалаціць іх не спяшаліся. І яны нікому не надакучалі сваім таварам, ледзь чутна называлі цану і самі як бы саромеліся яе, апускалі вочкі да сваіх збітых ног.

Калі мае зямля сэрца, калі ёсць сэрца ў леса, на тую хвіліну яно было тут, на мяжы Брэстчыны і Гомельшчыны, на старажытным зубрыным шляху Белавежжа-Тураўшчына. Шляху, ходу, якога ў пасляваенным дзяцінстве так шукалі дзетдомаўцы некалі вялікага княства Тураўскага, а сёння і тады г. п. Турава. Бо моцна верылі, што дарога ім некуды ёсць, такі шлях ужо пракладзены, толькі падземны, і не да Белавежжа, а да самога Кіева. Памыляліся, вядома, у сваёй святой і галоднай надзеі і веры. Але ж ці так ужо і памыліліся? Адзін ужо, як бачыце, ёсць — ад старажытнасці і ў сёння, і ад сёння — туды, у будучню, пэўна. Толькі пакуль што ён у памяці звера, ходзяць па ім абуджаныя сваімі генамі раней чалавека зубры. Але прыдзе, прыдзе час — пойдзе і чалавек: рушаць беларусы ад той жа магілы Кірылы Тураўскага, ад магіл сваіх прарокаў і святынь — да скарбаў сваіх, да душы сваёй неспаганенай.

Як гэта адбываецца во зараз, як, пабраўшыся за рукі, што маладзёны, а хто і сам па сабе, які ў каго настрой і звычай, пайшлі яны ў лес. Па ягаду-суніцу, па ягаду-чарніцу, прывабліва белым кветам, колькі ўжо вякоў дурманны пах багуну, пад аховай і вартай якога на высокіх купінах спеліцца някідкая і непрызнаная на радзіме ягада-каралева, а патубыльску дурніца. Гэта дурніца прыдасца Беларусі і беларусам праз два гады, таму што, як ніякая іншая, выводзіць з чалавека радыяцыю, пазбаўляе наступстваў ад

прыёму антыбіётыкаў. Ягада будучыні, але — без будучыні, як усё на нашай Бацькаўшчыне. Скора-скора кінецца чалавек за ёй у балота, а яе ўжо там не будзе, бо знікне і само балота.

А пакуль што палескі лес яшчэ поўны самых розных ягад. І бяруць іх, і нясучь да роту, як галодны — хлеб, а хтосьці чарку, а пчолка — нектар. І не толькі каб насыціцца цяпер, але і ў запас. Запасціся яшчэ чыстым і гаючым Палессем. А лес, падобна, нешта ўжо чуў і бачыў, таму так шчыра і шчодро адорваў чалавека. Толькі раз-пораз нешта стагнаў, без павеваў ветру ўздыхаў. Вецер неспакойны быў у галаве, у макаўках дрэў, адкуль далей відно. Лес як аб нечым прасіў чалавека, чакаў ад яго заступніцтва і абароны. Усё ж гэта былі не простыя людзі — гарадскія, вучоныя, пісьменнікі.

Але і яны яшчэ не здагадваюцца, што гэтае іх баляванне — славянская трызна, што ласуюцца ягадай яны з чарапоў ненароджавых дзяцей сваіх, дыхаюць водарам, топчуць верас і чабор будучага, мо самага найвялікшага і першага ў Еўропе і самага прыгожага ў свеце — будучага атамнага магільніка. А сэрца кожнага з іх шчыміць і радуецца, бо яны думаюць, што нарэшце трапілі ў дзяцінства. Салодкі і вечны падман. І няварта папракаць сябе ў тым, што было. Было, як было і будзе яшчэ з кожным жывым. Ёсць вялікае, неад’емнае і сапраўднае шчасце імгнення. Будзем жа радыя яму: збіраць ягады, пакуль стаіць лета, а вочы бачаць сонца. Хто ведае, колькі нам веку на гэтым свеце дадзена.

— Не, Гранін, у цябе не ўсе дома, — сказаў зноў Лазар Ільіч Лазараў, калі ўсе ўжо спатолілі вясковай ягадай гарадскую сталічную прагу. Падраўняліся колерам вуснаў і рук з вясковай дзятвой, што прапаноўвала ім лёгка, не вярэдзячы ног і спіны, насыпаць у жмені чарніц.

“Не, Гранін, у цябе не ўсе дома” — ікалася яму ці не ў Ленінградзе, але гэта стала, можна лічыць, дэвізам той нядоўгай бесклапотна дзіцячай паездкі па Палессі. Слоўцы гэтыя прыгаворвалі і на ледавіковым возеры Белае, і на Прыпяці, сёрбаючы рыбацкую юшку на сенажаці каля ракі пад старажытным Туравам, і ў вёсцы Вільча.

А там, на шашы, усё ж купілі вядро чарніц. Пашкадавалі самую маленькую дзяўчынку: ну, такая яна ўжо маленькая, а што ўжо паляшучка, то калі і захоча Палессе выракціся

яе, — дудкі. З ластаўчыным рабаціннем на зняможаным ад дзеённай напругі і паляшущай зацятасці тварыкам, яна, здаецца, не вельмі і ўзрадавалася сваёй удачы. А мо не хацела выстаўляцца перад сяброўкамі, з годнасцю падзякавала, атрымаўшы гарадскія лёгкія рублікі, нехапатліва ўзяла даёначку, павярнулася — і пакрочыла ў лес, пэўна, па новую ягаду, па-даросламу шчыльна захутаўшы твар матчынай хусткай.

А на самой мяжы Брэстчыны і Гомельшчыны, пазначанай сэрцападобнай глыбай граніту з Мікашэвіцкага кар’еру, нас ужо чакалі. Чакалі, вядома, найперш Васіля Уладзіміравіча. І, па ўсім, зачакаліся. “Сустракальнікі”, як касары, толькі без кос, у стракатай святочнай апрачцы сядзелі пад чырванню граніта з разасланымі перад імі абрусамі, рушнікамі, выстаўленымі на іх хлебам-соллю. Нібы самі добра папалуднавалі ўжо, разамлелыя на сонцапёку. І тут атрымалася першая маленькая, а мо і не такая ўжо маленькая няўвязка, нестыкоўка. Пра яе можна было б і не гаварыць, але справа ў тым, што не-не ды яна ўвесь час будзе ўзнікаць зноў і зноў. Быў у ёй свой колкі і мулкі вузельчык. І сёння я нават не магу з пэўнасцю сказаць, у чым ён. У часе і ладзе, сярод якіх мы жывем ці, у характары і нораве Васіля Уладзіміравіча.

Увогуле, на маю думку, гэта адно з самых складаных і вечных пытанняў аб магчымасці, а хутчэй, немагчымасці захавання свайго я, ступені гатоўнасці творца аддацца ці прадацца, “легчы” пад фаварыта-дачасніка. Адказваць тут на гэтае пытанне не мае сэнсу, калі нават Маякоўскі з Фадзеевым не здолелі адказаць — а мо, наадварот, адказалі? Але наша жыццё такое з’едлівае, што на кожным кроку высока і нізка, мярзотна і велічна выпрабоўвае нас. Нехта не зводзіць з нас вачэй, цікае, куды і як мы ступім. Мо гэта і ёсць вымярэнне таленту і не толькі творцы, але ўвогуле чалавека, яго прыстойнасці і вартасці — як у яго з гнуткасцю душы і сумлення.

У адносінах да Васіля Уладзіміравіча адзіны толькі прыклад. Так, дробязь, а як на нейчую думку, дык мо і прыхамаць.

Амаль у кожнага з нас на памяці наш ненадакучлівы савецкі сервіс, асабліва аўтамабільны. Дык вось Васіль

Уладзіміравіч, каб быць незалежным ад яго, пачаў самастойна і грунтоўна вывучаць аўтамабіль і яго рухавік. І гэта мо быў адзіны пісьменнік у нашым творчым саюзе, які нешта ведаў не толькі пра тое, што колы машыны павінны круціцца. Хаця ездзіў, па сведчанню Ірыны Міхайлаўны, вельмі своеасабліва. Неяк на трасе, седзячы побач з мужам у салоне аўтамабіля, яна здзівілася:

— Васіль, нешта дарога вельмі свабодная. Ніхто нас не даганяе, не абганяе. Усе толькі насустрач, насустрач і такія ўсе чыстыя, але чорныя, чорныя, як з таго свету. І равуць, равуць чамусці...

Прыгледзеліся — аказалася, Васіль Уладзіміравіч ступіў на ўрадавую трасу з аднабаковым і толькі сустрэчным рухам. Не ведаю, каму як, а мне гэта дык сімвалічна: Быкаў на забароненай для руху паласе ўрадавай трасы. І лоб у лоб — насустрач урадавым лімузінам. А тыя равуць, равуць...

Але гэта я, здаецца, далёка ўжо адбегся ад нашай дарогі на Палессе. Хаця і тут усё аднаго накірунку і ўзаемазвязана, як гэта бывае ў жыцці выбітных, цэльных людзей.

Сустрэкалі Васіля Уладзіміравіча яшчэ на трасе па завяздзёнцы таго часу. Трохі напышліва ўрачыста. Мо крыху і з пераборам. Іван Фёдаравіч Карповіч, рэдактар раёнкі, былы франтавік, чалавек, бязмежна адданы творчасці Быкава, хацеў як лепей. Каб былі і музыка, і тыя ж рушнікі з хлебам-соллю, і прамовы. Але ён не ведаў Быкава, які паламаў ужо не адну такую ўрачыстасць. І тут да слова будзе такі выпадак.

У мінскім Палацы прафсаюзаў сабраўся цвет савецкай літаратуры. Гаворка ідзе пра пісьменнікаў, заснавальнікаў ваеннай тэмы. Адзін за адным агучваюцца іканастасы імён. Усе лагодныя, усе задаволеныя — сабраліся ж пераможцы ў самай жорсткай з войнаў. У ганаровым прэзідыўме Пётр Міронавіч Машэраў з залатой зоркай Героя Савецкага Саюза. Надыходзіць чарга сказаць слова і Васілю Уладзіміравічу. Па тым ужо, як ён ідзе да трыбуны, адчуваецца, што слова гэта будзе не зусім звычайнае. Так, пэўна, ходзяць салдаты пад кулямі. Машэраў — інтуіцыя у іх выдатная — наструньваецца. Васіль Уладзіміравіч займае трыбуну, як той салдат акупчык. Гучыць, здаецца, ужо чутае ў гэтай зале. І раптам першае прозвішча адкрывальніка ваеннай тэмы — Віктар Някрасаў. Машэраў, пабліскваючы залатой зоркай,

падымаецца і пакідае прэзідыўм. Зала стаіла дыханне. Быкаў пад гулкі перастук абцасаў першага сакратара ЦК партыі працягвае кідаць у насцярожана аціхлую залу словы-камяні...

Вось і тут, на мяжы дзвюх абласцей, атрымалася нешта падобнае. Уражанне, што Быкаву вельмі карціць пазбегнуць прысвечанай яму ўрачыстасці. Ён імкнецца схавацца, застацца ў сярэдзіне нашага гурта. Алесь Міхайлавіч Адамовіч выцярэблівае яго, гаворачы нешта накшталт таго, што ты, маўляў, заварыў гэтую кашу, ты і расхлёбвай яе, ты юбіляр — ты і пакутнік, такая ўжо ў цябе доля.

Прабачце мне, Васіль Уладзіміравіч, я думаю, на сённяшні дзень не такое ўжо і горкае было тое пакутніцтва. Даруйце тым людзям і мне, калі пакрыўдзілі вас. Яны сустракалі тады сусветна вядомага пісьменніка. І не яны, а Палессе сустракала літаратуру ў вашай асобе. А гэта на той час нешта значыла, адгукалася ў сэрцах людзей. Сёння тую ж літаратуру так сустракаць ужо не будуць. Сёння ўсе тыя людзі ў ачмурэнні, здранцвенні перад зусім іншай прозай, рэальнасцю і рэалізмам беспрасветнага жыцця.

І я прашу прабачэння не за людзей. Шчырасці не патрэбны прабачэнні. Было ў той паездцы на Палессе, здаецца мне, у вашых адносінах да яе нешта іншае, больш патаемнае і глыбіннае. Чуў, чытаў, што Стэндаль любіў прыгадваць такую гісторыю. Недзе ў Аўстрыі пад Зальцбургам ёсць саляныя капальні. І жыхары Зальцбурга па восені, калі ападае з дрэваў апошні ліст, ламаюць голае вецце і на вяроўцы апускаюць яго ў капальні. І атрымліваецца букет, які пераліваецца, зіхаціць усімі колерамі вясёлкі. Так выкрышталізаваліся на ім пылінкі солі. Стэндаль захапляўся тымі букетамі і любіў паўтараць: падземная, нябачная свету работа страсцей. Вось такая падземная работа страсцей, мяркуючы па вашым жыцці і па вашых творах, заўсёдна і паўсюдна была з вамі і ў вас. Яна не адступалася, трымала вас і пад час паездкі на Палессе. Пісьменік, прэзідэнт такога таленту і напалу, як вы, — заўсёды чарнарабочы. Нават за святочным сталом. І таму за тым святочным вашым юбілейным сталом не было гучных слоў. Не сказаў слова вам і я тады, калі вы былі на дзесяць гадоў маладзей. Я кажу вам іх сёння: “Жывіце, будзьце!” Тое ж хацелі вам сказаць і казалі, як здолелі, і ўсе іншыя людзі, якіх вы

сустрэлі ў той паездцы.

Дырэктар рыбгаса “Белае” Зміцер Рыгоровіч. Хаця ён, здаецца, падобна да вас, быў самы маўклівы на вечарыне і напярэдадні яе, калі ездзілі па яго гаспадарцы, глядзелі за-межную рыбу буфало і айчынных бесцераў і карпоў, качароў і качак, што аж пад ногі кідаліся, плавалі па сажалках, дзікія. Абіралі і елі з кустоў маліну, ад якой чырвона было ў вачах. Было што паказаць і на што паглядзець без слоў. Трохвядзёрная каструля на сталё вараных чырвоных ракаў, горы вяндлёных карпаў. Ды што карпы і ракі ў рыбгасе! Па-пярэднік Зміцера Рыгоровіча меў намер будаваць пры рыбгасе аэрадром: “Белае-Гомель”, “Белае-Мінск”, а во які зараз — і “Белае-Масква”, а мо і “Белае-Парыж”.

Глупства, зразумела. Але які размах! Было жыццё, хоць мо часам і прыдуркаватае. Прыдуркаватасць захавалася і нават памножылася, а жыццё...

Дырэктар рыбгаса загіне праз пяць гадоў ад вечнай нашай дурасці: у аўтамабільнай катастрофе — хтосьці перарве шашу абрываю, а знакаў не выставіць.

Ад бездапаможнасці, болю за калгас праз тры ці чатыры гады сканае былы кулацкі сын, калгасны брыгадзір Пётр Савельевіч Канапацкі. Помніце, у маёй дзетдомаўскай вёсач-цы Вільча ён падбег да вас? У белым-бялуткім картузіку са скураной афіцэрскай планшэткай праз плячо і, сарамліва прыкрываючы рукой рот — зубоў там было ўжо надта мала, і саромеўся з Быкавым такім ротам гаварыць... Вось яна, вясковая сялянская шчырасць і непасрэднасць. Вось што вы для звычайнага чалавека, Васіль Уладзіміравіч. Ён папра-сіў вашу фотакартку. Фатакартку з подпісам. Яна жыве сёння ў хаце яго дзяцей. А самога ўжо няма.

Яшчэ адно няёмкае мо, але шчырае сведчанне, хто вы для простага чалавека. Старшыня калгаса імя XX-га партз’езда Міхаіл Цімафеевіч Субат наладзіў сустрэчу на беразе Случы. Усе толькі паспелі разуцца, уладкавацца на пасляпаводкавай, яшчэ без паху, але вельмі мяккай траве, як ён, задыханы, спатнелы, прывёз на грузавіку сталы і крэслы: ну як жа, Быкаў — і на голай зямлі, на зялёнай траве. Ды і ўсе іншыя — як пастухі вясковыя. А ўсім ім сапраўды так хацелася на тую хвіліну ў пастухі. Душа кожнага з іх дасягнула такой згоды з зямлёй, вадой і небам, зліцця з прыродай, Палессем:

амалоджаным па вясне дубам, яшчэ не страціўшым маёвай чырвані кустом ракіты, з маляўкамі, якіх яны кармілі пры беразе ракі пакрышалым хлебам, — што яны не на жарт пакрыўдзіліся, калі зразумелі, што іх па-гарадскому хочуць усадзіць на крэслы і за сталы. Гэта было зусім з іншага, мо нават і не іхняга жыцця — яны яго ўжо выракліся. Паселі на выпнутыя карані дуба, на купіны, на ўгрэтую, умытую і аблашчаную нядаўняй паводкай траву. Голымі рукамі бралі з карабаў і трускалі першыя ягады-трускалкі-клубніцы, што паспелі якраз у час юбілею Быкава. Бо трапіў ён у самае што ні ёсць клубнічнае царства. Навакольныя тры вёскі — вёска з беларусаў, вёска з украінцаў і, па паданні, з немцаў — славуць на ўсю жыткаўшчыну клубніцамі.

Але ж гэта я зноў забягаю наперад. Мы ж яшчэ на возеры Белым. Збіраецца стол, ідзе вечарына. Ракі і карпы — то на скорую руку. Перакусць. А во-во пачнецца... Госці млеюць ад дзённай стомы, але гаспадары муляюцца, хаця на сталах ужо ўсё і падрыхтавана. І нарэшце, калі ўжо селі і ўзялі па першай, перад вокнамі завурчэла, бліснула фарами і спынілася машына, высветлілася: чакалі гаспадара раёна, першага сакратара райкама партыі. Ён вучыцца ў Вышэйшай партыйнай школе ў Мінску. Здаў першы экзамен, укінуўся ў машыну: у яго ж у раёне Быкаў! Што з таго, што заўтра залік, яго можна атрымаць і пазней, а не пабачыць Быкава...

Трэба быць шчырым, з песні, як кажуць, слова не выкінеш. Гасцям не вельмі спадабалася з'яўленне афіцыйнай саобы, тым больш партыйнага функцыянера. Асабліва, здаецца, не спадабалася самому Быкаву. Толькі настроіліся на сяброўскую гаворку і звычайную вечарыну, а тут...

Васіль Уладзіміравіч адчужана замкнуўся. Твар яго абвастрыўся і набыў той знаёмы шмат каму непадступны, амаль помнікава-дзяржаўны выраз.

Не, Быкаў усё ж Быкаў і не варта яго спрашчаць, таму што не такая простая, як гэта некаму здаецца, ягоная проза, вышыня, мо недзе клятая і ім самім. Але тады, на маю думку, дарэмна было так, дарэмна. Зусім не функцыянер, Васіль Уладзіміравіч, быў перад вамі. Былы вясковы настаўнік, які вырас, вучыўся на ваших творах, вучыў вясковую дзятву. Мо з цягам часу ён, канечне, і перакінуўся б у функцыянера. Колішняя ўлада беспамылкова вяла натуральны адбор. І

аднаго з іх яна ўжо абрала недзе па суседству тут. Ён толькі яшчэ, як малады пеўнік, прыглядаўся да партыйнага седала. Вы яшчэ сустрэнецеся, а, праўдзівей, не сустрэнецеся з ім. Помніце, вы прыехалі ў Жыткавічы з Нілам Гілевічам? Абодва дэпутаты Вярхоўнага Савета. І справа ў вас была дзяржаўная. Ён жа не пажадаў нават выйсці з кабінета, бо недзе ў кабінете большым пачуў, як любілі гаварыць тады: “есть мнение”. Дык вось якраз тады ў адносінах да пісьменнікаў, у прыватнасці да вас, і нарадзілася гэтае: “есть мнение”. Таму і паслалі насустрач вам лёкая. Бо сам быў вельмі заняты: прымерваўся ўзляцець з раённага куратніка ў абласны, а далей і ў сталічны. Так яно і збылося. Жыткаўшчына яшчэ і дасюль не можа прачхацца. Не ачуняла Тураўшчына, на атручаных угнаеннямі зямлі якой ён збіраў па сто цэнтнераў зерневых і па тысячы — буракоў. Тураўцы, пэўна, не даруюць яму такога гвалту над іх былым княствам ніколі. Але што яму? Ён сёння ў сталіцы, на высокім седале — не дастаць...

Два белыя кацеры слізгаюць па Прыпяці, па лету і гаючай вадзе Леты. І вада тая ўжо выцекла, збыла сваё. Сёння Прыпяць — галоўная атамная рака Еўропы. Але тады яшчэ да Чарнобыля было два гады. Прыпяць толькі што ўвайшла ў берагі, падобная на парадзіху, маладую маці, што шчасліва разрадзілася дзіцем. Ля берагоў, на ўгрэтай сонцам вадзе гулялі яе нашчадкі — маляўкі ляшчоў, шчупакоў, язёў, акунёў і плотак. Сярод іх не было яшчэ драпежнікаў.

Па рудаватай прыпяцкай вадзе сярод палескіх балот бягуць два белыя кацеры праз Княжбор да княжа Турава. На першым, асобна ад усіх, на носе сядзіць Васіль Уладзіміравіч Быкаў. Ён едзе ў старажытны Тураў зусім не на прагулянку, а каб парадніцца з ім. Там недзе, прыхаваная ў зеляніне летніх садоў, стаілася бальнічка, у хірургічны пакой якой улетку іншым разам заскокваюць і жабы. З нагоды гэтага і прыязджаў Быкаў з Гілевічам да сакратара Жыткавіцкага райкаму партыі. Але таму не балела.

А Быкаву балела. Палескі, полацкі і віцебскі — наш беларускі боль, боль хворай краіны, хворых людзей. Жыткаўцы абяруць Быкава дэпутатам Вярхоўнага Савета з наказам пабудаваць у Тураве прыстойную балнічку. І ўжо не на белам кацеры будзе ён уязджаць у занядбаны Княжа-Тураў. Паедзе

на прамарожаным рэйсавым аўтобусіку. Бальніца будзе пабудавана... Але гэта наперадзе. Шмат чаго наперадзе і тады і цяпер.

А пакуль што Быкаў на белым кацеры па гаючай яшчэ вадзе маці пяці рэк — Прыпяці едзе ў вечны Тураў. Побач з ім малады яшчэ Алесь Адамовіч. Пасміхаюцца, жартуюць: “не, Гранін, у цябе не ўсе дома”...

І на гэтым паставім не кропку, а шматкроп’е.

г. Мінск

Уладзімір ХАЛІП

НА ТЫМ ДАЛЁКІМ РАЗДАРОЖЖЫ

Доўгачаканы дзень надышоў.

Гожым ліпеньскім ранкам выехалі мы на Лагойскі тракт. Ушчэнт дабіты “ўазік” ляцеў на гранічнай хуткасці, бо за рулём сядзеў Геня, ці не лепшы з усіх студыйных кіроўцаў. Побач са мной іранічна ўсміхаўся нечаму Самсон Палякоў, драматург і галоўны рэдактар студыі “Летапіс”. Схаваўшы рукі ў чорную торбу, зараджаў кінастужкай касету Сяргей Пятроўскі, наш аператар і рэжысёр. А наперадзе, адразу за кіроўцам, прыладкаваліся Рыгор Барадулін і Васіль Быкаў. Аб нечым яны гаварылі, але слоў было не чуваць — на падлозе грукатала кіназдымачнае жалеззе.

Словам, звычайная кінагрупа. Неверагодным было толькі тое, што ехалі мы на Ушаччыну — здымаць фільм пра Быкава.

А гэтага ён не хацеў. Адмаўляўся далікатна, але з такой рашучасцю, што звяртацца зноў да яго было бессэнсоўна. Аднак для студыі “Летапіс” дзевяностых гадоў, якая ўсвядоміла сябе студыйай беларускай, не зняць гэтка фільм было немагчыма. Ды і лепшыя часы ўжо мінулі, і

чынавенства новай хвалі з імпэтам аднаўляла даўнейшыя парадкі. Зноў ці не кожны ўдалы фільм даводзілася “прабіваць”. Улада крыўдзілася і не магла зразумець, чаму гэта Быкаў перад ёй не трапеча. І быў ужо недалёка той час, калі ён пакіне краіну.

Працэс жа ўключэння фільма, нават дакументальнага, у вытворчы план кінастудыі надзвычай марудны і наўмысна ўскладнёны. На ўсялякі выпадак — каб засцерагчыся ад нечаканасцяў. Але мы знайшлі ў тагачасным Міністэрстве людзей, якія разумелі, хто такі Быкаў. І дапамаглі нам рознымі праўдамі і няпраўдамі тэму ў плане зацвердзіць. Пра паўнаметражны фільм нельга было нават весці размову. Добра яшчэ, што хаця б дзве часткі (нейкіх 20 хвілін) зацвердзілі.

Наконт аўтара сцэнару ніякага сумнення ў нас не было. Хто ж ведаў Быкава лепш за ягонага сябра Рыгора Барадзіліна? Тым болей, што ён ужо даўно супрацоўнічаў з нашай студыяй. І ўсе фільмы, сцэнары да якіх ён пісаў, з лёгкай рукі Рыгора атрымліваліся проста выдатнымі. І ў гэтым выпадку нам бачыўся ўжо фільм неардынарны. Да таго ж здымаць яго павінен быў Сяргей Пятроўскі, рэжысёр і апэратар таленавіты, апантана адданы свайму няўдзячнаму мастацтву.

Вядома, гэта было недарэчнасцю: ёсць у плане фільм пра Быкава, а згоды ягонай на тое няма. І пры звычайных абставінах ніхто б і не падумаў падзеі прыспешваць. Але ж “быў час, была эпоха”. І хутка так павярнуўся ён, гэты час, так выкруціўся пачварна, што пад забаронай апынуўся не толькі нейкі там фільм, але і сама студыя “Летапіс”.

Рыгор разумеў, чаму з гэтым фільмам мы не наважваемся чакаць лепшых дзён. Паабяцаў яшчэ раз пагутарыць з Васілём. Але ж і мы павінны таксама давесці нейкія важкія аргументы, каб пераканаць яго, што гэта не будзе чарговая кіношная пустышка. І неяк адразу сышліся на тым, што здымаць Быкава трэба на радзіме. Калі пагодзіцца, дык хіба, можа, з гэткай нагоды. А пакуль — дачакаемся лета.

Але Сяргей Пятроўскі яшчэ зімою, ледзь дачакаўшыся зацверджання тэмы, праклаў дарогу ў Бычкі. Зіма выдалася халоднай, завейнай. А ён, патанаючы ў глыбокім снезе, блукаў з кінакамерай па тамтэйшых узгорках і азёрных берагах, шукаючы стылістыку і адмысловую танальнасць будучага

фільма. Першым знятым матэр'ялам ён усіх нас проста ўразіў.

Чорна-белая стужка, дзіўнае спалучэнне белага і чорнага ў абрысах узгоркаў з самотнымі дрэвамі на заснежаных схілах, нетаропкія панарамы вялікага возера, скутага лёдам. Нейкая бязмежная пустая прастора і незразумелае адчуванне трывогі. І ў кожнай той панараме, у кожным кадры пазнавалася беспамылкова Ушаччына.

Недзе ўвесну, калі шмат ужо сабралася знятага матэрыялу, наважыліся паказаць усё тое Быкаву. Мы сядзелі ў студыйнай залі. На экране разгортваліся дзівосныя панарамы, у якіх нібыта і не было нічога адметнага. Купка алешніку на снежнай раўніне. Адзінокая хаціна пад чорным небам. Два вялікія дрэвы над яе завейнай страхой.

Я мімаволі зірнуў на Быкава. Ён сядзеў нерухома і глядзеў на экран. І немагчыма было зразумець, прыймальнымі падаюцца яму гэтыя першыя накіды або ён увогуле ўсё адвяргае. Калі скончыўся прагляд, ён таксама нічога не сказаў пра свае ўражанні, толькі спытаў суха:

— А назва якая?

— “Край перакуленых нябёс”, — адказаў Палякоў.

Мы мелі на ўвазе ўсяго толькі тое вялікае возера за вёскай Бычкі, у якім, калі глядзець на яго з высокага берага, так адметна адлюстроўваецца высокае неба, што ўзнікае адчуванне нейкай бязмежнай глыбіні. І нічога болей. Але Васіль Уладзіміравіч усміхнуўся змрочна і перайначыў назву па-свойму:

— Сапраўды, усё там у нас перакуленае.

Ён развітаўся з намі і пакінуў студыю. Дамагацца канкрэтнага адказу на наша пытанне зараз было недарэчна. Хто ведае, ці не пачулі б мы кароткае “не”.

Толькі недзе ў пачатку ліпеня патэлефанаваў на студыю Рыгор:

— Едзем у Бычкі!

А ўвогуле, як ставіўся ён да кіно?

Пытанне на першы погляд недарэчнае. Пераважная большасць ягоных твораў экранізавана. Кінематограф прозай Быкава захапляўся безаглядна.

І ўсё ж, і ўсё ж...

Калі які-небудзь пільны даследчык перагорне аднойчы стэнаграмы беларусьфільмаўскіх мастацкіх саветаў, дык будзе, напэўна, уражаны дзіўнай неадпаведнасцю. У тых стэнаграмах процьма старонак — выступы Алеся Адамовіча. Бліскучыя, палымяныя прамовы дасведчанага аналітыка і таленавітага публіцыста. Ён заўсёды нешта абараняў ці абвяргаў, а часцей, што ў тагачасным кіно было найважнейшым, прабіваў сцяну чынавенскага супраціву. Без перабольшвання можна сказаць, што ён уплываў на развіццё кінематографічнага працэсу. Прысутнасць жа Быкава на тых мастацкіх саветах ці на якіх дыскусіях тых часоў — выпадковасць. І рэдкія ягоныя выступы на кінастудыі — гэта часцей за ўсё тыя ці іншыя заўвагі па фільму, канкрэтныя, стрыманыя, скупыя.

А магчымасцяў выявіць сябе ў кінематографе ў Быкава было нашмат болей, чым у ягонага сябра. З твораў Адамовіча толькі раманы “Вайна пад стрэхамі” і “Сыны ідуць у бой” экранізаваў Віктар Тураў ды яшчэ Элем Клімаў паставіў фільм “Ідзі і глядзі” па “Хатынскай аповесці”. А з фільмаў, пастаўленых паводле прозы Быкава варта ўзгадаць толькі самыя вядомыя: “Трэцяя ракета”, “Альпійская балада”, “Воўчая зграя”, “Дажыць да світання”, “Абеліск”, “Доўгія вёрсты вайны”, “Узыходжанне”, “Круглянскі мост”, “Знак бяды”, “На Чорных лядах”.

Проза Быкава — выдатнае кіно. Гэта рэжысёры зразумелі адразу. І, здавалася б, творчы саюз кінематографа з пісьменнікам прадвызначаны і непарыўны. Сапрауды, цікавасць кінарэжысёраў да творчасці Быкава з кожным новым фільмам толькі ўзрастала. Але ці абуджаў кожны новы фільм адпаведныя пачуцці ў пісьменніка — пытанне куды якое няпростae.

Пра свой першы досвед ад творчай сустрэчы з айчынным кінематографам Васіль Быкаў распавёў у “Доўгай дарозе дадому”. Рычард Віктараў, які ўзяўся экранізаваць “Трэцюю ракету”, быў далёка не горшы з рэжысёраў. Але ж якім быў родны наш кінематограф! “Неяк мы падлічылі, — узгадваў Быкаў, — атрымалася, што каля 60 асобаў маюць права ўмяшацца ў кінапрацэс, нешта забараніць, змяніць, запатрабаваць. Што ўвогуле і рабілі... Пакуль доўжыўся падрыхтоўчы працэс, рэжысёр-пастаноўшчык схуднеў, падобна, пачаў

вар'яцець, ня ведаў, на якім свеце жыве. Аўтар сцэнару таксама. Просценькая сцэнка салдацкага побыту ў акапе ператваралася ў прадмет складанага эстэтыка-палітычнага дыспуту — як было, як трэба, як ня трэба, і што скажа начальства. Мы перасталі лічыць напісаныя і адкінутыя варыянты сцэнару, спыніліся нарэшце на апошнім, прынятым умоўна.”

Той вопыт першага спаткання з кінавытворчасцю не быў адмысловым, не вызначаўся нейкім выпадковым збегам неадольных акалічнасцяў. Такой была паўсядзённая практыка айчыннага кінапрацэсу. Фільм “Трэцяя ракета”, на погляд самога пісьменніка, “атрымаўся так сабе”.

Але ўжо наступная стужка — “Альпійская балада” — мела ўсе падставы прэтэндаваць на экранны поспех. Надзвычайныя абставіны, сустрэча і каханне хлопца і дзяўчыны не толькі з розных краін, але амаль з розных сусветаў — што яшчэ трэба для таго кіно, якое заўсёды кранае сэрцы гледачоў? Да таго ж галоўныя ролі рэжысёр Барыс Сцяпанаў прапанаваў неблагім выканаўцам. І працаваў ён старанна. І ад начальства далёка — на Каўказе, у гарах. Але надта пасвойму ўспрыняў ён аповесць. А тут яшчэ між выканаўцамі галоўных роляў успыхнуў канфлікт. А экран бязлітасны. І каханне Івана і Джуліі не пераўзышло адчужанасці Любаві Румянцавай і Станіслава Любшына.

Аднак на гэтакія дробязі хто тады звяртаў увагу! І фільм нязменна ўзгадваўся, калі кінакрытыкай ці начальствам пералічваліся здабыткі нашага кіно. Хіба толькі голасу Васіля Быкава не чуваць было ў тым аднадушным хоры. “Ні тое, ні сёе”, — зазначыў ён пра гэты фільм.

Дык што ж, у экранізацыях прозы Быкава не было прарываў, сапраўдных творчых удач?

Былі, ды яшчэ якія!

Але вернемся пакуль туды, на Лагойскі тракт, па якім ліпеньскім ранкам імчаў бесклапотна старэнькі студыйны “ўазік”. Летні дзянёк набіраў моцы, і апошнія аблачыны спяшаліся пакінуць бездакорна сіні небасхіл.

І раптам у нейкай катлавіне з высокімі схіламі паабапал шашы зачмыхаў рухавік, і кіроўца выруліў на ўзбочыну. І ўсе выйшлі. Цішыня, якая абрынулася на нас, нікога не

ўзрадвала. Кіроўца, пакорпаўшыся ў маторы, безнадзейна зазначыў:

— Наўрад ці што-небудзь тут зробіш. Давядзецца на трасе вяртацца ў цэх.

Калісьці, яшчэ ў даўнія часы, новаўтвораны “Беларусь-фільм” праглынуў дакументальнае кіно з усёй ягонай вытворчасцю. Студыя “Летапіс”, якая ўзнікла на руінах раскулачанай кінахронікі, ужо нічога свайго не мела. Усё, што патрэбна было для здымкаў, яна павінна была прасіць у магутнага гаспадара. А той, зразумела, дбаў найперш пра кінематограф мастацкі. І ў тым, што транспарт на “Беларусь-фільме” ў такім стане, вядома, не наша віна. Я быў мастацкім кіраўніком студыі “Летапіс” і да вытворчай базы не меў ніякага дачынення. Але хіба ад гэтага лягчэй? Мы так доўга дамагаліся гэтай паездкі, і вось з-за нейкай дробязнай выпадковасці зрывалася ўсё на самым пачатку.

У мяне і сумнення ніякага не было, што нават самы лагодны і цяроплівы чалавек, калі б ён трапіў у гэткія абставіны, як цяпер Васіль Быкаў, выйшаў бы на дарогу, спыніў першую сустрэчную машыну ды вярнуўся ў Мінск. Што было рабіць? Апраўдвацца? Тлумачыць, што аўтацэх — чужая для нас тэрыторыя? І навошта Быкаву ўнікаць у недарэчнасці нашай роднай кінавытворчасці? Было поўнае адчуванне катастрофы. І каб не бачыць яе лагічнага развіцця, я проста пайшоў падалей ад гэтага злашчаснага “ўазіка” — уверх па схілу прыдарожнага ўзгорка. І ўзыйшоўшы, спыніўся, бо гойдалася перада мною злёнае жыта. У іншы момант якім узрушэннем было б убачыць гэтыя цёмныя хвалі, што ўзнікалі і згасалі пад лёгкім подыхам ветру. Але цяпер хараство цудоўнага летняга дня толькі ўзмацняла пачуццё роспачы. Наўрад ці паўторыцца калі-небудзь наш выезд на Ушаччыну. Хутчэй за ўсё механічныя чмыхі матора перакрэслілі нашу задуму.

І тут пачуў я нейчыя крокі. Азірнуўся. Па схілу ўзгорка ішоў Васіль Быкаў. Ён спыніўся, акінуў позіркам жытнёвыя хвалі і спакойна, нібы нічога не здарылася, спытаў, ці сапраўды я з вёскі Двор Пліна. І калі я пацвердзіў, сказаў, што добра ведае гэтую вёску — хадзіў праз яе ў школу. Я мімаволі ўявіў сабе гэты шлях. Сем кілометраў ад Ушачы да Пліна, яшчэ сем да Селішчаў, ды яшчэ ці не столькі ж да Кублічаў, а там — дзе яшчэ тыя Бычкі! Увосень — размыты

дажджамі гасцінец. Снежныя сумёты зімою. І ўсё пешшу, пешшу...

Падышоў Барадулін. Мы загаварылі пра розныя ўшацкія навіны. І раптам з дарогі пачуўся доўгі гудок. Нас клікаў Генадзь, наш кіроўца. Здарыўся цуд — адрамантаваў ён нягелы матор! Нездарма ж Сяргей Пятроўскі лічыў яго лепшым кіроўцам на студыі. Дарэчы, да канца экспедыцыі той “уазік” болей нас не падводзіў.

А падвечар мы былі ўжо ў Бычках. Вызначылі месцы здымак наступнага дня. І пайшлі паглядзець на возера.

У неаглядным савецкім кінематографе, вядома ж, знайшоўся рэжысёр, які звярнуўся да прозы Быкава не толькі ў пошуках драматычнага сюжэту. І рэжысёрам тым была жанчына. Таленавітая Ларыса Шэпіцька абрала для экранізацыі “Сотнікава”. Былі і іншыя прэтэндэнты на пастаноўку фільма паводле гэтага твора. Але ўсімі клятае Дзяржкіно СССР праявіла ў канфлікце рэжысёрскіх інтарэсаў неверагодную ўпартасць, рашуча адхіліла заяўкі вядомых майстроў і аддало перавагу жанчыне. Хутчэй за ўсё не шляхецкімі памкненнямі кіравалася чынавенства. Яно меркавала, напэўна, што жаночы варыянт экранізацыі неяк прыцішыць, прыглушыць ідэйную вастрыву гэтага твора.

Але ж гэта была Ларыса Шэпіцька, бязмежна далёкая ад традыцый жаночага кіно, а тым болей у савецкім яго варыянце. Яна доўга шукала выканаўцаў галоўных роляў. Уладзімір Гасцюхін у ролі Рыбака адразу, як кажуць, патрапіў “у дзесятку”. А вось выканаўца ролі Сотнікава быў вызначаны толькі пасля доўгіх пакутлівых пошукаў — недзе ў расійскай правінцыі. Барыс Плотнікаў, новае імя ў кінематографе.

Пра фільм “Узыходжанне”, пра несумненную творчую ўдачу рэжысёра напісана безліч палымяных радкоў і старонак.

Чорна-белая стужка. Жорстка, амаль графічна акрэслены сюжэт. Усё падпарадкавана адзінай задуме. У дыялогах — ніводнага лішняга слова. Ніводнага выпадковага кадра. Стылістыка міту.

Бязмежна доўгі праезд санак з палонным Сотнікавым па зімовай дарозе. Цень неадольнай пакуты на твары. Нерухомы

позірк — у бязмежную далячынь. А там — белы снег, палоска далёкага лесу, між павольных узгоркаў цыбулінкі-макаўкі тыпова расійскай вясковай царквы. Чакайце, адкуль яна, гэтая, у Беларусі?..

У той час расійская інтэлігенцыя, насуперак афіцыйнай ідэалогіі, імкнулася да сапраўднай духоўнасці і бачыла яе пераважна ў адрынутым калісьці бальшавіцкай уладай праваслаўі. І ў кінематаграфічным асяроддзі шмат хто Сотнікава і Рыбака з фільма “Узыходжанне” атаесамляў з Хрыстом і Іудам. Як гэта бывае звычайна, зазірнуўшы ў вялікі твор літаратуры, кожны знаходзіць у ім тое, што шукае. І экранізуючы “Сотнікава”, Ларыса Шэпіцька бачыла ў ім тое, што хацела ўбачыць.

Кінамастацтва Расіі ўзбагацілася выдатным творам. А Беларусі зноў выпадала чакаць. Свайго таленавітага пастапоўшчыка. Свой фільм.

Толькі нешта яны не спяшаліся.

Возера тое ўбачылі мы ў глыбокай лагчыне. Крутыя ўзгоркі атачалі яго. Лес на ўзгорках здалёк здаваўся дзікім і цёмным.

Мы збіраліся толькі вызначыць месца заўтрашніх здымак, таму ніякай апаратуры, акрамя ручной камеры “конвас”, з сабой не ўзялі. Пад густымі кронамі дрэў ісці было лёгка. Наперадзе крочыў Быкаў. Ён жа тут ведаў, напэўна, кожную сцежку. Бераг быў ужо недалёка, возера срэбрам ззяла між дрэў. Але ён раптам павёў нас некуды ўгору. Ніякай сцежкі тут мы не бачылі, а схілы здаліся нам надта стромкімі.

Праз колькі хвілін узышлі ўсе на нейкі дзіўны ўзгорак. Вяршыня яго была нібы зрэзана. Па перыметры вялізнай пляцоўкі ўгадваліся рэшткі землянога валу. А па той яго бок уздымаліся маладыя дубкі.

— Нічога не нагадвае? — ледзь прыкметна ўсміхнуўшыся, спытаў Быкаў.

І не дачакаўшыся адказу, патлумачыў:

— Паганскае капішча. Некалі тут быў дубовы гай. Ну як мясціна?

Мы стаялі, зачараваныя. Сонца хілілася ўжо на край неба. Глыбокія цені ўзнікалі пад прыазёрнымі кручамі. І навакольныя ўзгоркі здаваліся сапраўднымі гарамі, загадкавымі

і таямнічымі. І нябесным святлом свяцілася вялікае возера.

— Узгадвалася яно вам напэўна? — спытаў Самсон.

— Чаму ж не... — адгукнуўся Быкаў. — Як у кожнага армяніна ёсць гара Арарат, гэтак і ў кожнага беларуса павінна быць сваё азярцо.

Не назаляючы асабліва, Пятроўскі патроху здымаў. Запісвалі і фанаграму. Неспадзяваныя эпізоды таго вечара так удала ўманціраваліся потым у фільм! І на кінастужцы, і на выпадковых, знятых тады для саміх сябе фотаздымках звычайнай быкаўскай пахмурнасці як не было. Настрой таго ціхага летняга вечара перадаўся, відаць, і яму.

Калі выйшлі на адзіны вольны ад зараснікаў бераг, Быкаў, які па-ранейшаму крочыў наперадзе, ужо далёка адарваўся ад нас. На беразе ляжаў вялізны шэры валун. Быкаў прыладкаваўся на ім, дастаў з кішэні блакнот і нешта доўга там занатоўваў. Потым нетаропка скіраваўся да возера. Падышоў да самай вады. Пастаяў, углядаючыся ў цёмны супрацьлеглы бераг. І, павярнуўшыся да нас, сказаў, што трэба вяртацца.

Сонца зайшло. Але неба яшчэ доўга заставалася светлым. І возера, у якім ужо адбіўся месяц, здавалася глыбокім, бяздонным.

І ўсё ж бадай не варта сцвярджаць, што Быкаў не ўмешваўся ў наш пакручасты кінапрацэс. Ва ўсякім разе мне вядомы выпадак, калі ён паўплываў на гэты працэс, ды яшчэ як!

Калісьці, у канцы васьмідзесятых, уся тады яшчэ велічэзная краіна была ўзрушана крамольным грузінскім фільмам, у якім Верыко Анджапарыдзе ў ролі нейкай дзіўнаватай старой, стоячы на брукаванай вуліцы, пыталася, ці прывядзе яе гэтая дарога да храму. І, даведаўшыся, што не, здзіўлялася: а навошта дарога, якая не вядзе да храма? Прайшло некалькі год, і я параканаўся, як глыбока ўразілі ўсіх тыя словы.

Хто б мог падумаць, але на містычную тую дарогу выйшла і наша высокае чынавенства. Яно ўсвядоміла раптам жаклівую недарэчнасць: з дакументальнага экрану зусім зніклі кіруючыя абліччы ды яшчэ запанавала там беларуская мова, да якой у сэрцах нашага кіраўніцтва заўсёды палала “няз-

гасная любоў”. Навошта дарога, калі яна не вядзе да храма? І навошта студыя, калі ідзе яна не ў звычайным кірунку?

І яе закрылі, выдаўшы адпаведны загад. Апеляваць было бессэнсоўна. У Міністэрстве культуры толькі рукамі разводзілі — дырэктыва зверху. І ўсё, цішыня. Нават нашы прыхільнікі і аднадумцы зацята маўчалі.

І тады на студыю “Летапіс” прыйшоў Васіль Быкаў. Ён даў інтэрв’ю радыёстанцыі “Свабода”. Заўсёды стрыманы на беларусьфільмаўскіх прасторах, гэтым разам у адрас чынавенства, якое знішчыла адзіную ў краіне беларускамоўную студыю, ён дыпламатычных слоў не выбіраў. На наступны дзень ягоны выступ з’явіўся і ў газеце “Звязда”. Напэўна, ў той час у чынавенства ілбы яшчэ не зацвярдзелі канчаткова. Яно разумела, чаго вартае слова Быкава. Злашчасны загад знік. Нібы растаяў у паветры...

Начаваў я ў вёсачцы Пліна, у сваякоў. А ўся наша здымачная група — ва Ушачы. Наступнай раніцай, як было дамоўлена, чакаў “уазік” на плінскім раздарожжы. Той пад’ехаў, не спазніўшыся ні на хвіліну. А яны ж усе, як было зразумела, заязджалі яшчэ ў вёску з прыгожаю назвай Ваўчо, дзе жыла сястра Быкава. Спадарыня Валянціна таксама выправілася з намі — не магла ўпусціць нагоду пабыць ажно цэлы дзень з братам.

Калі праязджалі міма плінскага парку, зруйнаванага, а некалі на дзіва прыгожага, Быкаў сказаў мне:

— Якія тут дрэвы стаялі...

У мяне скаланулася сэрца. Гэта быў даўні мой боль. З усіх вёсак на свеце болей за ўсё я любіў сваё Пліна. Не толькі таму, што тут нарадзіўся. Яно, наша Пліна, здавалася здалёк вялізнаю хмараю, што зачэпілася выпадкова за тутэйшыя ўзгоркі. І хмара тая бывала ў залежнасці ад пары году то лілова-празрыстай, то зялёнай, то сонечна-залатой. Памятаў Быкаў, якія велічэзныя дрэвы тут калісьці раслі. Але нейкае мудрае начальства загадала іх усе спілаваць. Усе клёны і ўсе дубы. Астатняе датаўклі п’яныя трактарысты.

А Быкаў усе яшчэ помніў старыя плінскія дрэвы. Я хацеў паказаць яму тое месца, дзе быў некалі хутар майго дзеда — там я з’явіўся на свет. Але на ўскраіне Пліна па нейчай стратэгічнай задуме вырас цесны, нялюдскі пасёлак з

сілікатнай цэглы. Прытулак для наезджай рабочай сілы. Жартаўнікі назвалі яго Шанхаем. І ніякага хутара я не заўважыў — яго падмяў пад сябе ўсё той жа Шанхай.

У Бычках мы спыніліся каля знаёмай ужо хаты і пачалі выгружаць наш здымачны рыштунак. Быкаў сказаў, што пойдзе наведць бацькоўскія могілкі. Пятроўскі схапіўся за камеру. Але Быкаў тыя памкненні спыніў:

— Туды я пайду адзін.

У нас быў час падрыхтавацца да здымак грунтоўна.

Панадворак ліпеньскім ранкам выглядаў так прывабна! І зялёная трава каля ганку здавалася такой сакавітай і роснай, што мы, расстаўляючы апаратуру, стараліся яе не вытаптаваць, каб нішто не парушала спакой гэтага закінутага куточка. І хата цяпер зусім не нагадвала тую, пад чорным небам, якую бачылі мы на зімовых здымках Пятроўскага. Клён і дубок, што высока ў неба ўзносилі свае кроны, здавалася, надзейна засцерагаюць гэты кут ад непагадзі і бяды. Ды і старая хата, хоць і вісеў на дзвярах замок, не выглядала зусім закінутай і заняйдбанай. А з боку вясковай вуліцы пад вакенцамі нават цвілі нейкія самасейныя кветачкі.

І раптам я ўбачыў яшчэ далёк, як да свайго панадворку ішоў Васіль Быкаў. Нетаропкая хада. Засяроджаны позірк. Напэўна, ён думаў аб нечым. Толькі аднойчы, крыху прыпыніўшыся, паглядзеў кудысьці ў далячынь, у бок возера, і зноў пакрочыў па вуліцы.

А тая вясковая вулічка, што абмінала вольна раскіданыя хаты, так выгіналася прыгожа ды адмыслова, быццам наўмысна дапамагаючы рупліваму аператару зняць непаўторную панараму. І ён здымаў. Можна, ўпершыню ў жыцці не зважаючы на метраж. Потым, ужо на студыі, Сяргей сказаў мне, што выкруціў на тую панараму ўсю касету.

На панадворку, убачыўшы, што ў нас усё гатова да здымак, Быкаў сеў на лаўку каля глухой сцяны, сказаў коратка:

— Вашы пытанні.

Мы патлумачылі, што па тым сцэнары, які збіраемся зняць, усе нашы пытанні павінны застацца за кадрам. Ніякіх інтэрв'ю. Толькі ягоны, Васіля Быкава, маналог.

І ўжо нашмат пазней, калі на студыі пачаўся мантаж фільма, мы здзіўляліся таму, як трапна, па ўсіх законах

кіно, “зманціраваў” ён сам гэты маналог, адказваючы на нашы зусім не простыя пытанні.

У той год, калі было ўжо зразумела, што нас чакае наперадзе, нам дужа хацелася пачуць ад яго калі не словы суцяшэння, то хаця б нейкі водгук няхай і няпэўнай надзеі на лепшае. І я, задаючы яму пытанні наконт шляху, які абірае народ, асцярожна падводзіў да магчымага ў гэтым выпадку не самага катэгарычнага адказу. Майсей сорак гадоў вадзіў свой народ па пустыні, чакаючы, пакуль той пазбавіцца рабскай памяці, а няўжо мы свой пакутлівы шлях не пройдзем хутчэй?

Але прарокі не суцяшаюць. Яны гавораць праўду.

Не, сказаў Быкаў, беларусам з іх скамунізаванай свядомасцю спатрэбіцца шмат часу, каб выйсці з духоўнай няволі. І шлях да свабоды будзе цяжэйшым. Нам цудаў чакаць не выпадае. Мы доўга збіраліся і, як заўсёды, спазніліся...

Былі і ў “Беларусьфільма” зорныя часы.

І ён таксама набліжаўся да таго, каб таленавіта і маштабна ўвасобіць на экране герояў прозы Быкава. Міхась Пташук калісьці наважыўся экранізаваць “Знак бяды”.

Пакойчык рэжысёра месціўся ў тым жа калідоры “Беларусьфільма”, што і студыя “Летапіс”, і я часта заходзіў да яго. Такім удумлівым і адначасова ўзрушаным я даўно не бачыў Міхася. Ён паказваў мне фотаздымкі, толькі што знятыя на пробах актараў, распаўядаў пра пошукі натуры, якая адпавядала б твору Быкава.

Ён надзвычай сур’ёзна ставіўся да гэтай карціны. І добра разумеў, якім павінен быць творчы ўзровень будучага фільма. Да кожнай размовы з Быкавым рыхтаваўся старанна і грунтоўна. Асабліва хваляваў яго выбар выканаўцаў галоўных роляў. На сцяне ягонага пакойчыка віселі два вялікія фотаздымкі — партрэты тых выканаўцаў, да якіх ён ужо схіляўся. Ці не ўпершыню гэта былі беларускія акторы. Генадзь Гарбук і Таццяна Мархель. Глядзі, гаварыў Пташук, хіба не Пятрок і Сцепаніда? І мне здавалася, што ў тым ягоным пытанні, з якім звяртаўся ён не аднойчы, напэўна ж, не толькі да мяне, было больш сумнення, чым сцвярджэння.

Але кіно ёсць кіно. І ў кіно ёсць тое, што ёсць. Аднойчы фотаздымак Таццяны Мархель з той сцяны быў зняты. А на

мастацкім савеце, які глядзеў кінапробы, была зацверджана на ролю Сцепаніды маскоўская акторка Ніна Русланава.

Калі я выказаў яму сваё здзіўленне, Міхась сказаў, што ў Таццяны Мархель ня хопіць сілы, каб увасобіць гэтакі трагічны вобраз. І яшчэ — жорсткасці.

У Русланавай не бракавала ні жорсткасці, ні сілы.

І зняў Міхась Пташук выдатны фільм. Толькі на першым праглядзе, калі ўзнялі на экране побач Гарбук і Русланава, мяне чамусьці не пакідала прыкрае адчуванне, што Пятрок і Сцепаніда — з розных фільмаў.

І ўсё ж не было ў тым асаблівай віны рэжысёра. У кіно замаўляе музыку той, хто дае сродкі на пастаноўку. А гэта было Дзяржкіно СССР. І стварэнне па-сапраўднаму беларускага фільма, ды яшчэ паводле прозы Быкава, у ягоныя планы ніяк не ўваходзіла...

Апошняя здымачная пляцоўкай у Быках, дзе меркавалі мы сінхронныя здымкі завяршыць, быў бераг возера. Раскладлі там невялічкі касцярок. Быкаў шмат іранізаваў з тае задумы. І ўвогуле кінематограф, а тым больш мастацкі, з ягонай грувасткасцю і бутафорыяй, выклікаў у яго пачуцці адпаведныя. Пісьменнік, для якога вышэйшым крытэрыем творчасці была праўда, не мог, як нешта натуральнае, успрымаць усе тыя незлічоныя ўмоўнасці, што пераважаюць у эстэтыцы нават самых рэалістычных фільмаў. Але ягоная прыроджаная далікатнасць была такога кшталту, што ён ніколі не дазваляў сабе паставіцца адмоўна да нейчых творчых пошукаў. Тым болей, калі ў мастака быў відавочны ўласны почырк.

Сяргей Пятроўскі патлумачыў, што той згасаючы касцярок, нават вуголле, патрэбен яму, як прыём у мантажы, каб арганічна пераходзіць у розны стан прыроды, зводзячы ў адзінае розныя поры году.

Быкаў не пярэчыў. І зноў мы працавалі хутка і плённа. Знятыя касеты імгненна мяняліся на новыя. Пятроўскі ўпраўляўся з камерай проста віртуозна. І, напэўна ж, Быкаў не мог таго не заўважыць. І ў цішыні гучаў ягоны голас. І ён не пакінуў без адказу ніводнага пытання.

Нашмат пазней, калі я слухаў па радыё чытанні “Доўгай дарогі дадому”, мне ўсё здавалася, што гэта рэха даносіць

ягоны голас з таго ўжо далёкага берага.

Ён распавядаў нам пра сваіх настаўнікаў, пра тых людзей, з якімі звёў лёс на вайне. Наўрад ці давядзецца ўбачыць каго-небудзь з ягонага ўзвода — усе былі нашмат старэйшымі. Ён узгадваў Дзень перамогі, сваё тагачаснае здзіўленне, што, усё прайшоўшы, застаўся жывы. І што ў той дзень быццам абрынуўся нейкі цяжар і страшэнна захацелася спаць.

А праз некалькі дзён, калі выйшла з праяўкі апошняя знятая стужка, сядзелі мы ў студыйнай залі і праглядалі ўвесь матэрыял. Яшчэ не было мантажу, не было ні музыкі, ні дакладна вымераных і належным чынам скарочаных планаў. Толькі тое, што зняў аператар. Няспешна разгортваліся ягоныя цудоўныя панарамы. Гучаў то за кадрам, то сінхронна голас Быкава. Часам змаўкаў, але спрактыкаваны Сяргей Пятроўскі не выключаў камеру, і тыя імгненні маўчання былі такімі ж выразнымі, як і словы.

І Самсон Палякоў сказаў тады:

— Так бы ўсё і пакінуць. Без мантажу. Які быў бы фільм!

Гэта, вядома, фантастыка. А ў рэальнасці жорсткая вытворчая неабходнасць здаць фільм у запланаваным пачатку. Дзве часткі, дваццаць хвілін. У забытых кінематографічных нарматывах мы знайшлі адну маленькую зачэпку: у выпадку надзвычайнай неабходнасці дазвалялася — як выключэнне — павялічыць метраж на адну частку. Безумоўна, коштам групы. І мы скарысталіся гэтым.

Але што тыя тры часткі! Колькі яшчэ матэрыялу не ўвайшло ў той фільм! У тым ліку і выпадкова зняты план — Васіль Быкаў ідзе па вясковай вуліцы да свайго дома. Сяргей Пятроўскі сабраў старанна і ўсе іншыя здымкі пісьменніка і здаў у фільматэку на захаванне. Ён ведаў цану гэтых стужак. Дакументальныя здымкі не старэюць. І рана ці позна надыйдзе час, калі матэрыял той будзе запатрабаваны. Для новага фільма пра Быкава.

Падобна на тое, што асаблівага задавальнення шматгадовае супрацоўніцтва з кінематографам Васілю Уладзіміравічу так і не прынесла. За рэдкім выключэннем. Стварыўшы мноства стужак паводле прозы Быкава, савецкае кіно нічога ў прозе той і не зразумела. Яно прайшло міма Быкава. Ды і не магло быць інакш. Прыдушанае камуністычнай ідэа-

логіяй, акружанае, як воўк сцяжкамі, шматлікімі “нельга”, яно было бязмежна далёкім ад той свабоды творчага мыслення, якім дыхае кожны радок пісьменніка.

І хіба гэта выпадковасць, што адзін з найбольш кінамаграфічных твораў Быкава — аповесць “Мёртвым не баліць” — так і застаўся не экранізаваным? Задума ў пэўных рэжысёраў была. Але як яны маглі падступіцца да гэтага твору, калі менавіта ў яго афіцыйнай прапагандай было кінута ці не найбольш ідэалагічных камянёў?

А можа, і не варта жалю тое, што ўсемагутнае кіно не дацягнулася пакуль да аповесці. Ці надта ўсцешыла б уважлівых яе чытачоў з’яўленне чарговай экранізацыі, у якой па даўняй завяздзёнцы пастаноўшчыкі ўбачылі б замест бязмежнага мора лютай вайны ўсяго толькі прывабную драматургічную канструкцыю, як гэта было ўжо не аднойчы?

Няма куды спяшацца. Пачакаем. Напэўна ж, калі-небудзь, як трава праз асфальт, праб’ецца і сапраўднае беларускае кіно. І звернецца да гэтай аповесці таленавіты рэжысёр, не атручаны ўгодніцтвам і страхам.

...А ў мінулую восень зноў я наведаў Бычкі.

Кажуць, няварта вяртацца туды, дзе калісьці было табе добра. Хутчэй за ўсё вяртанне будзе горкім.

Лістападаўскі той дзянёк выдаўся надзіва цёплым і ціхім. Я зірнуў мімаволі на тую вулічку, па якой ішоў калісьці да сваёй хаты Васіль Быкаў. Пустой і сіратлівай падалася мне яна.

З суседняй хаты выйшаў гаспадар — Сымон Барысавіч. Як гэта нярэдка бывае ў аднавяскоўцаў, таксама Быкаў. Пацікавіўся, хто і навошта завітаў у гэты кут. А я глядзеў ашаломлена на даўно знаёмую хаціну і не мог зразумець, чаму ў падстрэшку так жудасна перакошаны бэлькі. Сымон Барысавіч кінуў змрочна:

— А вы зайдзіце ў двор...

Вось ён, той самы панадворак. Але ж які ён пусты, беспрытульны! Тыя ж клён і дубок. Толькі няма ўжо нават успаміну пра засень іх шумлівай лістоты. І восеньскае сонца занадта слабое, каб на шэрым бяровенні сцяны акрэсліць даўні цень.

А потым зірнуў я на хату. І ўбачыў чорны правал. Ён

займаў ці не палову даху.

Праз колькі часу, ужо ў Мінску, выпадкова трапіўся мне на вочы нейкі тэлерэпартаж — пра тое, што на радзіме пісьменніка Васіля Быкава будзе створаны запаведнік. Мільгалі твары начальнікаў і чуліся бадзёрыя словы. Хаціна занадта старая, трэба яе разбурыць, а на яе месцы пабудоваць новую. І толькі наконт даху было ў начальства нейкае сумненне: а можа, не валэндацца з ім, а адразу накрыць усё шыферам? Каб назаўсёды, на вякі! І сапраўды, няма пра што думаць. Няхай прыязджаюць шматлікія госці і пераканаюцца ўвачавідкі, як заможна перад вайною жылі ў родным калгасе Быкавы — нават хата была ў іх пад шыферам!..

Шкада толькі дуба і клёна, што стаяць на падворку. Пачнецца новабудоўля, ці ацалеюць яны? У краіне перакуленага неба ня любяць высокіх дрэў.

Але ці гэта адзіная страта? Я ўспомніў, як у тыя дні Васіль Уладзіміравіч шукаў у наваколлі прыкметы сваёй зніклай крынічкі. І не знаходзіў. І ў “Доўгай дарозе дадому” ўзгадаў: “Прапала без людскай патрэбы і наша крынічка”.

Я скіраваўся да возера. Там, дзе палявая дарога апантана кідалася з кручы ўніз, затрымаўся, агледзеўся. Тады хавалася гэтая дарожка пад шатамі вялізных алешын. Цяпер яна была бачна ўся, да самага берага. Недзе там перакрэсліў дарожку ручай. Тады яго не было. Я хутка знайшоў выток. Крынічка... Бруіцца, узмятае счарнелае лісце на дне.

А можа, гэта тая крынічка, якую шукаў Васіль Быкаў і не знайшоў? Прабілася на волю, да возера.

Вада была празрыстай, сцюдзёнай, жывой.

“У кожнага беларуса павінна быць сваё азярцо”.

І напэўна ж — крынічка.

г. Мінск

Давід СІМАНОВІЧ

... І ВІЦЕБСКІЯ ВУЛКІ...

*(дзённікавыя запісы з кнігі “Віцебскі
вакзал, або Вячэрнія прагулкі праз гады”)*

30 студзеня 1971 года

Пасля нашых сустрэч у Мінску — ліст ад Васіля Быкава з Гродна і “Дарагі Давід, дзякуй!...

Як-небудзь бліжэй да вясны, магчыма, загляну ў слаўны град Віцебск — даўно не быў.

А ў нас справы не вельмі вясёлыя. Аляксей (Карпюк) дабывае год беспрацоўным, Дануту (Бічэль) ніхто не хоча друкаваць; з Оляй (Іпатавай), дзякуй Богу, быццам бы ўсё ўладкавалася. Яна многа піша ў вершах і прозе, словам, майчына-дзеўка.

Па чутках, якія даносяцца з Мінска, Гродзенскае аддзяленне плануе закрыць — не могуць падабраць вернага сакратара, якога ў Гродна “не маецца ў наяўнасці” і быццам не прадбачыцца ў будучым.

Вось такія справы...”

31 жніўня 1973 года

Другі дзень выязнага пленума Саюза пісьменнікаў Беларусі ў Магілёве. Выступалі ў адной з Быкавым брыгадзе на камбінаце сінтэтычнага валакна. Васіль сказаў некалькі слоў. Я прачытаў верш, прысвечаны яму. Расказаў, што “Нёман” надрукаваў верш без прысвечэння, чым я абураўся, а мне адказалі: “Так трэба”. Каму трэба?..

Калі сядзелі ў кабінёце дырэктара камбіната, Быкава выклікалі ў абкам партыі. Утрох з Генадзем Бураўкіным і Анатолям Вярцінскім у двары камбіната чакалі яго вяртання.

Ён вярнуўся расхвалываны і замучаны. Коротка расказаў, што па тэлефоне з ім гаварылі з ЦК КПБ. У рэдакцыі “Правды” падрыхтавана пісьмо вядомых савецкіх пісьменнікаў з асуджэннем Сахарава і Салжаніцына. Пад пісьмом сярод іншых яго падпіс.

“Але ж я не чытаў і не ведаю, што падпісваю”, — сказаў Быкаў. І пачуў: “Мы раім не прырэчыць. Заўтра ў “Правде” прачытаеце.”

Вечарам я зайшоў да яго ў нумар. І як раз у гэты час па радыё перадавалі “Апошнія паведамленні”. Пачыналіся яны інфармацыяй пра пісьмо савецкіх пісьменнікаў: “...Паводзіны такіх людзей, як Сахараў і Салжаніцын не могуць выклікаць ніякіх іншых пачуццяў, акрамя асуджэння...” У канцы ішлі тры дзесяткі подпісаў: Айтматаў, Бондараў, Быкаў... Сіманаў... Шолахаў...

— Хоць кампанія неблагая... — сумна пажартаваў Быкаў. — Але як я буду глядзець у вочы Салжаніцыну, у вочы сяброў?

— Яны зразумеюць, што гэта не ты рабіў...

— Ці ўсе зразумеюць?.. Той, супраць каго пісьмо, што падумае пра мяне?..

Мы выйшлі на вуліцу. Да нас далучыліся Анатоць Вярцінскі і Генадзь Бураўкін. Усе нашы размовы былі вакол адной тэмы — пісьма...

26 лютага 1975 года

У Мінску сустракаем удзельнікаў Усесаюзнай нарады “Неўміручы подзвіг народа ў Вялікай Айчыннай вайне і савецкая літаратура”. Шамякін прапануе мне сустрэць Анатоля Сафронава — я адмовіўся... “А-а, — сказаў Іван

Пятровіч — разумею, у цябе ж ёсць літаратурны хросны бацька — сустракай яго... “І я сустракаў Канстанціна Сіманава...”

Днём мы, “штабісты” (Грачанікаў, Вярцінскі, Макаль, Сталяроў) прыехалі з Саюза ў гасцініцу і, прыхапіўшы Быкава, які чакаў у нумары, пайшлі абедаць у рэстаран “Мінск”. Заказваць узяўся Макаль. Але ініцыятыву перахапіў Быкаў. Ён заказаў каньяк і гарэлку, якую мы з ім удваіх распілі — астатнія пілі каньяк. А калі апусцелі графінчыкі і трэба было разлічвацца, усе пачалі “скідвацца”. Быкаў зноў перахапіў ініцыятыву: адсунуў кучку грошай і паклаў свае...

Усе разыйшліся па сваіх кватэрах. А мы з ім, “прыезджыя”, засталіся і зайшлі ў мой нумар...

Я думаў, што ў жыцці Быкава ўжо ўсё ў парадку. Але Васіль раскажаў, што нават у “Воўчай зграі”, якая выходзіць у Мінску, зняты тры старонкі, нібыта па паліграфічных прычынах. А аповесці ж ягоныя кароткія, і кожная стронка, нават абзац значаць многа...

Расказаў мне, як жывецца апошнім часам... Успомніў, як раней у асабліва цяжкія гады яму дапамагалі (нават матэрыяльна) Сіманаў, Бакланаў, Бондараў. Спытаў у яго, як ён ставіцца да рамана Ул. Багамолава, ці не здаецца яму, што героі “У жніўні сорак чацвёртага” “антыбыкаўскія”. “Не, — сказаў Васіль — не здаецца. Раман падабаецца...”

Гаварылі пра імправізацыі над яго творамі ў тэатры і кіно. Ён лічыў, што ў кіно яшчэ нешта атрымліваецца ў адрозненне ад тэатра... І раптам: “Пра вайну больш пісаць не буду...”

Я змаўчаў: гэта ён ужо гаварыў і зноў пісаў пра вайну, знаходзячы новых сваіх герояў у новых абставінах...

27 лютага 1975 года

На адкрыцці нарады — прамова П. Машэрава, даклад Л. Якіменкі.

Як заўсёды глыбокае слова Канстанціна Сіманава, які сказаў, што “не грэх павучыцца адлюстраванню праўды вайны ў пакалення Быкава, Бондарава, Бакланава”. І яшчэ (тут я здымаю двукоссе, бо запісваў “з галаса”): трэба помніць і ўспомніць усё пра вайну, бо падзвіг — гэта і ёсць тое, што ствараецца ў неймаверна цяжкіх умовах у вайну ніхто з нас

не ведае ўсю, мы ведаем толькі асобныя эпізоды, а цалкам яе ведае толькі народ...

Быкаў гаварыў пра “акопную праўду і маштабны ахоп падзей”. Назваў сярод лепшых твораў “У акопах Сталінграда” Віктара Някрасава...

Абодва — Сіманаў і Быкаў — былі на трыбуне ў светэрках, чорным і сінім...

Спадабалася мне выступленне Сяргея Баруздіна: неяк так у нас атрымліваецца, што мы прывыклі спачатку аблаяць, разнесці, расстраляць з усіх відаў зброі, а потым даць Дзяржпрэмію. А чаму б гэта не зрабіць своєчасова, пяць гадоў назад?... І словы гэтыя гарача, апладысентамі падтрымала зала, разумеючы, што ён гаворыць пра Быкава...

Грыбачоў вырашыў яго “падправіць”, выступаючы як член Камітэта па Ленінскіх і Дзяржаўных прэміях, падкрэсліў: далі Быкаву прэмію за канкрэтны твор, а не за ўсю творчасць, і далі, таму што ўлічыў партыйную крытыку папярэдніх твораў...

Зала “шыкала”...

Кугульцінаў гаварыў пра высокую праўду чалавечага духа: як сведка, пацвярджаю праўду твораў Быкава, я ўсё гэта бачыў у адной з ім 252 дывізіі... “Пісьменнікі не маюць права вучыць адзін аднаго, а толькі адзін у аднаго вучыцца” — прывёў ён словы Прышвіна...

1 сакавіка 1975 года.

Едзем з групаю удзельнікаў нарады на Віцебшчыну.

Дамовіліся з Васілём, што на ўсялякі выпадак стукнуў ў дзверы яго нумара каля семі. Стукнуў — ніхто не адказвае. І гэтак некалькі разоў. Трэба ехаць, а Быкава няма... Ужо па дарозе даганяе нас таксі — выходзіць Быкаў і хуценька перабіраецца ў аўтобус.

У Оршы прымаем удзел ва ўрачыстасці: татарскі паэт Захі Нуры, былы заслонавец, стаў Ганаровым грамадзянінам горада...

Вялікі вечар у тэатры імя Якуба Коласа, дзе з асаблівай цеплынёй прымаюць Васіля Быкава, свайго земляка, і ён пачынае выступленне са слоў: “Прывітанне слаўнаму Віцебску!”..

25 верасня 1976 года

Вяртаюся з Гродна. Як нехта сказаў (здаецца, Барадулін): “Выступаеш па бюро — маеш медзь і серабро”...

У першы ж дзень “камандзіроўкі” (19) пазваніў Быкаву. Ніхто не адказаў. Так было і на наступны дзень. І толькі ў сераду пачуў у трубцы знаёмы голас:

— Ты адкуль? З Гродна? А я толькі з Ушаччыны. Званіў табе ў Віцебск...

Васіль сказаў, што ездзіў на радзіму, перавозіў маму да сястры. Ёй ужо за 80...

Дамовіліся сустрэцца, калі я вызвалюся ад выступленняў.

Учора, як і дамовіліся, тэлефаную яму, што праз паўгадзіны буду ў гасцініцы. Выходжу з ліфта — Быкаў ужо сядзіць на канапцы, размаўляе з дзяжурнай.

— Не распранайся — пойдзем.

— Куды?

— Дзе-небудзь пасядзім...

Я прапаную пасядзець тут, бо маю і сухое віно, і яблыкі.

Ён згаджаецца, прымае нейкае кампраміснае рашэнне і знікае, але хутка вяртаецца з бутэлькай балгарскага каньяку, у буфете прыхапіўшы яшчэ і кавалак мяса і хлеб...

Я паклікаў у нумар майго спадарожніка па выступленнях Уладзіміра Мяжэвіча, які вельмі хацеў пазнаёміцца з Быкавым. Пасля свайго цяжкага жыцця ў сібірскай ссылцы ён хварэе, у рот не бярэ ні кроплі, але не вытрымлівае і просіць, каб я і яму наліў.

— Васіль Уладзіміравіч, — кажа ён, — я заўсёды захапляўся Вашай мужнасцю!.. — і залпам асушае кілішак.

Мяжэвіч успамінаў пра свае гады, праведзеныя далёка ад Беларусі — цэлых 20 год...

— Вы павінны, Вы абавязаны пра гэта напісаць! — гарача выгукнуў Быкаў.

— Але я стары, хворы...

— Дык жа не абавязкова 20 тамоў — напішыце адзін, ну надыктуйце ў рэшце рэшт каму-небудзь. І не трэба ніякай белетрыстыкі. Пакіньце проста дакумент для гісторыі...

— Але ніхто не надрукуе гэта!..

— Пішыце! Прачытаюць нашчадкі... Здайце ў архіў...

Размова працягваецца доўга. Потым Мяжэвіч развітаўся (у яго быў білет на цягнік) — і дае слова Быкаву, што

абавязкова напіша пра гады ссылкі...

Мы з Васілём паціху дапіваем каньяк.

— А яблыкі віцебскія?

— Ды не, сёння тут на базары купіў.

Быкаў цікавіцца, што новага ў Віцебску, як справы са стварэннем абласнога пісьменніцкага аддзялення, ці пішу я сваю “Падарожную Пушкіна”... Адказваю, што ў Саюз пакуль больш нікога не прынялі, я адзін, а кнігу, ля калыскі якой стаяў ён, спадзяюся выдаць, пачаў працяг пад умоўнай назвай “Віцебскі вакзал”, а можа — “Віцебскі дзённік”...

— Трэба пісаць такія кнігі, — гаворыць Быкаў, — нават калі пры жыцці іх не выдадуць, што бывае вельмі часта...

І раптам — зусім нечакана:

— Слухай, а дом Шагала, пра які ты мне расказваў — сапраўдны? Шагала ў ім жыве?

Расказваю, што нават пасылаў праз паэта Арона Вяргеліса здымкі Шагала — і той пацвердзіў: гэта бацькоўскі дом, праўда, столькі разоў перабудоўваўся, што цяжка пазнаць...

Я падрабязна адказваю на яго пытанні. А Васіль задуменна гаворыць пра час і яго хуткаплыннасць:

— Ведаеш, я хутка дзедам буду...

Яшчэ сядзім, я праводжу яго. Доўга ідзем ад гасцініцы па паўпустых вулках.

— Хацеў цябе запрасіць дамоў... Але дома ніякай закусі... І жонка ў Гагры... А як у Віцебску з прадуктамі?.. Ну, можа хоць на каву пойдзем да мяне?..

Мы ўжо каля дома на вуліцы Свардлова.

Заходзім. На парозе сустракае Кайра — прыгожая рыжая колі. Ён гладзіць яе — яна задаволена.

— Пагладзь і ты...

Гладжу. А Кайра ласкава глядзіць на гаспадара. І ідзе следам.

— Падаравалі шчання. Я спачатку злаваў, цяпер прывык як да роднага чалавека...

П’ём на кухні каву — ён сам прыгатаваў. З кавалкам сыру, які прыслаў з Вільнюса Марцынкявічус.

Васіль аднекуль дастае біклагу — Бог ведае якога мацунку напітак: чарка — глыток кавы, чарка — глыток...

— Давай яшчэ адну — за слаўны Віцебск!

Гаворым пра рэдактуру:

— Самая жудасная цензура — цензура сяброў. Ніхто б і не заўважыў — сябры не прапускаць, думаючы пра сябе, а быццам клапоцяцца пра тваю карысць...

Мы ўжо ў кабінце. Сцяна кніг. Вялізны партрэт Твардоўскага.

— Сам здымаў! — як хлапчук, хваліцца Васіль. — Вось глядзі, які фотаздымак атрымаўся, як у сапраўднага фотамайстра...

— Ты ж — мастак! — гавару я.

— Мастак — недавучка. Я ж мала правучыўся ў Віцебскім мастацкім: як стыпендыю адмянілі — пешшу пайшоў у свае Ушачы... Цяпер не малюю. А быў час...

Ён адкрывае том “Калі гарматы гаварылі”, выдадзены ў Маскве — у ім франтавыя замалёўкі Быкава, партрэты баявых таварышаў...

На супрацьлеглай сцяне дзве паліцы — поўныя! — яго кнігі, выдадзеныя за мяжой. Пакуль я разглядаю іх, Васіль нешта шукае.

— Табе будзе цікава... — высыпае на стол пісьмы.

Чытаю каліграфічныя радкі Сяргея Сяргеевіча Смірнова — своеасаблівае прызнанне ў любові сабрата па тэме, па вайне.

Доўга не выпускаю з рук вялікае пісьмо Аляксандра Трыфанавіча Твардоўскага — яно пра рознае: прынцыповасць, цяжкасць жыцця ў літаратуры, роздум пра людзей і кнігі, роздум спакойны. І рэзкі. І усё гэта — як споведзь малодшаму сябру.

Кажу яму пра гэта. І ён зноў з цеплынёй успамінае Твардоўскага, расказвае пра апошнюю сустрэчу з ім, развітанне...

У пісьме Аляксандра Салжаніцына: атрымаў кнігу, прачытаў, падабаецца, як і ўся творчасць...

Генерал Грыгарэнка піша, што кнігі Быкава служаць справе вызвалення чалавека, барацьбе за свабоду...

Праглядаю, чытаю лісты, шчырыя, ад сэрца, з дарагой для гаспадара шкатулкі. На маё пытанне, а што піша цяпер, адказвае: нічога не пішу. Але я памятаю: так ён ужо гаварыў у Віцебску, у Магілёве, у Полацку.

Заўважыў на маім твары ўсмешку.

— Чаго ты ўсміхаешся?.. Я на самай справе адчуваю ўзрост. А можа, і сілы ўжо не тыя... Пісьменніцкім

адзяленнем мала займаюся. Прапанаваў, каб Карпюку яго аддалі, — не хочуць. Атрымліваю свае 80 рэ. А больш за ўсё часу займаюся перапіскай. Прысылаюць кнігі — трэба адказаць. Запрашаюць Бог ведае ў якія блізкія і далёкія гарады — трэба нешта адпісаць...

Ціха ў кватэры. Спіць сын. Нешта бачыць у сне Кайра...

П'ём яшчэ нейкія цудадзеіныя кроплі — ад Межалай-ціса...

Я гляджу на гадзіннік: так і ноч міне...

— Не глядзі. Паспееш на свой цягнік... Тут апошнім часам мяне так часта запрашаюць выступаць, што я проста не паспяваю... Ды і які з мяне “выступанец”? Вясёленькага не расказваю, байкі не чытаю, гумар і сатыру не пішу... Але ўсе сваім абавязкам лічыць запрасіць, пагаварыць... Яно адначасова мне і прыемна, што вакол столькі прыхільнікаў, а з другога боку — забіраюць час, адрываюць ад пісьмовага стала...

— А як, дарэчы, Плотнікаў-Сотнікаў? — успамінаю пра апошні фільм “Узыходжанне”.

— Па-мойму, атрымаўся добры.

Ведаю, што Быкаў заўсёды пра фільмы па яго творах выказваўся занадта крытычна, часцей проста іх не прымаў. Тым больш прыемна на гэты раз чуць ад яго:

— Фільм больш чым добры. І Плотнікаў. І сама Ларыса Шапіцька.

... Да дзвярэй ён праводзіць мяне з Кайрай. Абдымаемся... І ён застаецца на парозе, адзінокі, у світарку, у лёгкай куртачцы...

1 сакавіка 1985 года

Дзень Рыгора Барадуліна ў Віцебску. Ён прыехаў з вялікай камандай удзельнікаў вечара ў аўтобусіку. А следам у машыне з Генадзем Бураўкіным — Васіль Быкаў і Сяргей Законнікаў.

Быў вялікі ўрачысты вечар у тэатры імя Якуба Коласа — Рыгору тыдзень назад споўнілася 50. І, вядома, самыя шчырыя і ўзнёслыя словы гаварылі пра яго сябры-пісьменнікі і чытачы. Быкаў назваў Рыгора “салоўкам роднага краю”. А я чытаў надпісы на кнігах і пародыю ад імя Барадуліна: “Аб’ездзіў я вялікую ўсю зямлю. Люблю на ёй Быкава! Бураўкіна люблю!”.

2 сакавіка 1985 года

Дзень Васіля Быкава ў Віцебску (для мяне ён такі).

Зайшоў у гасцініцу і забраў Васіля да сябе.

Хораша пасядзелі. Выпілі каву. “Зрабі мне, калі можаш, дубальтовую, ведаеш, што гэта? — падвойная”. Зрабіў. Пагаварылі пра нашых дзяцей...

Расказаў, што для яго з таго часу, як сеў за руль, цяпер жыццё ў самым прамым сэнсе — дарога... Напісаў новую аповесць, але не спяшаецца яе друкаваць. У “Знаку бяды” зняты, выкраслены цэлыя старонкі. У чатырохтомнік, які рыхтуе “Молодая гвардия”, не хочучь уключаць “Атаку з ходу” і “Мёртвым не баліць”. Напісаў пісьмо Зімяніну. А Кузьмін сказаў, што Быкаў павінен сам адмовіцца ад уключэння гэтых твораў... У кнізе “Знак бяды”, якую ён мне падпісаў (“паэту і вернаму віцяблянину”) — многа пустых чорных старонак, на іх было тое, з чым быў нязгодны галоўліт. Паказаў мне: сярод ілюстрацый Юрася Герасіменкі — сем чорных старонак, як чорныя плямы...

Потым паглядзеў выданні (кнігі і альбомы) пра Марка Шагала. І пасля гэтага мы адправіліся па мастацкаму Віцебску і дарагіх для Быкава мясцінах.

Спачатку зайшлі на Смаленскі базар, і Васіль паказаў мне месца, дзе стаяў дом, у якім ён жыў у кароткі перыяд віцебскага студэнцтва. Успомніў нават сваіх гаспадароў, сваю гаспадыню, якая “падкормлівала” яго...

Пастаялі ля будынка гарадскога Дома культуры. І Васіль паказаў акно падвала, дзе была ягоная вучнёўская майстэрня, у якой займаўся тры студэнты — з іх застаўся жывы ён адзін...

Мы перайшлі Кіраўскі мост і павярнулі направа ў стары куточак горада, там спыніліся ля дома № 11 на вуліцы Дзяржынскага (былой Пакроўскай, 29).

З юнацтва, калі перад вайной вучыўся тут у мастацкім тэхнікуме, памятаў ён старыя віцебскія вулачкі, двары, — і рэальныя на палотнах Шагала.

— Цікава, ці ёсць тут дрэвы, якія помняць яго альбо маглі б помніць? — спытаў Быкаў. — Яны павінны быць старэйшымі за мяне.

Праз невысокі плот мы агледзелі сад. Усе дрэвы былі маладзейшыя за нас.

— Пасляваеннае пакаленне — удакладніў Васіль.

Сярод сада ўзвышалася толькі адно дрэва — бяроза, якой магло быць за шэсцьдзесят. Што помніць яна? А людзі?..

Я пастукаў — выйшла гаспадыня — Раіса Майцына:

— Мы ўсім расказваем, што тут жыў Шагала...

Ніякіх паказальнікаў, вядома, нідзе не было.

— Мы так прывыклі, — сказаў з іроніяй пасля паўзы Быкаў: — спачатку трэба знішчыць, узарваць, а потым правесці кампанію па аднаўленні, лісты падпісваць, заклікаць грамадскасць... А вось проста ўзяць пад ахову, прыладаваць мэмарыяльную душку — на такое ні сіл, ні рашучасці не знаходзіцца.

— Ведаеш, — памаўчаўшы, сказаў Быкаў, — усюды, куды прыязджаю за мяжу, як толькі даведаюцца, адкуль я родам, пытаюцца пра Шагала: “А карціны ёсць? А музей? А што захавалася?..” Адказваю коратка: была вайна, яна ўсё знішчыла...

Мы пастаялі яшчэ трохі ля дома і пайшлі па старой ускраіннай вуліцы, зноў вярнуліся да Дзвіны, да цэнтра горада.

Але размова пра Шагала яшчэ працягвалася. Я напаміну Быкаву радкі Ганны Ахматавай: “Шагал прывёз ужо ў Парыж свой в о л ш е б н ы й Віцебск...”

— Сапраўды пра наш Віцебск лепш не скажаш, — зазначыў Быкаў. — Чароўны, цудадзейны.

Быў сонечны дзень пачатку вясны, і мы яшчэ пагулялі па віцебскіх вуліцах. Праўда, прыйшлося зайсці ў гасцініцу: Васіль забыў інгалатар, а яго “мучыла” астма...

У нашых размовах мы некалькі разоў успаміналі пра Канстанціна Сіманаву. Я сказаў, што ў даўнія гады ён падтрымаў мяне, надрукаваўшы ў “Новом мире”. А Быкаў успомніў, што ў кніжцы вершаў “В’етнам, зіма сямідзесятага” у Сіманаву ёсць радок пра яго: рукі в’етнамца “все были заняты автоматом, как у нашего Быкова в сорок пятом”...

16 студзеня 1991 года

Прэс-канферэнцыя. Адкрыццё Шагалаўскіх дзён. Усюды прысутнічае Васіль Быкаў. І ўжо адно тое, што ён спецыяльна прыехаў, што ён тут, прыдае Дням асаблівае значэнне.

Пераказваць у дзённіку тое, што сказаў Быкаў на адкрыцці, я не буду. Запішу толькі ўрывацка: “У нас сёння ма-

ленькае свята. Але я не хацеў бы ўпадабаць у эйфарыю і надта пляскаць у ладкі: свята вельмі значнае, але вялікія святы, якія маюць, так сказаць, паходжаннем Марка Шагала, яшчэ наперадзе... Гэта, нарэшце, свята ўсёй савецкай культуры, таму што ад захаду да ўсходу творчасць Шагала належыць народам нашай краіны. Далей я хацеў бы сказаць, што гэта свята старажытнай і вялікай культуры яўрэйскага народа. І ў рэшце рэшт, уся сусветная культура сёння святкуе, хоць, можа быць, не надта гучна, але тым не менш, я думаю, адгукнецца на іншых кантынентах тое, што адбываецца ў гэтай невялічкай зале ў горадзе Віцебску...”

17 студзеня 1991 года

Увесь дзень вёў Шагалаўскія чытання.

Рыгор Барадулін чытаў свае вершы і пераклады шагалаўскіх радкоў.

Яркім было выступленне Васіля Быкава. Галоўную думку я б выказаў так: “Не адлучыць Шагала ад Віцебска”.

“Увогуле, калі падумаць, дык гэта ж цуд, які здараецца не на кожнай зямлі і не ў кожным стагоддзі. Звычайны тутэйшы чалавек, які нарадзіўся ў правінцыйным, Богам забытым гарадку, дыхаў ягоным паветрам, па боскае ці з уласнае волі, робіцца славутым грамадзянінам свету, вялікім маэстра сучаснасці. Я кажу пра Шагала. Зусім можа так здарыцца, што з усяго нашага дваццатага стагоддзя ў наступнае, як самая найбольшая славутасць Віцебска, пяройдзе менавіта Марк Шагал. Сапраўды, духоўнае — несмяротна...”

Узяў у Васіля арыгінал — тэкст яго выступлення: калі-небудзь, можа, удасца выпусціць зборнік Шагалаўскіх чытанняў...

18 студзеня 1991 года

На тэлестудыі загазаў відэазапіс — і цэлую гадзіну Ванкарэм Нікіфаровіч вёў размову з Васілём Быкавым: пра беларускую культуру, пра вяртанне забытых імёнаў, пра Уладзіміра Караткевіча і свята, прысвечанае яму на Віцебшчыне, пра Марка Шагала і Шагалаўскія дні ў Віцебску...

5 ліпеня 1992 года

Дзе толькі ён бярэ сілы, кожны дзень выступаючы ў Віцебску?.

Зноў палымаяная прамова на адкрыцці помніка Марку Шагалу:

“... Нам патрэбны інтэлектуальны капітал, асабліва такіх людзей, як Марк Шагал. Трэба мець на ўвазе, што мастак увогуле не абавязаны нікому і нічому, апроч Бога і свайго таленту. А калі яшчэ ў гэты абавязак уплятаюцца матывы, якія вельмі сугучныя жыццю народа, то гэта проста выдатна. Такі мастак, канечне, мае права на ўсеагульнае прызнанне і пакланенне...”

9 студзеня 2000 года

У Маскве ў Вялікім тэатры было ўручэнне прэміі “Трыўмф”. Сярод пяці трыўмфатараў — Васіль Быкаў.

Званіў яму, павіншаваў з Новым годам, раскажаў, як мы ў Віцебску ў літаратурным музеі адзначалі яго 75-годдзе, на выстаўку якога я даў фотаздымкі з архіву — розныя дні яго жыцця...

Глядзеў на тэлебачання на яго, зусім сівога і ўжо нямоглага. Вельмі змяніўся Васіль. Выгляд еўрапейскі, нават з незвычайнай для яго “бабачкай”... А мне ўспаміналіся ціхія старыя вулкі нашага Віцебска і ягоны сіні світарок...

г. Віцебск

Генрых ДАЛІДОВІЧ

ЁН – У ВЫШЫНІ

Сказаць слова пра Васіля Быкава і лёгка, і вельмі турботна. “Ён — вялікі чалавек і пісьменнік” — напішы так, і гэта ёсць, як кажуць, сама праўда. Але дзе і ў чым ён Асоба ды яшчэ на тваё разуменне, пра гэта неабходна не толькі паразважаць, але яшчэ і здолець разабрацца. І ў часе, у якім ён жыў, і ў ягонай няпростай творчасці, якую ён пачаў досыць сціпла і недзе з дзесятак гадоў па-франтавому, па-артылерыйску прыглядваўся і прыцэльваўся да мішэняў (у тым ліку і сродкамі гумару), лічыўся пачаткоўцам попlech з нашмат маладзейшымі, а пад канец 1950-ых, у павіднелы перыяд, у хрушчоўскую адлігу, так стрэліў “Жураўліным крыкам”, што нават калегі-франтавікі аднесліся па-рознаму: некаторыя, хто паводзіўся па-франтавому і ў літаратуры, уразіліся ад яго творчай трапнасці, гарача падтрымалі (той жа Пімен Панчанка ў часопісе “Маладосць”), а некаторыя яго ж калегі-франтавікі, наадварот, сустрэлі непрыязна, угледзелі ў аповесці штосьці неверагоднае, а то і завельмі разбуральнае. Былі ўжо апублікаваныя асобныя апавяданні, аповесці з новым позіркам на лёс пакалення, якое са школьнай парты рушыла на фронт, пра спаленыя фашыстамі вёскі і лёс дзяцей, апечаных вайною, пра партызанскія і

франтавыя эпідоды (можна называць нямала тагачасных удалых твораў), але час пакажа, што Быкаў абраў свой накірунак, адрозны ад іншых, разлічаны на сваю хаду і ношу. Ён не замахнуўся на панарамнасць, эпапейнасць, мабыць, добра адчуваючы, што на гэтым, яшчэ бліжэй, як след неасэнсаваным этапе пасляваеннай рэчаіснасці талстоўскі фундаменталізм не ўдасца. Ён пачаў з асваення “пядзяў” ахопленай вайною зямлі, з даследаванняў на іх падзей, людскіх паводзін і ўчынкаў, лёсаў, у асноўным трымаючы ў полі зроку салдат, сяржантаў і малодшых афіцэраў — тых, хто ў холад і ў спякоту, падтрыманы і пакінуты, ухвалены і абражаны, рабіў чорную ваенную работу, часамі вытрымліваючы немагчымае. Быкаў нанёс рашучы і знішчальны ўдар па яшчэ жывучым схематызме ў адлюстраванні вайны, калі пад сцягам Перамогі, праяўленых вялікіх мужнасці і гераізму ўтойваліся і хаваліся агромністыя страты, ахвяры і яшчэ горш — пралікі, даваенныя і ваенныя злачынствы.

Ён не дазваляў просценька спісваць, як спісвалі ў калектывізацыю, грамадзянскую — дзесяткамі мільёнаў. Для бальшавіцкага раю на зямлі — ды не для іх, шчырых, сумленных, зняволеных ці загінулых бо ім тут наладзілі пекла, баль смерці...

Што ёсць Васіль Быкаў — пісьменнік, я ўведаў яшчэ ў школе (здаецца, па аповесці “Здрада”), калі мы перабраліся з хутара ў вёску і я, вучань старэйшых класаў, “прычасціўся” да часопіса “Маладосць” — гэтае выданне выпісвала самая блізкая нам суседка і пазычала пачытаць. Я і цяпер, праз 40 з хвосцікам гадоў, помню многія тыя маладосцеўскія вокладкі, малюнкi, творы, хоць, канечне, не ўсё тады разумеў. Настроены зместам і ідэяй праграмных твораў, расказами настаўнікаў, удзельнікаў вайны, захапляўся сентыментальнымі, псеўдагераічнымі рэчамі, дзе галоўны герой (наш) быў кемны, мужны і бескампрамісны, а адмоўны (фрыц) быў дурны, баязлівы і варты жалю ды знішчэння. Але па “Здрадзе”, “Трэцяй ракеце” я міжволі вучыўся глядзець на свет, літаратуру іначай, яшчэ не дыялектычна, але ўжо без ілюзій. Апошняму спрыяла тое, што і на хутары (бацька меў сем класаў польскай школы, у нас быў прыёмнік “Родина”), і ў вёсцы па нядзельных вечарах да нас прыходзілі сталыя мужчыны і “палітыкавалі”. Пра гэта можна гаварыць

з іроніяй, але можна і без яе: нашы янкоўцы былі не зусім прастачкі, некаторыя з іх служылі ў царскай і польскай арміях, былі за мяжой на заробках, многія пабачылі “першых” немцаў (кайзераўцаў), “першых” саветаў (у 1917-1919 гады), “беларусаў” (прадстаўнікоў БНР пры кайзераўскіх уладах), амаль усе жылі пры “паляках” (з 1921 па 1939-ы), “другіх” саветах (да вайны), “другіх” немцах, зведалі партызан і ілжэпартызан, былі вывезеныя ў Нямеччыну, пасля вайны пазнаёміліся з “ляснымі братамі”, а той-сёй звездаў і савецкія турмы ды канлагеры, — дык вось самыя адукаваныя і разважлівыя глядзелі на свет, на СССР даволі “па-эўрапейску”. Змалку я чуў: “Дзякуй Сталіну-грузіну, што даў куфайку і рызіну”, “БССР — будуй сам сабе рабства”, “Сталін і Гітлер — чэрці адной шэрсці, абодва вусатыя і г. д. Адным словам, вяскоўцы выхоўвалі па-свойму, з “хутарскім фальклорам”, не ў адданасці піянерыі, камсамоліі, партыі, а больш — у веры да Бога, працавітасці, шчырасці, але і асцярожнасці перад партфелістамі і абкапляюшанымі, якія... “блюлі” нас, заходнікаў, учэпіста.

Магчыма, мне з-за вышэйпералічаных абставін пасля, ва ўніверсітэце, было лягчэй зразумедь некаторыя рэчы, чым маім аднагодкам-усходнікам. Як, скажам, публікацыю забароненых твораў Максіма Гарэцкага, у якіх мы прачыталі, бадай, упершыню пра нацыянальныя нюансы і ўпершыню задумаліся пра тое, што ад нас хавалі, а пасля пачалі пакрыху і пісаць пра яго. Дарэчы, гэта не зусім мая думка, яе неаднойчы падкрэсліваў у размовах Мікола Аўрамчык, безумоўна, найперш маючы на ўвазе Янку Брыля, Уладзіміра Дамашэвіча, Вячаслава Адамчыка, а з паэтаў — свайго любімага Максіма Танка. Ва ўніверсітэце я ўжо ўспрымаў Быкава даволі асэнсавана, з адчуваннем яго знешняй прастаты, нібыта з апісаннем звычайных франтавых будняў, але на самай справе з заглыбленнем у свет чалавека, з выяўленнем новых нюансаў жыцця-быцця, дзеля чаго ён, Быкаў, выяўляў выдатныя здольнасці філосафа і псіхалага, пазбаўленага інстытуцкай зададзенасці і заідэялагізаванасці.

Ва ўніверсітэце я пачаў “стукацца” ў літвыданні, пазнаёміўся ў рэдакцыях, у Саюзе пісьменнікаў на літвечарах з некаторымі класікамі і паўкласікамі, найбольш — з “трыццатнікамі” (хто нарадзіўся ў 1930-ыя і прыязна падтрымліваў

нас, малодшых), але Быкава доўга не ўдавалася нават пабачыць. Пабачыў, нават павітаўся за руку толькі ў 1974-ым, калі ўжо закончыў ВДУ гадоў, пяць панастаўнічаў і яшчэ без кнігі, без членства ў СП трапіў у аддзел прозы часопіса “Полымя”.

Тады, у 1974-ым, адзначалі 50-годдзе Быкава. Трапіць на тую вечарыну было цяжка, на яе валілі валам не толькі пісьменнікі. Правялі мяне свае, “палымянцы”. Добра помню смелае, часам вельмі рэзкае ў адносных да непрыяцеляў Быкава словы Генадзя Бураўкіна, мяккі і прыветны голас Івана Мележа, захапленне Міколы Аўрамчыка і іншых, каго зала (з-за любові да юбіляра) вітала воплескамі і авацыямі. Разам з іншымі я быў у такім узбуджэнні, што не помню выступлення самога Быкава, які гаварыў каратка і стрымана. Каюся — тады ён, стройны, па-мужчынску абаяльны, здаўся мне надта ж строгім, з нейкім сярдзітым спадлобным позірам. Пазней, пазнаёміўшыся бліжэй, пабыўшы побач нават у застоллі, адкрыў для сябе і іншае: ён, як кажуць, просты — гэта значыць сціплы, а то часам і сарамлівы, з лагоднай усмешкай, жартаўлівы. Невыпадкава ж ён у маладосці пісаў гумарэскі.

1974 год для Васіля Уладзіміравіча, мабыць, быў не проста юбілейны, а і шмат у чым вызначальны. Быкаў быў ужо аўтарам франтавых “Мёртвым не баліць”, “Праклятай вышыні”, партызанскіх “Круглянскага маста”, “Сотнікава” — твораў, якія замацавалі яго на гераічна адваяванай вышыні ва ўсёй тагачаснай савецкай літаратуры, але якія многімі былымі ваеннымі і цывільнымі кіраўнікамі ўсё яшчэ не прыымаліся — за “вузкую”, “акопную” праўду, за “безідэйнасць”, што, на іхнюю думку, прыніжала подзвіг народа і партыі ў гады Вялікай Айчыннай вайны. Не прыымаліся — мякка сказана, пастаянна абстрэльваліся. А як вядома, абстрэлы са свайго боку часамі больш страшныя, чым з варожага. Тут больш пагрозы калі не смерці, то цяжкага ранення, як да слова, жорсткімі нападкамі на аповесць “Дабрасельцы” Аляксея Кулакоўскага, які мог бы стаць зусім іншым пісьменнікам, як было з Уладзімірам Караткевічам, якога не дапускалі да гістарычнай тэмы, аднаўлення памяці нашага народа. Ды і сёння яшчэ можна пачуць з шэрагаў той, “сталінскай” кагорты: “І Быкавым разбуралі СССР”. Хоць

франтавікі і партызаны добра ведаюць: тое, што моцнае, ніякі дынаміт не бярэ. А калі папіхнуў толькі, а яно рухнула, дык у чым тады яго моц? Наўрад ці Быкаў меў на мэце руйнаваць СССР (відаць, ён тады лічыў, што гэта наўрад ці рэальна), больш верагодна, што ён жадаў пазбаўлення ад фальшы і маны, ідэалагічнага насілля, жадаў дэмакратызацыі...

Быкаву ў 1974-ым прысудзілі Дзяржаўную прэмію СССР. Гэта было зусім справядліва, але для яго, думаю, сталася нялёгкім выбарам: з аднаго боку, высокае прызнанне, а па-другое, і праверка — ну, а як ты, узнесены, будзеш сябе паводзіць цяпер? Ён не адмовіўся ад прэміі, але хто можа папікнуць, што ён супакоіўся, усцешыўся, збочыў са свайго магістральнага шляху? Пайшоў на хаўрус з несумленнасцю, прыстасавальніцтвам, прыслужэннем таму, што было жалезабетоннае, масіўнае, грувасткае, але ўжо нахіленае, падпертае ідэалагічнымі жардзінамі? Магчыма, Быкаў з-за таго, што ўсё гэта добра адчуваў, ведаў, што і як рабіў ці мог бы яшчэ зрабіць, што і як робяць і маглі б зрабіць іншыя, у адным кароткім маладосцеўскім слове-артыкуле скрушліва зазначыў, што “бастыёны праўды пра вайну яшчэ высяцца ў аблоках” (цытуецца па памяці). У гэтай скрусе быў вялікі боль — за загінулых і скалечаных, увогуле за чалавека і чалавечнасць, за народ, за будучыню: той, хто кантралюе цяжкае і слаўнае мінулае, трымае руку і на пульсе заўтрашняга ...

Не сакрэт: да вялікіх і вялікая ўвага. Часамі і нездаровая, абыватальская. Нават сярод калег. Недзе ў тыя 1970-ыя, асабліва пасля таго, як Быкаў перабраўся з Гродна ў Мінск, апынуўся ў сталіцы навідавоку, за яго ўзяліся языкачосы: ён — маўляў, не зусім беларускі пісьменнік, у яго няма нацыянальных пачуццяў і асаблівасцяў, яго творы — на паслугу “ім” (касмапалітам), і “яны” яго за гэта ўздываюць (як адзін з прыкладаў называлі вобраз Фішара ў “Трэцяй ракеце”), што ён з пісьменнікаў нікога не любіць і не паважае, нікому не дапамагае надрукавацца ў Маскве і за мяжой і г. д. Зноў жа пытанне: а каго ён абразіў, каму пазамінаў? Калі пайшла гаворка пра “дабрадзеяў”, то трэба дадаць: Быкаў і ў Гродне, і ў Мінску не быў адзінокі, пакінуты. Многія нашы пісьменнікі, асабліва тыя, што сцвердзіліся як “шасцідзе-

сятнікі”, не толькі спачувалі яму, але і смела выступалі ў яго абарону. Бывала, гэтая абарона давалася ім дарагой цаною: як кампраміс, зверху было настойванне асудзіць нашых землякоў за мяжюю, адмовіць ім у праве “беларусамі звацца”, быць носьбітамі беларускасці.

З цягам часу Быкава пачалі шмат перакладаць на іншыя мовы свету, ён стаў шырокавядомы, своеасаблівым паслом нашай літаратуры. І заканамерна: ён развіў свой узор аповесці — як гаварылася ўжо, “на пядзі” мастацкага матэрыялу, часамі на прытчывай аснове, па-мастакоўску (па прафесіі ж мастак) густа накладваючы на палатно штрыхі, мазкі і напаўняючы змест, сюжэт глыбінным філасофска-псіхалагічным падтэкстам. Аповесць стала для яго мабільным і рухомым жанрам. Праўда, “Знак бяды” ўжо значна шырэй абазначаных ім самім межаў аповесці, што вызначылася, мажліва, даследчым пластом жыцця (даваенны і ваенны). Выпрацаваў ён і сваю літаратурную мову; па меры шырэйшага, глыбейшага асэнсавання сялянскага жыцця яна пачала пазбаўляцца залішняй строгасці, часам нават сухаватасці, як спецыфічная мова ваенных, і пачала насычвацца святлом, сокам віцебскіх гаворак.

Пэўны час (бадай, да “Знака бяды”) бытавала думка, што Быкаў — чалавек і пісьменнік усеагульнай, “касмапалітычнай” арыентацыі. Мабыць, нейкія моманты такой ідэйна-эстэтычнай, мастацкай з’явы праяўляліся ў першых, франтавых яго творах — так, як, уласна, было на фронце, сярод шматнацыянальнага воінства, дзе ўсе падпарадкоўваліся аднаму — чырвонаармейскаму, агульнарускаму, савецкаму. У партызанскіх аповесцях, у іншых умовах змагання з ворагам, нацыянальныя беларускія рысы і характары, абставіны выяўлены ўжо значна глыбей, шмат дзе вельмі ярка, што сведчыць пра пісьменніцкую шматпланавасць. А як чалавек, грамадзянін, патрыёт сваёй Бацькаўшчыны, абаронца роднай мовы і культуры, гісторыі, руплівец нацыянальна-дзяржаўнай незалежнасці ён у апошнія дзесяцігоддзі не проста паўстаў у новым абліччы, а выйшаў наперад, на перадавую — пад абстрэл і агонь. Ён не хмыкаў па прыкладзе іншых: “Ад каго і ад чаго незалежнасць, самастойнасць?”, а мудра, мужна падаў голас: “З’явіліся новыя ўмовы, давайце не быць нарыхтоўчай канторай, давайце

ладзіць, мацаваць беларускую дзяржаву!”

Як і раней, гэта адных сагрэла, натхніла належна сцвердзіць свой народ у сусветнай супольнасці, іншых, асабліва “агульнаславян” прыблудных агульнаімперцаў царскай закваскі, прадажных “савецкіх беларусаў” раздражніла, і па Быкаву зноў пайшлі залпы — з той, старой “сталінскай” зброі, толькі ўжо з новай, маладой, але вышкаленай у адпаведных савецкіх розных школах антыбеларускай абслугаю. Тое, што вярзлося па тэлебачанні і радыё, пісалася ў некаторых дзяржаўных выданнях, у тым ліку і тымі, хто мае членскія білеты Саюза пісьменнікаў, было непрыстойна нізкімі выпадкамі непавягі да сівoga чалавека, франтавіка, пісьменніка сусветнага ўзроўню.

Усе тыя гнюсікі цяпер на адноўленых ідэалагічных пасадах верхаходзяць пажаднымі да лёгкага хлеба, падносчыкамі хлусні, абраз і абвінавачванняў.

Быкаўскія вусныя і пісьмовыя выступленні, якіх я заўсёды чакаў і прымаў усею душой, ад’езд яго за мяжу новымі “дабрадзеямі” падаваліся як служба Захаду і НАТА і як жаданне атрымаць Нобелеўскую прэмію. Шкада, што ён не атрымаў яе. Нобелеўская прэмія была патрэбная не столькі яму, як Чалавеку, Майстру прозы, колькі нашай літаратуры і беларускай мове, што сцвердзіла і сцвярджае нас, а цяпер, выгнаная з покуця ў парог, ціха плача...

Пахаванне Васіля Быкава яшчэ больш выявіла ягоную вялікую значнасць, любоў да яго і да Беларусі людзей шчырых, сумленных і свядомых. Ён з намі. Толькі мы тут, на нашай роднай, шматпакутнай зямлі, а Ён — там, у вышыні, дасяжнай толькі для такіх, як ён.

А на заканчэнне хачу ўспомніць пра цёплы ліст Васіля Уладзіміравіча ў знамянальным 1974 годзе. Гэта быў водгук на маю першую кнігу прозы. Ён благаславіў мяне, зусім маладога, на служэнне роднаму слову, Бацькаўшчыне. І я стараюся выконваць быкаўскі завет.

г. Мінск

Радзім ГАРЭЦКІ

ДЛЯ РАДЗІМЫ І ЯЕ СЛАВЫ

Васіль Быкаў належыў да таго пакалення, якое стала галоўнай сілай савецкай арміі ў Вялікую Айчынную вайну, асабліва ў яе другую палову. Яно панесла найбольшыя стра-ты, таму сам Быкаў назваў яго “забітым пакаленнем”. Маё пакаленне маладзейшае ўсяго на 3-5 гадоў і не паспела тра-піць пад масавы прызыў у армію, але спазнала на сабе многія цяжкасці ваеннага часу: голад і холад, акупацыю і эваку-ацыю, смерць родных і блізкіх, працоўную і нават ваенную мабілізацыю, цэнзуру і шпіёнаманію, а то і зняволенне, гар-коту паражэння і радасць перамог і г.д. Таму нашаму па-каленню асабліва было цікава ўсё, што тычылася ваеннага часу. Тады ж усё было пад таталітарным усёвідущым вокам уладных структур з хлуслівымі паведамленнямі і з фронту, і з тылу, са страхам за сваё жыццё... Вайна аб’яднала нас у адно ваеннае пакаленне і адначасова падзяліла на тых, хто поўнай мераю зведаў цяжар фронту і тых, хто ня прыняў непасрэдны ўдзел у бітвах.

Думалася, што пасля вайны ўсё зменіцца, будзе па-іншаму, але ўсеагульнае свята перамогі хутка скончылася і

насталі часы таго ж кшталту хлусні, дэмагогіі, двурушша, страху. Пачаліся новыя працэсы над рознымі “ворагамі народа”: савецкімі ваеннапалоннымі і жыхарамі акупаваных мясцін, генетыкамі, касмапалітамі, музыкантамі-“какафаністамі”, літаратарамі, урачамі і г. д. Па радыё чулі, у прэсе чыталі адно, а ў жыцці часта бачылі зусім іншае.

Аднак цікавасць да нядаўніх суровых падзей была надзвычайная, асабліва ўспаміны, раманы і аповесці пра ваенныя гады. Уражвала мужнасць і гераічнасць савецкіх людзей на фронце і ў тыле. Кнігі раскупляліся ў момант і ня толькі сучасных пісьменнікаў, але і класікаў мінулага. Каб здабыць некаторыя кнігі, даводзілася збіраць макулатуру, стаяць у чарзе, загадзя падпісвацца. Наклады тоўстых часопісаў раслі неймаверна хутка. Але падзеі ваеннага часу апісваліся толькі ў светлых фарбах сацыялістычнага рэалізму. Сталін сказаў, што загінула ў вайну 7 мільёнаў чалавек — і паспрабуй назваць іншую лічбу, хаця самы просты роздум прыводзіў да значна большай колькасці загінулых. І ў той жа час ад воінаў, якія вярнуліся з фронту, дарэчы многія з якіх паступалі ў інстытуты і тэхнікумы разам з намі, што толькі што атрымалі ў школах атэстаты сталасці, мы чулі зусім іншую праўду пра вайну.

Пасля смерці Сталіна, асабліва ў так званую “хрушчоўскую адлігу”, у друк пачалі прабівацца творы, у якіх падавалася горкая праўда пра вайну і нават пра сталінскія лагеры. Як бомба, прагучаў даклад М. Хрушчова пра Сталіна і масавыя рэпрэсіі, а затым — з’явіліся першыя творы А. Салжаніцына. Найвялікшае ўражанне рабілі творы маладых пісьменнікаў-“шасцідзсятнікаў”. Ярка засвяцілася імя Васіля Быкава.

Мой тата, Гаўрыла Гарэцкі, які ў канцы 50-х гадоў, як і яго брат Максім, атрымаў поўную рэабілітацыю па прысудах 30-х гадоў, у 1965 г. быў узноўлены ў званні акадэміка Акадэміі навук БССР, вельмі цікавіўся новымі творами сусветнай, савецкай і асабліва беларускай літаратуры. Ён звярнуў маю ўвагу і на творы Васіля Быкава, які ў канцы 50-х, 60-я і пачатку 70-х гадоў выпусціў адну за другой шэраг выдатных апавяданняў і аповесцяў: “Смерць чалавека”, “Жураўліны крык”, “Здрада”, “Трэцяя ракета”, “Альпійская балада”, “Мёртвым не баліць”, “Праклятая вышыня”,

“Круглянскі мост”, “Сотнікаў”, “Абеліск”, “Дажыць да світання” і інш. Тата, а потым і я, былі ў захапленні ад іх, з нецярплівасцю чакалі новых і, не адрываючыся, “праглытвалі” іх. Тата ў той час жыў у Падмаскоў’і, а я ў Маскве.

Тата тады падкрэсліў, што гэта — сапраўдная ваенная літаратура, а па сутнасці “антываенная”, бо паказвае антычалавечае аблічча вайны, яе антыгуманнасць, амаральнасць і абсурднасць, і ўсе яе ўдзельнікі — ахвяры лёсу, ахвяры першанаперш таталітарных сістэм. Ён звярнуў маю ўвагу на тое, што некалі Максім Гарэцкі марыў аб такім узроўні беларускай літаратуры, а яго “На імперыялістычнай вайне”, як лічаць многія нашы выдатныя літаратуразнаўцы, стаіць у шэрагу сусветнай антываеннай прозы, побач з творамі Барбюса, Рэмарка, Хэмінгуэя, а цяпер і Быкава.

У лісце да Л. У. Чарняўскай-Гарэцкай і Г. М. Гарэцкай ад 19.ІІІ.1962 г. тата пісаў: “У № 2 “Маладосці” ёсць дзіўная аповесць-аповяданне Васіля Быкава “Трэцяя ракета” — ці чыталі Вы? І Лара, і я не маглі кінуць чытаньне, пакуль не прачыталі ўсё адразу”. У лісце ад 11.ІІ.1963 г. да іх жа: “Мы захапляемся прозаю Васіля Быкава”, а ў лісце ад 26.ІІ.1964 г.: “Як Вам падабаецца “Альпійская балада” Васіля Быкава? Мы ў захапленні”...

У тыя ж гады, калі пачаў стрымгалоў уваходзіць у беларускую і сусветную літаратуру Васіль Быкаў, патроху ішло і вяртанне спадчыны Максіма Гарэцкага, “Выбраныя творы” якога ў 2-х тамах выйшлі з друку ў 1973 г. І бацькі, і мая сям’я ўжо жылі ў Менску і мы многім паслалі гэты двухтомнік. Ад Быкава прыйшоў адказ: “Вялікі вам дзякуй за двухтомнік. Я вельмі люблю Гарэцкага, лічу яго самым-самым з беларускіх прэзаікаў мінулага, вельмі шкада, што яго напаткала такая доля. Але што ж! Ніхто з нас ня ведае, што чакае яго. Будзьце здаровыя, па магчымасці шчаслівыя!”

Пасля амаль 40-гадовага выгнання з Беларусі мы, нарэшце, здолелі вярнуцца на Радзіму: бацькі ў 1969 г., а я — у снежні 1971 г. Мы змаглі часта наведваць беларускія тэатры, канцэрты, літаратурныя вечары, з’езды пісьменнікаў. На адной з такіх сустрэч ужо ў сярэдзіне 70-х гадоў я ўпершыню ўбачыў Васіля Быкава, пачуў яго выступленне і троху быў расчараваны. Я ўбачыў чалавека сярэдняга росту, простага “сялянскага” выгляду, з паставай якая не кідалася

ў вочы, а была сціплай, непрыкметнай і нават троху шчуплай, з зачэсаным на бок чубком прамых светлых валосоў на галаве круглаватай формы. І толькі шэрыя вочы адразу вылучаліся сваім пранікнёным поглядам, у якім свяціліся розум і бачылася нялёгкае шматпакутнае жыццё. Ня быў ён і бліскучым аратарам: гаварыў роўным, досыць ціхім, малавыразным голасам. Але ўсе слухалі Васіля Быкава вельмі ўважліва, стараліся не прапусціць ніводнага слова, бо змест яго выступлення быў вельмі змястоўны, думкі нестандартныя, глыбокія, закраналі ня толькі розум, але даходзілі да душы і сэрца слухачоў. Тады ён сказаў, што трэба пісаць жыццёвую праўду, імкнуцца да адкрыцця ісціны, а для гэтага, апроч таленту, патрэбна немалая мужнасць. Праўда жыцця, якой бы непрыемнай яна ні была, не пашкодзіць дабру. Асабліва праўдзіва трэба пісаць пра вайну і, пакуль чалавецтва будзе памятаць, што яно перажыло ў XX стагоддзі, новая вайна немагчымая. Ён гэтую тэму раскрываў вельмі пераканаўча і было зразумела, што то яго сапраўднае крэда.

Мой тата і я вельмі перажывалі за Васіля Быкава з нагоды тых несправядлівых нападаў, якія яму прыходзілася ў канцы 60-х — пачатку 70-х гадоў чуць ад мясцовых і рэспубліканскіх улад, ад многіх савецкіх генералаў і афіцэраў і іншых крытыкаў, сярод якіх, на жаль, былі і пісьменнікі, і навукоўцы, і іншыя прадстаўнікі творчай інтэлігенцыі. Тата кожнае лета ездзіў у геалагічныя эспедыцыі, часта бываў на Гродзеншчыне, стараўся заехаць у Гродна і зайсці да Быкава, каб падзякаваць яму за выдатныя творы і маральна падтрымаць у той нядобразычлівай атмасферы, у якую трапіў тэленавіты прازیт.

18 ліпеня 1974 г. мае бацькі трапілі на вечар, прысвечаны 50-годдзю Васіля Быкава, аб чым тата напісаў Леаніле і Галіне Гарэцкім у Ленінград: “Вечар адбыўся ў Доме мастацтваў (частка былога Архірэйскага палаца). Ніколі ня было ў гэтым Палацы столькі людзей. На ўсіх праходах стаялі прыхільнікі таленту Быкава. Прысутнічалі многія, многія пісьменнікі. Былі прадстаўнікі ЦК і ўраду: Кузьмін, Сняжкова, Марцалёў.

Г. М. Бураўкін зрабіў бліскучы даклад — і па форме, і па зместу, па глыбіні і арыгінальнасці думак. Многа было прывітанняў, адрасоў. Васіль Быкаў хваляваўся, пачырванеў; сказаў адказнае слова, сціпла, сціпла. Воплескі амаль пера-

тварыліся ў авацыю. Так было прыемна і радасна”.

Значна пазней, ужо 24 сакавіка 1979 г., тата зноў піша Галіне Максімаўне пра свае ўражанні: “... Па тэлебачанню, па запісу перадавалі вечар твораў Васіля Быкава з Дома афіцэраў. Была паўнюсенькая зала, людзі стаялі і каля сцен. Гаварылі Шамякін, Асіпенка, Бураўкін, Чыгрынаў, сам пісьменнік. Многа было пісулек, цікава адказваў В.Быкаў. Але шматразвае “так сказаць” (хаця б “так кажучы”) страшэнна засмечвала мову, псавала яе”.

22 ліпеня 1984 г. бацька пісаў Галіне Максімаўне пра вечар, прысвечаны 60-годдзю Васіля Быкава: “... на вечар Быкава мы не трапілі, бо не мелі запрашэнняў, а пайсці так у тэатр Янкі Купалы мы не адважыліся.

Глядзелі ўважліва ўвесь вечар. Было ўсё вельмі добра. [...] А якія шчырыя і палкія прамовы былі. Гэта было сапраўднае свята беларускай культуры, яе ўсесаюзнае прызнанне”.

Непасрэдна з Васілём Уладзіміравічам я пазнаёміўся толькі ў 1980 годзе, калі спачатку Алесь Адамовіч, а затым і Быкаў звярнуліся да мяне з просьбай дапамагчы ў справе ўшанавання памяці Канстанціна Сіманава, з якім яны сябравалі і які памёр у жніўні папярэдняга году. Справа ў тым, што К. Сіманаў быў сведкам гераічнай барацьбы з фашыстамі пры абароне Магілёва, дзе змагаліся прататыпы многіх яго літаратурных герояў, у тым ліку з рамана “Жывыя і мёртвыя”. Гэты эпізод вайны быў настолькі важны для ходу баёў, што К. Сіманаў увесь час дамагаўся, каб гораду Магілёву прысвоілі званне “Горад-герой”. Баі пад Магілёвам пакінулі такое моцнае ўражанне на Сіманава, што ён перад смерцю пакінуў завяшчанне, у якім прасіў спаліць яго цела ў крэматорыі, а попел развезць на Буйніцкім полі, каб хоць так з’яднацца з героямі сваіх твораў і стаць часцінкай той зямлі, дзе навечна паляглі яны зусім маладымі. Адамовіч і Быкаў вырашылі, што на месца, дзе будзе кінуты ў зямлю попел выдатнага пісьменніка, трэба паставіць вялікі прыгожы валун, які стане сваеасаблівым помнікам К. Сіманаву.

Алесь Адамовіч ведаў мяне ўжо з таго часу, як працаваў над манаграфіяй “Браму скарбаў сваіх адчыняю...”, прысвечанай жыццю і творчасці Максіма Гарэцкага, і таму часта наведваў майго бацьку з рознымі пытаннямі пра ягонага

брата. Ён таксама ведаў, што наш Інстытут геахіміі і геафізікі Акадэміі навук БССР збірае валуны-помнікі мінулага зямлі беларускай і стварае музей валуноў пад адкрытым небам. Таму як да дырэктара гэтага інстытута яны і звярнуліся да мяне за дапамогай. Жонка і сын К. Сіманавы некалькі разоў прыязджалі да нас і нарэшце адабралі вялікі (каля 15 тон вагой), гладка абкатаны валун жоўта-шэрага колеру з чырвоным адценнем, які з факсімільным подпісам К. Сіманавы стаіць у мемарыяльным комплексе на Буйніцкім полі пад Магілёвам...

Васіль Быкаў быў ня толькі выдатным пісьменнікам, гонарам беларускай і сусветнай літаратуры, але і вялікім грамадзянінам Беларусі, які ўсё жыццё змагаўся за нацыянальнае адраджэнне Бацькаўшчыны, за родную мову, уздым культуры, дзяржаўнасць, незалежнасць, дэмакратыю сваёй краіны, таму быў у цэнтры многіх грамадзкіх і палітычных падзей. Калі пачалася “перабудова”, яго, як постаць № 1 сярод дэмакратычнага руху, пачалі запрашаць узначаліць ці прыняць удзел у розных мерапрыемствах, аб’яднаннях — і ён стаў членам Беларускага гісторыка-асветніцкага таварыства памяці ахвяр сталінізму “Мартыролаг Беларусі”, членам сойма БНФ, народным дэпутатам СССР у блоку дэмакратычных сілаў, першым прэзідэнтам згуртавання беларусаў свету “Бацькаўшчына”, прэзідэнтам Беларускага ПЭН-цэнтра і інш.

У самым канцы 80-х і на працягу ўсіх 90-х гадоў мне давалося досыць часта сустракацца з Васілём Уладзіміравічам на розных канферэнцыях, з’ездах, нарадах, разам працаваць у шэрагу аргкамітэтаў і г. д. Аўтарытэт Васіля Быкава, як жывога класіка беларускай літаратуры і выдатнага грамадзкага дзеяча, у гэты час быў найвысачэйшы. Большасць беларусаў успрыимала Быкава, як некалі Янку Купалу, — прарокам, сумленнем і гонарам нацыі. Без Быкава нельга ўявіць сабе Беларусь, бо Быкаў увасабляў для ўсяго свету лепшую, перадавую частку нашай Бацькаўшчыны. Я думаю, што ён адчуваў сваю адказнасць перад Радзімай, адчуваў сваё месца ў краіне, сваю асобу. Таму ён быў заўсёды сур’ёзны, падцягнуты, прынцыповы, ні на йоту ня схіляў галаву перад начальствам. І ў той жа час ён трымаўся вельмі проста, здзіўляла яго ветлівасць, надзвычайная сціпласць,

дабразычлівасць, далікатнасць, яго гатоўнасць прыйсці на дапамогу. Ён спакойна ставіўся да шматлікіх пахвальных зваротаў да яго, мужа і стойка пераносіў несправядлівых, часта жорсткія і нават грубыя, нападки, якіх таксама хапала, асабліва ў апошнія гады жыцця, ад афіцыйных уладаў і іх прыхвасцняў, прабальшавіцкі настроеных людзей, нядобра-зычліўцаў і зайздроснікаў.

Успамінаю ўстаноўчы з'езд Беларускага народнага фронту "Адраджэнне", які адбыўся ў суботу і нядзелю 24 — 25 чэрвеня 1989 г. у Вільні. У Беларусі яго правесці было немагчыма, бо ішоў пераслед дзеячоў БНФ і гвалтоўныя разгоны мітынгаў (такіх, як рэквіем на "Дзяды" — нават з выкарыстаннем газаў). Раніцою больш за 400 чалавек, галоўным чынам на цягніку, прыехала ў Вільню. Быў добры сонечны дзень. Хаця ехалі мы "падпольна", у вагонах было шумна і весела, адчуваўся вялікі ўнутраны ўздых. На вакзале больш чым звычайна круцілася міліцыянтаў і маладых спартыўнага выгляду хлопцаў. Адразу аднекуль, як па чарадзеіству, з'явіліся бел-чырвона-белыя сцягі і эмблемы "Пагоня", якія горда ўзняліся над натоўпам беларусаў. Так мы вялікімі групамі і хадзілі ўсе два дні — адкрыта, без страху, радасныя, з гонарам, з беларускімі песнямі і воклічам "Жыве Беларусь!" Віленчукі, якія перад гэтым перажылі ўжо нешта падобнае, сустракалі нас вельмі прыхільна, махалі рукамі, падбадзёрвалі, некаторыя шчыра пляскалі, большасць прыезжых беларусаў на ноч змясцілі ў сваіх кватэрах.

З'езд праходзіў у Палацы прафсаюзаў, зала была запоўненая. Выступленне Васіля Быкава сустрэлі дружнымі воплескамі. Ён падкрэсліў, што сюды, у святы для нашых народаў горад, сабраў нас клопат пра будучыню Беларусі, што сваё выйсце мы павінны знайсці самі, што народ павінен стварыць дзяржаву на сапраўды дэмакратычных асновах для ўсіх, хто жыве ў ёй і паважае яе гісторыю, мову, культуру, што поспех усёй нашай справы будзе залежаць ад ступені палітычнай і нацыянальнай свядомасці народа Беларусі, што мы ступілі на цяжкую дарогу дэмакратычнага пераўтварэння жыцця і на гэтай дарозе нас чакае рознае. У канцы выступлення заклікаў: "За справу, за працу!" Быкаў быў абраны ў Сойм БНФ.

Узрушаныя, вярталіся ў Менск, шумна размаўлялі, дзяліліся незабыўнымі ўражаннямі, спявалі беларускія песні,

але чым бліжэй быў Менск, тым цішэй становіліся мы, бо пачалі думаць, будзе “хапун” ці не. Хаця “сустракаючых” было шмат, але абыйшлося ўсё больш-менш спакойна: рабілі заўвагі толькі тым, хто не схаваў бел-чырвона-белыя сцягі, і вырывалі іх з рук. Па дарозе ж асабліва на самім з’ездзе, было многа нейкіх людзей з відэакамерамі. Ужо значна пазней мне адзін мой знаёмы з ЦК КПБ сказаў, што бачыў мяне на праглядзе відэамаатэрыялаў, і дадаў: “Што ж вы так “засвяціліся?”. Вы ж як дырэктар Інстытута — наменклатура ЦК і таму трэба быць на далейшае больш асцярожным, бо могуць быць вялікія для вас непрыемнасці”.

Яўген Лецка, які быў ініцыятарам утварэння Згуртавання беларусаў свету “Бацькаўшчына”, вылучыў Васіля Быкава і мяне ў Аргкамітэт. На ўстаноўчай канферэнцыі 10 верасня 1990 г. адбыліся нашы выступы. Васіля Быкава абралі прэзідэнтам згуртавання, а мяне — сябрам Рады. Быкаў адзначыў, што добрыя людзі найбольш згодна жывуць па прынцыпах крэўнасці, таму і нам, беларусам, пара гуртавацца цясней і да чагосьці памкнуцца.

Затым у снежні 1992 г. адбыўся першы сход беларусаў блізкага замежжа і, нарэшце, ў ліпені 1993 г. — Першы з’езд беларусаў свету, сустаршынём якога быў Васіль Быкаў. Ён і адкрыў уступным словам з’езд, што было вельмі сімвалічна: Янка Купала марыў аб такім з’ездзе і за восемдзесят год да таго кінуў кліч: “На вялікі сход! Па Бацькаўшчыну!” А цяпер менавіта Васіль Быкаў ажыццяўляў тую мару і кліч. Гэты з’езд, які арганізавала ЗБС “Бацькаўшчына” пры значнай падтрымцы і дапамозе тагачасных дзяржаўных улад, меў галоўнай ідэяй незалежнасць і нацыянальнае адраджэнне, а галоўнай мэтай — дзяржаўнае будаўніцтва Беларусі. Тады мы з надзеяй глядзелі ў будучыню, і нам здавалася, што гэты з’езд — толькі пачатак магутнага працэсу новага нацыянальнага адраджэння. Але неўзабаве мы ўпэўніліся, што то быў яго апагей, бо ў далейшым, асабліва пасля выбараў 1994 года і ганейнага рэферэндума 1995 года, краіна пачала падавацца назад, у былы СССР...

В. Быкаў у сваім слове падкрэсліў: “... І на Радзіме, як і ў эміграцыі — ідэйна-палітычны вэрхал, што настаў пасля дзесяцігоддзяў таталітарызму. І тут нацыя, родасная па крыві, расколата, разладжана, разбэшчана, размыта палітычна,

а цяпер і ў сацыяльным, маральным, моўным і культурным сэнсе. [...] Але гэтая славутая талерантнасць, здаецца, робіцца нашым злым ліхам. Пасіянарнасці не стае нашай нацыі, палітычнае волі нашаму грамадству, як і нацыянальнай выразнасці таго ж грамадства.

[...] Мы не маем права забываць злачынства нямецкага фашызму, як і камуністычных НК, НКУС, КДБ, рукамі якіх загублена не меней, чым загінула ў гады вайны. Магілы іх ахвяр скрозь на беларускай зямлі...

[...] Распалася савецкая імперыя, але ў нас у галоўным мала што змянілася ад гэтага. Нават тыя малыя рэшткі дэмакратыі і свабоды, якія вялізарнымі высілкамі дэмакратычных сілаў, найперш іх авангарду — Беларускага Народнага Фронту, — адваяваны ў камуны, рызыкуюць быць адабранымі назад.

Радзіма патрэбна дыяспары, але і дыяспара патрэбна Радзіме. Аптымальны сацыяльна-палітычны лад можа быць збудаваны толькі агульнымі намаганнямі, толькі высілкамі ўсёй нацыі як метраполіі, так і дыяспары. [...] Патрэбна аб'яднанне, калі толькі мы хочым вылезці з прорвы, з гэтай ваўчынае пасткі, у якой апынуліся напрыканцы ХХ-га стагоддзя”.

Мне было вельмі прыемна, калі Васіль Уладзіміравіч пахваліў мяне за асноўны даклад “Нацыянальная ідэя і адбудова беларускай дзяржаўнасці”, які я зрабіў ад імя Рады ЗБС “Бацькаўшчына”. З яшчэ большым хваляваннем я пачуў, што ён прапануе абраць мяне прэзідэнтам згуртавання, і адчуў асабліва вялікую адказнасць, што прымаю гэтую пасаду з рук Васіля Уладзіміравіча. Працаваць прыйшлося 8 гадоў (два тэрміны)...

У пачатку 1994 г. Бюро Прэзідыума АН Беларусі вырашыла абраць ганаровых і замежных членаў акадэміі. Апошнія такія выбары былі 35 гадоў таму. Я зрабіў нямала намаганняў, каб такія выбары адбыліся, бо лічыў іх першым крокам да аб'яднання беларускай інтэлігенцыі на шляху нацыянальнага адраджэння. Як віцэ-прэзідэнт, я курыраваў Аддзяленне хімічных навук і навук аб Зямлі і Аддзяленне гуманітарных навук, таму з магчымымі кандыдатамі гэтых навуковых напрамкаў мне прыйшлося весці размовы аб іх згодзе.

Сярод гуманітарыяў першым кандыдатам быў названы

народны пісьменнік Васіль Быкаў, якому я і пазваніў. Ён папрасіў падумаць, а на наступны дзень катэгарычна адмовіўся: “Не хачу ніякай ласкі ад сучасных улад, у тым ліку і ад акадэміі. Я ў такой акадэміі нават ганаровым быць не хачу, бо яна поўнаасцю савецкая і вы вымушаны будзеце хутка выбіраць такіх камуністаў, як Іван Антановіч, а я побач з ім сядзець ня буду. Я б з прыемнасцю адмовіўся і ад мінулых узнагарод — у той час гэта зрабіць было нельга. Яны мне перашкаджаюць жыць. Я вас паважаю і ўдзячны за прапанову, але павінен адмовіцца”. І праўда, праз некалькі гадоў кандыдатам у члены-карэспандэнты АН Беларусі вылучылі Антановіча, але яго не абралі.

19 ліпеня 1994 г. раніцою каля помніка Янкі Купалы адзначалі 70-годдзе Васіля Быкава. Нягледзячы на тое, што сапсавалася надвор’е і пайшоў дробны дождж, народ не разыходзіўся. Цёплыя словы сказаў Зянон Пазняк, Вітаўт Кіпель, Ніл Гілевіч, потым я і Рыгор Барадулін. Увечары з яшчэ большай цеплынёй, шчырасцю і пашанай віншавалі Васіля Уладзмзравіча ў сядзібе БНФ на вуліцы Варвашэні. Памяшканне было запоўненае яго сапраўднымі прыхільнікамі і сябрамі, якія выказвалі юбіляру падзяку за яго творы і дзейнасць, жадалі здароў’я, поспехаў, шчасця, росквіту Беларусі, чыталі яму вершы, спявалі беларускія песні. Была атмасфера сапраўднага свята. Юрась Хадыка, які вёў вячэру, неспадзявана даў мне слова першаму. Васіль Уладзіміравіч быў расчулены, падзякаваў, мы абняліся і пацалаваліся. Ён звярнуўся да Р.Барадуліна і мяне: “Усё ж Гарэцкія — надзвычайны феномен, які трэба было б як мае быць вывучыць”...

Зноў сустрэўся я з Васілём Уладзіміравічам у снежні 1994 г. у гасцёўні Ул. Галубка на выстаўцы “Воля! Роўнасць! Незалежнасць”, прысвечанай 200-годдзю вызвольнага паўстання 1794 г. Яе вёў Мікола Купава, які даў слова мне, а затым Васілю Быкаву. Васіль Уладзіміравіч падкрэсліў, што воля, роўнасць, незалежнасць, за якія змагаліся Касцюшка і яго паплечнікі, ужо набылі рэальнасць у Польшчы, ёсць у Амерыцы, але на жаль, іх няма ў беднага беларускага народа і змаганне за гэтыя ідэалы ідзе і павінна пашырацца. У яго словах і ва ўсім ягоным выглядзе адчуваўся вялікі сум і сумненне ў тым, ці адбудзецца ўсё гэта калі-небудзь у Беларусі.

Пагаварылі мы з ім пра падзеі таго часу: зняцце з пасады пасла ў Германіі П. Садоўскага, нота Турцыі ў сувязі з “турэцка-польскімі шпіёнамі”. Потым пайшлі разам паглядзець карціны. Я ведаў, што Васіль Уладзіміравіч вучыўся на мастака і сам многа маляваў, але мяне здзівілі яго прафесійныя і вельмі дасканалыя ацэнкі многіх палотнаў. Крытыкаваў карціны мадэрновага напрамку: “Добра намалевана, але няма цяпла...” Успомніў сваю нядаўнюю сустрэчу ў Маскве з папулярным мастаком Міхаілам Шамякіным: “Глядеў яго палотны. Таксама ў іх многа найграната, штучнага, няма пачуцця... Усё няшчыра. Такое ўражанне, што і шрам на твары ён спецыяльна зрабіў, каб быць больш “загадкавым”...” І раптам, схапіўшы мяне за руку, дадаў: “А хочаце, я пакажу вам сапраўдную карціну?” Ён падвёў мяне амаль да чорна-белага рэалістычнага палатна, на якім была відна раўніна з узаранай зямлёю, з рэдкімі кустамі — просты беларускі пейзаж, у якім адчуваліся спакой, вечнасць і бедната: “Вось гэта кранае, аж плакаць хочацца...”

Калі я адвёз і В. Быкава на машыне, мы ўспомнілі, як у студзені хавалі нашага незабыўнага сябра Алеся Адамовіча. Васіль Уладзіміравіч сказаў, што настаў час паставіць яму помнік на могілках і папрасіў мяне зноў адшукаць да вясны добры валун і падумаць, каго са скульптараў прасіць зрабіць надмагілле. Расказаў, што ўчора ў яго суседкі-бабулкі, якая жыве паверхам ніжэй, раптоўна ўзарваўся тэлевізар і быў такі змрочны і густы дым, што немагчыма было выйсці ў калідор.

В. Быкаў хваляваўся за помнік Алеся Адамовіча, бо і на пахаванні Пімена Панчанкі (2 красавіка 1995 г.), і на VI з’ездзе БНФ (8 красавіка 1995 г.), і на II Міжнародным кангрэсе беларусістаў (16 траўня 1995 г.) нагадаў мне пра валун. У самым канцы траўня ў маім кабінёце ў Прэзідыуме АН Беларусі сабраліся Васіль Быкаў, Валерый Янушкевіч, Міхась Тычына і абмеркавалі, якім павінен быць помнік. Вырашылі, што вельмі сціплым і простым: акруглы валун, на ім надпіс “Алесь Адамовіч”, а крыху вышэй невялікі крыжык. Потым сярод калекцыі музея валуноў Інстытута геахіміі і геафізікі В.Янушкевіч і я разам з Верай Сымонаўнай Адамовіч адабралі прыгожы светла-чырвоны валун з хвалістымі пражылкамі, якія адпавядаюць сутнасці жыцця пісь-

менніка, поўнага турбот і неспакою. У пачатку верасня 1995 г. сабраўся Другі міжнародны кангрэс у абарону дэмакратыі і культуры “Незалежная прэса: свабода і адказнасць”, які быў арганізаваны Беларускім ПЭН-цэнтрам і які завяршыўся адкрыццём помніка Алесю Адамовічу ў Глушы. Тут побач з бацькамі і братам знайшоў супакой мяцежны дух гэтага выдатнага пісьменніка, навукоўца і грамадскага дзеяча, шчырыя словы пра якога сказаў Янка Брыль, Васіль Быкаў, Рыгор Барадулін і інш.

Кангрэс быў вельмі прадстаўнічы: на ім прысутнічала больш за 100 чалавек людзей творчай інтэлігенцыі, экспертаў і праваабаронцаў з 15 краін Еўропы і ЗША. З уступным кароткім, але вельмі змястоўным словам “Культура і посттаталітарнае грамадства” выступіў прэзідэнт Беларускага ПЭН-цэнтра Васіль Быкаў, якога слухалі з вялікай увагай. Была выдадзена спецыяльная кніга з матэрыяламі кангрэса на беларускай і ангельскай мовах.

Незадоўга перад кангрэсам 12 ліпеня 1995 г. адбылося адкрыццё на пляцы Свабоды помніка Максіму Гарэцкаму, які быў зроблены да 100-годдзя пісьменніка скульптарам Мікалаем Рыжанковым. Сабралася каля 120 чалавек і ў тым ліку прыйшлі народныя — Васіль Быкаў, Янка Брыль, Рыгор Барадулін, Ніл Гілевіч, Іван Навуменка. Адкрываў і кіраваў мітынгам Аляксандр Сасноўскі — у той час намеснік мэра г. Мінска, а вядучай была загадчык аддзела культуры Мінгарвыканкама. Я думаў, што яны добра прадумалі парадак правядзення і таму не ўмешваўся ў гэты працэс. Вядучая запрасіла ў “Прэзідыум” толькі Рыгора Барадуліна, якому і дала слова. На мае падказкі звярнуць увагу на іншых народных пісьменнікаў і паэтаў і таксама даць ім слова яна не адрэагавала. А яны сціпла стаялі ў натоўпе і асабліва непрыкметным, як і заўсёды, стараўся быць Васіль Уладзіміравіч, схваўшыся за некалькімі поўнымі фігурамі. Я адчуваў, што Васіль Быкаў, Янка Брыль, Ніл Гілевіч гатовы і хацелі сказаць некалькі слоў, але прамаўчалі, калі вядучая пад маім націскам усё ж прапанавала ў самым канцы мітыngu і ім выступіць. Я няёмка сябе адчуваў і вельмі шкадаваў, што не паводзіў больш рашуча...

Добра, што Беларускае тэлебачанне там жа папрасіла выказацца Васіля Быкава і ўвечары ў “Навінах” мы пачулі

яго. Ён сказаў, што вельмі задаволены гэтай падзеяй, якую трэба было даўно зрабіць, і справядліва, што ў Менску чацвёртым пасля Янкі Купалы, Якуба Коласа і Максіма Багдановіча паставілі помнік менавіта Максіму Гарэцкаму, які ў гісторыі беларускай літаратуры, як адзін з яе заснавальнікаў-класікаў, стаіць побач з пералічанымі пісьменнікамі.

У канцы 1995 — пачатку 1996 гг. больш канкрэтна паўстала пытанне аб адкрыцці помніка Фр. Скарыне ў Празе, чаму вельмі спрыяў тагачасны амбасадар Беларусі ў Чэхіі Мікалай Вайцянкоў. Ён звярнуўся да мяне з просьбай арганізаваць дэлегацыю з Беларусі, каб у Празе адчулі веліч постаці беларускага асветніка і першадрукара, што значна дапамагло б атрымаць падтрымку, а затым і дазвол чэшскіх уладаў на ўстаноўку помніка. Наша згуртаванне беларусаў “Бацькаўшчына”, якое даўно планавала паездку ў Прагу, разам з таварыствам “Чэхія — Беларусь” і навуковакультурным цэнтрам імя Ф.Скарыны, вырашыла накіраваць вялікую дэлегацыю для правядзення акцыі “Беларусы ў Празе”, у час якой меліся адбыцца розныя мерапрыемствы і сустрэчы, у тым ліку навуковыя чытанні, прысвечаныя Ф. Скарыне. Для паездкі мы арганізавалі спецыяльны аўтобус, на якім паехала наша дэлегацыя з выдатнымі прадстаўнікамі літаратуры, навукі, мастацтва і тэатра, а для Васіля Быкава і Рыгора Барадуліна набылі білеты на цягнік. Нечакана апошні адмовіўся ехаць, спаслаўшыся на кепскае здароў’е, і замест яго паехаў я. Увесь тыдзень (11-17 лютага 1996 г.) я прабыў разам з Васілём Уладзіміравічам у адным купэ і адным пакоі гасцініцы ў Празе.

Роўна а 7 гадзіне раніцы я пад’ехаў на акадэмічнай чорнай “Волзе” да дому В. Быкава — і ён тут жа выйшаў з невялікім чорным “дыпламатам” у адной руцэ і цэлафанавай торбачкай — у другой. Я прапанаваў яму сесці на прырэдняе сядзенне побач з шафёрам, але ён катэгарычна адмовіўся і пажартаваў: “Я сяду за Вамі на самае бяспечнае “сенатарскае” месца”.

За тыдзень я зноў упэўніўся, наколькі Васіль Уладзіміравіч сціплы, тактоўны, культурны чалавек. За ўвесь час ён ні разу не павысіў голас, не выказаў якую-небудзь незадаволенасць. У яго паводзінах, выглядзе, словах не было і намёка на тое, што перад табой вялікі пісьменнік і грамадзскі дзеяч.

Але калі ён пачынаў гаварыць, гэтая прастата, засяроджаны твар яшчэ больш падкрэслівалі яго багатую ўнутраную культуру, натуру светлага розуму і мудрасці, бо яго выказванні былі прадуманымі, нестандартнымі, поўнымі жыццёвага вопыту.

У вагоне туды і назад мы як мае быць нагаварыліся. На маё пытанне, ці моцна захварэў Рыгор Барадулін, Васіль Уладзіміравіч адказаў, што, як стала яму вядома, Лукашэнка вельмі раззлаваўся, калі даведаўся пра паездку абодвух народных пісьменнікаў і накінуўся на міністра замежных спраў У.Сянёко: “Как ты посмел их послать? Мало ли чего они там про меня могут наговорить!” Яшчэ большы вэрхал узняўся, калі яму стала вядома, што запланавана ўскладанне вяноў на магілы дзеячоў БНР. Аб гэтым стала вядома і Рыгору, таму, можа, ён і насумыся адмовіўся ехаць, хаця хутчэй за ўсё і праўда быў хворы.

Васіль Уладзіміравіч многа і шчыра распавядаў пра сваё жыццё, пра пачатак літаратурнай дзейнасці, розныя жыццёвыя перапетыі, прыблізна так, як ён значна пазней апісаў у аўтабіяграфічным творы “Доўгая дарога дадому” (2002 г.).

Адчувалася, што ў яго глыбока сядзіць крыўда на беларускі друк (хаця стараўся гэтага і не паказаць), які не хацеў друкаваць яго творы, і ўдзячнасць да А. Твардоўскага, які падтрымаў яго ў “Новом мире”. Прышлося яму і самому перакладаць свае ж рэчы на рускую мову, бо перакладчыкі рабілі гэта кепска. Таму яго той-сёй нават лічыў рускамоўным пісьменнікам, а гэта было крыўдна і несправядліва. “Я заўсёды пішу па-беларуску, па сваёй сутнасці і духу я толькі беларускі пісьменнік” — цвёрда падкрэсліў Васіль Уладзіміравіч. І дадаў: “Толькі жыццё прымусіла мяне перакладаць свае творы на рускую мову”. Успомніў, як доўга ў Беларусі баяліся яго друкаваць, як напачалі на яго генералы і афіцыйныя СМІ...

Тое-сёе раскажаў і пра сваё асабістае, пра сям’ю. Дужа балела яму, што абодва сыны не размаўляюць па-беларуску і наогул далёкія ад беларушчыны, але вельмі пацешыў унучак, які раптам пачаў з дзядулем гаварыць па-беларуску. Ужо каля 17 гадоў Васіль Уладзіміравіч пакутваў ад астмы і на працягу дня яму прыходзілася разы 3-4 карыстацца “дыхалкай” (так ён назваў прыбор, які здымае прыступы

ўдушша, а тыя наступаюць зусім нечакана). Успомніў, як некалькі разоў забываў гэтую “дыхалку” і ледзь не задыхнуўся — жудасна непрыемнае і цяжкае адчуванне. Шкадаваў, што сярод пісьменнікаў і мастакоў ходзіць шмат хлуслівых плётак, ад якіх ён стараецца быць далей і не заўважаць іх. Прынамсі, няпраўду кажуць і пра ягоную жонку Ірыну Міхайлоўну, і пра Рыгора Барадуліна. На пытанне, хто напісаў “Сказ пра Лысую гару”, цвёрда адказаў: “Ніл Гілевіч”.

Я таксама апавядаў пра жыццё сям’і Гарэцкіх. Ён з цікавасцю слухаў і раіў абавязкова напісаць аб гэтым, бо вельмі важныя матэрыялы сведак жыцця таго часу, каб людзі ведалі, як сапраўды жылося ў “камуністычным раі”, да якога ён ставіўся рэзка адмоўна. Мяне здзівіла чуласць Васіля Уладзіміравіча: здавалася, такія вытрыманы і мужны чалавек, але я бачыў, як ён, усхваляваны гамонкай, змахвае слязу пры размове аб некаторых асабліва цяжкіх момантах жыцця маіх дзядзькі Максіма і таты, а таксама маім. Я ўспомніў, што прыблізна так успрымаў мае ўспаміны Уладзімір Калеснік, калі Янка Брыль пазнаёміў мяне з ім і мы сядзелі ўтрох за добрай сяброўскай гамонкай у гасцініцы...

Наогул настрой у Васіля Уладзіміравіча быў песімістычны і ягоныя невясёлыя думкі і пачуцці часта выклікалі ўздыхі: “Вах — вах — вах!”, ці “Ох, ох, ох!”

У Празе мы амаль усюды і ўвесь час былі разам. В. Быкава вельмі прыязна прымалі і ён, канешне, заўсёды быў у цэнтры ўвагі.

Вельмі прыхільна нас сустрэў у Беларускім Пасольстве ў Чэхіі амбасадар Мікалай Вайцяноў, які добра размаўляў з намі па-беларуску. Я раней некалькі разоў сустракаўся з ім у Гомелі і ня чуў ад яго беларускага слова, таму быў прыемна здзіўлены. Добрае ўражанне зрабіў і будынак-катэдж пасольства, яго інтэр’ер і ветлівыя беларускамоўныя супрацоўнікі. Гонар ахапіў нас за самастойную дзяржаву Беларусь.

Васіля Быкава запрасілі на сустрэчу ў ПЭН-клуб Чэхіі, куды нас адвезлі на машыне пасольства. Ва утульнай зале сабралася чалавек 50, якія задавалі шмат пытанняў пра Беларусь — мінулае і сучаснае.

Была сустрэча ўсёй афіцыйнай дэлегацыі ў Таварыстве дружбы народаў Усходу, якое ўзначальвае чэшскі касманаўт Рэмек. З цікавасцю і хваляваннем наведлі Вальшанскія

могілкі, дзе пакланіліся і ўсклалі вянкi да магілак Крэчэўскага, Захаркі, Грыба, Забэйды-Суміцкага. Удзельнічалі ў навуковай канферэнцыі, прысвечанай жыццю і творчасці Ф. Скарыны; разам з М. Вайцянковым і прадстаўнікамі мясцовых уладаў ездзілі выбіраць магчымае месца для помніка Ф. Скарыне...

У красавіку 1996 г. адбыліся пятыя (першыя міжнародныя) Гарэцкія чытанні, у якіх прынялі ўдзел каля 100 чалавек з Беларусі, Расіі, Польшчы, Чэхіі. Большую ўрачыстасць навуковым чытанням прыдала прысутнасць і выступленні з прывітальнымі словам Янкі Брыля, Васіля Быкава і Ніла Гілевіча. В.Быкаў адзначыў: “Максім Гарэцкі — адзін з самых слынных светачаў нацыянальнай культуры. [...] У выпадку з Гарэцкім мы маем шчаслівае спалучэнне асобы, геніяльны сінтэз нацыянальнага прарока, пісьменніка, навукоўца”.

На пахаванні Данілы Міцкевіча (13 ліпеня 1996 г.) Васіль Быкаў паведаміў яшчэ пра адзін вынік нашай паездкі ў Прагу. Іван Антановіч (тады намеснік міністра замежных спраў РБ) так накінуўся на М. Вайцянкова за яго занадта шчыры і цёплы прыём В. Быкава і мяне, а таксама ўдзел у многіх нашых мерапрыемствах, што хацеў зняць яго з пасады. У Сянько, які высока цаніў Вайцянкова як пасла, ледзьвё яго адстаяў. На маё пытанне пра здароў’е, настрой Васіль Уладзіміравіч адказаў, што дрэнна, і цяжка ўздыхнуў: “Ай-вай-вай!” Растлумачыў, што ўсё менш застаецца веры ў адраджэнне, уздым беларусаў і Беларусі. Потым дабавіў: “Многія мяне лічаць песімістам, але я зыходжу з рэальных абставін, а яны, на жаль, не даюць падставы для аптымізму. Таму і атрымліваюцца ў мяне сумныя прагнозы”.

У сярэдзіне снежня 1996 г. мы з Васілём Уладзіміравічам былі на адкрыцці выставы “Немагчымыя фігуры” шведскага мастака Оскара Ройтэрсверда ў Доме прыроды. Спачатку па тэлебачанні абяцалі як мае быць паказаць гэтую імпрэзу і, праўда, прыслалі многа тэлекамер, зрабілі шмат здымак, але ўвечары на экране толькі мільганула некалькі карцін, а людзей амаль зусім не паказалі, у тым ліку і Васіля Быкава, які, дарэчы выступіў з добрым і цікавым словам. Вось такая замяталінска-кісельская цензура, як дробная помста выдатнаму пісьменіку за яго крытыку сучаснага рэжыму. Такія

дробныя, а потым і проста хамскія “пляўкі” ў ягоны адрас, поўнае замоўчванне ва ўсіх афіцыйных беларускіх СМІ паступова і прывялі да таго, што Васіль Быкаў вымушаны быў пакінуць любую Бацькаўшчыну, выехаць за мяжу — спачатку ў Фінляндыю, потым у Германію і Чэхію, каб спакойна жыць і працаваць.

Пра жыццё Васіля Уладзіміравіча ў замежжы я даведваўся ад Генадзя Бураўкіна, Сяргея Законнікава, Рыгора Барадуліна, якія былі значна бліжэй да яго, чым я. У той час я з ім сустрэўся толькі завочна на развароце юбілейнага альбома, прысвечанага 90-годдзю Барыса Кіта: на левай старонцы — Васіль Быкаў: “Шчаслівы лёс беларускага выгнанніка”, на правай — Радзім Гарэцкі: “Усё, што я рабіў у сваім жыцці, я рабіў для маёй Радзімы і яе славы...” Каля гэтых невялікіх артыкулаў былі змешчаны нашы фотаздымкі — і было такое ўражанне, што я са свайго фотаздымка сумна глядзеў на Васіля Уладзіміравіча на другім фотаздымку. Я тады яшчэ ня ведаў, але, здавалася, адчуваў, што жывым больш не ўбачу...

Уся краіна надзвычай балюча ўспрыняла паведамленне аб цяжкай хворобе В. Быкава і з хваляваннем — аб яго прыездзе ў Беларусь. Званок Сяргея Законнікава да мяне 22 чэрвеня 2003 г. аб тым, што ўвечары памёр Васіль Уладзіміравіч, быў нечаканым і аглушальным. Ад арганізатараў пахавання я атрымаў пачэснае даручэнне ня толькі быць у ганаровай варце, але і выступіць з развітальным словам.

Народнага пісьменніка хавала ўся Беларусь.

Праводзіць яго ў апошні шлях прыйшлі дзесяткі тысяч чалавек. Мноства нацыянальных сцягоў і гербаў “Пагоня” луналі над велізарным натоўпам людзей, якія развіталіся з вялікім сынам Бацькаўшчыны, сумленнем нацыі. Памяць пра вялікага пісьменніка, грамадзяніна, заступніка Беларусі застанецца навечна ў маім сэрцы.

г. Мінск

Сяргей ЗАКОННІКАЎ

“ДОМА ЛЕПЕЙ...”

Перачытваю адрасаваныя мне лісты Васіля Уладзіміравіча Быкава. Амаль у кожным кідаюцца ў вочы, высвечваюцца знаёмыя, простыя і святыя словы: “дом”, “дома”. Спыняюся на іх і ўспамінаю...

Пасля вайны наша сям’я, якая і сапраўды хутка вырасла да сямі душаў, вельмі хацела мець сваю хату. Доўгі час даводзілася туліцца ў чужых людзей, а затым у цесных прыбудовах, у прымітыўным жылле. Бацьку, які трапіў ў абойму школьных дырэктараў, перакідалі з месца на месца па выпаленым, здратаваным фашысцкімі карнікамі партызанскім краі. Збярэ ён адну-другую талаку, паставяць мужчыны на папалішчах будыніны, злепленыя з бярвення ацалелых амбараў і пуняў, каб хутчэй дзецям можна было вучыцца, не паспее асвойтацца ў н есамавітай школцы, як ужо трэба пераязджаць і зноў распачынаць будоўлю.

У 1954 годзе бацьку накіравалі ў вёску Глыбачка Ушацкага раёна. Колькі было нам радасці, калі ён вырашыў асталявацца тут — у прыгожай лясной, азёрнай мясціне! Спачатку збудавалі школу. А праз пяць гадоў з дапамогаю добрых людзей, але найбольш неймавернымі высілкамі, цяжкім клопатам бацькі і маці, якім пасаблялі, як умелі, і

мы — дзеці, на беразе возера ўзнялася наша хата. Нясцерпнае жаданне перайсці з школьнай прыбудовы ў сваё жытло, якое асабліва вярэдзіла маміну душу, прывяло да таго, што жыць у ім сталі тады, калі яшчэ не ўсюды была наслана падлога.

У хаце, якая свяцілася смольным бяровеннем, дзе стаяў густы пах жыўцы, панаваў радасны дух дабрыні і шчасця, я ўпершыню прачытаў на вокладцы кнігі імя — Васіль Быкаў. Бацька, які ездзіў набываць будаўнічыя матэрыялы ў Полацк, па завядзенцы наведваў кнігарню, дзе толькі што з’явіўся “Жураўліны крык”.

Потым сам Васіль Уладзіміравіч пабудзе ў нашай хаце, агледзіць немалую бібліятэку, у якой меліся і рэдкія выданні, пахваліць кемлівасць бацькі, які нават звычайныя пераборкі паміж пакоямі зрабіў кніжнымі паліцамі. Яны — сыны аднаго пакалення, былыя франтавікі — добра пагамоняць, адчууюць душэўную еднасць, роднасць. Але гэта адбудзецца праз шмат гадоў. А шанаванне творчасці Васіля Быкава, любоў да выдатнага пісьменніка і слаўнага чалавека як на радзіліся ў нашай сям’і з “Жураўлінага крыку”, так і засталіся назаўсёды.

У студэнцкі час, у пакоі № 152 універсітэцкага інтэрната на былой Паркавай магістралі мы — юнакі з розных куточкаў Беларусі — вечарамі чыталі ўслых старонкі прозы Васіля Быкава, Уладзіміра Караткевіча, вершы Пімена Панчанкі, абмяркоўвалі іх, спрачаліся, гаманілі да глыбокай начы. Якраз гэтыя пісьменнікі былі для нас найцікавейшымі і любімымі. Упершыню ж убачыў і пачуў Васіля Уладзіміравіча на ягоным вечары ў Саюзе пісьменнікаў. Уражанне было такое глыбокае, што я адразу напісаў вялікі ліст бацькам, дзе падрабязна расказаў пра сустрэчу, нават перадаў сутнасць ягонай гаворкі, нейкія фразы, якія запамніліся.

У 1966 годзе мне пашчасціла быць на V з’ездзе пісьменнікаў Беларусі — самым важным і памятным з усіх літаратурных форумаў. Пачаткоўцам, якія рабілі першыя спробы ў прозе, паэзіі, выдалі гасцявыя запрашэнні, і мы, як ластаўкі на дроце, месціліся на балконе палаца Белсаўпрофа. Помню крыху бледнае, засяроджанае аблічча Быкава, калі ён выходзіў да трыбуны. Але крок быў цвёрды і рашучы. Мы лавілі кожнае слова ягонага адкрытага, смелага выступлення. Ён

не пагадзіўся з аптымізмам дакладчыка і папярэдніх выступоўцаў адносна выдатных дасягненняў літаратуры, гаварыў пра тое, што яна перажывае крызіс, што ёю закіравалі, яе заняньчылі. Быкаў выходзіў на такія вострыя, дагэтуль публічна не ўзнятыя праблемы, што мне, пляменніку знішчанага ў сталінскіх канцлагерах паэта Сяргея Ракіты, стала тады вусцішна і нават боязна за лёс мужага пісьменніка, якога пасля публікацыі аповесці “Мёртвым не баліць” у часопісе “Маладосць” і — у перакладзе — у “Новом мире” пачалі зацята цкаваць у друку вайсковыя і кадэбескія начальнікі, крытыкі-аглабельшчыкі. Рабілася гэта па ініцыятыве ідэалагічных функцыянераў. Настроеныя на стандартны, фальшывы гераізм, на алілуйшчыну, яны ў штыкі ўспрынялі нязвыкла суровае і праўдзівае мастацкае слова пра вайну. Але Васіль Уладзіміравіч выйшаў на трыбуну з’езда не для таго, каб каяцца. У канцы выступлення ён сказаў, што ёсць літаратура або нелітаратура, а нейкай сярэдзіны няма. Гэтыя справядлівыя словы запомніліся. А яшчэ былі баявітыя, аргументаваныя выступленні Аляксея Карпюка, Ніла Гілевіча, Генадзя Бураўкіна.

Крытычны тон з’езда не спадабаўся партыйнаму начальству. Першы сакратар ЦК КПБ Пётр Міронавіч Машэраў сядзеў у прэзідыуме з пачырванелым тварам, маўчаў, не перакідваўся, як раней, вясёлымі рэплікамі з суседзямі. Потым, не чакаючы канца нейчага выступлення, падняўся і пайшоў за кулісы. На з’езд ён не вярнуўся.

На перапынку мы абкружылі цеснай чародкаю Пімена Панчанку. Той, хто меў пры сабе ягоную кнігу, прасіў аўтограф, астатнім проста хацелася паслухаць любімага паэта. Нам яшчэ было няўцямна, што на з’ездзе адбываецца нашта такое важнае, ад чаго залежыць далейшы лёс літаратуры, што ўсе сумленныя, праўдзівыя пісьменнікі востра перажываюць, хваляюцца за Быкава, які зрабіў мужны выклік ідэалагічнай сістэме. Пімену Емяльянавічу не гаварылася, не жартавалася. Ён стаяў наструнены, заклапочаны. Быкаў, які праходзіў міма, глянуў на наш гармідар каля паэта, падышоў, усміхнуўся нам, паціснуў кожнаму руку і сказаў: “Прабачце, хлопцы, але я забяру ад вас Пімена Емяльянавіча. Яму трэба адпачыць”. Яны пайшлі, а мы, нягледзячы на маладую настырнасць і жыццёвую нявопытнасць, усё ж

зразумелі далікатную ўвагу Быкава да свайго старэйшага сябра.

Успамінаючы з'езд, выступленне Васіля Быкава, якое стала прыкладам асабістай пісьменніцкай і грамадзянскай мужнасці, я думаю пра тое, як своечасова прагучала яно, як дапамагло не толькі творчай інтэлігенцыі, але і многім іншым людзям адстойваць у жыцці праўду і справядлівасць. Ні ў якім разе, ні на драбчак не хачу прысуседжвацца да высокай прынцыповасці Васіля Уладзіміравіча. Гэта было б нясціпла і смешна. Але без ягонай духоўнай падтрымкі ці змог бы я не зламацца ў тыя студэнцкія гады, калі за праўду ў палеміцы з абмежаваным, непісьменным супрацоўнікам лепельскай раёнкі на мяне абрынулася, падтасоўваючы факты, нахабна хлусячы, газета "Знамя юности", калі мяне хацелі выключыць з універсітэта, з камсамола, а потым вынеслі строгую вымову з занясеннем ва ўліковую картку і пазбавілі месца ў інтарнаце? Ці хапіла б сілы адстаяць сваю пазіцыю, выказаную ў газеце "Літаратура і мастацтва" ў артыкуле "Чытаючы спіс прэтэндэнтаў...", які ў сваіх перадачах ухвальна абмяркоўвала радыёстанцыя "Нямецкая хваля"? Гэта выклікала абурэнне парткама ўніверсітэта, і мяне пагрозамі змушалі пакаяцца, даць адлуп "варожаму голасу". Але я застаўся стаяць на сваім.

У 1970 годзе лёс вярнуў мяне на Вушаччыну. Ды тут сустракацца з Васілём Уладзіміравічам не давялося. Тады Быкаў прыязджаў з Гародні на малую радзіму не надта часта і гасцяваў нядоўга, каб толькі адведаць маці, пабыць з роднымі і блізкімі яму людзьмі. Прыязджаў, можна сказаць, інкогніта, не "свяціўся" перад раённым начальствам. Ён ведаў цану рэгламентаванай гасціннасці і ўвагі, не прымаў такую "ласку". Ды і, наогул, нагляд і кантроль партыйных функцыянераў даўно ўжо абрыдзелі яму. Але Быкаў прысутнічаў у маім жыцці пастаянна. Я набываў і прачытваў усё, што выходзіла з-пад ягонага пяра. Гэта былі аповесці "Сотнікаў", "Абеліск", "Воўчая зграя". У маёй бібліятэцы заняў належнае месца і быкаўскі двухтомнік выбраных твораў. З кожнай новай прачытанай кнігаю на душы цяплела і святлела, я радаваўся за нашу беларускую літаратуру, якую выводзіў на дагэтуль нязнаныя вышыні самабытны і магутны талент Васіля Быкава.

Бліжэй пазнаёміцца з Васілём Уладзіміравічам, а затым і пасябраваць пашчасціла толькі ў канцы сямідзесятых гадоў, калі ён пераехаў з Гародні ў Мінск. Нашым адносінам не перашкодзіла тое, што пасля рэдакцый “Чырвонай змены” і “Звязды” мне давялося працаваць загадчыкам сектара мастацкай літаратуры аддзела культуры ЦК КПБ. Я, канешне ж, разумеў: гэтая пасада не надта спрыяе душэўнаму даверу, асабліва ў той сітуацыі, якая склалася вакол Быкава. Але Васіль Уладзіміравіч заўсёды ставіўся да людзей не па пасадзе, а зыходзячы з іхніх канкрэтных паводзінаў і учынкаў. Думаю, што нейкі час ён прыглядаўся і да мяне. Відаць, маё шчырае імкненне дапамагаць пісьменнікам у вырашэнні выдавецкіх і бытавых праблемаў было заўважана і ацэнена ім. Не часта, але Васіль Уладзіміравіч тэлефанаваў, казаў: “Ці можаш зайсці да мяне? Будуць Рыгор Барадулін, Генадзь Бураўкін, Валянцін Болтач. Трэба пагаманіць”.

Даводзілася сустракацца з Быкавым і сам-насам. І хоць нашы гаворкі выходзілі пастаянна на цяжкія, балючыя тэмы, але ў ягонай гасціннай кватэры мне заўсёды лёгка дыхалася, было ўтульна і добра. Звычайна мы сядзелі ў рабочым кабінёціку, дзе на паліцах месцілася безліч кніг, за шклом стаялі фатаздымкі родных яму людзей. На пісьмовым сталё ляжалі чарнавікі. А гурты новых газет, часопісаў засцілалі нізенькі столік, пасоўваліся нават на крэслы і канапку. Васіль Уладзіміравіч любіў гэты куточак кватэры, да якога прывык, дзе яму думалася і пісалася.

Суверэнную пісьменніцкую тэрыторыю старалася без патрэбы не чапаць нават Ірына Міхайлаўна, якая звязала свой лёс з Быкавым, стала спадарожніцай па жыцці. Яна даўно, яшчэ падчас працы Васіля Уладзіміравіча ў “Гродзенскай праўдзе”, падтрымлівала ягоныя літаратурныя намаганні, дапамагала перадрукоўваць рукапісы. Цяпер гэтая інтэлігентная, абаяльная жанчына, няўрымслівы, жыццярадасны чалавек, клапатлівая гаспадыня не толькі, як кажуць, забяспечвала тыл, вырашала розныя бытавыя праблемы, але і была надзейнай памочніцай ва ўсім. Васіль Уладзіміравіч меў вялікую чытацкую пошту, вёў актыўнае ліставанне з літаратарамі розных краін. Акрамя таго, неаспрэчным аўтарытэтам пісьменніка імкнулася пакарыстацца вялікая армія графаманаў, “мемуарыстаў”,

калялітаратурнай публікі. Гэтыя людзі вечна абрывалі тэлефон, закідвалі яго сваімі “геніяльнымі” рукапісамі, лезлі пішчом з просьбамі то прарэцэнзаваць нешта, то напісаць прадмову. Адстаяць свой творчы лад і спакой ад штодзённага ўмяшальніцтва пісьменніку было б немагчыма без Ірыны Міхайлаўны.

Што тычыцца сяброў Васіля Уладзіміравіча, то для іх Ірына Міхайлаўна не шкадавала свайго душэўнага цяпла. Ведаю гэта па сабе.

Пасля кожнай новай сустрэчы я быў бязмежна ўдзячны гаспадару за давер, за шчырыя, адкрытыя размовы, якія давалі мне вельмі многае для роздуму і асэнсавання.

Слухаючы Быкава, я міжволі ўспамінаў першыя дні сваёй працы ў ЦК КПБ. Каб адукаваць мяне ў спецыфічнай і, як папярэдзілі, няпростай навуцы напісання службовых дакументаў, прапанавалі азнаёміцца з архіўнымі матэрыяламі. “У вас мышление поэтическое, а здесь необходимо выработать строгий, деловой стиль, — так зазначыў намеснік загадчыка аддзела культуры Я. Б. Парватаў. — Читайте и учитесь!” Ён крутануў ключ, і з вялікай металічнай скрыні проста пад ногі шухнуў і зашаргацеў па падлозе папераспад. Чаго тут толькі не было! Чым толькі ні займаліся “аналітыкі”! Канешне ж, я глядзеў у першую чаргу матэрыялы, якія тычыліся літаратуры. Адразу кінулася ў вочы, што, як правіла, у запісках давалася высокая ацэнка кан’юктуршчыне, а сапраўды таленавітыя пісьменнікі падвяргаліся суровай крытыцы.

Галоўным яе аб’ектам быў Васіль Быкаў, хоць не абміналіся “ўвагаю” і іншыя “непрадказальныя” пісьменнікі: Уладзімір Караткевіч, Алесь Адамовіч, Аляксей Карпюк, Ларыса Геніюш, Ніл Гілевіч, Генадзь Бураўкін, Данута Бічэль-Загнетава, Уладзімір Дамашэвіч. Што да Быкава, то, чытаючы цэлыя стосы матэрыялаў, стваралася ўражанне, што ў Гродзенскага абкама партыі і ў ЦК КПБ не было большых клопатаў, як толькі весці змаганне з “непрыручаным” пісьменнікам. Творчасць Быкава ведалі ўжо і палюбілі мільёны чытачоў, а ў аналітычнай запісцы, якая датаваная 1970 годам, сцвярджалася: “В. Быков — автор произведений “Журавлиный крик”, “Измена”, “Третья ракета”, “Альпийская баллада”, “Мёртвым не больно”,

“Проклятая высота”, “Круглянский мост” — допустил серьезные изъяны в показе войны. Концепция его произведений очень схематична, в известной мере заданна. Свой “пункт наблюдения” В. Быков обычно переносит внутрь определенной, даже локальной жизненной ситуации, что приводит к серьезным идейным просчетам: частное выдается за общее, теряется ощущение духа целого, ощущение масштабов и исторических горизонтов нашей победы”. І так бясконца.

Гатае азнаямленне, хоць і надоўга атруціла душу, але было карысным. Я так і не навучыўся “деловому стилю”, ды засвоіў цвёрда адно: што б ні было, а з-пад маёй рукі падобная прадукцыя ніколі не выйдзе. Нехта скажа: ладна табе так казаць. Час ужо быў не той. Само жыццё прымушала пераглядаць звыклых ўстаноўкі і догмы. Але гэта не так. Быкаў ствараў, а паралельна з ягонай сапраўды гераічнай працай расла чорная бібліятэка даносаў, абвінавачванняў, пагромных газетных і часопісных публікацый, па якой можна прасачыць увесь механізм ідэйнай прапрацоўкі, цкавання і шальмавання літаратара сусветнай велічыні.

Незадоўга да смерці выдатны паэт, галоўны рэдактар часопіса “Новый мир” Аляксандр Трыфанавіч Твардоўскі, які высока цаніў талент Быкава і друкаваў, адстойваў ягоныя творы, напісаў такія паэтычныя радкі: “...Не стойте только над душой, над ухом не дышите”. Са свайго вопыту ён выдатна разумеў, што толькі свабодныя розум і душа могуць ствараць нешта вартае людскай увагі.

Над Быкавым стаялі і дыхалі. Праўда, цяпер мясцовыя цензоры рабілі гэта па сваёй ініцыятыве рэдка. Яны трымалі нос па ветру, заўважылі, што адносіны вышэйшага партыйнага кіраўніцтва рэспублікі да Быкава і яго творчасці пацяплелі. А. Н. Аксёнаў і А. Т. Кузьмін дапамаглі яму пераехаць у Мінск, атрымаць кватэру і тым самым вырвацца з-пад надакучлівай, няўключнай, пастаяннай “апекі” абласных бонзаў. У Мінску атмасфера была крыху лепшай.

Але Быкава не выпускалі з-пад прыцэлу супрацоўнікі Галоўліту СССР і ЦК КПСС, дзе асабліва актыўнічаў наш зямляк, даўні апанент пісьменніка У. М. Сяўрук.

Новая аповесць Быкава “Знак бяды”, дзе выразна і поўна паказана беларускае народнае жыццё, дзе глыбока і бліскуча раскрыўся ягоны талент, на радасць аўтару, без перашкод

выйшла ў часопісе “Полымя”. Затое яе друкаванне ў Маскве ў часопісе “Дружба народов” і ў выдавецтве “Молодая гвардия” стала гвалтам над выдатным творам, бо ў ім галоўлітаўскія і партыйныя цэнзары ўгледзелі “падкоп пад калектывізацыю”. Прытым, як заўсёды, стараліся, каб іхняе ўмяшальніцтва не пакідала слядоў, загады скарачаць або правіць былі вуснымі. А потым усё спісвалася на загнанага ў кут аўтара — ён жа сам, сваёй рукою ўнёс змены. Гэтую іезуіцкую палітыку я ўжо добра ведаў. Неаднойчы гаварыў А. Т. Кузьміну: “Няхай гэтыя цэнзары аддаюць пісьмовыя загады. Тады з імі можна будзе пазмагацца і сляды іхняга здзеку над аўтарскай воляю застануцца”. Аляксандр Трыфанавіч кожны раз змрочна прамаўляў: “Этого мы не дождемся”.

Што тычылася мяне асабіста, то ролю цэнзара адмеў з першых дзён. Наадварот, калі над рукапісам таленавітага аўтара навісала пагроза, то папярэджваў яго, каб той змог грунтоўна падрыхтавацца да абароны. Было, што пасля цэнзарскага націску Галоўліта БССР або суседняга аддзела прапаганды і агітацыі асобныя творы П. М. Машэраў і А. Т. Кузьмін перадавалі мне для заключэння. Тады мелася рэальная магчымасць памагчы аўтарам канкрэтна. Такім чынам удалося ўратаваць ад крэмання кнігі Алеся Адамовіча “Карнікі”, “Война и деревня в современной литературе”, зборнікі вершаў Пімена Панчанкі “Маўклівая малітва”, Алеся Разанава “Шлях-360”, п’есы Андрэя Макаёнка і шмат што яшчэ. Маё непрыняцце цэнзурнага гвалту і асуджэнне яго пераканала начальства, што я на ролю ўгаворшчыка аўтараў, або дакладней — ідэалагічнага цэрбера, непрыгодны. Мне такой місіі і не даводзілася займацца.

Але на гэты раз А. Т. Кузьмін выклікаў і сказаў: “Из Москвы переслали корректуру “Знака беды”. Требуют, чтобы мы уговорили автора снять острые моменты. Мне некуда деться. Пожалуйста, подъезд к Быкову. Может он согласится поправить хоть что-то. Тогда мне будет легче говорить с Москвой”. Я пагартаў карэкттуру. Адзначаных для зняцця радкоў, абзацаў набіралася аж на шаснаццаць старонак. Прытым гэта былі сапраўды знакавыя моманты: сцэна раскулачвання, сцэна самагубства міліцыянера Васіля Ганчарыка. Я не мог стрымаць свайго абурэння: “Гэта

ідыятазм! Яны хочуць парушыць усё самае важнае, выхаласціць твор. Васіль Уладзіміравіч на такое не згодзіцца. Не трэба яго і турбаваць”. Але Кузьмін не адступаўся: “А вы посидите с ним, помозгуйте. Может, что-нибудь и придумаете”.

Так упершыню я пераступіў парог кватэры Быкава з непрыемнай місіяй і адчуваў сябе надзвычай пагана. Васіль Уладзіміравіч сустрэў мяне спакойна, нават заўсміхаўся: “Ну, што, Сярожа? Цябе як земляка і сябра прыслалі? Відаць, надта прыпакло. Будзеш угаворваць? Ну, дык паказвай карэктуру!” Мы прайшлі ў добра знаёмы мне кабінет, селі за стол. Ён гартаў лісты, вяртаўся да некаторых мясцін зноў, хмурнеў, а затым, уздыхнуўшы, адклаў карэктуру і сказаў: “І мяне хочуць дурнем зрабіць, і вас тузаюць. Дык будзеш угаворваць?” Я ўсміхнуўся: “Не буду. Скажу, што аўтар катэгарычна не згодзен. Гэта ж праўда? Але адразу вяртацца не магу. Трэба зрабіць выгляд, што ў нас перамовы былі”. Васіль Уладзіміравіч павесялеў і гукнуў: “Трыша, калі ласка, зрабі нам нешта перакусіць і кавы згатауй!” Больш трох гадзін гаманілі мы тады. У ЦК я вярнуўся пад канец рабочага дня: “Аляксандр Трыфанавіч! Быкаў не згаджаецца на праўкі.” Кузьмін забраў карэктуру і раздражнёна прамовіў: “Что тут говорит? Он прав. Мне и самому надоела эта постоянная возня вокруг него. Только что я скажу Москве?..”

А праз нейкі час “Знак бяды” адзначылі Ленінскай прэміяй.

Што і казаць, Быкаву заўсёды цяжка было прабівацца да чытача са сваім адметным сумленным словам, але ягоныя кнігі жывуць і будуць жыць. І тым самым пацвярджаюцца словы падтрымкі, якія напісаў на паштоўцы сваім вуглаватым почыркам Аляксандр Твардоўскі ў самы змрочны для Васіля Уладзіміравіча час: “Все минется, а правда останется”.

Але я заўсёды думаю пра тое, якая гэта вялікая і непапраўная несправядлівасць, што пісьменнік непаўторнага, высокага таленту, як Быкаў, праз усё творчае жыццё не мог свабодна гутарыць з народам, а мусіў траціць час і сілы на пераадоленне самых розных цэнзурных заслонаў і рагатак, на прабіццё глухой сцяны неразумення і варожасці з боку ідэалагічнага чынавенства. Гэтыя непатрэбныя, але вымушаныя таталітарнай сістэмай намаганні не праходзілі

бяследна, падточвалі і без таго слабое здароўе Васіля Уладзіміравіча.

Так атрымалася, што невялікі банкет, які ладзіў Быкаў для блізкіх сяброў з нагоды прысваення яму звання народнага пісьменніка Беларусі, стаў не радасным, а сумным. Якраз у той дзень у аўтамабільнай катастрофе загінуў П. М. Машэраў. Банкет адмяніць ужо было нельга. Першую чарку пілі не за здароўе выдатнага пісьменніка, а за памін душы Пятра Міронавіча. Сам Васіль Уладзіміравіч напярэдадні адчуваў сябе кепска, на банкеце яму стала зусім блага. Я прыйшоў па вядомай прычыне са спазненнем. Першае, што заўважыў, — бледны, спакутаваны твар Быкава. Праз некалькі хвілін ён хіснуўся і амаль што страціў прытомнасць. Васіля Уладзіміравіча паклалі на крэслы, што стаялі ля сцяны, выклікалі “хуткую”. Пакуль яна ехала, мы з Анатолем Канстанцінавічам Сульянавым рабілі масаж сэрца. А потым пакліканая з дому Ірына Міхайлаўна і я суправаджалі хворага да бальніцы. Тут высветлілася, што ён з-за сваёй сціпласці нават не стаіць на ўліку ў лечкамісіі. Лячыўся, як умеў і мог, сам. Хоць, акрамя хворага сэрца, яго яшчэ пастаянна даймала астма.

Нягледзячы на пастаянныя нягоды, Быкаў увесь час працаваў у літаратуры самаахвярна і надзвычай плённа, актыўна займаўся грамадскай дзейнасцю. Калі надышлі дэмакратычныя змены, ён становіцца арганізатарам “Мартыралогу Беларусі”, Беларускага народнага фронту. Пасля абвяшчэння незалежнасці Рэспублікі Беларусь Быкаў дзеля яе ўмацавання і абароны выкарыстоўвае свой высокі міжнародны літаратурны і грамадскі аўтарытэт. Усюды ён даводзіць, што наш народ мае права на самавызначэнне, на цывілізаванае, дэмакратычнае, заможнае быццё. Дзякуючы вялікай працы розуму і таленту, проста і натуральна любімы мільёнамі людзей пісьменнік становіцца ў беларускай сучаснасці прарокам, духоўным лідэрам нацыі.

Але ён заўсёды заставаўся даступным, простым, шчырым і далікатным у стасунках з людзьмі. А што тычыцца сяброў, то ўсе мы адчувалі ягоныя клопат, ласку і нават пяшчоту.

У самым канцы снежня 1986 года мяне прызначылі галоўным рэдактарам часопіса “Полымя”. Я адчуваў, а пасля і глыбей зразумеў вялікую адказнасць, якая выпала, бо гэтае

выданне на працягу сваёй багатай гісторыі заўсёды было важным асяродкам духоўнага развіцця нацыі. Адны толькі імёны былых галоўных рэдактараў — Міхась Лынькоў, Пятрусь Броўка, Максім Танк — выклікалі душэўнае ўзрушэнне і, разам з тым, клапатлівыя, трывожныя думкі: а ці спраўлюся, ці пацягну гэты воз, як паставяцца да майго прызначэння аўтары, супрацоўнікі часопіса?

Спакайней на душы стала, калі адчуў падтрымку. Ды яшчэ якую! На другі дзень пасля прызначэння ў рэдакцыю прыйшоў Васіль Быкаў. За вокнамі кружыла ціхая пераднавагодняя вея. Васіль Уладзіміравіч у парозе строс снег з берэта, з курткі, павітаўся з усёй грамадою супрацоўнікаў і аўтараў, якая была ў пакоі, і скіраваў да мяне. У руцэ ён трымаў букет — дзевяць чырвоных руж. “Віншую! Вазьмі кветкі, — сказаў Быкаў. — З сённяшняга дня я ўсе свае вялікія творы друкую ў “Полымі”. І пайшоў. Гэтая своеасаблівая рэкамендацыя, высакародны жэст старэйшага сябра не забудуцца да скону.

У мяне, як, безумоўна, і ў кожнага рэдактара, былі любімыя, жаданыя аўтары — пісьменнікі розных пакаленняў. Але Васіль Быкаў і ў гэтай немалой грамадзе займаў асабліва адметнае месца. Перад усім чытацкім светам ён заслужыў права на першачарговасць публікацыі і прачытання сваіх твораў. Быкаў быў адным з нямногіх, хто гаварыў праўду пра наша жыццё тады, калі літаратура поўнілася кан’юктуршчынай і пустой алілуйшчынай. Мая чытацкая ўдзячнасць і тая душэўная прагнасць, з якой я, як і мільёны людзей, цягнуўся да кожнага новага твора пісьменніка раней, не толькі засталіся, але і ўзмацнелі.

Я быў шчаслівы даверам Быкава да часопіса і да мяне, даражыў ім. Калі Васіль Уладзіміравіч перадаваў новае апавяданне ці аповесць, прачытваў іх неадкладна, звычайна за ноч. І ўжо раніцай мог патэлефанаваць яму, выказаць сваё ўражанне. Па-першае, мне, як чытачу, было цікава ведаць, куды, на якое поле чалавечага жыцця вывеў яго на гэты раз унікальны талент, аб чым клапаціцца, баліць ягоная душа, у якім кірунку пульсуе думка. А па-другое, як рэдактар, прадчуваў і хацеў хутчэй парадавацца, што ў часопісе з’явіцца твор, які не застанецца незаўважаным, які падвысіць аўтарытэт выдання.

З Быкавым, як з аўтарам, рэдакцыі працавалася лёгка і прыемна. Вядома, што пісьменнік, які вядзе сваіх герояў

пуцявінамі сюжэту, які напружана думае, хвалюецца, перажывае, знаходзіцца пад вялікай эмацыйнай, псіхалагічнай нагрузкай, стамляецца нават фізічна. І, часам, ён можа памыліцца ў нейкіх дэталях. Гэта непазбежна. У рэдакцыі твор павінен даводзіцца да належнай кандыцыі.

Васіль Уладзіміравіч не глядзеў звысака, як некаторыя, на рэдакцыйныя клопаты. Ён уважліва прыслухоўваўся да заўваг рэдактараў, цаніў чарнавую, часта ўедлівую, але вельмі патрэбную працу стылістаў, карэктараў. А таму быў сваім чалавекам, жаданым госцем у кожным рэдакцыйным пакоі. І нават апошнім часам, з-за мяжы, тэлефануючы ці пішучы мне ліст, не забываўся перадаць прывітанне палымяням.

Была ў Васіля Уладзіміравіча і яшчэ адна аўтарская далікатнасць. Вось што ён піша ў сваім лісце: “Дарагі Сяргей, Генадзь сказаў, што “Полымя” хоча атрымаць нешта маё, дык я нарыхтаваў. Але ўсё думаю: ці не занадта? Ці можна гэтак забіваць сваёй прадукцыяй адзіны літаратурны часопіс? Можа, хай паляжыць, я не буду ў прэтэнзіі”.

А я заўсёды буду ганарыцца тым, што менавіта са старонак “Полымя” ўпершыню да беларусаў прыйшлі аповесці “У тумане”, “Сцюжа”, “Аблава”, “Ваўчыная яма”, “Балота”, “Пакахай мяне, салдацік”, апавяданні “На Чорных лядах”, “Жоўты пясочак” і яшчэ шмат выдатных твораў Быкава.

Ёсць просты і дакладны крытэрыў у ацэнцы літаратуры. Калі хочацца вярнуцца яшчэ раз да прачытанага, калі ты забываешся на тое, што ёсць столькі выдатных кніг, на якія табе, на жаль, не хопіць зямнога часу, то гэта — сапраўдная літаратура. Я перачытваю Быкава так, як Купалу, Багдановіча, Гарэцкага, Караткевіча, як Талстога, Чэхава, Буніна, Астаф’ева. Гэта класіка жывая, чытацкая.

Скажам, многае з напісанага пра вайну пляснулася ўжо ў Лету і ніколі не будзе запатрабавана ні сённяшнім, ні будучым чытачом. Гэта тычыцца не толькі шматстаронкавых, пафасных, бадзёрых, “шапказакідальніцкіх” мемуараў многіх военачальнікаў. Любая хлусня, нават літаратурная, прыхарошаная, аздобленая штучнай мастацкасцю, выкрываецца самім жыццём і, як непатрэбшчына, адкідаецца ім.

Зусім іншы лёс у сапраўднай літаратуры, якая паказвае сапраўдную вайну. Паказвае не толькі подзвігі, але і ўвесь бруд, гвалт, здзек, подласць, здраду, якімі поўніцца аж цераз

край любая, нават нібыта і праведная, крывавае калатнеча. На вайне, як і ў экстрэмальных сітуацыях мірнага часу, адкрываюцца і светлыя вышыні, і цёмныя закуткі, прорвы чалавечай душы. Ваенную прозу Быкава, нягледзячы на яе трагізм, будуць чытаць і перачытваць, таму што яна чалавечая, гуманістычная і самае галоўнае — праўдзівая.

Такая ж праўдзівасць поўніць ягоныя творы сучаснай тэматыкі, асвоеныя ім прыпавесці, казкі. Яна пульсуе ў бліскучай публіцыстыцы.

Уся творчасць Васіля Быкава — гэта не толькі мастацкая праўда пра чалавечае жыццё, але і падручнік нацыясцвярджэння, вялікі асветніцкі, духоўны капітал для суайчыннікаў. Былы воін, які сваёй крывёю аплаціў мірнае стваральнае быццё народа, балюча трывожыўся, быў заклапочаны лёсам беларусаў цяпер, у вызначальным для іх часе. І ў прозе, і ў публіцыстыцы ён не стамляўся пераконваць людзей, што нельга зрабіць нешта вартае, калі ты не любіш сваю зямлю, не паважаеш і не засвойваеш духоўны скарб продкаў: родную мову, культуру, традыцыі.

Пра беларускую цяперашнюю сітуацыю, непараўнана больш складаную, чым у іншых народаў, якія імкнуцца да дэмакратыі, да лепшага жыцця, мы гаварылі з Васілём Уладзіміравічам на працягу трох доўгіх вечароў у Берліне. У 1999 годзе берлінская “Літаратурная майстроўня” праводзіла цыкл сустрэчаў “Еўропа расказвае”. На пачатак мая былі запрошаны беларускія літаратары Уладзімір Някляеў, Алесь Разанаў, Галіна Булыка, Людміла Рублеўская і я. Даў згоду паўдзельнічаць у гэтай імпрэзе і Быкаў. Калі Васілю Уладзіміравічу патэлефанавалі ў Хельсінкі і спыталі: “З кім Вы хацелі б выступаць у пары?”, то ён назваў мяне. 4 мая адбыўся вечар, які веў даўні сябра Беларусі Хрыстаф Хойбнэр. У яго з Быкавым склаліся таварыскія, душэўныя стасункі ў ходзе правядзення немцамі “Акцыі пакаяння”, Хрыстаф стаў нястомным прапагандыстам творчасці Васіля Уладзіміравіча. І гэтую сустрэчу, на якую прыйшлі не толькі літаратары, журналісты, але і інжынеры, настаўнікі, урачы, адвакаты, ён пастараўся арганізаваць цікава. Гучалі ўрывкі з твораў, ішла жывая дыскусія. На пытанні Васіль Уладзіміравіч адказваў ахвотна, дасціпна, быў, як кажуць, у гуморы. Праўда, часам кранаўся маёй рукі і казаў: “Дапамагай. Адкажы зараз

ты. Табе лепш вядомы нашы рэаліі". Але сустрэча з нямецкай інтэлігенцыяй паказала, што пра падзеі ў грамадскім і літаратурным жыцці Беларусі Быкаў ведае дасканала. Інакш і не магло быць, бо ён і ў думках, і у творчасці ні на хвіліну не адрываўся ад радзімы.

На тыя дні нас размясцілі ў невялікім гатэльчыку каля офісу "Літаратурнай майстроўні". А Васіль Уладзіміравіч з Ірынай Міхайлаўнай, калі прыляцелі з Хельсінкі, пасяліліся ў "Багоце". Гэты стары, не раскошны, але прывабны сваёй гасціннасцю гатэль у Заходнім Берліне Быкаў даўно ўжо ўпадабаў і звычайна астальёўваўся тут. Пасля нашага вечара, каб хоць крыху пабыць разам, пагаманіць, ён папрасіў арганізатараў перасяліць мяне да яго, у "Баготу".

Удзень у кожнага была свая праграма і клопаты, а ўвечары я спускаўся на паверх ніжэй і спяшаўся да Быкава. Калі завітаў першы раз, то ягоны прытулак падаўся мне не надта ўтульным. Ды Васіль Уладзіміравіч на гэта не зважаў. На маю заўвагу ён усміхнуўся: "Ёсць пісьмовы стол, ёсць ложка, каб адпачыць. А што яшчэ трэба літаратару-вандроўніку?"

Пра сваё жыццё-быццё ў Фінляндыі Васіль Уладзіміравіч расказваў не надта шмат, але цікава, з выразнымі дэталямі: "У першыя дні апантана накінуўся на пісанне. Для гэтага там усе ўмовы. Ніхто не турбуе, не тузае. Зрэдку толькі запрашаюць на нейкія сустрэчы. Было, праўда, і некалькі паездак за межы Хельсінкі. Але мне і самому цікава паглядзець, што там, у фінскай глыбінцы, робіцца. Гэта не абцяжарвае. А таму тыднямі не выходзіў з-за стала. Ты ж ведаеш, калі пішацца, дык і настрой лепшае, і неяк весялей жыць. Прадукцыю маю хутка атрымаеш для "Полымя". Можна, і не ўсё ўдалае, але нешта атрымалася. А калі ўволю напрацаваўся, то потым ужо стаў рабіць сабе перадых. Выходзіў у белы свет.

Блізка каля нашага прытулку і сосны, і камяні, а далей заліў. Глядзеў на фінскія сем'і, якія любяць прагульвацца. Ідуць муж з жонкаю, коцяць каляску, у якой двое немаўлят, а яшчэ двух малых вядуць за ручкі. Дагледжаныя, сытыя, задаволеныя, вясёлыя. Наогул, фіны не надта адкрытыя. Немцы да нас бліжэй. Але мне падабаецца іхняя грунтоўнасць, упэўненасць у жыцці. Яны не баяцца за сваю будучыню. Не ведаю, ці будзе калі ў Беларусі такое... А як жа

твае маладзёны живуць?”

Я расказаў пра дачок, пра іхнюю вучобу. Быкаў усміхнуўся: “Помню, як Алёнка мне паштоўкі свайго вырабу прысылала. А я ёй у адказ таксама нешта падобнае майстраваў. І Свету яшчэ дашкольніцай белагаловенькай помню. Відаць, хутка замуж будзеш аддаваць? Нашай моладзі цяжка. Паспрабуй маладой сям’і сваё жыллё займець. А яшчэ накарміць, апрануць, абуць дзяцей. Але, можа, у гэтым і ёсць вышэйшая справядлівасць жыцця, што яно пры любым уціску, пры любых нягодах не здаецца”.

Мы гаварылі пра тое, што і сапраўднай літаратуры зараз цяжка выжываць, што яна апынаецца як бы ў рэзервацыі, пра агульнапланетарны разгул маскультуры. А потым вярнуліся да беларускіх рэаліяў. Зайшла гаворка пра новы наступ на мову. Васіль Уладзіміравіч спахмурнеў: “З дня свайго нараджэння чалавек павінен дыхаць роднай моваю так, як паветрам. А ў нас моўнае пытанне даўно звялі да палітыкі. Вось і тузаемся ад адной хвалі адраджэння да другой, а толку аніякага. Мова — рэч надзвычай далікатная і дарагая. Страціць яе чалавеку лёгка, а вярнуць цяжка, нават немагчыма. Найбольш супраціўляюцца, ваююць з моваю тыя, хто здрадзіў ёй, свае ж беларусы. А людзі з іншых краёў, якія пасяліліся ў нас, якраз асвойваюць яе з задавальненнем. Шмат ведаю такіх... А наша з табою доля такая: слова было ў пачатку, слова будзе і ў канцы. Не з чым-небудзь, а з родным словам і адыдзем...”

У адзін з вечароў я прыйшоў да Быкавых пазнавата. Васіль Уладзіміравіч ужо ляжаў у ложку. Я папрасіў прабачэння і хацеў рэціравацца. Але Быкаў затрымаў: “Сядзь вось тут, каля мяне. Раскажы яшчэ што-небудзь”. Гаворка доўжылася тады за поўнач. Часам Васіль Уладзіміравіч заплюшчваў вочы, нібыта драмаў. Ірына Міхайлаўна казалася: “Васіль, ты ўжо спіш”. А ён зусім не сонным голасам ціха прамаўляў: “Я не сплю. Я думаю над тым, што расказаў Сяргей”.

У кожны свой прыезд дадому з чужога краю Васіль Уладзіміравіч збіраў блізкіх сяброў у сваёй гасціннай кватэры. Але было, што прытулак мы знаходзілі і ў іншых месцах. Галоўнае, што ён ніколі не забываўся на нас...

Ён ведаў цану сапраўднай дружбе. Праца пісьменніка нялёгкая. А сам творца — чалавек надзвычай ранімы. Творца

заўсёды шукае, думае, перажывае, сумняецца, і найперш у самім сабе. І таму шчаслівы той, хто, адольваючы новыя прыступкі ў жыцці і літаратуры, адчувае, бачыць побач з сабою сяброў, якія могуць ацаніць зробленае, падтрымаць, падбадзёрыць.

Гэта няпраўда, што пісьменнік такога маштабу, як Быкаў, творца, вядомы на ўвесь свет, не меў патрэбы ў дапамозе, мог абараніцца ад нападак уладарных цемрашалаў, нядобра-зычліўцаў, зайздроснікаў адным сваім магутным талентам. Яму таксама хацелася пачуць добрае слова, адчуць плячо падтрымкі. Васіль Уладзіміравіч помніў кожную праяву клопату, увагі, спагады да сябе, ягоная ўдзячнасць за гэта была невымернай. Але спыніць зацяжную кампанію шальмавання, цкавання геніяльнага пісьменніка і ў савецкі час, і асабліва ў апошнія дзесяцігоддзе не ўдалося...

На другі дзень пасля аперацыі Васіль Уладзіміравіч патэлефанаваў з Прагі. Перад гэтым мы размаўлялі, я ўжо ведаў, калі ён кладзецца ў бальніцу. І таму званок стаў неспадзяванкаю. Ад нечаканасці я разгубіўся, нават не павітаўся адразу, а спытаў: “Васіль Уладзіміравіч, Вы што, з бальніцы звоніце?” Ён стараўся гаварыць бадзёра, хоць чуваць было, што голас аслабелы: “З бальніцы. Хлопцы далі з сабою мабільнік. Вось і рашыў пазваніць табе”. Я папытаў: “Як Вы сябе адчуваеце? Парэзалі? Баліць?” Ён памаўчаў, а потым прамовіў: “Парэзалі... Баліць, каб на яго... Ды і наогул, Сярожа, справы мае кепскія... Знайшлі тое самае, страшнае... Але давай не будзем пра хваробу. У мяне болей душа баліць за ўсіх нас... Лепей раскажы, як вы там мацуецеся? Як твае? Што ў цябе з часопісам?”

Тое, што я пачуў, хоць і раней ведаў ягоную хваравітасць, сціснула і раздушыла сэрца. Амаль немагчыма было гаварыць. Але коротка раскажаў пра невяселяныя нашы навіны. Васіль Уладзіміравіч слухаў і глуха прамаўляў: “Ды няўжо ж... Гэта яны ўмеюць... Я і раней казаў табе, што не дадуць нічога зрабіць...” Я перавёў гаворку на іншае. На развітанне не мог сказаць нічога, акрамя гэтага: “Трымайцеся, Васіль Уладзіміравіч... Колькі ёсць сілы трымайцеся...” Ён уздыхнуў: “Ды што ж застаецца... Буду трымацца...”

Калі гаворка скончылася, я няўцямна глядзеў на адключаны радыётэлефон, а потым не вытрымаў і заплакаў...

У канцы мая Быкаў вярнуўся на радзіму. Ён патэлефанаваў мне вечарам 26-га. Сказаў, што хоча бачыць Генадзя Бураўкіна, Валянціна Болтача і мяне. “Званіў Генадзю, ды нешта ён не адгукаецца. Збяры, калі ласка, хлопцаў і прыходзьце”. Я спытаў: “Калі?” “Ды хоць заўтра”, — адказаў Васіль Уладзіміравіч, Але назаўтра ў яго з’явіліся непрадбачаныя клопаты, і сустрэліся мы 28-га апалове адзінаццатай і прабылі аж да чатырнаццаці гадзін. Ведаючы, што яму нельга доўга быць у эмацыянальным стане, што патрэбен спакой, вырашылі не зацягваць сустрэчу. Але Васіль Уладзіміравіч раз за разам казаў: “Пасядзіце, хлопцы. Я ж даўно не быў з вамі”. І гаворка зацягнулася. Ён, перамагаючы слабасць, шмат пра што расказваў. Згадаў і такое: “У апошнія месяцы часта патрэбна было дабірацца да ўрачоў. На тым маршруце аб’яўляючы прыпынкі: “Модуль спартыўны”, “Модуль медыцынскі цэнтр”, а канечны “Модуль крэматорый”. Едзеш, і кожны раз цісне на мазгі”...

Васіль Уладзіміравіч праз усё сваё жыццё быў мужным чалавекам. Такім ён заставаўся і ў свой апошні зямны час.

Здароўе пагоршылася, і Васіль Уладзіміравіч змушаны быў ехаць у Бараўляны. Пачалося інтэнсіўнае лячэнне, але і яно ўжо не магло дапамагчы. Калі 11 чэрвеня мы былі ў яго з Генадзем, ён каля дзвюх гадзін гаварыў з намі. А потым папрасіў, каб паправілі падушку, дапамаглі прыўзняцца на ложку вышэй, глянуў у вакно: “Хараство якое... Лета... І так хочацца на волю”.

Пра самаадчуванне Васіля Уладзіміравіча найлепш ведаў яго урач Генадзь Мікалаевіч Мураўёў. Ён сказаў, што ўсё залежыць ад арганізма. Калі ён вытрымае лекавую нагрузку, то можна спадзявацца на паляпшэнне.

Нейкая, хоць і няпэўная надзея пасялілася ў душы, калі 13 чэрвеня патэлефанавала Ірына Міхайлаўна. Яна сказала: “Папрасіў кавы. А кавы Васіль хоча тады, калі настрой у яго лепшае. Зараз згатую”.

У дзень нараджэння, 19 чэрвеня, Рыгор Барадулін, Генадзь Бураўкін, Валянцін Болтач, Анатоль Кудравец, Анатоль Вярцінскі, Сяргей Шапран і я віншавалі Васіля Уладзіміравіча. Пры развітанні ён папрасіў мяне нахіліцца бліжэй да яго і прамовіў: “Вітанне ад мяне ўсім тваім: і маленечкаму “асветніку” Францішку і Марынцы, і дарослым. Асабліва

ўдзячны Алёнцы. Яна аформіла “Доўгую дарогу дадому” так, як я і хацеў...”

У панядзелак мы з Генадзем павінны былі прывезці яму лекі, паразмаўляць з урачамі пасля кансіліуму. Але ўвечары 22 чэрвеня адзін званок ад Ірыны Міхайлаўны: “Кепска яму...”, а затым другі: “Васіль памёр”.

І было пахаванне. Годнае, усенароднае. У апошні шлях Васіля Быкава праводзілі і ветэраны з ордэнскімі планкамі, і сівыя бабулькі, і людзі сярэдняга веку, і мамы з дзецьмі, і многія тысячы юнакоў і дзяўчат, на якіх ён заўсёды глядзеў з верай і надзеяй.

Інакш паставілася да пахавання ўлада. Яе адносіны да Быкава пры жыцці былі навідавоку. Нездарма выдатнаму пісьменніку давялося выехаць у замежжа, каб там можна было спакойна жыць і працаваць. Але пахаванне ўлада вырашыла ўзяць на сябе, зрабіць Быкава пасля смерці “сваім”. Урадавая камісія, якая была створана, меркавала правесці жалобную цырымонію, як звычайна, казённа-працкольна. Чыноўнікі, нягледзячы на папярэджанне прадстаўнікоў літаратурнай грамадскасці, што развітацца з Васілём Быкавым прыйдуць дзесяткі тысяч людзей, што нельга забараняць прысутнасць на пахаванні гістарычнага нацыянальнага сімвала — бел-чырвона-белага сцяга, трымаліся свайго куртатага рэгламенту, адпрэчвалі ўсе прапановы.

Раніцай 25 чэрвеня, калі ў Доме літаратара ўжо распачалася жалобная цырымонія, чыноўнікам не спадабалася, што сын Васіля Быкава ахінуў дамавіну нацыянальным сцягам. Яны адмянілі ўсе арганізацыйныя распараджэнні, звязаныя з пахаваннем, і сышлі. Узнікла надзвычай складаная сітуацыя. Прадстаўнікі ўлады былі ўпэўнены, што сябры Васіля Уладзіміравіча не знойдуць з яе выхаду і можна будзе пазладрадначаць над “свядомымі беларусамі”.

Але ўлада пралічылася. Жалобная цырымонія ішла спакойна, арганізавана, годна. Каля труны Быкава прайшло больш за 50 тысяч чалавек. На грамадзянскай паніхідзе прысутнічалі амбасадары многіх краін свету, пра волата беларускага духу гаварылі вядомыя людзі Беларусі, Расіі, Украіны, Германіі. А потым шматтысячная народная плынь моўчкі рухалася за труною па праспекце Ф. Скарыны да Усходніх могілак.

Прайшоў жалобны мітынг, святар завяршыў хрысціянскі абрад адпявання, з нябожчыкам развіталіся родныя і блізкія, сябры Васіля Уладзіміравіча. Дамавіна апусцілася ў магілу, куды была высыпана і жменя зямлі з роднай нябожчыку Вушаччыны. А затым магіла акрылася, патанула ў безлічы вялкоў і кветак...

Над магілаю Быкава не грымеў гімн, не грукатаў салют, не тупалі боты вайсковага каравулу. Былі толькі ціхія, развітальныя словы і жалобнае маўчанне. Зранены салдат Айчыннай вайны, якому аж цераз край хапіла стрэлаў, выбухаў мін і снарадаў, які самым радасным момантам у жыцці лічыў гэты: “Скончылася вайна, а я — жывы”, заўсёды выступаў супраць мілітарызацыі мірных дзён, хацеў, пражнуў толькі аднаго — цішыні, каб спакойна думаць, пісаць.

Васіль Быкаў усё сваё жыццё адстойваў Волю і Праўду. А таму быў самастойным, самадастатковым чалавекам, непрыручаным пры любой уладзе. Выразніка народнага духу прысвоіць, прысабечыць немагчыма. Няскораным, свабодным ён і адышоў у вечнасць...

У мяне няма ўжо маці, бацькі. З іхнім адыходам у душы пахаладнела, паменела святла. Цяпер жа не стала яшчэ аднаго апірышча ў гэтым не заўсёды лагодным свеце.

Адной сваёй прысутнасцю Быкаў дапамагаў мне жыць. Пра тое, кім быў для мяне Васіль Уладзіміравіч, сказаць словамі немагчыма. Гэта ведае душа, а яе выкласці поўна, дакладна на паперу не здольны ніхто. Цяпер жа яна скурчылася, зямела, нібыта не стала і мяне самога...

Перачытваю лісты... 4 лютага 1999 года Быкаў піша з Фінляндыі: “Дарагі мой дружа Сяргей! На днях мне пераслалі сюды маю шматпакутную кніжку “Крыжовы шлях”, на якую я, прызнацца, ужо махнуў рукой. Ды во выйшла найперш тваімі, Сярожа, намаганьнямі і клопатам, за што табе мая шчырая падзяка. І вельмі няблага аформленая (нават выдатна аформленая!), і тут хачу пацалаваць залатыя ручкі мастачкі, тваёй мілай Алёнкі. (...)

Я тут, канешне, стараюся не дарма есці фінскі хлеб — працую. (...)

Ужо 9 месяцаў, як мы на чужыне. Увогуле добра, для заняткаў л-рай нават выдатна: сытна, цёпла, утульна... І, бывае, ніводнага званка за дзень. Але ж... Усё болей пры-

ходжу да элементарнай высновы: трэба жыць дома! Каб тое толькі было магчыма...” (...)

У лісце ад 5 кастрычніка 2000 года ён зноў выходзіць на гаворку пра дом: “Увогуле няблага, але і нічога добрага. Дома лепей. Канешне, для тых, у каго ёсць людскі дом. Мы ж яго не маем. А адносіны да бяздомных у свеце вядома якія...”

У верасні 2001 года з аказіяй я пераслаў Васілю Уладзіміравічу хлеб, спечаны на кляновым лісці, ушацкія журавіны і ліст у Франкфурт-на-Майне. 1 кастрычніка ён адказвае: “Дарагі Сяргей, дзякуй за ліст і за ХЛЕБ, які парадаваў нас незвычайна. (...)”

Сваім тут жыццём не пахвалюся — найперш пачынае здаваць здароўе. А лячыцца тут неяк, абсалютна. Таму, відаць, прыдзецца вяртацца — хоцца-няхоцца. Хаця і там мала радасці, у тым ліку і наконт здароўя. (...)

А палітыка?.. Палітыка здыхае, бо ўся яна звыродлівая або нямоглая. Як і народ, які яшчэ не нарадзіўся. Але калі дагэтуль не нарадзіўся, дык ужо і не народзіцца. У ХХІ ст. тое — позна. Застаюцца толькі аскялёпкі ў выглядзе т. зв. творчай інтэлігенцыі...”

Але не трэба думаць, што Быкаў, нярэдка пішучы і прамаўляючы такія горкія словы, ставіў крыж на народзе. Такім чынам ён хацеў яшчэ раз скалануць душы беларусаў, прымусіць іх задумацца над сваім лёсам, над лёсам дзяржавы. Нездарма апошняю кнігу-споведзь ён назваў “Доўгая дарога дадому”. Як і хацеў Васіль Быкаў, мы павінны пабудаваць свой дом, незалежную дэмакратычную Беларускую Дзяржаву, якая будзе стаяць вечно, бо што б там ні было, а “дома лепей”.

г. Мінск

Лявон БАРШЧЭЎСКИ

КОЛЬКІ ШТРЫХОЎ ДА ЛЕГЕНДЫ

Для мяне й майго пакаленьня Васіль Уладзіміравіч Быкаў быў і застаецца постацьцю легендарнай. Калі надаралася гаварыць зь ім, неяк ня верылася, што гэта ня сон і ня мроя. Мусіць, таму я заўсёды баяўся, каб у яго ня ўзнікла адчуваньне, што я яму нейкім чынам назалю. А значыць, не дагаварыў з ім, не распытаў пра тое, пра што хацеў і мог бы распытаць. Цяпер, вядома ж, я шкадую пра гэта, але тут ужо нічога не памяняеш... Зрэшты, пакуль ён жыў, было важна ня гэтулькі беспасярэдне бачыць альбо чуць яго — дастаткова было адчуваць, што ён недзе ёсьць, што ён бы мог так альбо гэтак ацаніць тыя ці іншыя твае ўчынкі, тыя ці іншыя словы. У гэтым сэнсе й цяпер зь ягонай сьмерцю нічога не памянялася: думаецца, а вось на гэта ЁН бы сказаў так, а на тое зрэагаваў бы наступным чынам...

Я вучыўся яшчэ недзе ў дзявятым класе полацкай школы, калі першы раз убачыў яго на свае вочы. Памятаю сустрэчу з настаўнікамі й школьнікамі ў Полацкім доме культуры, у

якой бралі ўдзел некалькі літаратараў. Але запомніў я толькі Васіля Быкава, бо трымаўся ён найбольш сьціпла і быў увагуле нешматслоўны, даючы зразумець: тое, што ён хоча сказаць іншым, ёсьць у яго творах.

Прачытаць Быкава натхніў мяне мой брат Вадзім, які ў сярэдзіне 70-х гадоў вучыўся ў БДУ на расійскай філалогіі. Памятаю яго фразу, што “па-беларуску самую лепшую прозу піша Васіль Быкаў”. І з таго часу я не прапускаў выхаду ніводнага быкаўскага твора. Напачатку мне здавалася і праз гэта перадусім прыцягвала маю ўвагу тое, што сюжэты й героі аповесцяў Быкава вельмі ўжо стасуюцца з тым, што сам чуў з расповедаў “пра вайну” бацькі-франтавіка. У выпускным класе настаўніца беларускай літаратуры, згадаўшы пра фактычна забароненую тады аповесць “Мёртвым не баліць”, звярнула нашу ўвагу на тое, што Быкаў у сваіх творах крытычна, паводле яе слоў, ставіцца да “афіцэраў-палітработнікаў” (якіх, дарэчы, недалюбіваў і мой бацька). Добра памятаю таксама, што ў нашым інтэрнаце дарэшты зрусачанага менскага “иняза” кожны новы апублікаваны твор Быкава незаўважаным не заставаўся...

У 1986 годзе плянавалася адкрыцьцё аматарскага музэя Уладзіміра Караткевіча пры аршанскай сярэдняй школе № 3. Я меў заданьне ад тамтэйшай моладзевай суполкі “Повязь” прывезьці туды ў якасьці экспаната кнігу з быкаўскім аўтографам. Падчас прэзэнтацыі ў сталічным ДOME літаратара фільма “Знак бяды” Міхала Пташука я так і не наважыўся сам падысьці да Быкава й папрасіў Анатоля Сідарэвіча дапамагчы мне выканаць просьбу аршанцаў. Быкаў, як я памятаю, з асаблівай пашанотай паставіўся да гэтай просьбы.

Калі ў кастрычніку 1989 года быў утвораны аргкамітэт Беларускага Народнага Фронту і я даведаўся, што ў яго склад увайшоў Васіль Быкаў, гэта прадвызначыла маё далучэньне да адной з наваполацкіх групаў падтрымкі БНФ. Мяркую, што гэтых, як я, у той час было нямала.

Наша асабістае знаёмства адбылося ня так і даўно — калі я ўжо быў дэпутатам Вярхоўнага Савета Беларусі ад Апазіцыі БНФ. Добра ўзгадваю першую нашу “жывую” размову падчас другога зьезду Фронту. Я падзяліўся сваімі юначымі ўражаньнямі ад бацькавых успамінаў пра вайну, паспрабаваў правесці паралель з уражаньнямі ад прачытаных быкаўскіх твораў, але... Я выразна адчуў, што погляд сталага Быкава на ваенную рэальнасьць — іншы. Васіль Уладзіміравіч бачыў у вайне найперш агромністую трагедыю дэградацыі чалаве-

чых душаў, а зусім не рамантыку геройства. Пазьнейшыя размовы разьвівалі ўва мне гэтае ўяўленьне, і быкаўскі артыкул “Горкі смак перамогі” (красавік 1995) толькі падмацаваў яго.

Уражвала мяне ў гэты час і іншае. Ня будучы ад прыроды чалавекам, схільным да таго, каб займацца актыўнай палітыкай, Быкаў ніколі не адмаўляў, калі трэба было выступіць на важным мітынгу, на сойме альбо зьездзе БНФ. Хоць — як я разумею — рабіў ён гэта выключна з пачуцьця абавязку, усведамляючы, што менавіта яго аўтарытэт здольны змабілізаваць сяброў і змусіць прыціхнуць ворагаў дэмакратычнай, незалежнай Беларусі.

Васіль Быкаў вылучаўся сваім выключным гуманізмам, імкненьнем беражліва ставіцца да іншых людзей — тых, хто спрабуе нешта зрабіць для Беларусі. Калі ў траўні 1996 г. мне давялося прыняць на сябе выкананьне абавязкаў старшыні БНФ, ён сказаў літаральна наступнае: “Я ведаю, Вам будзе неймаверна цяжка. І спачуваю Вам. Але разьлічвайце на мяне — я дапамагу ўсім, чым магу”. І ён сапраўды дапамагаў! Напрыклад, у 1997 годзе ён без ваганняў ахвяраваў толькі што прысуджаную прэмію Беларускага ПЭН-Цэнтру імя Францішка Багушэвіча на патрэбу новай “гарачай палітычнай вясны”. Я спрабаваў яго, дарэчы, адгаварыць, ведаючы, што якраз у той час матэрыяльнае становішча сям’і Быкавых было ці не найгоршае за дзясяткі апошніх гадоў. Да прыкладу, з дапамогай незабыўнага “летапісца Фронту” Уладзіміра Кармілкіна ды іншых фронтаўцаў мы нават падвозілі ўвосень таго ж году колькі мяхоў бульбы ды іншай гародніны ў кватэру на Танкавай...

У пачатку сакавіка 1998 года мне споўнілася сорак гадоў. Здарылася так, што напярэдадні дня народзінаў мяне зваліў з ног нейкі люты вірус і, з тэмпературай пад 40, я быў прыкуты да ложка. Першы віншавальны званок у гэты дзень я атрымаў ад Васіля Быкава — і ледзьве здолеў выціснуць з сябе колькі словаў шчырай падзякі. Не забыўся ён павіншаваць мяне і з 45-мі ўгодкамі, хоць сам сябе адчуваў ужо вельмі кепска.

Напэўна, нельга тут не ўзгадаць і сітуацыі падзелу ў Беларускаім Народным Фронце, што склалася ў сярэдзіне і напрыканцы 1999 года. У час свайго летняга прыезду ў Мінск зь Фінляндыі Васіль Уладзіміравіч сустраўся з тагачасным кіраўніцтвам БНФ (у тым ліку з аўтарам гэтых радкоў), паспрабаваў знайсці падыходы да ўлагоджваньня насыпелага

канфлікту, зазначыўшы, што ўсё кіраўніцтва павінна выявіць дзеля гэтага моцную волю. Калі ж раскольніцкая пазіцыя “групы Папкова-Крыварота” атрымала канчатковую падтрымку Зянона Пазьняка (якога Васіль Уладзіміравіч вельмі моцна паважаў), Быкаў пісьмова засьведчыў сваю прыхільнасьць да “старой” партыі БНФ — без “кансэрватыўна-хрысьціянскага” прыdomку. Прычыны гэтага ён, здаецца, выразна патлумачыў у сваёй “Доўгай дарозе дадому”.

Асобныя старонкі спатканьняў з Быкавым зьвязаныя з яго візітамі ў Беларускі гуманітарны ліцэй. Іх было некалькі. У часе творчых сустрэчаў Васіль Уладзіміравіч запамніўся вельмі ўважлівым стаўленьнем да пытанняў ліцэістаў. Ён імкнуўся адказаць на кожнае зь іх як найпаўней, змушаючы юнакоў і дзяўчат паглядзець на навакольны сьвет сапраўды па-даросламу. А на выпускной вечарыне 1998 года ён разам з Рыгорам Барадуліным уручаў выпускнікам ліцэя атэстаты сталасьці. На жаль, застацца на ўрачыстую вячэру абодва яны не змаглі — даймалі ўсё тых ж балячкі. Але калі я прапанаваў замовіць таксі, каб адвезьці гасьцей дадому, Васіль Уладзіміравіч рашуча запярэчыў, сказаўшы, што яму будзе ямчэй спакойна, паціху “прагуляцца дадому пехатою”. Рыгор Іванавіч горача яго ў гэтым падтрымаў.

Беларускі ліцэй заўсёды заставаўся ў полі яго пільнай увагі і пазьней. Тэлефануючы зь Фінляндыі, Нямецчыны, Чэхіі, Васіль Уладзіміравіч заўсёды пытаўся, як ідуць справы ў нашым ліцэі, перадаваў вітаньні выкладчыкам і навучэнцам. І пра тое, што ўлады зрабляць усё, каб Беларускі ліцэй перастаў існаваць, ён зь непакоем у голасе папярэджваў не адзін раз. Цяпер гістарычна засьведчаны й той факт, што апошняе публічнае выказваньне Васіля Быкава было прысьвечанае менавіта ліцэю.

І сёньня ў захопленым тэрмінатарамі ад аду-кацыі будынку на вуліцы Кірава засталіся кнігі, падораныя і падпісаныя ім. Асабіста я бачу ў гэтым заруку таго, што быкаўскае слова і быкаў-скі дух вернуцца ў гэтыя мury і паслужаць яшчэ не аднаму пакаленьню маладых беларусаў.

г. Мінск

Барыс КІТ

2001 ГОД — ШЧАСЛІВЫ ГОД

Многія гады я добра ведаў творчасць Васіля Быкава. Ведаў, як успрымаецца яна на Захадзе. Дапамагаў у намінаваньні выдатнага пісьменьніка на Нобелеўскую прэмію. Васіль Уладзіміравіч дарыў мне свае кнігі з кранальнымі надпісамі (першая з іх — аповесьць “У тумане” — была падаравана ў 1995 годзе). Я захапляўся ягонымі гранічна праўдзівымі аповесьцямі пра вайну і асабліва творамі апошняга дзесяцігоддзя, глыбока філасофскімі прытчамі пра сучаснае становішча Беларусі, апавяданьнямі, аповесьцямі пра нашу гісторыю, пра падзеі 20-30-х гадоў (“Знак бяды”, “Аблава”, “Сьцюжа”, “На Чорных лядах”). А яго доказная, палымяная, грамадзянску мужная публіцыстыка (кніга “Крыжовы шлях”), дзе яскрава і неадступна сьцьвярджаецца беларуская нацыянальная ідэя, гучаць балючыя развагі пра стан роднай мовы, культуры, незалежнасьці Бацькаўшчыны!..

І нарэшце Бог даў мне магчымасьць асабіста сустрэцца і пасябраваць з гэтым незвычайным чалавекам, вялікім пісьменьнікам.

Адбылося тое вясною 2001 года. А пазнаёміў нас Зьміцер

Ярашэўскі, беларус з Менску, які стала жыве ў Нямецчыне, у горадзе Гота, непадалёку ад Веймара.

Васіль Уладзіміравіч падчас свайго знаходжання ў замежжы ўвесь 2001 год жыў у Франкфурце-на-Майне, на вуліцы Саксенгаўзен Лягер № 7. (Будзем спадзявацца, што на гэтым доме, як і на тых дамах, дзе жыў В. Быкаў у Фінляндыі, Чэхіі, будуць устаноўлены мемарыяльныя дошкі.)

У Германію Васіль Уладзіміравіч прыехаў на запросіны нямецкага ПЭН-клубу і пры садзеянні прэзідэнта Германіі сп. Рау. Жыў напачатку каля Берліну, а затым атрымаў запрашэнне ад гораду Франкфурт. Шмат дапамагаў яму ў гэтым спадар Крыстофер Хойбнер — выдатны нямецкі грамадскі дзеяч, які жыве ў Берліне. Я, безумоўна, быў невыказна задаволены знаёмствам з Васілём Уладзіміравічам і, як стары грамадзянін Франкфурта, дзе живу больш за 30 гадоў, быў гатовы аказаць усялякае садзеянне і дапамогу нашаму вялікаму пісьменьніку, патрыярху нацыянальнага адраджэння сучаснасці, як называлі яго ў многіх краінах — Расеі, Польшчы, Нямецчыне, Амерыцы.

І сам Васіль Уладзіміравіч, і яго спадарыня Ірына Міхайлаўна спаткалі мяне з найвялікшай гасьціннасцю ў сваёй кватэры ў самым цэнтры Франкфурта. Дом знаходзіцца непадалёк ад вядомай Гауптвахе, старажытнага будынку, якому некалькі сот гадоў, які і па сённяшні дзень зьяўляецца галоўнай гістарычнай адметнасцю гораду. Гэтае месца і будынак апісаны ў творах Івана Тургенева. А нядаўна побач пабудаваны мадэрновы помнік Давыду, пераможцу Галіяфа. Вось у гэтым месцы мы амаль штодня сустракаліся з Васілём Уладзіміравічам а 12 гадзіне апоўдню, ішлі палагоджваць розныя справы, а потым — у рэстаран на абед, і так — на працягу ўсяго году, цікавага і шчаслівага для мяне.

Васіль Уладзіміравіч распытваў пра маё жыццё, уважліва слухаў, а потым сказаў, што гэта трэба запісаць. Так з'явіліся “Аповеды Барыса Кіта ў запісах Васіля Быкава”, якія замацоўваліся на працягу лета 2001 года, за што я бязмерна ўдзячны Васілю.

Васіль Уладзіміравіч ад самага прыезду ў Франкфурт выказаў жаданне наведаць Парыж, а таксама цікавыя, гістарычныя мясціны Нямецчыны, якія знаходзяцца непадалёку ад Франкфурта.

У Парыжы Быкавы прабылі некалькі дзён, сустрэкала іх там мая былая вучаніца па Віленскай гімназіі Ніна Абрамчык (удава былога прэзідэнта БНР Міколы Абрамчыка) з транспарантам “Жыве Беларусь!”. Затым мы наведалі найпрыгажэйшы горад-сад Вісбадэн, дзе некалі бывалі Тургенеў і Дастаеўскі, Бад Гомбург. (Дастаеўскі напісаў там свой раман “Ігрок”). Гэтыя мясціны яшчэ ў XIX стагоддзі “абжывала” руская арыстакратыя, і сёння іх найбольш наведваюць турысты з многіх краінаў сьвету, каб палюбавацца незвычайнай прыгажосцю старажытных будынкаў, сабораў, — і асабліва паркамі, скверамі, вуліцамі, якія патанаюць у кветках самых розных колераў, адценьняў (яркіх, буйных, сьвежых), каб падыхаць гаючым паветрам, пасядзець ва ўтульных кавярнях, адчуць няспешны, разьмерны рытм жыцця багатых нямецкіх гарадкоў, дзе ўсё задавальняе чалавека, ягоныя самыя патрабавальныя густы і схільнасьці. Але, любуючыся гэтай прыгажосцю, уладкаванасьцю, багацьцем, мы думалі пра сваю шматпакутную Бацькаўшчыну. Узьнікала, як пісаў у “Аповедах...” Васіль Уладзіміравіч, балючае пытаньне: “А ў нас?” Тое праклятае пытаньне на Захадзе раз — параз стукае ў голаў, тузаецца ў душы — хоць ты не глядзі на навакольле ці забудзься пра пакінутае дома. Параўнаньні міжволі выклікаюць благія пачуцьці, настройваюць на крытычны да сябе лад. Наглядзеўшыся на гэтую ўрбаністыку — старую ці новую, але аднолькава звабную і для пагляду, і для карыстаньня, не хочацца згадаць пра нашы драўляныя хаціны, зарослыя крапівой падмуркі пабураных цэркваў ды новыя сілікатныя аборы, амаль аднолькавыя для кароў і людзей...

Мне няцяжка было здагадацца пра гэтыя думкі Васіля Уладзіміравіча, назіраючы, як хмурынкі набягалі на ягоны задумлівы твар, бо амаль тое ж адчуваў і я сам. Пакінуўшы Радзіму ў 40-я гады і наведаўшы яе ў 90-я, пахадзіўшы па розных мясцінах, я пабачыў, што, сапраўды, амаль мала што змянілася ў цяжкім побыце простага чалавека: па-ранейшаму людзі абцяжараны клопатам, як пражыць, пракарміцца на мізэрныя зарплаты ці пенсіі...

Васіль Уладзіміравіч сьцішана любавалася прыгажосцю Франкфурта і яго ваколіц. Я, безумоўна, не магу так хораша і дакладна апісаць тое, што сустрэкалася пад час нашых

вандровак, як, да прыкладу, апісаў ён Палмен-гартэн: “Мы нетаропка ідзем па ваколіцах славутага ў Франкфурце Палмен-гартэну, здаўна аблюбаванага заможнай гарадской буржуазіяй. Ды й раён той наскрозь буржуазны з выгляду, раскошна, з былым густам абжыты і ціхі. Тут утульныя, схаваныя ў суцэльнай засені аграмадных платанаў вуліцы з шыкоўнымі, розных стыляў будынкамі (ад еўрапейскага барока да мадэрну найноўшых напрамкаў), усё дбайна дагледжанае, упрыгожанае, існае бы спрадвеку. Здаецца, ніякая вайна тут ня зрушыла і каменьчыку з гэтай буржуазнай добраўпарадкаванасці мінулых стагоддзяў. Сярод падстрыжанага кустоўя і кветнікаў дрэмлюць беласьнежныя вілы, сьвежа зелянеюць абструмененыя вадой лужкі. Пры аднолькавай упарадкаванасці ўсё тут рознае харакатарам, стылем, коштам. Архітэктура разнастайнасьці тут шануюная пані. І бязьлюддзе. Месцы на ходніках і падворках застаўлены аўтамабілямі самых розных фірмаў, мадэляў і марак — на ўсёй вуліцы ня знойдзеш і двух аднолькавых...”

Трэба сказаць, што Франкфурт-на-Майне наогул прыгожы, старажытны горад, былы цэнтр Сьвяшчэннай Рымскай імперыі, а цяпер найсучасны горад Еўропы, дзе па-нямецку рацыянальна спалучаюцца далёкая гісторыя і дзень сённяшні і які праз супермадэрновы аэрапорт зьвязаны з усімі сталіцамі сьвету.

Мы хадзілі па вуліцах Франкфурта, як па старонках гісторыі, дзе старыя будынкі суседнічаюць з высотнымі гатэлямі, офісамі, банкамі. Часта адпачывалі на беразе шырокага Майна, па якому праплывалі яхты, хуткія кацеры, нават цяжка гружаныя баржы, турыцкія параходы. Рака надае гораду велічную прыгажосць, як і ажурныя масты, утульныя пешаходныя вуліцы з яркімі багатымі вітрынамі шматлікіх магазінаў, помнікі славутым людзям, музеі, скверы і паркі, жылыя кварталы з мноствам кветак, зеляніны.

Падчас нашых праходак я нагадваў маім сябрам розныя зьвесткі пра славутыя мясціны горада. Упамінаньне пра паселішча, дзе цяпер прывольна раскінуўся Франкфурт, вядомае да нашай эры. У 794 годзе Карл Вялікі зрабіў тут дзяржаўнае пасяджэньне еўрапейскага значэньня. У XII стагоддзі Франкфурт наведвае Фрыдрых Барбароса. У 1356 годзе імператар Карл IV выдаў Залатую Булу, якая зрабіла

Франкфурт горадам, дзе каранаваліся нямецкія імператары. Перад саборам, у якім мы пастаялі пад высачэннымі зводамі, услухоўваючыся ў векавую цішыню, мы бачылі (пасля археалагічных раскопак) адкрытыя рымскія маставыя, якія памятаюць легіянераў Цэзара, Даміцыяна... У 1749 годзе ў Франкфурце нарадзіўся Іаган Вольфганг Гётэ. Мы доўга хадзілі па шматлікіх невялікіх пакоях дома-музея славутага нямецкага паэта. Васіль Уладзіміравіч засяроджана разглядаў фотаздымкі, карціны, рукапісы, кнігі, розныя рэчы і дакументы, звязаныя з імем і эпохай вялікага немца, якому ідуць пакланіцца і аддаць даніну павагі людзі самых розных нацыянальнасцяў з усяго сьвету... У 1848 годзе ў Франкфурце сабраўся першы агульнянямецкі парламент, на будынку якога цяпер вісіць мноства мемарыяльных дошак, а велізарная зала парламенту ўражае сваімі памерамі і аскетычнасцю, велічнасцю аздобы, — тут, як і ў гарадскім саборы, ратушы, быццам чуюцца галасы палымяных прамоўцаў знакамітых дзеячаў нямецкай гісторыі...

З усіх музеяў гораду незвычайна зацікавіў Васіля Уладзіміравіча гістарычны музей, асабліва залы, дзе раскрываецца ваенны перыяд у існаваньні Франкфурта, які падчас Другой сусветнай вайны быў дашчэнту разбураны — у руінах ляжалі ўсе вуліцы, будынкі, прыгарад. Васіль Уладзіміравіч не пераставаў здзіўляцца, як дбайна немцы аднавілі, паднялі літаральна з попелу старажытныя помнікі архітэктуры, гістарычны цэнтр, узводзячы побач новае, сучаснае, што толькі падкрэсьлівала веліч, прыгажосьць і непаўторнасьць гэтага нямецкага гораду.

Такімі ж разбуранымі былі і гэтак жа хутка паўсталі з руінаў іншыя гарады, якія мы наведалі з Быкавам: Дармштадт — радавое гняздо апошняй рускай імператрыцы Аляксандры Фёдараўны, дзе ёсьць праваслаўная царква — падарунак Мікалая II (у гэтым горадзе, дарэчы, зараз знаходзіцца нямецкі ПЭН-цэнтр); Марбург, ва ўніверсітэце якога некалі вучыўся Барыс Пастарнак. Але найбольш спадабаўся Гайдэльберг — старажытны ўніверсітэцкі горад, дзе знаходзіцца замак курфюрстаў (XVI-XVII стагоддзі), з вышыні якога адкрываецца незвычайна цудоўная, казачна прыгожая панарама на раку, масты, чырвоныя дахі старых гарадскіх кварталаў і ўніверсітэту, якому больш як 600 гадоў. Гэта

другі па часе заснавання (пасля Карлава універсітэту ў Празе) універсітэт Еўропы.

Тут некалі жылі і тварылі гайдэльбергскія рамантыкі: Арнім, Брэнтана, браты Грым, Эйхендорф — заснавальнікі міфалагічнай школы ў літаратуры (1805-1809). І Гайдэльберг, і побач з ім невялікі гарадок Ляймэн. (У Ляймэне, дарэчы, знаходзіцца беларускі музей, заснаваны пасля вайны беларускім пісьменьнікам Юрыем Жывіцам (Юры Попка), амаль невядомым на Беларусі). Я шмат дапамагаў яму ў зборы экспанатаў, беларускіх кніг, часопісаў, як эмігранцкіх, так і айчынных, калі працаваў у Гайдэльбергскім філіяле Вашынгтонскага Мэрылендскага ўніверсітэту. Цяпер Ляймэн — пабрацім нашага Наваградку — з трох бакоў абкружаны невысокімі лясістымі гарамі, куды так і цягне схадзіць па грыбы і па ягады, як і ў нас, на Беларусі...

Мы доўга стаялі на аглядных пляцоўках ля сьценаў замку, пераходзячы з аднаго месца на другое, бо сапраўды нельга было адарвацца ад непаўторнай прыгажосці краявідаў ваколіц і самога Гайдэльберга, што прывольна раскінуўся ля падножжа гары, на якой стаяў замак. Агromністыя ягоняя памеры, зялёны дыван падстрыжанай травы вакол, экзатычныя расьліны, векавыя дрэвы, мноства кветак, цішыня і спакой стагоддзяў — усё настрайвала на адчуваньне, што мы апынуліся ў далёкім часе, калі ствараўся гэты цуд, якім захапляюцца людзі XXI стагоддзя.

Аднак самым цікавым нашым падарожжам было падарожжа па Рэйне ўлетку 2001 года. Ірына Міхайлаўна, Васіль Уладзіміравіч, Тамара (мая пажыццёвая спадарожніца) і я селі на параход у Франкфурце, праплылі па Майне і Рэйне аж да Кобленца. Перад намі паступова раскрывалася гісторыя рыцарскіх часоў — столькі ўздоўж Рэйну, апетага ўсімі нямецкімі паэтамі, знаходзіцца сярэднявечных замкаў, і разбураных, і ашчаджаных часам. Мы не паспявалі разгледзець іх велічныя гмахі, якія ўзвышался з абодвух бакоў ракі, як вартавыя стагоддзяў, сьведкі ваяўнічай нямецкай гісторыі.

Мы ўсе засталіся вельмі задаволеныя гэтай вандроўкай і адпачынкам, а Васіль Уладзіміравіч потым часта згадваў яе ў нашых размовах. Наогул, яму падабалася жыць у Франкфурце, і ў нас з'явілася думка прадоўжыць пражываньне

тут і надалей. Мы паехалі ў Дармштадт, звярнуліся з гэткай прапановай да цэнтральнага бюро нямецкага ПЭН-цэнтру, да ўладаў Франкфуртскага магістрату, іншых адказных інстытуцыяў. Асабліва стараўся сябра Васіля Уладзіміравіча — Хрыстафер Хойбнер. Але здарылася так, што Васілю Уладзіміравічу прапанавалі на тры гады выехаць у Мексіку. Аднак беларусы ў Празе палагодзілі магчымасць пражывання Быкавых у Празе, гэтым найпрыгажэйшым старажытным горадзе Еўропы, што больш адпавядала настроям і жаданням Быкавых, і яны выехалі туды.

Мы з Тамарай ездзілі ў Прагу наведарь Васіля Уладзіміравіча яшчэ да яго аперацыі. Былі агульныя сустрэчы на радыё “Свабода”, вандроўкі па цудоўным чэшскім горадзе. З Франкфурта я амаль штодня званіў Быкавым, дасылаў ім газеты, расказваў пра розныя падзеі ў свеце, за што Васіль Уладзіміравіч жартам называў мяне “прыдворным палітруком”. Мне стала неяк пуста і сумна, а пазьней — і трывожна за стан здароўя Васіля Уладзіміравіча.

Год 2001 быў адным з самых цікавых і шчаслівых у маім жыцці. Мы вельмі пасябравалі, сустракаліся з Быкавымі амаль штодня — або ў хаце, дзе яны выказвалі да мяне найвялікшую гасьціннасць і прыязнасць, або ў горадзе, у самым цэнтры. Цяпер, калі праходжу каля гэтых мясцінаў, з вялікай тугой успамінаю тыя шчаслівыя хвіліны, нашы бясконцыя гутаркі пра Беларусь, яе становішча, сусветную палітыку, літаратуру, гісторыю. Было пра што гаварыць, успамінаць з такім дасведчаным, глыбокім філосафам і літаратарам, якім быў Васіль Уладзіміравіч. Ён інфармаваў мяне аб падзеях, пра якія даведваўся з інтэрнэту, часта прыносіў беларускія незалежныя газеты... Так, у гутарках, у цёплай сяброўскай атмасферы, праходзілі спатканьні, вандроўкі, паездкі. Пазьней, калі яны ад’ехалі ў Прагу, на мой адрас у Франкфурце ішла карэспандэнцыя Быкава, якую я яму перасылаў.

На сваім доўгім веку я шмат сустракаў выдатных людзей, таленавітых вучоных, пісьменьнікаў, грамадскіх і палітычных дзеячаў. Але бясконца ўдзячны Богу, лёсу за тое, што яны падаравалі мне блізкае знаёмства з Быкавымі. І Васіль Уладзіміравіч, і Ірына Міхайлаўна, якія паставіліся да мяне з вялікай пашанай, клапацілівымі адносінамі (з прычыны

майго ўзросту) да майго здароўя, сталі найлепшымі сябрамі напрыканцы майго жыцця. Я заўсёды цешыўся бачыць іх, мне было кожны раз лагодна і цёпла на душы ад сустрэч з гэтымі добрымі, высокадухоўнымі людзьмі, і я, чым мог, дапамагаў ім таксама. Быццам гэта дробязь, але ніколі не забуду, што якраз напярэдадні паездкі Васіля Уладзіміравіча ў Прагу на сустрэчу з Вацлавам Гавелам, ён чакаў тэлефоннай размовы з прэзідэнтам Чэхіі, а тут раптам сапсаваўся іх тэлефон. Яны пазванілі мне з вулічнага таксафону і папрасілі дапамогі. Дык я кінуўся ўніз да сакратаркі адміністрацыі майго дому, і яна праз свой тэлефон і камп'ютар паспрыяла, каб размова з Гавелам адбылася.

Васіль Уладзіміравіч заўсёды запрашаў мяне на шматлікія паседжаньні розных культурніцкіх арганізацыяў, дзе прысутныя засыпалі яго пытаньнямі пра жыццё і творчасць, Беларусь, агульную палітыку. Ён прадстаўляў мяне як беларуса, амерыканскага вучонага, і мне таксама даводзілася, седзячы побач з Быкавым, адказваць на пытаньні аб маёй дзейнасьці ў амерыканскай астранаўтыцы.

Калі да Быкава прыязджалі сябры і знаёмыя, выдатныя асобы з розных краінаў, Васіль Уладзіміравіч часта прасіў і мяне, каб я да іх прыходзіў і браў удзел у гэтых сустрэчах. Іншы раз мы з Тамарай запрашалі Васіля Уладзіміравіча і Ірыну Міхайлаўну да нас на абед або вячэру, і час прабягаў імкліва ў цікавых гутарках, успамінах, слуханьні музыкі.

Васіль Уладзіміравіч меў ня толькі пісьменьніцкі талент, але і рэдкі дар разуменьня людзей, сучасных падзей у сьвеце, валодаў найлепшымі якасьцямі характару, меў добрую, мяккую, чуйлівую душу — пры зьнешняй стрыманасьці і, здавалася б, нават суровасьці. Найбольш мне імпанавала ў ім тое, што ён нязьменна прытрымліваўся сваіх поглядаў і перакананьняў, не мяняў жыццёвай пазіцыі, не прыстасоўваўся да розных уладаў і правадыроў, заўсёды быў верны і пасьядоўны ў адстойваньні беларускай нацыянальнай ідэі, і ў жыцці, і ў творчасці насьледаваў высокадухоўным хрысьціянскім прынцыпам маралі, агульначалавечым каштоўнасьцям, лепшым традыцыям свайго народу.

Я выпісваю шмат розных газет (нямецкіх, польскіх, англіійскіх, амерыканскіх, расейскіх, французскіх) — і пераканаўся, што гэтыя мае меркаваньні цалкам супадаюць з

сусьветнай думкай пра нашага славутага пісьменьніка. Напісаўшы пра адыход Васіля Быкава ў вечнасьць (што болей паласнула сэрца, бо немагчыма паверыць у гэтую страту), усе газеты адназначна аданілі Васіля Быкава як чалавека і мастака агульначалавечай значнасьці.

Калі ж я атрымаў беларускія незалежныя газеты, якія расказалі, як Беларусь разьвівалася са сваім вялікім сынам, то пераканаўся, што Радзіма наша сапраўдны выхаваная на творах Быкава і ня збочыць са шляху цывілізаваных краін Еўропы, Шляху Васіля Быкава...

г. Франкфурт-на-Майне

Мікалас СЛУЦКІС

СПАТКАННЕ Ў ВЫПЕРСДОРФЕ

У ліпені 2002 года я апынуўся ў Берліне, але не адзін — у кампаніі маёй дачкі Снегуоле і ўнучкі Давайне, якія жывуць у Швецыі. Яны захацелі крыху ўсцешыць мяне, таму што ў апошнія гады з-за цяжкой хваробы жонкі Рэгіны я быў прыкаваны да Вільнюса, дакладней да кватэры на вуліцы Швітурыя.

Чаму Берлін? З гэтым горадам у мяне шмат звязана. За тры дзесяцігоддзі там выйшла каля дваццаці маіх кніг, яшчэ жывыя — хоць іх усё меней і меней — мае сябры, знаёмыя, чытачы...

Вырашылі і паехалі.

Сам Берлін ды і ваколіцы яго я ведаю нядрэнна — шмат разоў бываў тут, але яшчэ лепей яго ведае мой стары сябра, паэт і прэзаік Хрыстаф Хойбнер, якога, думаю, ведаюць і ў пісьменніцкіх колах Беларусі.

— Усё, што пажадаеш, толькі цяпла, на жаль, не абяцаю, — падагуліў папярэдні план экскурсій гэты мілы, з гумарам чалавек. Прыкладна тое ж сказала і яго чароўная жонка Мішэль, змякчаючы нямецкую грунтоўнасць французскай непасрэднасцю.

Надвор'ю так шмат увагі надавалася нездарма. Берлін, як ні дзіўна, не задыхаўся ад традыцыйнай ліпеньскай спёкі — дзьмуў халодны пранізлівы вецер, хоць і свяціла сонца.

Тыдзень у кампаніі Хрыстафа і Мішэль пралятаў хутка, поўны ўражанняў ад чаканак і нечаканак горада, які пасля падзення вядомай Сцяны шмат прыбавіў у сваім абліччы і значэнні. Не толькі ў музеях і галерэях адчувалася, што знаходзішся ў цэнтры еўрапейскага культурнага жыцця. Тое, што раней было ўласціва Парыжу, усё больш робіцца жыццём Берліна. Сюды сцякаецца таленавітая, рознаколерная ў прамым сэнсе слова моладзь у пошуках майстэрства, вядомасці, славы. Не апошняе месца ў культурным кругавароце гэтага адкрытага горада займаюць дзеячы мастацтва розных краін, якія па сваёй волі ці вымушана выбіраюць яго месцам свайго жыхарства.

Багатыя музеі, канцэртныя залі, кніжныя магазіны ўсё ж не засланяюць сумных уражанняў. Творы мастацтва, напрыклад, кніга, якая асабліва цікавіць нас, пісьменнікаў, — тавар побач з іншымі таварамі, і пад прыгожай, часам нават ашаламляльнай вокладкай хаваецца спрашчэнства, патуранне нізкаму густу. Пісьменнікі болей не прарокі (і дзякуй Богу!), кніга сур'ёзная, калі не хаваецца за фалды постмадэрнізму ці акультнай чытаніны, павінна змагацца за сваё існаванне. У гэтым (калі пішаш не дзеля грошай або славы) таксама можна знайсці задавальненне, бо ў такім выпадку ты зусім свабодны, але...

Гэтае “але” актуальнае ўсюды, попыт занадта часта падладны сенсацыі, а моды дыктуюе рынак. Вядома, гэта ставіць перад цяжкім выбарам усіх пісьменнікаў, а асабліва тых, хто шмат сіл аддаў руху за грамадзянскія і асабістыя правы чалавека. Застацца самім сабою ці, просячы прабачэння ў чытачоў, якія ўсё меней чытаюць, але па-ранейшаму паважаюць, пераймаць новыя правілы гульні.

Пра гэта я нямала чуў у Берліне, дзе ўсё гэта не менш актуальнае, чым ва ўсходне-еўрапейскіх краінах. Пра гэта спрачаемся ў Літве. Пра гэта будзем гаварыць і з чалавекам, пра якога я збіраюся расказаць.

Як быццам, усё, што нас цікавіла, пачынае асядаць у памяці, быццам ужо дыхнула домам, які заўсёды мілейшы здалёк (і рай, і неба таксама далёка!), а Хрыстаф, прыехаўшы ў гатэль, прапануе:

— Ці не пракаціцца нам за горад?

Добра, але куды? У Сан-Сусі толькі што былі, кругаля па вадзе вакол Берліна зрабілі. Што яшчэ, калі наперадзе Тэгель, адкуль заўтра адлятаем у Вільнюс?

Хрыстаф толькі загадкава ўсміхнуўся:

— Германія — багатая краіна. Заўсёды знойдзецца што-небудзь цікавае.

І паехалі. Мільгаюць бензакалонкі, утульныя “забягалаўкі”, неўзабаве і яны знікаюць. Едзем і едзем, ваколіцы ўжо яўна не берлінскія. Палі, пералескі, хутары пад чарапіцай. Звычайная Германія. І раптам замаячыла штосьці наперадзе, выплыла самавітая агароджа, на ёй дошка “Schloss Wiepersdorf” (“Замак Выперсдорф”), а ў глыбіні, за дрэвамі і клумбамі з кветкамі — белы палац у строгім класічным стылі. Углядаемся і бачым пажылога высокага мужчыну каля ім жа расчынених варот.

Хрыстаф нічога не тлумачыць, бяжыць да мужчыны, яны абдымаюцца, відаць, даўнія сябры. Амаль адразу ж чую, вушам сваім не верачы, знаёмы гучны з хрыпінкай голас:

— Снягута?! Якая радасць! А дзяўчына побач з табой ці не сястрычка?

Побач, заліўшыся чырванню, стаіць, вядома ж сямнаццігадовая дачка Снегуолі, якая неўзабаве павінна скончыць гімназію ў Упсале.

— Але ж гэта сапраўдная прыгажуня! — чую той жа голас.

Сцэна быццам з рамана, але тут піша само жыццё, насуперак няўмольнаму часу.

— Вось узрадавала мяне Снягута!

Снягутай называў маю дачку адзін толькі Васіль Быкаў шмат гадоў таму назад, калі па дарозе з Масквы ці Мінска ў Гродна начаваў у нас на Швітурыі. Дзяўчынка заўсёды саромелася гасцей, у яе з малых гадоў быў абвостраны нюх і яна адрознівала людзей па “паху”. З Васілём яна паводзіла сябе вольна, размаўляла, смяялася. Калі мы казалі пра гэта Васілю, ён ад душы зарагатаў:

— Ну што ж, пастараюся Снягуту не расчароўваць! — і ён памахаў у паветры сваімі моцнымі, чыстымі рукамі.

Тут надышла мая чарга і, шчыра скажу, не знайшлося слоў ні ў мяне, ні ў яго. Васіль вандраваў па Еўропе, я поседам сядзеў у Вільнюсе, а нечаканая сустрэча быццам касой знесла

гады, пошукі, расчараванні і ўпартасць застацца вернымі свайму голасу. Зноў мы былі маладымі літаратарамі, якія адчувалі патрэбнасць абнаўлення яшчэ задоўга да таго часу, які пазней назовуць Перабудовай.

Магчыма, я памыляюся, магчыма, гэта ўжо ад уздзеяння яго кніг пра чалавека на вайне, але, здаецца, Васіль тут быў у палінялай гімнасцёрцы ды і я не ў параднай пары. Строгі, разважлівы, без ніякай фанабэрыі юнак — такім ён заўсёды будзе здавацца мне.

Па законах беларускай гасціннасці Васіль, пазнаёміўшы нас са сваёй слаўнай жонкай Ірынай, адразу ж павёў у абедзеную залю Міжнароднага дома творчасці для мастакоў, архітэктараў, пісьменнікаў. Тут яго ўсе ведалі, па-сяброўску віталі нас, яго гасцей.

Жанчыны пад кіраўніцтвам Ірыны неўзабаве сабраліся знаёміцца з цікавымі мясцінамі музея-сядзібы Беціны і Ахіма Арнім (Bettina und Achim Arnim museum), Хрыстаф гуляў адзін, а мы з Васілём заселі з бутэлькай віна, услед за якой з'явілася яшчэ адна, якую ён прынёс з буфета. Гаварылі, успаміналі сур'ёзнае і смешнае, часам ледзь стрымліваючы слязу, калі ўспаміналі памерлых нашых сяброў, сярод якіх і Эдуардас Межэлайціс, і Іонас Авіжус.

Нягледзячы на гуртавы метада склікання ў Маскву пісьменнікаў тадышніх рэспублік, нягледзячы на казёшчыну тых афіцыйных сустрэч, з імі звязана і шмат добрага. Там сустракаліся і завязвалі сяброўства многія пісьменнікі, чые парыванні і таленты патрабавалі ўзаемнай падтрымкі. Так, не памятаю ўжо на якім пісьменніцкім сходзе, здружыліся мы з Васілём. Было цікава даведацца пра яго думкі аб многім, а яму, здаецца, пра мае. Пачуццё локця захоўвалася і тады, калі сустрэчы сталі радзейшыя, а потым і наогул перасталі сустракацца. Зрэдку — прывітанне здалёк праз знаёмых і незнаёмых.

І вось мы зноў сядзім, разважаем, п'ём, хоць ні я, ні ён, здаецца, гэтым не злоўжывалі ні ў Мінску, ні ў Вільнюсе — дзесьці ў Германіі. Васіль усё парываўся паказаць мне жытнёвае поле адразу за паркам, за дзівоснымі дрэвамі і кустамі. Яшчэ перад гэтым пра тое жытнёвае поле паспела нам шапнуць і Ірына. Бывае, стаіць, слухае шэпт каласоў, а калі ўсё прыбрана — ён на тое і творца — усё роўна слухае, чуе, уздыхае.

На гэты раз гутарка зацягнулася, жытнёвае поле так і засталася як вобраз, які асвятляе ўжо не літаратурнага героя, а самога пісьменніка.

Я ведаў ужо, што Васіль хворы, але хваробе не патакаў, у доме творчасці займаўся менавіта творчасцю. Нельга было не здзіўляцца яго мужнасці без позы, яго таленту без аглядкі на моду. Такім яго любілі ў нас, у Літве, дзе выйшлі, пачынаючы з 1964 года, яго вядомыя “Трэцяя ракета”, “Сотнікаў”, “Абеліск” (1974), “Пайсці і не вярнуцца”, “Воўчая зграя” (1984), “Альпійская балада” і зноў “Воўчая зграя” (1995). А тое, што не было перакладзена на літоўскую мову, чыталі на рускай. Ён падабаўся Літве, Літва падабалася яму. Яго шанавалі ўпоравень з Рэмаркам, а па-мойму яго, Васілёва, праўда пра вайну і чалавека ў шынялі куды болей праўдзівая, без лішняй стылізацыі і манернасці...

Мы ад’язджалі з Выперсдорфа расчуленыя, несучы з сабой цяпло рукі гэтага мужа чалавека і пісьменніка. Потым прыйшлі здымкі, зробленыя вернай яго спадарожніцай Ірынай.

На апошнія Калядныя святы прыязджалі Снегуоле з Даваняй, ужо студэнткай. І мы зноў успаміналі Берлін, добрага самарыцяніна Хрыстафа, які махаў нам услед, і Васіля ў абдымку з Ірынай, якія жадалі нам добра.

г. Вільнюс

Зіна ГІМПЯЛЕВІЧ

СМЕРЦІ НЯМА...

Я разгубілася, калі Ірына Міхайлаўна Быкава прапанавала мне напісаць успаміны пра Васіля Уладзіміравіча. Адразу перасеклася некалькі думак у галаве, і самая першая, самая нервовая была тая, што факт яго фізічнай смерці ў мяне ўжываецца з пачуццём, што яго смерці не было. Відаць, гэты нерацыянальны стан падтрымліваецца Ірынай Міхайлаўнай, бо для яе Васіль Быкаў існуе толькі ў цяперашнім часе. Магчыма, нават многія з тых, каму пашчасціла сустрэць гэтага чалавека, які стаў класікам пры жыцці, перажываюць падобны звышнатуральны стан, калі думаюць пра яго.

Маё знаёмства з Быкавым пачалося, як ва ўсіх, з яго кніг, у якіх ён вяртае голас і сцвярджае існаванне мільёнаў сваіх сучаснікаў, салдатаў, часта безыменных, што ляжаць у брацкіх магілах па ўсёй Еўропе.

Мне асабіста яго кнігі шмат што растлумачылі ў характары майго бацькі, Якава Гімпялевіча, які прайшоў другую сусветную вайну ад яго роднай Заходняй Беларусі да Берліна. Нягледзячы на тое, што бацька, як і Быкаў, належаў да трох працэнтаў шчасліўцаў, якія вярнуліся з вайны, раны і ваенныя нягоды не далі яму дажыць да 52-х гадоў. Бацька, добры і памяркоўны чалавек, ніколі не расказваў пра свае ваенныя

гады і на роспыты адказваў заўсёды адно і тое ж: “Вырасцеш, тады пагаворым”. Пакуль ён жыў, да нас часта прыязджаў на пашарпанай трохтонцы дзядзька Коля, татаў ардынарац, які пасля вайны працаваў шафёрам у калгасе. Маме гэтыя візіты не падабаліся, відаць, таму, што тата і дзядзька Коля зачыняліся ў хлеўчуку з “чым Бог паслаў” і выходзілі позна, на добрым падпітку. А я, малым дзіцём, згараючы ад цікаўнасці, заўсёды круцілася непадалёк, спрабуючы зразумець, пра што яны гавораць. Толькі праз гады, дзякуючы кнігам Быкава пра вайну, я зразумела, пра што магла ісці гаворка ў нашым хлеўчуку. Менавіта Быкаў зразумеў і выказаў слова свайго пакалення і за жывых, і за мёртвых.

У Канадзе, якая даўно ўжо стала мне роднай, рэдка хто чуў пра Быкава. Крыўдна было не столькі за тое, што так званы прасты народ нічога не ведае, але і добрая частка мясцовых славістаў маюць вельмі павярхоўнае уяўленне пра беларускую літаратуру. Многія лічылі, што, калі што добрае ў ёй і ёсць, то даўно растварылася ў рускай літаратуры, ну а дрэннае, натуральна, ні да чаго не прыбілася. Гэтая папулярная думка, на шчасце, паступова мяняецца па ўсёй Паўночнай Амерыцы, дзякуючы дзейнасці Беларускага Інстытута Навукі і Мастацтва ў Злучаных Штатах і Канадзе, які капіруецца з навуковымі аб’яднаннямі як у Паўночнай Амерыцы, так і ў Еўропе. Многія прафесіяналы-гуманітары за апошнія 10-15 гадоў пайшлі ўслед за Арнольдам Макміліным і зрабілі беларусістыку прыярытэтам сваіх даследаванняў або з усёй сур’ёзнасцю пытання ўключылі яе ў поле сваёй дзейнасці.

Мой кароткі ўспамін будзе пра тры асабістыя сустрэчы з Васілём Уладзіміравічам Быкавым, якія падштурхнулі мяне на напісанне кнігі пра яго. Гэтыя сустрэчы адбыліся ў 1995-м, 1996-м і 2001-м гадах і выліліся ў тры інтэрв’ю, якія ў свой час былі надрукаваныя на англійскай мове ў “Запісах”. Я скончыла крытычнаю біяграфію Васіля Быкава ў 2003 годзе, але калі ішла да яго ўлетку 1995-га, каб узяць першае інтэрв’ю, думкі пра кнігу нават не ўзнікалі.

Мая сяброўка правяла мяне да пад’езда і папярэдзіла, каб я не вельмі расчароўвалася і не палохалася, калі Быкаў на паўслове закончыць сустрэчу і дасць мне зразумець, што, як кажуць, “аўдыенцыя скончана”. Яшчэ яна мне патлумачыла,

што чалавек ён складаны, скрытны і нелюдзімы. А ўсё сталася настолькі дыяметральна процілеглым, што да гэтага часу здзіўляе тое фантастычна няправільнае ўспрыняцце Васіля Быкава, якое, відаць, бытвала ці насаджвалася шмат гадоў перад тым.

З першай хвіліны знаходжання ў Быкавых я адчула сябе надзіва добра. Іх кватэра (па заходніх нормах невялікая: салон, спальня і кабінет) дыхнула на мяне цяплом і гасціннасцю гаспадароў, якія стварылі ўтульны свет, дзе панавалі кнігі. Быкаў адразу зрабіў уражанне арыстакрата духу. Мікалай Бярдзьеў так характарызаваў людзей, у якіх ёсць прыроджанае і высока развітае пачуццё роўнасці з усім, што жыве на зямлі. Ірына Міхайлаўна — знешне процілегласць мужу (цёмнавалосая жанчына, якая нагадвае падлетка і вострым розумам, і цікаўнасцю, і хуткімі рухамі) — была яму годнай парай. Акінуўшы мяне хуткім пранізлівым позіркам і напамніўшы мужу, што ў яго праз гадзіну інтэрв'ю з журналісткай з Фінляндыі, яна паставіла перад намі гарбату і зайшла зноў толькі з прыходам фінскай жураналісткі.

Гадзіна, як мне здалася, працягвалася толькі шэсцьдзесят секунд: у мяне было столькі пытанняў і пісьменнік адказваў на іх экспромтам, але так дакладна і глыбока, быццам пытанні мае былі ў яго на стала па крайняй меры з тыдзень. Першае пытанне, памятаю, было такое: “Васіль Уладзіміравіч, што па-вашаму беларускасць?” Адказ паліўся з ходу.

— Што ж, калі дазволена будзе іранічная нотка, то паняцце “беларускасць” уяўляе сабой якраз тое, за што беларусы беспаспяхова змагаюцца на працягу апошніх стагоддзяў. А калі сур'ёзна, то першаступенны і галоўны складнік паняцця беларускасці — дзяржаўнасць. Наша гісторыя навучыла нас, што нацыянальная ідэя ці тое, што вы называеце беларускасцю, не можа ажыццявіцца без суверэннай і незалежнай дзяржавы. На вялікі жаль, не ўсе беларусы разумеюць сітуацыю такім чынам. У цэлым наша нацыя, на няшчасце, мяркуе, што ёсць магчымасць дасягнуць нацыянальнага адзінства і ажыццявіць патрыятычныя ідэі ў рамках залежнасці і без дэмакратыі. Такі падыход, зноў жа, як пацвердзіў гістарычны вопыт, зусім неправамоцны: гэта як біблейскае бясплоднае дрэва. Ён пастаянна прыводзіць да фіяска ўсе нацыянальна-патрыятычныя ідэі. Тут я маю на

ўвазе ранняе, традыцыйнае і залежнае існаванне Беларусі.

Другое пытанне было крыху незвычайнага, і як пасля павярнула жыццё, ледзь не правідэнцыяльга характару, калі можна ўжыць такую фігурацыю мовы.

Дзесьці за год да сустрэчы з Быкавым я прачытала “Летнія медытацыі” Вацлава Гавэла — і мне, ахопленай вялікім уражаннем ад дакументальнага аповеду, было вельмі цікава ведаць думку Васіля Уладзіміравіча пра гэтага драматурга, пісьменніка-дысідэнта і дзяржаўнага дзеяча. Празорлівасць жа пытання праявілася пазней у тым, што праз шмат гадоў адным з апошніх актаў Гавэла ў якасці кіраўніка дэмакратычнай Чэхіі было запрашэнне сабрата па пяру з Беларусі прыехаць працаваць у Прагу. Але тады, у 1995-м, былі яшчэ вялікія спадзяванні, што дэмакратыя, якая ўсталявалася ў Чэхіі, знойдзе дарогу і ў Беларусь.

Быкаў, захапіўшыся размовай пра лёс мастака-дысідэнта, які ўзначаліў дэмакратычную дзяржаву, адразу ж назваў прычыну, чаму падобная з’ява немагчымая ў Беларусі і, як заўсёды, рэаліі былі асновай яго вывадаў. Быкаў сказаў, што Беларусь, у адрозненне ад Чэхіі, ніколі не ведала дэмакратыі. Услед за гэтым інтэрв’ю ўвайшло ў рэчышча размовы пра літаратуру, але нават тут усё было непарыўна звязана з нацыянальна-патрыятычнымі пытаннямі, якія хвалявалі мяне з сувязі з тым, што на захадзе ў той час панаваў міф, быццам Быкаў нібыта піша па-руску. Хацелася запісаць менавіта па-англійску яго катэгарычнае сцверджанне, што ўсе без выключэння яго мастацкія творы (у адрозненне ад некаторых публічных выступленняў і інтэрв’ю для расійскай аўдыторыі) напісаны на роднай беларускай. І на пытанне, што ж робіць Быкава беларускім пісьменнікам — бо гэта, несумненна, штосьці большае, чым здольнасць пісаць на роднай мове, — ён адказаў наступнае:

— Справа ў тым, што нацыянальная прыналежнасць заўсёды нясе элемент спантанасці, які знаходзіцца ў генах у кожнага. У першую чаргу вельмі важным з’яўляецца месца нараджэння. Потым, вядома, таксама важная культура. Для мяне ўсё было беларускім: месца нараджэння, культура і агульная адукацыя. У час вайны, калі Беларусь была пад акупацыяй, мяне ў першую чаргу цікавілі навіны з Радзімы.

Простыя рэчы, такія, як дзіцячыя сны, весткі з мінулага,

— адно са звёнаў, што звязваюць нас з роднай стараной. На працягу пятнаццаці галдоў, калі я жыў удалечыні ад Беларусі, мова быццам пакінула мяне. У гэтыя гады я не карыстаўся роднай мовай проста таму, што яна адсутнічала ў маім атачэнні. У той час у мяне не было і доступу да беларускай літаратуры. Ведаеце, я на працягу пяці гадоў служыў на Далёкім Усходзе, на Сахаліне і на Курыльскіх астравах. Адкуль там было ўзяцца беларускай літаратуры? Тым не меней усё гэта жыло ўва мне, і таму, калі я вярнуўся ў Беларусь, мова імгненна вярнулася, яна проста і натуральна ў мяне аднавілася.

Натуральнасць быкаўскай беларускай мовы сапраўды была гарманічнай і, калі ён адказаў на маю доўгую падзяку (а ісці ад Быкавых не хацелася, нягледзячы на тое, што жураналістка з Фінляндыі ўжо чакала сваёй чаргі) маёй самай любай беларускай фразай “Калі ласка”, — да мяне пачало даходзіць, што мой час скончыўся. Памятаю, што, спрабуючы неяк затрымацца, я прапанавала свае паслугі ў якасці перакладчыцы, паколькі фінская журналістка прыстойна гаварыла па-англійску, але зусім не гаварыла па-беларуску і толькі крышку па-руску. Маю сціплую дапамогу прынялі, і мы ўчацвярох пасядзелі яшчэ прыкладна гадзіну.

Калі настаў час развітвацца, я раптам убачыла, што ў Быкавых аднолькавая ўсмешка, якая імгненна асвятляе і амалоджае гэтых людзей, якія нечакана сталі дарагімі мне. Я палюбіла гэтую пару, прывязалася да іх сямейным пачуццём і ў наступным годзе бегла да знаёмага дома, быццам да наседжанага гнязда. Гэтае пачуццё не ашукала: позняй восенню 1996-га ў цёмным, дажджлівым і халодным Мінску яны абое прынялі на сябе мой боль за маму, што памірала ў Канадзе, і сястру, якая даглядла яе, за мужа, дзяцей і свёкра і іншыя беды, якія здараюцца ў жыцці кожнага.

Гаворка, якая планавалася як літаратурная, часта збівалася на палітычныя падзеі ў Беларусі, якія (у параўнанні з мінулым годам) пакідалі мала спадзеву на ўмацаванне дэмакратыі ў краіне. Тым не менш гаворцы пра літаратуру было аддадзена найболей увагі. Хочацца падзяліцца аўтарскім адказам на пытанне пра яго працу як перакладчыка:

— Гэта такая цяжкая праца, асабліва ў маім выпадку, таму што ў апошні час я сам перакладаю на рускую мову свае рэчы.

Мне здаецца, лягчэй перакладаць з французскай на рускую, чым з беларускай на рускую. Яшчэ Бунін даўно-даўно заўважыў гэтую з’яву, калі пісаў, што добры пераклад на роднасныя мовы практычна немагчымы. Ніводзін перакладчык не ў стане дасягнуць эфекту арыгінала. Пры перакладзе маіх уласных прац я таксама не магу дасягнуць дакладнага значэння проста таму, што не ведаю мову так, як ёю валодае рускі пісьменнік. Але мая сітуацыя не зусім звычайная: я — аўтар арыгінала і я вольны мяняць рэчы, у той час як перакладчык пазбаўлены падобнай прывілеі...

Калі планавалася інтэрв’ю, я задумала фундаментальны артыкул, у якім збіралася правесці параўнаўчы аналіз творчасці Васіля Быкава і Адама Міцкевіча. Артыкул даўно апублікаваны ў Канадзе, але, дзякуючы Быкаву, які своечасова вярнуў мяне да розуму, тактоўна навіўшы на думку, што, як кажуць, апельсіны з яблыкамі не параўноўваюць, гэтая праца стала аналітычным аглядам яго творчасці. У час другога інтэрв’ю Васіль Уладзіміравіч даў фармулёўку свайму ўласнаму мастацкаму напрамку, вызначыўшы яго як чыста рэалістычны, што само па сабе зрабіла немагчымым любое параўнанне з Міцкевічам. Аднак, нягледзячы на тое, што ён поўнасю адвергнуў ідэю рамантызму, калі гаворка зайшла пра беларускую дэмакратычную дзяржаўнасць (думкі пра якую ніколі не пакідалі пісьменніка), Быкаў назваў тры гістарычныя перыяды: Вялікае Літоўска княства і два кароткія — у 1991-м і 60 гадоў перад гэтым, раннія 1920 гады. У гэтыя адрэзкі гістарычнага часу, па Быкаву, беларускія нацыянальна-патрыятычныя ідэі набліжаліся па форме да рамантычнага канцэпту Адама Міцкевіча. І, вядома, у гэтых адносінах сэрца пісьменніка балела з прычыны неразумення народам асновы беларускасці: роднай мовы і культуры, а таксама неабходнасці незалежнай дэмакратычнай дзяржавы. Калі я спытала, ці захваўся ў яго разуменні канцэпт “тутэйшых” у беларускім народзе, у адказ прагучала горкая песімістычная нота. Быкаў тлумачыў мне, што, на ягоную думку, гэтая традыцыя знікла разам з паняццем нацыі ў сувязі са знішчэннем сялянства ў XX стагоддзі, якое прынесла рэвалюцыі, войны і таталітарызм. Раней, калі сялянства ўяўляла сабой ядро нацыі, няхай сабе не дзяржаўнасць, дык культурныя традыцыі цэментавалі

адзінства “тутэйшых”.

Пасля таго, як мы закранулі пытанне культуры і адносін паміж рускай і беларускай культурамі, Быкаў сказаў, што яму глыбока чужое паняцце варожасці культур, таму што для гэтай з’явы арганічна няма прычын. Узаемаўплыў — натуральны працэс, і, калі варожасць не насаджаецца вышэйшай іерархіяй любога кшталту, рэлігійнага ці бюракратычнага, гэты працэс узбагачае культуру ў цэлым. Для беларусаў, якія поўнаасцю прынялі каштоўнасці рускай культуры XIX стагоддзя (якая ў сваю чаргу запазычыла іх на захадзе), не можа быць дзвюх думак пра станючы бок яе ўплыву. Іншая справа, калі паслядоўна і на працягу стагоддзяў ідзе маніпуляцыя антрапалагічнымі данымі, гістарычнымі фактамі і знішчаецца мова.

Другое інтэрв’ю, якое закончылася гэтак жа хутка, як і першае, доўжылася на гадзіну болей і, нягледзячы на пэсімізм пісьменніка, поўнаасцю апраўданы абставінамі, яно дапамагло мне наблізіцца да разумення не толькі літаратурнага, але і філасофскага светапогляду Васіля Уладзіміравіча Быкава. Пасля гэтага стасункі нашы працягваліся па тэлефоне і, калі пачаўся мой паўгадавы акадэмічны водпуск у студзені 2001-га, я прыехала да Быкавых у Франкфурт з намерам напісаць яго крытычную біяграфію. Сустрэча была, так павялося ўжо, цёплая і радасная. На гэты раз, аднак, па прычыне таго, што адбывалая яна на чужыне, я адчула яшчэ большую цягу да гэтых непатрабавальных у побыце людзей. Быкаў напружана працаваў, быў у пастаянным кантакце з сябрамі на радзіме, сачыў за палітыкай па газетах і інтэрнеце. Ірына Міхайлаўна вяла іх нескладаны побыт і асвойвала Франкфурт. Тут, як я зразумела, апрача яе прыроднай цікаўнасці, была і тактыка садзейнічаць мужу ў працы: яна пакідала яго ў невялічкай кватэрцы, якая пасля сняданку ператваралася ў яго кабінет, і прыходзіла а першай гадзіне пакарміць яго. У Франкфурце Ірына Міхайлаўна стала маім мілым гідом і з гонарам вадзіла па сваіх улюбёных мясцінах.

Інтэрв’ю, якое дарылася мне штодзень, вылілася болей як у сто старонак. А напачатку ў мяне здарыўся канфуз: перад прыездам да Быкавых я купіла магнітафончык апошняга слова тэхнікі і не паспела яго асвоіць. Быкаў, цярпліва і па-добраму

гледзячы на мае пакуты, пажартаваў: “А ў нас кажуць, што нельга браць новыя боты ў доўгую дарогу”.

Пераказваць апошнія інтэрв’ю няма сэнсу, таму што крыху пазней Васіль Быкаў напісаў сваю дакументальную аповесць “Доўгая дарога дадому”, у якой выкарыстаны той жа матэрыял. Пасля Фракфурта тэлефонныя размовы сталі рэгулярнай з’явай. Часам званіла Ірына Міхайлаўна, але часцей, вядома, я, высвятляючы штосьці ці проста пытаючыся пра здароўе. Справа ў тым, што Ірына Міхайлаўна даўно ўжо прасіла мужа зрабіць аналізы, праверыцца ў дактароў, ну а ён, вядома, адчэпнага абяцаў, але нічога не рабіў. У лютым 2001-га ён прызнаўся мне, што адчувае сябе слаба, але прасіў не гаварыць пра гэта жонцы, каб не хваляваць яе. Калі я заставала яго аднаго ў Франкфурце і пазней у Празе, Быкаў вельмі стрымана і коротка гаварыў мне праўду пра сваё самаадчуванне, а пры Ірыне Міхайлаўне адказваў вельмі аптымістычна. Гэтыя беражлівыя адносіны адно да аднаго краналі мяне да глыбіні душы. У сярэдзіне чэрвеня 2003 года я збіралася ў Прагу, каб пабачыцца з імі. 19 чэрвеня яны яшчэ былі ў Мінску, і я размаўляла па тэлефоне з жонкай пісьменніка, а 22-га — ужо з ягонай удавой. Трапіць на пахаванне Быкава не дазволіла валакіта з візай, і прыехала я толькі на саракавы дзень, які адзначаўся ў Доме літаратара тымі, хто памятаў яго, а помнілі яго вельмі многія. І помняць, і будуць помніць. Як і я...

г. Ватэрлоа, Канада.

Сяргей НАВУМЧЫК

“У МЯНЕ ЗАЎСЁДЫ З УСІХ ВАРЫЯНТАЎ БЫВАЕ ГОРШЫ...”.

У жніўні 1974 году адзначалася 1000-годдзе Віцебску, і на плошчы Леніна, дзе адбываліся ўрачыстасці, мой бацька падвёў мяне да Генадзя Бураўкіна, які распісаўся ў маім блакноце, і сказаў, што хай вось і гэты дзядзечка, што стаіць побач, дасьць аўтограф. Той распісаўся — “В. Быкаў”...

Рос я не ў інтэлегенцкай сям’і (бацька быў партыйным работнікам), але да нас часта прыходзілі знакамітасці, і менскія, і маскоўскія, таму нечага такога дзіўнага ў знаёмстве з Быкавым для мяне не было. Да свайго сораму, доўгі час я яго не чытаў — тэма вайны, пра якую пісаў Быкаў (мне здавалася, што ён піша менавіта пра вайну), празмерна эксплуатавалася афіцыйнай прапагандай і не абаяцала нічога цікавага. Вось Караткевіч — гэта было захапляльна... Пішу пра гэта толькі дзеля таго, каб зафіксаваць успрыманьне

вялікага пісьменьніка тыповым прадстаўніком маладога пакаленьня часоў “застою”. У 1982 годзе “Полымя” надрукавала “Знак бяды”. “Гэта — новы Быкаў” — сказаў мой аднакурснік Сяргей Дубавец, і я ўзяўся чытаць. Узрушэньне было вялікае. А пазьней, у войску, часам — на палігоне, ва ўмовах, “набліжаных да баявых”, прачытаў і “ваенныя” быкаўскія аповесці.

Да таго моманту, калі мне пашчасыціла блізка пазнаёміцца з Васілём Уладзіміравічам, у мяне сфармавалася ўсведамленьне гэтага чалавека як вялікай асобы. Ужо жывучы ў Менску, я сустракаўся зь ім, напэўна, штомесяц, неаднаразова быў у яго дома, удзельнічаў разам зь ім у розных сходах, мітынгах, прэсавых канфэрэнцыях, потым, у эміграцыі, быў у перапісцы, а ў апошні перыяд ягонага жыцьця, у Празе, кантактаваў зь ім ці не штодня — але да самага апошняга моманту не пазбавіўся адчуваньня ў ягонай прысутнасьці датычнасьці да Вечнасьці. Некаторыя, нават маладзейшыя за мяне, называлі яго “спадар Васіль” ці нават “дзядзька Васіль” — я ж такой фамільярнасьці дазволіць сабе ня мог, і ня толькі таму, што, сапраўды, не пляменьнік яму. Гэта — на ўзроўні асабістых стасункаў. Што ж да палітычнай дзейнасьці ці журналісцкай, дык зрабілася звыклым ацэньваць свае справы паводле крытэрыю — як паставіцца да іх Быкаў...

Некалькі “менскіх” эпізодаў.

Верасэн 1991-га. Присяга вайскоўцаў на вернасьць Беларусі на плошчы Незалежнасьці. Быкаў — сярод тых, хто яе прымае. Нам здаецца, што наперадзе — толькі сьветлае.

9 мая 1994 года. Групу ветэранаў — членаў БНФ разам з Васілём Быкавым і кандыдатам у прэзыдэнты Беларусі Зянонам Пазьняком міліцыя не пускае да плошчы Перамогі. У вачах Быкава — і разгубленасьць, і абурэньне. У ліпені таго ж году фронтаўскую калёну на чале з Быкавым не пускаюць да помніку апранутыя ў чорную ўніформу “байцы” з групы падтрымкі кандыдата ў прэзыдэнты Лукашэнкі пры пасіўным спрыянні міліцыі. Памятаю, пабачыўшы ў тыя дні ў сталой Вярхоўнага Савета Лукашэнку ў атачэньні ягонай каманды “маладых ваўкоў”, я выказаў ім усё, што думаў пра зьдзек з Быкава. Адказам быў цынічны сьмех. Цяпер гэтыя асобы — лідары апазыцыі, а імя Быкава

вырыстоўваюць, як сымбаль барацьбы з дыктатурай.

Чэрвень таго ж 1994 -га. Быкаўскі 70-гадовы юбілей. На сваім аўтамабілі важу Васіля Уладзіміравіча па Менску на розныя ўрачыстыя імпрэзы. З вечарыны ў ягоны гонар ў штаб-кватэры БНФ на Варшавэні, 8 прывёз яго на Танкавую і ўжо прыкідваў, у колькі прыёмаў ўдасца перанесці ў кватэру дзясяткі падараваных яму букетаў. Ён бярэ ў рукі некалькі кветак, а астатняе забараняе выносіць з машыны: “Хай будзе Вашай Галі”. Кватэра нашая некалькі тыдняў была застаўленая ружамі...

Апошнія спатканьне ў Менску было 25 сакавіка 1996 году, на наступны дзень пасля жорсткага зьбіцця ўдзельнікаў мітыngu ў гонар угодкаў БНР, аргкамітэт сьвяткаваньня якіх узначальваў Быкаў... Праз дзень я выехаў з Беларусі — як тады здавалася, на пару тыдняў...

Потым, цягам некалькіх гадоў, былі толькі тэлефанаваньні і лісты. Лісты ён пісаў вельмі зьмястоўныя, а на сьвяты нават упрыгожваў іх сваімі малюнкамі.

Калі ў сьнежні 1999 году Быкаву ўручалі ў Маскве прэмію “Трыумф”, у Нью-Ёрку па расейскім тэлеканале мы глядзелі рэпартаж з Вялікага тэатру. Голас дыктара за кадрам гаварыў пра Быкава, а паказвалі нейкага іншага чалавека — я нават пакпіў з маскоўскіх тэлебачаньняў за тэхнічную накладку. “Гэта ж Быкаў!” — раптам сказала жонка, якой усё ж удалося пазнаць у тым чалавеку Васіля Уладзіміравіча. Зьмяніла яго новая прычоска — ён пачаў зачэсваць валасы не на бок, як раней, а ўверх. Але і напачатку 2000 году, калі я прыехаў да яго ў Выперсдорф, мне было цяжка звыкнуцца з новым воблікам Васіля Уладзіміравіча — аж да таго, што калі б я ўбачыў яго на вуліцы, а не ў ягоным нумары, дык, напэўна, і не пазнаў бы...

У Нямецчыне я наведваў яго толькі два разы — канешне, можна было б часцей, але не хацелася навязвацца, парушаць ягоны лад жыцця, а вось па тэлефоне гутарылі часта, дасылаў яму і найбольш цікавыя публікацыі з Беларусі.

У сакавіку 2000 году Быкаў прыехаў у Чэхію на сьвяткаваньне ўгодкаў БНР — тады ж у Празе гасьцявалі і Івонка Сурвіла і Зянон Пазьняк. Прыгадваю адну гутарку пад час прагулкі ля Карлава моста. Размаўлялі пра Салжаніцына, і Васіль Уладзіміравіч распавёў, як у 1973 годзе, у яго нават

не запытаўшыся, паставілі ягоны подпіс пад калектыўным лістом супраць Салжаніцына. Тады я сказаў, што праўду абавязкова трэба аднавіць, і калі ён хоча — мы можам зрабіць пра гэта інтэрв’ю. “А, што цяпер каму дакажаш?” — сказаў тады Быкаў. І ўсё ж той эпізод уключыў у кнігу ўспамінаў, вядомую цяпер як “Доўгая дарога дадому” (адна з папярэдніх назваў — “Пункціры памяці”), якую мне давялося прачытаць у рукапісе яшчэ да таго, як яна была ім начытаная па “Свабодзе”. Што ж да Салжаніцына, пра якога мы зь ім навогул шмат гаварылі, дык выкажу, магчыма, парадаксальную думку. Пасьля публікацыі таго ліста Васіль Уладзіміравіч рабіў спробы датэлефанавацца да Аляксандра Ісаевіча, але не атрымалася. Дэзавуяваць свой подпіс публічна — азначала назаўсёды перайсьці ў дысыдэнцтва з перспекывай высылкі ў замежжа ці “добраахвотнай” эміграцыяй. Можна толькі здагадацца, як склаўся б пры такім варыянце быкаўскі лёс, і ці быў бы створаны “Знак бяды”. Далёка ня факт, што яму б была дадзеная ў такім разе Нобелеўская прэмія, як нехта пісаў (не атрымалі ж яе ні Вайновіч, ні Някрасаў, ні Аксёнаў, чыя папулярнасьць на Захадзе была параўнальная з вядомасьцю Быкава). У чым я перакананы, дык тое, што хваля апошняга нацыянальнага Адраджэньня бяз Быкава запозьнілася б, а магчыма, і зусім не адбылася б...

У верасьні 2001 году Быкаў сустрэўся з прэзыдэнтам Чэхіі Вацлавам Гавэлам. Васіль Уладзіміравіч прыляцеў у Прагу пад вечар 11 верасьня. Калі я прыйшоў да яго ў гатэль, ён быў пад уражаньнем паказаных па тэлебачаньні абрынутых некалькі гадзінаў таму нью-ёрскіх хмарачосаў: “І вось жа — самалёты ўвайшлі ў будынкі, як нож у масла”. Мы сышліся на тым, што пачынаецца новая эпоха, ад якой Быкаў нічога добрага не чакаў. Назаўтра паехалі на Градчаны, у прэзыдэнцкі палац (насуперак прагнозам, Гавэл не скасаваў сустрэчу, хаця ягоны расклад дня пад уплывам тэракту быў цалкам зьменены). Гутарка доўжылася каля паўгадзіны. Потым пісалі, што гэта была сустрэча двух інтэлектуалаў. Тое праўда, але тэма была выключна палітычнай — Гавэл цікавіўся быкаўскай ацэнкай вынікаў толькі што прайшоўшых у Беларусі прэзыдэнцкіх выбараў. Быкаў сказаў, што Лукашэнка застаецца яшчэ на пяць гадоў, а значыць “будуць нішчыцца рэшткі дэмакратыі, а народ будзе паглыбляцца ў стан дэпрэсіі і застою”,

што асноўныя канкурэнты Лукашэнкі альбо ў магіле, альбо ў эміграцыі, што “захады дэмакратычнай Эўропы не адэкватныя беларускаму рэжыму, і Лукашэнка іх папросту ігнаруе”, і што трэба чакаць масавага сыходу інтэлектуальнай моладзі на Захад. Дарэчы, яшчэ задоўга да гэтай сустрэчы Быкаў звяртаўся да Гавэла зь лістом, у якім прасіў адрадзіць традыцыі масарыкаўскай рэспублікі, якая дала магчымасьць адукацыі шмат каму з беларускіх уцекачоў.

У той жа самы прыезд Быкава адбылося і спатканьне з некаторымі чэшскімі інтэлектуаламі — вось там ужо гаворка ішла пра літаратуру. Я занатаваў даслоўна некаторыя развагі Быкава, напрыклад, такую — “вышэйшая стадыя культуры дасягаецца пасля нацыяналістычнай стадыі. Спачатку — нацыянальнае, а потым — некаторыя дасягаюць касмапалітычных, агульначалавечых высотаў. У выяўленчым мастацтве прасьцей — Шагал — ён і ў Віцебску, і ў Парыжы Шагал. А з літаратурай складаней. Мы павінны трымацца нацыянальных традыцыяў, паколькі па-за межамі іх культура часта папросту гіне”.

Канешне, Быкаў быў дасьведчаны ў найноўшых эстэтычных тэндэнцыях, у чым я неаднаразова пераконваўся, але заставаўся прыхільнікам класічных формаў (“мадэрн — гэта не маё”). Неяк я запытаўся, як ставіцца ён да версыяў, што нібыта ня Шолахаў, а нехта іншы напісаў “Ціхі Дон” — ва ўсялякім разе, ня першыя два тамы з чатырох. Тое, што “Ціхі Дон” напісаў менавіта Шолахаў, пацвярджаецца якраз трэцяй кнігай рамана, сказаў Васіль Уладзіміравіч, бо якраз трэцяя кніга, па яго меркаваньні, — самая моцная (а шмат кім яна лічыцца слабейшай, найбольш “запалітызаванай”).

У Прагу мне перавезьлі амаль усю асабістую бібліятэку, і я прапанаваў Васілю Уладзіміравічу узяць што-небудзь пачытаць ці перачытаць з мастацкай літаратуры, але ён адказаў, што белетрыстыка яму ўжо нецікавая, іншая справа — дакумэнталістыка, мэмуары. Я прыносіў яму даволі шмат кніг, чытаў ён хутка. А першае, пра што запытаўся, калі пераехаў у Прагу, быў энцыкляпедычны слоўнік.

Напэўна, жыцьцё ў Фінляндыі і ў Нямецчыне было для Быкава самым зручным, прыдатным для творчасьці — пры ўсім тым, што і ў лістах сваіх, і ў тэлефонных размовах ён казаў, што жыць трэба дома. У тым сэнсе — што трэба было

б жыць дома, калі б ня тое, што адбываецца на Радзіме. А жыць у Менску ён ужо ня мог. Пасля кожнай сваёй паездкі ў Беларусь ён усё больш крытычна выказваўся пра рэаліі беларускага жыцця і больш скептычна — пра палітычныя перспектывы. Створаная ўладамі атмасфера зьнявагі была, напэўна, галоўнай прычынай немагчымасці для Быкава жыць дома. Зьнявагі яго асабіста, зьнявагі ўсяго, што ён лічыў сьвятым і родным — беларускай мовы, нацыянальнай культуры, самой ідэі незалежнасці Беларусі.

Недзе на пачатку 2002 году Быкаў паведаміў мне, што магчымасць жыць у Нямецчыне вычэрпваецца, застаецца некалькі месяцаў, максымум — год. “А далей?” — “А далей давядзецца вяртацца”. Аднойчы мы нават абмяркоўвалі варыянт пераезду ў Амэрыку — я даслаў ліст з апісаньнем усіх плюсаў ды мінусаў варыянту палітычнага прытулку, хаця і без майго ліста Быкаў не лічыў магчымым ісьці на такі крок (які, да таго ж, выключае магчымасць наведваньня Радзімы).

У лютым 2002 года ў тэлефоннай размове Васіль Уладзіміравіч сказаў, што пасля Нямецчыны яму прапанавалі толькі адзін варыянт — Мексіку, і пераслаў мне факс-запрашэньне, зроблены на ягонае імя мексіканскім ПЭН-цэнтрам. Калі не памыляюся, запрашэньне было на два гады — з прадастаўленьнем жылля, прычым быў пазначаны і адрас кватэры. Васіль Уладзіміравіч сказаў, што ўжо раіўся з Барысам Кітом (той калісьці быў у Мексыцы і адпачынак на ўзбярэжжы акіяну пакінуў у яго цудоўныя ўражаньні). Адказ — згоду ці адмову — трэба было даваць хутка. У мяне не было падставаў сумнявацца ў словах Кіта, але па ўласным вопыце я ведаў, як істотна розьняцца турыстычны ваяж у чужую краіну і сталае жыцьцё ў той жа краіне. Аднаго толькі погляду на мапу было дастаткова, каб убачыць, што Мехікасіці, дзе прапаноўвалі кватаравацца Быкавым, — у двухстах кіляметрах ад акіянскага берагу. Патэлефанаваў у расейскую амбасад у Мексіцы (беларускай там няма) — раён, казалі мне, “ня самы страшны ў крымінальным сэнсе”, а што да клімату — дык “больш за 30 градусаў рэдка бывае”. Але і 30 градусаў зусім ня добра ў мегаполісе з дваццацімільённым насельніцтвам... Выглядала, што трэба было шукаць іншыя варыянты.

У мяне былі добрыя адносіны з чэскім дабрачынным фондам “Човек у цісне” (“Чалавек у бядзе”) — яны ўжо некалькі гадоў займаюцца дапамогай Беларусі. Фонд, дарэчы, быў арганізатарам спатканьня Быкава з Гавэлам у верасні 2001 году. Ідэя запрасіць Быкавых у Чэхію падалася рэальнай, яго кіраўнікі нават казалі, што ў гэтай справе можна разлічваць на падтрымку Гавэла. Але, перш чым пачынаць, трэба было мець згоду самаго Быкава. Я патэлефанаваў Васілю Уладзіміравічу (памятаю, гэта быў дзень, калі беларускія хакеісты выйгралі ў канадыйцаў — ён адразу запытаўся, ці ведаю я вынік, і тое быў адзіны выпадак, калі я чуў ад яго цікавасьць да спартовай падзеі). Быкаў сказаў, што ня надта верыць у магчымасьць такога хуткага, да сканчэньня нямецкай візы, уладкаваньня ў Чэхію, але паспрабаваць можна.

У чэрвені таго ж 2002 году, калі Быкавы прыехалі ў Прагу на некалькі дзён (Васіль Уладзіміравіч начытаў перад мікрафонам “Свабоды” свае ўспаміны), у радыйным гатэлі на вуліцы Алівовай, куды прыйшлі Уладзіслаў Яндзюк, Ілья Глыбоўскі ды Ян Марьян з фонду “Чалавек у бядзе” — і адбылася больш канкрэтная размова. Сытуацыя, выглядала няпроста. Праграма, па якой Быкавы гасьцявалі ў Фінляндыі і ў Нямеччыне, на Чэхію не распаўсюджвалася. У Чэхію можна было пераехаць на сталае жыхарства, каб не працягваць штогод візу і мець медычную страхоўку, толькі праз два спосабы: палітычны прытулак ці шлюб з грамадзянкай Чэхіі. Існуе яшчэ варыянт адкрыцьця ўласнага бізнесу. Натуральна, што ніводны варыянт у выпадку з Быкавымі не падыходзіў. Але прадстаўнікі фонду ўзяліся дамагчыся выключэньня і атрымаць для Васіля Уладзіміравіча і Ірыны Міхайлаўны права на пастаяннае жыхарства, якое дае медычную страхоўку. Фонд браў на сабе і жыльлёвую праблему.

Канешне, ён ня мог даць тых матэрыяльных магчымасьцяў, якія былі ў Фінляндыі ды ў Нямеччыне, але, у адрозьненьне ад гэтых дзвюх краінаў, віза давалася назаўсёды, а медычная страхоўка пакрывала абсалютна ўсе выпадкі.

Праз колькі тыдняў з канцэлярыі прэзыдэнта Вацлава Гавэла прыйшоў ліст, у якім было сказана, што “даць спадару Быкаву права сталага жыхарства — гэта ня толькі абавязак, але і гонар для Чэшскай Рэспублікі”. Але, каб атрымаць гэтае права, неабходна было прадставіць вялікую колькасьць

папераў. Афармленьнем гэтых папераў і займаўся я некалькі месяцаў. Бюракратыя выявіла сябе ва ўсёй моцы. Запатрабавалі нават даведкі аб несудовасьці Васіля Уладзіміравіча і Ірыны Міхайлаўны з усіх краінаў, дзе яны жылі апошнія пяць гадоў. Некаторыя паперы давялося перарабляць некалькі разоў. Усё трэба было натарыяльна заверыць, перакласьці на чэшскую мову, ізноў заверыць. Рабіў я гэта без залішняга шуму (праўда, паведаміў пра “чэскі” варыянт Генадзю Бураўкіну і Зянону Пазьняку пад час нашага спатканьня ў Вільні). Імкнуўся максымальна вызваліць Васіля Уладзіміравіча ад бюракратычнай катавасіі. Від на жыхарства быў нарэшце атрыманы, і мы прывезьлі Васіля Уладзіміравіча і Ірыну Міхайлаўну ў Прагу 12 сьнежня 2002 году.

Юрыдычныя праблемы аказалася вырашыць хутчэй, чым жыльлёвую. Пансыён у Выперсдорфе, дзе жылі Быкавы, зачыняўся на калядны месяц, і трэба было з’язжаць. Я прапанаваў Васілю Уладзіміравічу пажыць у мяне. Хаця нас было пяць чалавек (на некалькі месяцаў у Прагу прыехалі мае бацькі), але жылі б яны з Ірынай Міхайлаўнай у асобным пакоі, дзе быў пісьмовы стол, кампутар з інтэрнэтам, ну і, канешне, — ніякіх “кулінарных” турботаў. Другі варыянт — аднапакаёўка Ганны Сурмач, якая на тры месяцы паляцела да сына ў ЗША. Гэта была асобная кватэра з маленькай кухняй, у доме, які апынуўся ў зоне знакамітай летняй паводкі — на першым паверсе зьбілі тынкоўку, голая цэгла нагадвала старажытнае зруйнаваньне. Кватэра была на трэцім паверсе, вада яе не закрунула, але ў ёй на той час не было прыстойнай мэблі і нават пісьмовага стала. Васіль Уладзіміравіч падзякваў мне і сказаў, што лепш усё ж хай і ня вельмі вялікая, але асобная кватэра. Зразумела, псыхалягічна больш камфортна жыць асобна, але потым я вельмі шкадаваў, што не пераканаў Быкава спыніцца ў нас — кватэра тая заганяла яго ў дэпрэсію.

Фонд ня меў вялікіх грошай для арэнды жылля — дзяржаўнага ж дамагацца трэба было доўга. Тыя варыянты, якія знаходзілі супрацоўнікі фонду, не падыходзілі. Сярод іх былі нібыта і неблагія — напрыклад, за горадам, у прыгожых месцах, але побач не было крамы. У даваршэньне, у Ірыны Міхайлаўны ў трамваі аднойчы разрэзалі сумку прафэсійныя праскія злодзеі і выцягнулі даволі вялікія грошы.

У канцы лютага Быкавы нарэшце пераехалі ў дом на Вршовіцах, які Васіль Уладзіміравіч назваў “буржуазным”. Дом сапраўды выглядаў прыстойна, але кватэра была на першым паверсе, з адным вакном, кухня — у калідоры. Не было ні лядоўні, ні пральнай машыны. “Мы так стаміліся ад кватэрных пошукаў, што нам бы і сабачая будка падышла” — сказала Ірына Міхайлаўна. Быкавы набылі мэблю — дзьве канапы, пісьмовы стол, кніжную паліцу, шафу для адзення, крэслы ды абедзенны стол.

Канешне, я заўсёды буду папракаць сябе, што не ўдалося забясьпечыць Быкаву лепшыя ўмовы, хаця і самі мы ў Празе — на “птушыных правах” (візу трэба працягваць штогод). Фонд “Човек у цісне” — арганізацыя з абмежаванымі магчымасьцямі. Напэўна, у іншы час можна было б дамагчыся нечага ад ураду, але пасля летняй паводкі ўсё ў Чэхіі ішло на ліквідацыю яе наступстваў.

І ўсё ж, напэўна, не ў мяне аднаго з тых, каму пашанцавала быць блізка да Быкава, на ўсё жыццё застанеца пакутлівае адчуваньне нявыкананага абавязку перад ім.

Зрэшты, пабытовыя праблемы былі б так ці інакш вырашаныя, але ўсе гэтыя клопаты адышлі на другі план пасля таго, як Васіль Уладзіміравіч захварэў. Менавіта з гэтай прычыны “праскі перыяд” жыцця Васіля Уладзіміравіча атрымаўся сумным і трагічным.

Мне пра сур’ёзнасьць сытуацыі Васіль Уладзіміравіч сказаў упершыню ў пачатку сакавіка, калі мы ехалі зь ім у гатэль да Барыса Кіта, які разам са сваёй жонкай Тамарай прыехаў на некалькі дзён да Быкава з Франкфурту.

Так атрымалася, што за дзень да гэтай размовы я пачаў весьці штодзённыя запісы сустрэчаў ды размоваў з Быкавым. Да таго толькі некалькі месяцаў у школьныя ды студэнцкія гады веў дзёньнікі, а потым ніколі ня браўся і нават ставіўся да такіх запісаў з іроніяй. У Празе ж Васіль Уладзіміравіч вярнуўся да тэмы, якую закранаў у лістах, — каб я напісаў кнігу пра апошнюю хвалю нацыянальнага Адраджэньня, пра апазыцыю БНФ у Вярхоўным Савеце 12 скліканьня. Мае адгаворкі, што мэмуары варта пісаць у старасьці, не ўспрымаў і казаў, што гэта патрэбна ўжо цяпер. Я і сам разумеў, што патрэбна, тым болей што ў некалькі прыёмаў удалося вывезьці значную частку архіву, але не пашкодзіў бы і дзёньнік. У

нейкі момант падумалася, што вось цяпер, побач з Быкавым — якраз і трэба весыці запісы. “Быкаўскі дзёньнік” (занатоўваў толькі тое, што звязанае з Васілём Уладзіміравічам) веў штодня — да ад’езду ў Нью-Ёрк у канцы красавіка. Занатоўваў ня толькі падзеі, але і быкаўскія словы, праўда, вельмі каротка і толькі тое, што памятаў дакладна. Дзёньнік гэты дазваляе даволі падрабязна аднавіць храналёгію хваробы Васіля Уладзіміравіча і праскія месяцы ягонага жыцця...

Першыя сымптомы хваробы Васіль Уладзіміравіч адчуў у лютым — раніцай па тэлефоне сказаў, што раптам рэзка забалеў живот (“напэўна, атруціўся”). Мой бацька прапанаваў нават нейкі травяны збор — здаецца, я яго і адвёз Быкаву. Потым яму стала лепей, але праз некалькі дзён боль аднавіўся. На шчасьце, да гэтага часу Васілю Уладзіміравічу і Ірыне Міхайлаўне ўжо аформілі медычную страхоўку, якая “пакрывала” якія заўгодна медычныя паслугі. Але трэба было знайсці лекараў — і ня проста добрых прафесыяналаў, але і такіх, з якімі б можна было сумаўляцца на зразумелай для Быкава мове. Такія людзі ў нас былі — Сяргей Юрчанка і ягоная жонка Вольга, мае знаёмыя з Віцебску, якія шэсьць гадоў таму перабраліся ў Чэхію і атрымалі чэшскае грамадзянства, а галоўнае — дамагліся прафэсійнага прызнання. Абодва працавалі ў Матолі — клінічным комплексе, аздобленым самым сучасным абсталяваньнем. Праўда, у тыя дні пра гэтае абсталяваньне ня думалася, патрабавалася проста кваліфікаваная медычная кансультацыя. На маё пытаньне, ці абсьледваўся Васіль Уладзіміравіч у Фінляндыі ды Нямеччыне, ён адказаў, што не, бо не было патрэбы, здараліся дробныя хваробы кшталту прастуды, але гэта — звычайная справа. Канешне, пастаянна хвалявала астма, але больш — нічога сур’эзнага. Усё ж Васіль Уладзіміравіч згадзіўся паказацца лекарам. У Матол яго павёз Лукашук. Вольга Юрчанка пачала грунтоўнае абсьледваньне — і з кожнай працэдурай высвятлялася ўсё больш трывожная карціна.

Па дарозе да Кіта і адбылася тая размова, у якой Быкаў упершыню вымавіў слова “анкалогія” (я ніколі ня чуў ад яго слова “рак” і сам не ўжываў з ім гэтага тэрміну). “Калі анкалогія — я успрыму гэта як наканаванасьць, спакойна. Значыць, такі ўжо лёс”.

Самі абсьледваньні былі непрыемнымі і пакутлівымі.

Перад апошнім, трэцім, ён раптам вырашыў адмовіцца — “лекары вырашылі абследаваць усё, гэта ўсё марна, а раптам нічога няма, тады дарэмна”. Я прыехаў да яго і гадзіны з тры ўгаворваў. Быкаў пагадзіўся — каб ужо высветліць усё канчаткова. А за тыя два тыдні, пакуль будучы чакаць вынікаў аналізаў, можна будзе з’ездзіць у Менск — Васіль Уладзіміравіч пастаянна казаў пра неабходнасць такой паездкі, на некалькі дзён, каб пабачыцца з сынамі ды палягодзіць пабытовыя справы — атрымаць пенсію, заплаціць за кватэру... Абследаванне пачалося 6 сакавіка. У той дзень увечары я гутарыў з ім па тэлефоне, ён быў вельмі стомлены — я ніколі ня чуў да гэтага ў ягоным голасе такой пакуты... 7 сакавіка быў пастаўлены дыягназ — пухліна кішэчніку.

Днём 11 сакавіка, пасля кансыліюму хірургаў, Васіль Уладзіміравіч сказаў, што трэба рабіць аперацыю, адсякаць частку кішэчніку. Калі гэтага не зрабіць — пухліна можа заблакаваць праход, утварыцца разрыў, прычым здарыцца гэта можа ў любы момант, горш за ўсё — калі ў дарозе, так што паездку ў Менск давялося адкласці. У той дзённай размове мне падалося, што Васіль Уладзіміравіч згадзіўся на аперацыю. На мае словы, што трэба спадзявацца на лепшае, адказаў, што ў яго “заўсёды з усіх варыянтаў бывае горшы”.

Калі б гэта была проста звычайная пухліна — яе можна было б выдаліць без асаблівых непрыемнасцяў нават у такім узросце. Але ў Васіля Уладзіміравіча была астма і да таго ж ішэмія. Вольга Юрчанка знайшла і сьляды інфаркту, пра які Быкаў і сам ня ведаў. А значыць — не было гарантыяў выхаду з наркозу. Але гэта было яшчэ паўбяды. У той жа дзень, 11 сакавіка, Васіль Уладзіміравіч упершыню сказаў мне пра хіміятэрапію як пра вырашаную справу. Сяргей Юрчанка паведаміў мне, што хаця аналіз яшчэ не гатовы, але практыка паказвае, што амаль пэўна пухліна носіць злаякасны, характар. У любым разе, пасля аперацыі трэба рабіць хіміятэрапію, аднак яна будзе не праз капельніцу, а праз таблеткі — самыя лепшыя, французскія, якія адмыслова замоўленыя. Невядома толькі, як успрыме іх арганізм. Калі добра — анкалагічны працэс запаволіцца, а гэта можа даць некалькі гадоў жыцця. Сяргей дамовіўся, што аперацыю будзе рабіць лепшы ў Чэхіі хірург Паўка, той самы, што аперыраваў прэзідэнта Гавэла. З аднаго боку, аперацыя можа

выступіць каталізатарам ракавага працэсу, але з другога, калі яе не рабіць — можа здарыцца разрыў, а гэта — амаль гарантаваная пакутлівая сьмерць праз некалькі дзён. Увечары Васіль Уладзіміравіч сказаў, што пагодзіцца на аперацыю.

Ірыне Міхайлаўне было няпроста падтрымліваць неабходную дыету, таму мая жонка Галя ўзялася гатаваць булёны, аўсяную кашу, нейкія адмысловыя парныя катлеты ды адварную рыбу. Потым да яе далучылася і Вольга Абламейка — гатавалі па чарзе, а завозілі ці я, ці Сяргей Абламейка, які меў свой аўтамабіль. Васіль Уладзіміравіч называў гэтыя стравы “смакоўцём”. Аднойчы і я паспрабаваў той ежы, і мне яна падалася пазбаўленай усялякага смаку.

Нягледзячы на медычныя абсьледваньні ды падрыхтоўку да аперацыі, Васіль Уладзіміравіч сачыў за тым, што адбываецца ў сьвеце і ў Беларусі. Кожны дзень слухаў беларускую праграму радыё “Свабода”. Амаль штодня прыносілі мы яму і дайджэсты прэсы — некалькі дзясяткаў старонак палітычнай аналітыкі, якую ён таксама прачытваў. У сакавіку ў Менску адбыўся сход інтэлегенцыі, і Быкаў напісаў прывітальнае слова. Тэкст папрасіў мяне даслаць факсам, крыху пазьней мы запісалі і голас — запіс быў перададзены ў Менск, але чамусьці на сходзе не прагучаў, хаця ў тым, апошнім варыянце, былі істотныя ўдакладненьні. Між іншым, гісторыя з быкаўскімі зваротамі дала магчымасьць падзівіцца на звычаі некаторых журналістаў з незалежнай менскай прэсы — зварот да інтэлегенцыі быў надрукаваны ў “Нашай Ніве” перад сходам без усялякага дазволу на тое Васіля Уладзіміравіча, што яго вельмі здзівіла. Затое тэкст віншаваньня да 85-ых угодкаў утварэньня БНР, які Быкаў падрыхтаваў як старшыня нацыянальнага Аргкамітэту адмыслова для прэсы, “Наша Ніва” друкаваць адмовілася — як мне патлумачылі, толькі што надрукавалі зварот Быкава да інтэлегенцыі ў папярэднім нумары і яшчэ адзін тэкст ... “дэвальвье” Быкава....

Сьвяткаваньне ўгодкаў БНР для Васіля Уладзіміравіча не было фармальнасьцю. Ён быў перакананы, што 25 сакавіка 1918 гада адбылася самая значная падзея ў гісторыі Беларусі — аднаўленьне Незалежнасьці, якую Беларусь пазьней страціла і зноў здабыла празь дзевяць з нечым гадоў, дзякуючы БНФ, духоўным сымбалам якога стаў Быкаў. У апошнія дні

(гэта засталася ў маім дзёньніку) ён шмат гаварыў пра Пазьняка, заўсёды высока ацэньваючы ягоныя заслугі, — казаў, што Пазьняк зрабіў значна болей, чым можна было зрабіць ва ўмовах, якія ад яго не залежылі, а вызначаліся пераважна ўзроўнем нацыянальнай сьвядомасьці народа. І я перакананы, што адрываць, адасабляць Быкава ад беларускай нацыянальнай ідэі пад выглядам, што “ня трэба палітыканства” — гэта значыць вельмі спрашчаць ягоную асобу.

Сабраліся мы тады ў Люстраной залі старажытнага Кліменціуму, што ў самым цэнтры Прагі. Гэта быў апошні публічны выступ Васіля Уладзіміравіча, які ён палічыў патрэбным зрабіць, нягледзячы на ​​блізкую шпіталізацыю. З Канады прыляцела Старшыня Рады БНР Івонка Сурвіла, былі і беларусы з іншых краінаў. За некалькі дзён да гэтага я папярэдзіў супрацоўнікаў расейскай кампаніі НТВ, што ў іх ёсьць адзіная магчымасьць запісаць Быкава — прыйсьці на сьвяткаваньне. Перад урачысьцасьцю карэспандэнты падсунуліся з камэрай і ўзялі інтэрв’ю ў той момант Васіль Уладзіміравіч мне нічога не сказаў, толькі паглядзеў з дакорам. Дарэчы, гэта быў адзін з двух выпадкаў непаразуменьня паміж намі за ўсе гады знаёмства — наступны здарыўся якраз назаўтра, калі разам з Сурвілай мы прыехалі да Быкавых і Васіль Уладзіміравіч запрасіў нас у суседнюю кітайскую рэстарачку. Я ня стаў чакаць, пакуль прынясуць рахунак, пайшоў і расплаціўся. Васіль Уладзіміравіч пакрыўдзіўся. “Сярожа, а вось гэтага рабіць я Вас не прасіў”... За гэты выпадак мне сорамна. Тэлегрупа ж была “падстроена” слушна — калі потым я паведаміў, што інтэрв’ю тое і рэпартаж са сьвяткаваньня бачылі і ў Беларусі, і ў ЗША, Васіль Уладзіміравіч быў задаволены. Як аказалася, гэта было апошняе ў жыцьці Быкава тэлевізыйнае інтэрв’ю.

Наш з Сурвілай візыт да Быкавых быў 23 сакавіка, а праз дзень была прызначаная шпіталізацыя. Васіль Уладзіміравіч вагаўся да самага апошняга моманту. Яшчэ калі ішлі на сьвяткаваньне, ён сказаў мне, што, падобна, у печані знайшлі метастазы, але ён пачаў сумнявацца ў мэтазгоднасьці аперацыі — можа, хай расла б сабе гэтая пухліна і расла яшчэ дзесяцігоддзі, тым больш што нібыта боль і сышоў. Але раніцай наступнага дня прызнаўся, што ўсю ноч балела — значыць, маюць лекары рацыю. Выглядае, што канчаткова пераканаў

яго ў неабходнасьці аперацыі малодшы сын Васіль, лекар па адукацыі, які ў тэлефоннай гутарцы сказаў, што ў Беларусі такія аперацыі ў падобным узросьце робяць шмат каму. Васіль Уладзіміравіч казаў, што яму важна ведаць — ці ёсьць у яго два гады жыцьця...

Зрабілі аперацыю ў чацьвер 27 сакавіка ў 13 гадзінаў. Сама аперацыя прайшла ўдала, але пацьвердзіліся самыя горшыя прагнозы — метастазы былі і на печані. Прычым такія, што адлік пайшоў ужо не на гады, а на месяцы. Анастэзію рабіў Сяргей Юрчанка, я гутарыў зь ім па тэлефоне яшчэ да таго, як Быкава пачалі выводзіць з наркозу. Ірына Міхайлаўна, якая была побач пад час вываду, увечары сказала мне, што гэта было “больш чым страшна”.

Працютую з дзёньніку запісы наступнага дня і некаторых пазьнейшых, нічога ў іх не выпраўляючы.

“28 сакавіка 2003, пятніца. Раніцай — размова з І.М. па тэлефоне. Сказала, што паведаміла пра сытуацыю абодвум сынам В.У., але адзін едзе на рыбалку з палякамі, у другога — у сына ў суботу вясельле. І.М. кажа, што палова печані пашкоджаная метастазамі. Перад размовай зь ёй гаварыў з Сяргеем Ю. — спаў В.У. добра, пазьней ізноў захацеў спаць, што нармальна. У пазваночнік яму нешта ўкалолі, каб зьняць боль у ніжняй частцы цела. Ён — у рэанімацыі. І.М. паехала да В.У. да 13, а мы з Лукашуком — у 14.30, каб пасьпець да адыходу Сяргея. Ехалі на машыне ў аб’езд, каб не трапіць у трафік. Спачатку колькі хвілін паразмаўлялі з І.М., потым Сяргей правёў нас з Аляксандрам да Васіля Уладзіміравіча. Я яго ледзь пазнаў, пазнаў мо толькі таму, што, пабачыўшы нас з-за шкляной сыяны, ён павітаў нас рукой. Ён нібыта адначасна і асунуўся, і папаўнеў (верагодна, адёчнасьць). В.У. сядзеў у крэсьле каля свайго ложка, на фоне дзясяткаў прыбораў, капельніц, манітораў... Як сказаў Аляксандар пры вітаньні — “Вы тут як у касьмічным караблі”. Праз некалькі хвілінаў выгляд В.У. ужо не падаваўся незнаёмым ці незвычайным. Пра свой стан В.У. сказаў — “паскудна”, маючы на ўвазе перспектыву. Наконт планаў — В.У. сказаў, што зьбіраецца зьездзіць у Менск на тыдзень — заплаціць за кватэру, зьняць пэнсыю і г.д., але цяпер, пэўна, у бліжэйшы час не атрымаецца і паедзе І.М. Хаця, магчыма, і ён к лету зьездзіць. З гэтага вынікае, што ён не зьбіраецца (пакуль)

назаўсёды вяртацца ў Менск. З іншых тэмаў — Аляксандар чамусьці спытаў, якое ў В.У. вайсковае званьне (маёр) — у адказ на словы Сяргея Ю., што В.У. вельмі моцны, бо ўчора ўдвух не маглі яго ўтрымаць пры выхадзе з наркозу. В.У. пытаўся пра навіны (пра вайну ў Іраку — “баюся, што тая вайна надоўга зацягнецца”), я распавёў пра сёняшнія пасяджэньне аргкамітэту стварэньня Рады інтэлегенцыі, дзе, як напісала БДГ, будзе і В.У. (ён сказаў, што зь ім ніхто пра гэта не размаўляў). Учора І.М. мне сказала, што сакратар (ці старшыня) СП Пашкевіч пытаўся ў яе, ці можна даць Чаргінцу тэлефонны нумар Быкава. І.М. дазволіла, бо, па яе словах, падумала, што ў такой сытуацыі — пры пераездзе — Чаргінец можа аказацца карысным, патрэбным чалавекам. В.У. сказаў сёння, што ніякіх адносінаў з Чаргінцом ня мае (мая маці лічыць, што цяпер улады будуць са скуры лезьці, каб “адзначыцца” з Быкавым). Дамовіліся з В.У., што дадзім ад ягонага імя тэлеграну ўнуку на вясельле (ён даслаў паштоўку, але ці пасьпее дайсьці?). В.У. дзякваў Сашынай маці за зьвязаныя для яго шкарпэткі, перадаваў прывітаньне маёй (яна сёння ўвечары паехала ў Віцебск — скончылася віза). Сказаў, што баліць, калі кашляе (па словах Сяргея — гэта будзе першы час). Пабылі мы каля яго мо хвілінаў дваццаць (больш было нельга). Пасьля І.М. зайшла да яго і потым сказала нам, што ён неяк ачуняў пасьля нашага візіту. Па словах Сяргея, яго заўтра ці пасьлязаўтра перавядуць у звычайную палату ў шпіталі і патрымаюць тыдзень, а потым — да анколага. Агульным лекарам будзе Вольга Юрчанка (і слава Богу). Лекі будуць самыя лепшыя.

Па дарозе назад І.М. пагадзілася са словамі Лукашука, што ў Нямецчыне за такую аперацыю “пачысьцілі б кішэні” — бо страхоўка, якая ў іх там была, гэтага не пакрывала. Так што хаця б гэта апараўдвае іх пераезд у Чэхію. Мне гэта таксама маральнае апраўданьне, бо пастаянна пытаў сам сябе, ці правільна, што распачалі той пераезд. В.У. просіць, каб, калі хто будзе ехаць, прывёз ягоныя ўспаміны, якія, здаецца, нарэшце выйшлі ў выдавецтве Лапцёнка (папрасіў, каб узялі “пяток” экзэмпляраў).”.....

“4 красавіка 2003, пятніца. Былі з Лукашуком у В.У. ўвечары. Ішлі ла ягонай палаты па калідоры — а ён сядзеў ў адзіноце ў пакоі-закутку для наведнікаў. Перад намі былі

І.М. з жонкай Тараса, якія на ягоную просьбу прынеслі піва. Піва, аднак, ня надта спадабалася. Кажа, што ўсё зьмяніла свой густ і пах, акрамя хіба мяса. Мяса, якое тут даюць, яму падабаецца. Лукашук прынёс міні-магнітафон для праслухоўвання міні-дыскаў, на якія пішуцца нашыя радыёпраграмы, і самі дыскі, штук сем, і доўга тлумачыў, як карыстацца, бо тэхніка сапраўды новая. А да гэтага І.М. запісвала нашыя праграмы на магнітафон і насіла іх В.У. Акрамя традыцыйнай для цяперашніх дзён тэмы — вайны ў Іраку, гаварылі і пра літаратуру. В.У. казаў пра тое, што ў літаратуры ня можа быць так, каб геній выявіўся толькі пасля сьмерці, бо гэта бачна адразу. І што час нізводзіць у нішто рэчы, якія здаваліся актуальнымі (“Прыкладам, “Дзеці Арбату” Рыбакова?” — спытаўся я. — “Так” — адказаў В.У. А спытаўся я не выпадкова, бо памятаю, што ў “Огоньку” годзе ў 1988 друкавалася нізка водгукаў на рыбакоўскі раман, і сярод іх быў быкаўскі са словамі “роман Ваш останеця в литературе при любых обстоятельствах”). “А як жа “Майстар і Маргарыта”?” — спытаўся Аляксандар. Я дадаў, што ў Булгакава ўжо была “Белая гвардыя” — В.У. сказаў, што ў той час у рускай эміграцыі шмат хто пісаў на такія тэмы. Зрэшты, яшчэ раней В.У. казаў мне, што ён не вялікі паклоньнік “Майстра і Маргарыты”, хаця і аддае твору належае. Я запытаўся ў яго пра дзвюх асобаў, якіх менская рускамоўная багема лічыла геніямі (абодва памерлі нядаўна). Філософ Кім Хадзееў — пра такога В.У. увогуле ня чуў. А паэт Айзенштадт, ён жа Веніямін Блажэнны, — В.У. сказаў, што ён абавязаны сваёй вядомасьцю знаёмству з Б. Пастэрнакам. Я перадаў В.У. раздрукоўку (вялікім шрыфтам, каб не сляпіў вочы — атрымалася за 500 старонак) кнігі Віктара Суворова пра Жукава — ён даўно прасіў яму яе прынесці “пры выпадку”. Перадаў і дайджэсты прэсы.”

“7 красавіка 2003, панядзелак. У 17 гадзінаў паехаў да В.У. — першы раз ня з кім-небудзь, дабіраўся метро і трамваем. Спатрэбілася амаль 50 хвілінаў — вось што значыць ня мець уласнага аўто. Потым яшчэ трэба метраў 500 ехаць на аўтобусе — там і сустрэў Ірыну Міхайлаўну, якая вярталася з крамы. Яна пабыла нядоўга (да гэтага дзень сядзела) і паехала. Гэтым разам В.У. быў у палаце. Ён амаль дачытаў кнігу Суворова пра Жукава. Кажа — гэтулькі Сувораў выліў

на Жукава яду, ну але, пэўна, справядліва. Сказаў, што бачыў Жукава пад час сваёй службы ў войску — на адлегласці. Праўда, В.У. зрабіў заўвагу наконт стылю Суворова — што вельмі часта зашмат вады і ёсць паўторы. Гаворачы пра надвор'е (маразы і сьнег), прыгадаў народную прымаўку, што будзе “дружная вясна” — я сказаў, што тое ж сёння казала і мая Галя, маючы на ўвазе нейкае рэлігійнае сьвята, назву якога я не прыгадаў — м.б., Пакроў? “Не, — сказаў В.У. — Пакроў — увосень”. Гаварылі пра рэлігію. В.У. прыгадаў, што маці ягоная ведала ўсе сьвяты, бацька ў сьвяты таксама маліўся. Пра сябе ж сказаў, што позна ісьці да рэлігіі, бо гэта павінна мець пад сабой пэўную трывалую доўгую традыцыю, у яго ж яна была перарваная — уплыў часу. Праўда, у тумбачцы я заўважыў абразок — пэўна той, які перадаў яму Сяргей Абламейка. Ён ляжаў разам з адаптарам для магнітафону. В.У. пытаўся пра атмасфэру на радыё (у калектыве), пра маю дачушку Аню. Сказаў, што хаця нам цяпер з Галляй і цяжка, але калі-небудзь пазьней будзем прыгадваць гэты час, як “самае мілае, што было ў жыцці”.

Быў у В.У. больш за гадзіну, ён пайшоў, нягледзячы на мой супраціў, выводзіць мяне з больніцы і правёў аж да фая на першым паверсе”.

Выпісалі Васіля Уладзіміравіча 9 красавіка — забраў яго Лукашук, я прыехаў пад вечар. Быкаў быў у добрым настроі — як заўсёды, пачаставаў гарэлкай. У той дзень ён сказаў, што артыкул Кудраўца ў “Народнай волі”, які я прынёс яму раней у шпіталь, надаў яму добрага настрою пасьля публікацыі ў “Нёмане” (часопіс з новай, прызначанай Лукашэнкам рэдактаркай надрукаваў пасквіль Росьцікава, які сваёю гнюснасьцю перакрыў усё, што пісалася пра Быкава). Ён, вялікі пісьменнік, перажываў з-за публікацыі нейкага падонка і цешыўся звычайнаму газетнаму артыкулу — нагэтулькі адвык ад добрых словаў на Радзіме.

Праз некалькі дзён мы наведалі Васіля Уладзіміравіча з жонкай і дачкой (добра, што з сабой была відэакамера) і дамовіліся, што дапаможам арганізаваць прыезд у Прагу ягоных сыноў, якіх ён вельмі хацеў пабачыць. А праз тыдзень мне трэба было на месяц ляцець у Нью-Ёрк...

Потым, па вяртанні ў Прагу, мне давялося яшчэ некалькі разоў быць у ягонай кватэры — па просьбе Васіля Уладзі-

міравіча перадаваў яму ў Менск з аказыяй некаторыя рэчы. Апошнія тыдні жыцця Быкава, акрамя пагаршэння здароўя, былі атручаныя пагрозай выпіскі яго і Ірыны Міхайлаўны з менскай кватэры — гісторыя, якая, перакананы, была справакаваная ўладамі і пра якую рана ці позна будзе вядомая ўся праўда.

Пра сьмерць Быкава я даведаўся праз сорак хвілінаў пасля яе — патэлефанаваў Лукашук, і праз паўгадзіны разам зь ім і Віталём Тарасам мы былі ў студыі, распачалі прамы эфір — гэта быў прафесыйны абавязак, і яго трэба было выконваць, як бы цяжка гэта не было. А раніцай наступнага дня разам з Галяй — па просьбе Ірыны Міхайлаўны — мы зьбіралі ягоныя рэчы, каб перадаць у Мінск і пакласці ў труну. Яна ня ведала, дзе бел-чырвона-белы значок, і я перадаў свой, які і прыкалолі да пінжака. Перадаў і ручку Васіля Уладзіміравіча з ягонага пісьмовага стала — Ірына Міхайлаўна паклала яе ў труну разам з уніяцкай іконкай ад Сяргея Абламейкі, з якой Быкаў не раставаўся у праскім і бараўлянскім шпіталях.

У той красавіцкі дзень, на разьвітаньне, Васіль Уладзіміравіч падышоў да вакна і сцапіў над галавой далоні — я заўсёды ўспрымаў такі ягоны жэст як пажаданьне перамогі...

2. Прага

Генадзь МУРАЎЁЎ

АПОШНІЯ ДНІ

Васіль Уладзіміравіч Быкаў патэлефанаваў мне раніцай у панядзелак 2 чэрвеня 2003 года і папрасіў прайсці абследаванні ў нашым інстытуце. Я адказаў: “Прыязджайце зараз жа, я буду Вас чакаць.” Але, спаслаўшыся на не дужа добрае самаадчуванне пасля вяртання з Прагі і неабходнасць закончыць такія-сякія неадкладныя справы, Васіль Уладзіміравіч папрасіў перанесці візіт на пятніцу 6 чэрвеня. Не ведаючы толкам сапраўднага стану яго здароўя, я пагадзіўся. Як аказалася, дарма: быў згублены цэлы тыдзень. Праўда за гэты час у мяне было некалькі тэлефонных размоў, з якіх я зразумеў, што сітуацыя з хваробай вельмі трывожная і прымаць даводзіцца самыя экстраныя меры. У адной з гэтых размоў я спытаў Васіля Уладзіміравіча, ці не збіраецца ён зноў за мяжу. І атрымаў цвёрды, адназначны адказ: “Не, больш нікуды не паеду.” Мне стала ясна, што ён усвешчаў увесь цяжар свайго становішча і добра разумеў, дзеля чаго вярнуўся на Радзіму...

У выніку ўсебаковага абследавання 6 чэрвеня высветлілася, што печань амаль што цалкам занятая метастазамі ракавай пухліны і нарастае пачоначая недастатковасць з інтаксікацыяй арганізма. Усё гэта прагрэсіруе на фоне, у першую

чаргу, ішэмічнай хваробы сэрца і бронхіальнай астмы, а таксама шэрагу іншых захворванняў.

Аперацыю Быкаву ў Празе зрабілі 27 сакавіка 2003 года. Была яна вымушанай мерай, бо ўжо тады хвароба была запусчанай, меліся метастазы ў печані. Зрабілі яе прафесійна бездакорна. Адзіным далейшым выйсцем была хіміятэрапія, якую і прызначылі. Пры гэтым павінен быў быць пільны кантроль, комплексная і метанакіраваная кардыятропная тэрапія, карэкцыя праяў бронхіальнай астмы. Усё гэта магчыма толькі ва ўмовах стацыянарнага, а не амбулаторнага лячэння, у спецыялізаванай лячэбнай установе з паўсядзённым кантролем. Забеспечыць гэта, на жаль, не ўдалося. Як высветлілася па вяртанні на Радзіму, хіміятэрапія аказалася неэфектыўнай, была адменена і назначана новая схема на фоне ўсебаковай падтрымліваючай тэрапіі. Штодня збіраліся кансіліўмы вядучых спецыялістаў: анкалагаў, хіміятэрапеўтаў, радыёлагаў, кардыёлагаў, алерголагаў, рабілася ўсё магчымае і нават немагчымае. Але было позна. Стала ясным, што жыць яму засталася максімум месяц... Паўстала пытанне, як зрабіць, каб Васіль Уладзіміравіч хаця б змог сустрэць свой дзень нараджэння — 19 чэрвеня. Пасля пакутлівага роздуму, праводзячы яго дадому, я спытаў:

— Васіль Уладзіміравіч, як Вы паставіцеся да шпіталізацыі ў наш інстытут?

— А карысць будзе? — пацікавіўся Васіль Уладзіміравіч і, адчуўшы маю няўпэўненасць, не чакаючы адказу, дадаў: — Увогуле так, мусіць, будзе лепш для маіх родных... — і цвёрда паабяцаў: — У панядзелак прыеду...

У панядзелак 9 чэрвеня Васіль Уладзіміравіч прыехаў у інстытут. Выглядаў ён ужо горш, чым напярэдадні. Адразу пачалася карпатлівая праца па ўдакладненню стану ўсіх сістэм яго арганізма, іх патэнцыяльных магчымасцяў, яшчэ наяўных рэзерваў. Вынікі былі несучасальныя. Праводзілася інтэнсіўная агульнаўмацоўваючая тэрапія па ўсіх накірунках. Пачалася падрыхтоўка да спецыяльнага лячэння.

11 чэрвеня Быкаў адчуў сябе горш, але нам даволі хутка ўдалося вывесці яго з гэтага стану і амаль што нармалізаваць галоўныя параметры жыццядзейнасці. Як крок адчаю, пачалі неадкладнае спецыяльнае лячэнне. Правялі яго з 12 па 14 чэрвеня. Перанёс яго Васіль Уладзіміравіч здавальняюча,

адпаведна стану здароўя.

З 15 па 17 чэрвеня Васілю Уладзіміравічу было крышку лепш, хоць мы добра разумелі, што гэта часова. У адзін з такіх дзён, сонечны і сухі (а ў такое надвор'е ён заўсёды адчуваў сябе лепш) мы раніцай размаўлялі з ім не столькі пра лячэнне, колькі, як кажуць, пра жыццё. У яго быў добры настрой. У адзін з момантаў, пасля паўзы, калі я стаяў і глядзеў у вакно, Васіль Уладзіміравіч сказаў:

— Сёння неблагая раніца — і дадаў: — Якое супрацьлеглае значэнне мае ў рускай і беларускай мовах сэнс слова “блага”!

Потым памаучаў і, калі я адварнуўся ад вакна, прамовіў:

— Генадзь Мікалаевіч, я добра памятую нашу з Вамі цяжкую размову трыццаць гадоў таму. Вось і я апынуўся ў інстытуце анкалогіі. Мусіць, так было наканавана лёсам...

Пра ягонае жыццё за мяжой мы размаўлялі мала. Але з таго, што Васіль Уладзіміравіч казаў, адчувалася, што найбольш запала яму ў душу Фінляндыя. Пра Чэхію толькі аднойчы зайшла гаворка. Я спытаў, між іншым, як ставіліся там да яго ў прыватнасці ўрачы. Васіль Уладзіміравіч адказаў, што, маўляў, не хацеў іх лішні раз турбаваць, і пасля невялікай паўзы дадаў:

— Нічога яны не забылі і не даруюць нам, менавіта нам, бо ўсе мы для іх — рускія, савецкія, і я ў тым ліку. Што ж тычыцца кіраўніцтва і асабіста прэзідэнта Чэхіі, то стаўленне было самае станоўчае, сяброўскае.

Адчуў я, што паміж Быкавым і чэшскім медыцынскім персаналам не заўсёды было поўнае паразуменне. А гэта так важна — каб паміж урачамі, сёстрамі і хворым было поўнае ўзаемаразуменне. Каб хворы не адчуваў, што ў нейкае імгненне яго разумеюць не зусім дакладна, а ўрачы і сёстры не гатовы хутка і адэкватна рэагаваць на нечаканае змяненне самаадчування хворага. Гэта ж магчыма толькі тады, калі яны размаўляюць на адной мове. Калі такога не адбываецца, гэта цяжка адбіваецца на стане хворага. Быкаў жа чэшскай мовы не ведаў...

18 чэрвеня стан здароўя Васіля Уладзіміравіча пачаў пагаршацца.

У другой палове дня ў пятніцу 20 чэрвеня ён быў пераведзены ў рэанімацыю. У нядзелю 22 чэрвеня ў 20:10 спы-

нілася сэрца, наступіла клінічная смерць. Інтэнсіўныя рэанімацыйныя мерапрыемствы выніку не далі. У 20:50 была канстатавана біялагічная смерць...

Якім я запомніў Васіля Уладзіміравіча ў апошнія дні яго жыцця?

Вельмі сціплым, цяроплівым і мужным, спакойным і разважлівым. Аніякага адцення страху ці панікі. Добра ўсё разумеючы, ён і тут быў прыкладам сапраўднага беларуса...

г. Мінск

Івонка СУРВІЛА

УДЗЯЧНАЯ ЛЁСУ

Пра смерць Васіля Быкава мне паведаміў з Прагі Сяргей Навумчык гадзіну пасьяля сьмерці.

Хаця кожны з нас ведаў, што Быкаў цяжка хворы і можа адыйсьці ў любы момант, вестка была страшэнна балючым ударам. Каб неяк ачуняць, я зазваніла Зіне Гімпелевіч. Ведала, што яна зразумее маё пачуцьце гора — яна таксама моцна перажывала хваробу Быкава, моцна яго любіла і паважала.

Некалькі сэкондаў Зіна маўчала. Як заўсёды, аднак, яна неўзабаве знайшла словы суцяшэння.

Пакуль я званіла старшыні ЗБК, доктару Мурзёнку, пачуўся званок з Прагі. Хацелі, каб я сказала пару слоў пра Быкава. Ня вышла ў мяне гэта... Ці лепш кажучы, вышла яно так банальна ў параўнаньні да майго болю...

Пазнаёмілася я з Васілём Быкавым у 2000-м годзе ў Празе. Праўда, гэта быў другі раз, калі я яго бачыла. Першы раз мы былі апынуліся разам перад беларускім тэлебачаньнем на кангрэсе “Сьвет пасьяля Чарнобылю” ў Менску ў 1992-м годзе. Але да гутаркі тады не дайшло.

У Празе нас чакала цэлая сэрыя супольных захадаў на карысьць Беларусі. Былі мы разам і ў Міністэрстве замежных справаў, і ў Прэзыдэнцкім Палацы, разам давалі прэс-кан-

фэрэнцыю, разам вячэралі з чэскімі палітыкамі, разам садзілі дрэва дэмакратыі для Беларусі.

Нашая праская грамада пасяліла Васіля Быкава з жонкай Ірэнай у тым самым гатэлі, дзе мяне, толькі на наступным паверсе. А паколькі я была адна, цудоўны чалавек Быкаў клапаціўся кожнае раніцы, каб я не памерла з голаду. Каля 9-ай званіў тэлефон і чуўся ветлівы голас пісьменьніка, які запрашаў мяне на смачную каву, прыгатаваную спадарыняй Ірэнай. І вось так мы кожную раніцу мелі магчымасьць ня толькі разам пасьнедаць, але і нагаварыцца... Рэшту дня праводзілі разам, але ўжо спаўняючы свае афіцыйныя абавязкі. Усюды, дзе нам даводзілася быць, Васіль Быкаў выказваў жаданьне, каб чэскія ўлады далі магчымасьць беларускай моладзі, якая пацярпела ад пераследу ў Беларусі, прадаўжаць навуку ў Чэхіі.

Другі раз мы пабачыліся зноў у Празе ў сакавіку 2003-га году. Едучы ў Прагу, я яшчэ ня ведала, што Васіль Быкаў хворы. І толькі калі заехала, мне казалі, што пісьменьнік ідзе ў шпіталь. Гэтым разам мы толькі бачыліся на сьвяткаваньні 25-га Сакавіка, якое адбылося ў суботу, 22-га. І зноў пару гадзін у нядзелю, 23-га, калі мы з карэспандэнтам Радые “Свабода” Сяргеем Навумчыкам адведалі спадарства Быкавых у іхнім памяшканьні і ўсе разам паабедалі ў кітайскім рэстаране.

Пры ўсіх спатканьнях спадар Васіль быў надзвычай мілым і цікавым субяседнікам. Усё, што ён гаварыў, было поўнае сэнсу, цікавае, хаця ён і меў тэндэнцыю бачыць жыцьцё ў даволі цёмных колерах. Але і сам Быкаў, і спадарыня Ірэнка вельмі асьцярагаліся, каб не паказаць адзін аднаму свае заклапочанасьці ягоным станам здароў’я і цяжкімі ўмовамі жыцьця ў чужой, хаця і гасьціннай, краіне. Усё рабілі таксама, каб і мы сябе адчувалі ў іх міла і прыемна.

Моцна ўдзячная лёсу, што мне дазволіў пазнаць Васіля Быкава ня толькі як выдатнага пісьменьніка — творы яго муж няраз з захапленьнем чытаў голасна ў нашай хаце за доўга перад маім спатканьнем з пісьменьнікам, — але і як цудоўнага, поўнага дабрыні і ветлівасьці чалавека, выдатнага ўвасабленьня найлепшых якасьцяў нашага народу...

г. Атава, Канада

Валянцін АСКОЦКІ

ПРАЗ ГАДЫ — ПРАЗ ЖЫЦЦЁ

Гэты дзёньнікавы запіс ад 25 чэрвеня мінулага году прыводжу як ён ёсьць. Нават без стылістычнай праўкі. Але з малымі, адзначанымі шматкроп'ем скарачэннямі дробных дэталёў і прыватных эпізодаў, якія маюць адносіны да мяне ці памянёных мною людзей, але ніякіх да Васіля Быкава.

“Мінск. Прыехалі па мясцовым у 7 раніцы. Сустрэлі нас з машынай ад Саюза пісьменьнікаў і яшчэ Наташа і Галя¹, якія прынеслі гарачую бульбу на сьняданак, каб мы не гублялі дарма часу, якога будзе ў абрэз. Пасяліліся у гасьцініцы “Кастрычніцкая” і адразу разышліся: Рыма — па кветкі, Ю.Д.² і я — у Дом літаратара на адпываньне. Яно а 10-й раніцы.

Лёгка пераадолелі вулічны кардон ваенных, а ў будынку застопарылася: у залу, дзе адпываньне ўжо ішло, нас не пускаюць.

¹ Адамовіч Наталья Аляксандраўна, Адамовіч Галіна Яўгенаўна — дачка і пляменьніца Алеся Адамовіча.

² Казакова Рыма Фёдораўна — паэт, першы сакратар Саюза пісьменьнікаў, Масквы, Чарнічэнка Юры Дзьмітравіч — нарысіст, публіцыст, старшыня Саюза пісьменьнікаў Масквы.

Каменны твар, халодныя вочы ці то маёра, ці то палкоўніка — чыну не разгледзеў: “У мяне загад”. Наташа пачала (па-бацькоўску!) крычаць і сарамаціць. Вынік той жа: “У мяне загад”. Мы таксама кіпелі і абураліся, але трымалі сябе ў руках, як і належыць гасьцям (пакуль што?) з-за мяжы. Жорстка запатрабавалі выклікаць з залы Алесь Пашкевіч. Выкліканы па мабільніку, ён выйшаў, пацьвердзіў, што мы — дэлегацыя пісьменьнікаў з Масквы, і нас прапусьцілі разам зь ім. У зале запоўнены першыя тры, потым чатыры рады. Калі б упусьцілі ўсіх, каго затрымалі ў холе і хто, прыйшоўшы раней, тоўпіліся з букетамі васількоў на вуліцы, месцаў, прытым сядзячых, спачатку хапіла б.

У 11 пачаўся доступ да труны. Я вызірнуў на вуліцу: на гэты час яна запруджана ўся, а хвост даўгой чаргі, кажуць, на плошчы Перамогі.

Вянок з кумачовай стужкай: “Ад Прэзыдэнта А.Р.Лукашэнкі”. Ня важна каму — важна ад каго! Напярэдадні, ушаноўваючы памяць Васіля ўставаньнем, ён заявіў: у нас было рознае разуменьне свабоды і незалежнасьці. Так паставіў сябе нароўні з пісьменьнікам. Але — чыстая праўда: разуменьне сапраўды палярна рознае. У Васіля — глыбінна народнае. І народ, што запоўніў вуліцу і плошчу, недвухсэнсоўна выказаў гэта, прайшоўшы перад труной бясконцым патокам.

Неўзабаве даведваюся: урадавая камісія па пахаваньні пад старшынствам міністра культуры афіцыйна здымае з сябе паўнамоцтвы ў знак пратэсту супраць зьяўленьня сьцяга Народ-нага фронту, пакідае залу і здымае — на лепшае, дарэчы, — ваенную ахову. Паводле чутак, выносяць і вянок ад прэзыдэнта, завалены ўжо іншымі вянкамі, на якіх напісана ня толькі ад каго, але і каму. Кіраўніцтва цырымоніяй разьвітання бярэ на сябе рада Саюза беларускіх пісьменьнікаў і асабіста Алесь Пашкевіч. Таксама добра: каму і праводзіць у апошні шлях пісьменьніка, як не самім пісьменьнікам!

Сустрэў Валянціна Тараса, Рыгора Барадуліна, Гену Бураўкіна, Толю Вярцінскага, Валодзю Някляева, Олю Іпатаву (яна і на вакзале была). Па журналісцкім ланцужку даў некалькі інтэрвію, да якіх ня быў гатовы, але рыхтавацца

і ня трэба было, — усё камяком у горле, каменем на сэрцы: “Беларускай дзелавой газэце”, чыё выданьне спынена на тры месяцы, газэтам “Народная воля” і “Наша Ніва”, Беларускаму Пэн-цэнтру, карэспандэнту НТБ у Беларусі. Здаецца, не паўтараўся, але прытрымліваўся скразных матываў: скрушнае, горкае пачуцьцё агульнай незаменнай страты; усім нам, і беларусам, і рускім трэба будзе навучыцца жыць без Васіля. У гэтым балявым ключы і аб нашых болей як 40-гадовых стасунках, асобных сустрэчах і падзеях...

...Між тым народ валіў валам. Зноў вызірнуў на вуліцу: там не праціснуцца. З-за такога наплыву пачатак паніхіды пераносіўся двойчы: з 12-ці на гадзіну і з гадзіны на палову другой. Пачалі ў дзьве, перапрасіўшы праз гучнагаварыцельных, хто не паспеў прайсьці. Аб’явілі таксама, што паніхіда будзе транслявацца на вуліцу. Кажуць, быццам трансляцыю ўключалі акурат на маім выступленьні. Значыць, на пятым — пасля ўступнага слова Алеся Пашкевіча, прамой Радзіма Гарэцкага, Гены Бураўкіна і Рыгора Барадуліна. Добра ці дрэнна выйшла, але гаварыў экспромтам, хоць нейкія сэнсавыя блокі, асобныя фразы і нават словы адклаліся ў сьвядомасьці раней. Але і яны ліліся з душы. Гэта зразумелі, прынялі і Ірына Міхайлаўна, Васілёва ўдава, і сын Сяргей, якога памятаю па Горадні яшчэ школьнікам. Праўда, цяпер, болей як праз трыццаць гадоў, я пазнаў яго не адразу.

А трэцяй гадзіне паніхіда скончылася. Вынас цела. І — шэсьце. Спачатку планавалася: ад Дома літаратара да плошчы Якуба Коласа труну панясучь на руках, а адтуль аўтобусамі на Усходнія могілкі. Але аўтобусаў не было: падобна, іх адмянілі адразу, як толькі афіцыйная камісія адмовілася ад удзелу ў пахаваньні. Ня ведаю дакладна, але, пэўна, так. Прайшла чутка, што хочуць адмяніць і шэсьце.

Але насуперак усяму шэсьце было, і пахаваньне стала сапраўды народным. Паводле прыблізных падлікаў ня меней як 20 тысяч чалавек прайшлі з труной і за труной па праспэктэ Скарыны да самых могілак, спыніўшы на гэты час рух гарадзкога транспарту.

Я ішоў з С.С.Пушкевічам. Хтосьці, відаць, яго памочнік, вырашыў мяне прадставіць:

— Гэта з Масквы, крытык...

Шушкевіч:

— Мне дастаткова ведаць, што гэта сябра Васіля Быкава...

...Дзесяцікілямэтровы — прыкладна — шлях на могілкі стаўся для мяне цяжкім. Не адразу, але напамніла пра сябе нага, тым болей, што ў Мінск я прыехаў бяз кія. Але блізка ішоў Сямён Букчын. Заўважыўшы, што я закульгаў і пачаў спатыкацца, прапанаваў выйсьці з калоны, спыніць любую сустрэчную машыну, вярнуцца да Дома літаратара, там перасесці ў яго, Сямёнаву, машыну і на ёй да могілак, альбо абагнаўшы калону, альбо прыехаўшы адначасова. Так і зрабілі. Калі пад'ехалі да Дому літаратара — характэрная дэталі, запамнілася назаўсёды! — ён хацеў разьлічыцца з прыватным шофэрам, той шчыра абурыўся:

— Ды вы што?.. У такі дзень... Ніякіх грошай у вас не вазьму... Эпізод, які наўмысьля не прыдумаеш. Дзеля таго толькі, каб убачыць твар раззлаванага вадзіцеля, пачуць яго і раздражнёны, і зьбянтэжаны голас, варта было ехаць у Менск: пра сапраўды народныя адносіны да пісьменьніцкага таленту Васіля лепш ня скажаш.

Калону не абагналі, але прыехалі разам зь ёй. Пакуль шукалі, дзе прыпаркавацца, пляцоўка перад трыбунай запоўнілася так густа і шчыльна, што прабіцца было немагчыма. Мы і не прабіваліся. Засталіся у апошніх шэрагах. Таму і выступленьня Ю.Д. я ня чуў; мікрафона ці то не было зусім, ці то быў такі слабы, што не чуто было ні слова. Потым расказалі: выступіў ён, як заўсёды, тэмпэраментна, дакладна і выразна, выдзеліўшы галоўнае: народнага пісьменьніка праводзіць народ і пахаваньне гэта народнае. Расказвалі таксама, што прэзыдэнцкі вянок унеслі зноў: пяцёра дужых спэцназаўцаў паклалі яго наверх усіх і пільна сачылі, каб зноў не засланілі...

...Замест чацьвертай гадзіны дня, як планавалася, памінкі ў Доме літаратара пачаліся а 8-й вечара. Слова сказала Рыма.

Так прайшоў гэты разьвітальны дзень.

У тыя дні, якімі пазначаны гэтыя запісы (дарэчы, наяўнасьць у мяне дзёньніка, прычым шматгадовага, публічна прызнаю ўпершыню), пачаў раскручвацца і працягвае размотвацца зараз, болей як праз паўгода, тугі клубок памяці, ведучы ад апошніх сустрэч з Васілём Быкавым, нашых лістоў адзін аднаму і тэлефонных размоў да іх аддаленых

першакрыніц, якія расталі ў наплывах і наслаеннях дзесяцігодзьдзяў. Другую сустрэчу зь ім датуе — і далей будзе зразумела, чаму — каляндарна дакладна: лютым 1962 года. А першая адбылася, відаць, на год — крышку больш ці крышку менш — раней на адным з пленумаў праўленьня Саюза пісьменьнікаў Беларусі, дзе я прысутнічаў як карэспандэнт “Літаратурной газеты”, яе малады супрацоўнік, толькі што прызначаны намесьнікам загадчыка аддзела літаратурнага народаў СССР — “брацішак”, як гаварылі тады ў рэдакцыі. Хтосьці з дакладчыкаў ці проста прамоўцаў сярод цікавых навінак прозы выдзеліў дэбютную аповесьць пра вайну гарадзенскага журналіста “Жураўліны крык”, сказаўшы пры гэтым, што пачынаючы пісьменьнік сядзіць тут, у зале. Многія яшчэ ня ведалі яго ў твар, папрасілі “паказацца народу”. Ён устаў з апошняга раду і, зьбянтэжаны ўвагай, адразу сеў. У перапынку я падышоў да яго, назваў сябе, сказаў, што, чытаючы па-беларуску, аповесьць ведаю. І паколькі яна пра вайну, то чаму б яму не напісаць для “Літаратурной газеты” артыкул аб тым, што значыць для нас памяць вайны і як важна данесьці яе да новых пасляваенных пакаленьняў. Ён аднекваўся: у цэнтральным друку не выступаў ні разу, публіцыстычныя артыкулы пісаць ня ўмее, можа, знойдзеце каго іншага.

Што ж да памяці вайны, то як аддзяліць яе ад праўды пра вайну, а непадсалоджаную праўду ў нас ня вельмі любяць.

— А “Батальёны просяць агню” і “Апошнія залпы” Юрыя Бондаравы? А “Пядзя зямлі” Рыгора Бакланава? — насядаў я — Гэтыя аповесьці падтрымала “Літаратурная газета”. Яна зацікаўленая і ў новых невядомых яшчэ аўтарах, за плячыма ў якіх свой і ваенны, і пісьменьніцкі вопыт.

— Але я яшчэ не пісьменьнік, — перапыніў ён. — “Жураўліны крык” — мая першая спроба напісаць аповесьць.

Я спаслаўся на ацэнкі, якія толькі што прагучалі на пленуме. Але, пэўна, ня імі ўламаў незгаворлівага суразмоўцу, а выказанымі адносінамі да новай ваеннай прозы “бондараўска-бакланаўскага” напрамку. Сышліся на тым, што паразважаць уголас пра памяць і праўду вайны паспрабуе і, калі атрымаецца, артыкул прышле.

І сапраўды прыслаў праз месяц-паўтара. Памятаю, як ён

пачынаўся. З апісаньня выпадку “ў нашым двары”. Падшывалец украў бацькаў мэдаль ня то “За аброну...”, ня то “За ўзяцьце...”. Спачатку начапіў на сябе, потым гуляў, скарыстоўваючы як “біту” у гульні на грошы, затым, калі надакучыла, выкінуў у кучу сьмецьця. І ўсе, уключаючы франтавіка-бацьку, ня ўбачылі ў такім па-дзіцячы неўсьвядомленым зьдзеку з памяці вайны нічога асаблівага. Пра што і як ішло ў артыкуле далей, забылася, але настойліва ўсплывае вядучы матыў праўды пражытага і перажытага, якую любяць прыўздымаць, узвышаць, упрыгожваць, натужна гераізаваць. А гэта не ўзбуйняе, а здрабняе сапраўдныя подзьвігі герояў, таму што гераізм без супраціўленьня цяжкасьцям і пераадоленьня пакут, без перамогі над імі ня поўны.

Артыкул не пайшоў. Яго ня тое што зусім зарэзалі — “літаратурка” была ўжо ня “кочатаўская”, а “сьмірноўская”, — але прапанавалі маладому “няграматнаму” аўтару “дапрацаваць”. Няхай больш гучна скажа пра героіку вайны і знойдзе іншы зачын: выпадак ёсьць выпадак — навошта ж так абагульняць?

Давялося мне, ініцыятару “пакуль што” не гатовага да друку арткула, пісаць у Горадню, даваць начальніцкія рэкамэндацыі. Адказ прыйшоў хутка. Раздражнёны, рэзкаваты. Прыкладна такі: ні перарабляць гэты артыкул, ні пісаць іншы, як хацелася б вашай рэдакцыі, ня буду, можаце выкінуць у сьметніцу...

У тую даўнейшую “літгазэтаўскую” бытнасьць я яшчэ не ўсьведамляў, што воляй ці мімаволі маю нейкае дачыненьне да “бягучага літаратурнага працэсу”, якому ў будучым было наканавана стаць гісторыяй літаратуры. І па маладой бестурботнасьці не зьбіраў, не захоўваў матэрыялаў, што праходзілі праз мае рукі. Разуменьне, што яны дакумэнты гістарычныя, прыйдзе пазьней, і гэтае “пазьней” будзе нічым ня лепшае, чым “ніколі”. Не захаваў таму ні артыкула, ні ліста Васіля Быкава. А трэба было здагадацца зьберагчы, тым болей што сам ён пра іх хутчэй за ўсё забыўся. Як я потым ня раз пераконваўся, пастарнакаўскае “Не надо заводить архивов, над рукописями трястись” ён калі і адносіў да сябе, дык літаральна.

Халадок, што быў выкліканы абменам лістамі вакол таго

артыкула, мог азмрочыць нашу другую сустрэчу ў канцы лютага 1962 года. Аднак не азмрочыў. Наадварот, менавіта зь яе пачынаецца адлік болей чым саракагадовай дружбы, якая ня ведала ня тое што навальнічных хмар, але ніводнай дажджлівай аблачынкі. Ніякай хмурнай аблачынкі не выклікала нават маё болей як стрыманае стаўленьне да “Альпійскай балады”. Стрыманае таму, што, як я горача даводзіў Васілю, рамантыка — не яго пісьменьніцкая сьцежка. Ён моцны ўвасабленьнем чалавечых драм, што высьвечваюць драмы народныя. А ў рамантычным аздабленьні драма перастае быць драмай, стаецца прыгожай легендай, хоць легенда і названа баладай.

Але “Альпійская балада” — забег наперад. Тады ж, у лютым 1962 года, халадок, пра які ідзе гаворка, адступіў пад асьляпляльным прабліскам “Трэцяй ракеты”. Трэцяя аповесьць Васіля Быкава, яна стала першай, перакладзенай на рускую мову і прынятай да публікацыі ў сакавіцкім нумары “Дружбы народоў”. На чарговы пленум у Менску Васіль прыехаў з часопіснай вёрсткай і па маёй просьбе даў прачытаць аповесьць. Чытаў я яе ўночы — ня мог адарвацца. Удзень на пленуме кляваў носам, але ўражаньне ад прачытанага не слабела. Сустрэліся вечарам у мяне ў нумары. Напэўна, я патлумачыў сваё ўражаньне няўцямна і сумбурна. Ён слухаў, не перабіваючы і, як заўсёды, быў нешматслоўны.

— А цяпер сцэна ў канцы, калі абгарэлы нямецкі танкіст прыпаўзае да нашай саракапяткі.

— Пацыфізм? Рэмаркізм? — імгненна насыцярожыўся ён.

— Ну пры чым тут гэта! Што да мяне, то я не лічу пацыфізм лаянкай і бачу ў ім праяву гуманізму. Так, пацыфісты не прадухілілі другую сусьветную, але ад трэцяй пакуль што па меры сваіх сіл утрымліваюць. А Рэмарка люблю, прачытаў усё, што ў нас выдадзена, “На Заходнім фронце без перамен” для мяне — адна з вяршыняў сусьветнай клясыкі... Але я зараз пра іншае. Мне здаецца, што выпрабаваньне героя блізкасьцю ворага — гэта такі запас тэм і сюжэтаў, які ў літаратуры пакуль што не крануты. Хіба што “Другая ноч” Віктара Някрасава, але і там забіты, правільней, задушаны ў начным пошуку вораг не зусім побач, а глядзіць на ўзрушнага навічка-салдата зь сямейных фатаграфій.

...Зноў забег наперад. Ні я, чытач, ні сам пісьменьнік не прадбачылі яшчэ, што сюжэтная сытуацыя, упершыню апрабаваная ў “Трэцяй ракеце”, павернецца то адным, то другім бокам і ў “Мёртвым не баліць”, і ў некаторых іншых аповесьцях. А перад гэтым цалкам на ёй будзе пабудавана апавяданьне “Адна ноч” (спачатку “Пракляцце”, але ў другой, канчатковай назьве яўная завочная пераклічка з Някрасавым), дзе два салдаты, рускі і немец, сыдуцца ў падвале, заваленым выбухам бомбы...

Выслухаўшы мой маналёг, Васіль памякчэў. Як я адчуў, усхваляванасьць крытыка была да душы пісьменьніку.

У той час “Літаратурная газета” ўвяла апэратыўныя, месяц у месяц палосы, прысьвечаныя выхадку нумароў часопісаў. Ведаючы, што сакавіцкая паласа рыхтуецца ўжо цяпер, я папрасіў даць мне верстку “Трэцяй ракеты” з сабой у Маскву, каб пасьпець хутчэй адрэцэнзаваць аповесьць. У Маскве яе хутка прачытаў Г.М.Карабельнікаў, чым намесьнікам па аддзеле я быў, і, пагадзіўшыся з маёй ацэнкай, перадаў тадышняму члену рэдкалегіі Юрыю Бондараву з просьбай напісаць рэцэнзію. Той таксама прачытаў хутка і таксама гарача пахваліў, але, баючыся, што з рэцэнзіяй зацягне, заказаў яе, прычым тэрмінова, Грыгорыю Бакланаву — у той “адліжны” час яны былі неразлучнымі шчырымі сябрамі. Рэцэнзія прыйшла ў наш аддзел праз пару дзён. “Я пачаў чытаць гэтую аповесьць ноччу (таксама ноччу! — В.А.), ду-маючы толькі паглядзець, а прачытаць заўтра. І чытаў ужо не адрываючыся да канца. У ёй няма строгага сюжэту, але ў ёй ёсьць самае галоўнае: праўда”, — пісаў Бакланаў. І празорліва прадказваў: “Запомніце гэтае імя. Вы яшчэ сустрэнеце яго”. Як бачым, пісьменьнікі бываюць прарокамі ня толькі ў вершах ці прозе, але і ў крытыцы...

Так у сакавіку 1962 года ў цэнтральным друку зьявілася першае слова пра Васіля Быкава. Маё дачыненьне да яго нас зблізіла. Ня памятаю дакладна, у якую з наступных сустрэч мы перайшлі на “ты”, але ведаю пэўна: адбылося гэта без усялякіх “брудэршафтаў”, натуральна, само сабой.

З 1962-га пачалі ажыўлена ліставацца. Да сьвятаў абменьваліся жартоўнымі і сур’ёзнымі віншаваньнямі, у лістах вялі размовы “літаратурныя” пра справы надзённыя. І не пра адны толькі справы, але і непаразуменьні, якімі яны часам су-

праваджаліся.

Высьветлілася, што і ў прыняцці, і ў непрыняцці шмат чаго, што друкавалася тады ў часопісах і выдавалася кнігамі, мы сыходзіліся.

Болей частымі рабіліся і сустрэчы — два-тры, а то і болей разоў на год. То ў Мінску, куды я часта нааяджаў па справах і так, то ў Маскве, куды Васіль пачаў заяджаць амаль не радзей, чым у Менск. У Менску ён увёў мяне ў сваё бліжэйшае літаратурнае акружэнне: праз яго я пазнаёміўся, у нейкай меры зблізіўся і з Валодзем Караткевічам, і з Рыгорам Барадуліным, крыху пазней — з Анатолем Вярцінскім і Генадзем Бураўкіным. “О, нашай молодости споры!” (Яўген Яўтушэнка), узбудараджаныя пад’ёмамі і спадамі “адлігі”, яе успышкамі, якія то разгараліся, то затухалі! Спрачаліся бурна, не адмаўляючы сабе і ў вясёлых застольях. У некаторых прымаў удзел Алесь Адамовіч, хоць з усіх напояў ён болей за ўсё любіў кефір — зь ім я сышоўся і пасябраваў яшчэ да першай сустрэчы з Васілём. У Маскве я зьвеў Васіля з Іонам Друцэ, Іванам Драчом, некаторымі “літгазетаўскімі” калегамі, нашмат пазней — зь Ігарам Дзядковым. Пасля вяртаньня Васіля з Італіі — першай замежнай паездкі — пазнаёміў у час вачэры са сваёй жонкай, якую ашаламілішчырасьць, прастата і крытычнасьць яго разважанняў на тэмы ня толькі літаратурныя, але і палітычныя. Ні ў тых, ні ў другіх, як правіла, у нас не было разыходжанняў, калі ня браць пад увагу яго сталасьць і маю наіўнасьць; ведаючы за сабой гэтую слабінку, я пакорліва аддаваў Васілю безумоўнае першынство ня проста па старашынстве. Але ні першых, другіх роляў не было ў нас у роўна нэгатыўным успрыняцці, напрыклад, наведваньня выстаўкі ў Манежы Хрушчовым, яго дзікіх сустрэч зь інтэлігенцыяй і сустрэч мясцовых правадыроў у рэспубліках, што праходзілі ўслед за імі.

Аднолькава абурала і несхаванае цікаваньне некаторых маладых і ня толькі маладых, але і прызнанага Віктара Някрасава, якога па-хуліганску абазвалі “турыстам з кіёчкам”. Як высветлілася, незалежна адзін ад аднаго мы падпісалі адзін і той жа ліст па “справе” Сіняўскага — Даніэля. “Я рады, што і тут мы разам”, — сказаў Васіль, даведаўшыся аб маім “падпісанстве”.

Правёўшы адзін зь летніх адпачынкаў у Паланзе (шчасьліва супала так, што там жа, у літоўскім Доме творчасці, адпачываў зь сям'ёй і Алесь Адамовіч), я па дарозе дамоў спыніўся ў Вільнюсе. Да Горадні рукой падаць — некалькі гадзін аўтобусам. Сазваніўшыся, дамовіліся, што зазірну ў госьці. Гасьцяваў тры дні. Хадзілі па горадзе, блукалі вакол, зьезьдзілі ў Друскенінкай, там наведалі дом Чурлёніса, пасядзелі на нёманскай кручы. Пад занепакоеным прыглядам Васіля — “Будзь асьцярожны, плынь хуткая, адносіць” — я наплаваўся ўдостань. Лёгка, спакойна, натуральна мінуў час. Гаварылі пра многае і рознае, але не бесьперастанку. Якраз у тую гарадзенскую паездку я раптам адкрыў для сябе, што з Васілём добра ня толькі размаўляць аб усім, што ў галаву прыйдзе, але і памаўчаць. Тым болей, што шматслоўныя маналёгі прамаўляў тады я, а ён іх не любіў...

Такім заведзеным парадкам — сустрэчы, лісты, тэлефонныя размовы — і ляцеў час аж да сумнага ці лёсавызначальнага — усё залежыць ад таго, пад якім вуглом глядзець — у жыцці і творчасці Васіля Быкава 1966 года, калі ў “Новым мире” зьявілася яго аповесьць “Мёртвым не баліць”.

Васіль і Саша Адамовіч апынуліся ў Маскве разам і прыйшлі да мяне позна ўвечары адразу пасля сустрэчы з Твардоўскім. Адзін як шкельца, другі крышку падвясёлены, але зьялі абодва: сыгнальны нумар з пачаткам публікацыі ўжо ў рэдакцыі. Саша быў захоплены аповесьцю так, што пераказваў яе калі не зусім, дык блізка да тэксту. Васіль слухаў з настроем таксама прыўзнятым, ня тоячы, што рады і свайму першаму выхаду да чытачоў праз апальны “Новый мир”, і аднадушнаму прызнанню аповесьці яго творчай удачай. Я з нецярпеньнем чакаў выхаду нумару. Дачакаўшыся, пачатак праглынуў залпам, за раз, і яшчэ з большым нецярпеньнем пачаў чакаць наступнага нумару з заканчэньнем.

У той год, стаміўшыся ад журналісцкай цякучкі, я пайшоў з “Літэратурнай газеты”, дзе адбарабаны ў дзесяць гадоў, і адчуўшы вострую патрэбу паглыбіць, сыстэматызаваць, абагульніць назапашаныя веды, паступіў у аспірантуру Акадэміі грамадзкіх навук на катэдру тэорыі літаратуры і мастацтва, якую ўзначальваў І.С. Чарнаўцан. Сяджу аднойчы ў чытальнай зале, багатай, да слова, сваім кніжным фондам, над нечым працую,

раптам — званок з катэдры: Ігар Сяргеевіч просіць зайсьці. Спускаюся. У кабінэце ён, прафэсар В.І.Баршчукоў і аспірант трэцяга курса Уладзімір Сяўрук.

— Вы читалі ў “Новом мире” аповесьць Васіля Быкава?

— Вядома.

— І ваша думка?

Гавару ўзбуджана, гарача. Сяўрук загадкава ўхмыляецца, Чарнаўцян хмурыцца, Баршчукоў з прыкметнай палёгкай:

— Не, вы нам не падыходзіце.

Пайшоў недаўмяваючы, гадаю, у чым справа. Потым успамінаю: Сяўрук неяк пахваліўся, што піша артыкул пра “Мёртвым не баліць”, балазе тэма яго дысыртацыі — сучасная ваенная проза. Відаць, артыкул напісаны і яго зараз калектыўна “дачышчаюць” — вось і хацелі паклікаць мяне на дапамогу. Але, угадаўшы і, як неўзабаве высветліцца, угадаўшы правільна, даверліва не запоздзрыў нічога дрэннага. Бо на маіх жа вачах усяго пару месяцаў таму Сяўрук узбуджана насіўся па аспіранцкім інтэрнаце, трымаючы пад пахай часопіс “Маладосьць”, дзе друкавалася аповесьць у беларускім арыгінале, і чапляўся ледзь не да кожнага сустрэчнага:

— Давай пачытаю! Зь ліста. Уголос. Востра... Выкрывальна...

Мінае яшчэ тыдзень. Разгортваю аднойчы “Правду”. Апэратыўна адгукваючыся на “новаміраўскую” публікацыю “Мёртвым не баліць”, яна пільна кляймоць і часопіс, і аповесьць, пра якую “трэба сказаць прама і бескамірамісна” як пра няўдачу. “Гэтая няўдача — вынік сур’ёзных ідэйна-эстэтычных пралікаў пісьменьніка”. Не артыкул зьдзівіў — уразіў подпіс пад артыкулам: У.Сяўрук. Надрукавана — вядома ж, невыпадкава — напярэдадні зьезду Саюза пісьменьнікаў Беларусі, куды і я павінен ехаць па гасьцявым запрашэньні. “Праўдзінскі”, а значыць, і цэкоўскі разьлік празрысты, як дажджавая кропля: накіраваць зьезд на асуджэньне аповесьці. І заканамерна, што ўслед за сталічнай зубадрабілкай у беларускім друку неадкладна зьявіўся такі ж разносны артыкул рэспубліканскага лакея.

Прыехаўшы ў Менск, даведваюся: вялікая група беларускіх пісьменьнікаў, некалькі дзясяткаў чалавек, калектыўным адкрытым пісьмом асудзіла абодва артыкулы як

публічныя даносы. Страсьці разагрэліся да мяжы і напэўна выліюцца на зьездзе.

Сустрэўшыся з Васілём, раскажваю, як перад ад'ездам бачыўся зь яго перакладчыкам М.В.Гарбачовым, які быў у той час кіруючым апаратчыкам Саюза пісьменьнікаў СССР. (Ад яго пасрэдніцкіх паслуг Васіль хутка наадрэз адмовіцца, як толькі заўважыць яго імкненьне пры перакладзе згладжваць, абстругваць, счэсваць самыя вострыя вуглы). Ён упаўнаважыў мане перадаць ад яго імя: калі будзеш выступаць, то скажы пра тое і вось так.

Як мне тады думалася, некаторыя довады, каб адбіць аповесьць ад ганьбаваньня мелі рацыю, але Васіль, уважліва выслушаўшы, адмеў усё:

— Не, гэтыя парады абарончыя, а я буду не абараняцца, а наступаць. Да таго ж Міхаіл ня столькі мяне абараняе, колькі сябе як перакладчыка ідэйна заганнай аповесьці. Але я нават ускосна ня буду апраўдвацца: мяне, маўляў, ня так зразумелі. Гэта было б падобна на пакаяньне, а я ім ня Го Ма-жо...

Хто такі Го Ма-жо, пры чым тут ён? — зьдзівіцца сёньняшні чытач. З адлегласьці мінулых дзесяцігодзьдзяў без тлумачэньняў, відаць, не абысьціся. Савецкая прапаганда, якая нагнятала “пасьяадліжнае” закручваньне гаек у краіне, дазваляла сабе выпускаць пару ў шчыліну — крытыкаваць перагібы “культурнай рэвалюцыі” ў Кітаі. Адна з цэнтральных газэт, магчыма, тая ж “Літаратурная”, перадрукавала ўнікальнае па ўгодлівасьці, самапрыніжэньні і ўкленчваньні пакаяньне кітайскага акадэміка-пісьменьніка перад “вялікім кормчым”. На гэты знакавы прыклад труслівага ўслужэньня ўладзе і спашлецца Васіль Быкаў на наступны дзень, узяўшыся на трыбуну зьезда.

Сапраўды не абараняўся, а наступаў. Прамова была аглушальная, поўная грамадзянскай мужнасьці і асабістай годнасьці. І удзячнасьці ўсім, хто выказаўся ў яго падтрымку. Пакуль сярод нас, пісьменьнікаў, існуе такая салідарнасьць, гаварыў ён у канцы, беларускай літаратуры нічога не пагражае.

Пісьменьніцкую салідарнасьць ён, вядома, пераацаніў. На другі дзень зьезда на трыбуну сьпехам выпусьцілі Алесь Савіцкага, будучага кіраўніка літаратурнымі справамі ў бе-

ларускім ЦК. На вачах ашаломленай залы ён цынічна паносіў Васіля і за аповесьць, і за прамову, і ня проста па-штрэйк-брэхерску, а нахабна, як здраднік. З той подлай прамовы пачнецца імклівы ўзьлёт ягонай службовай і пісьменьніцкай кар’еры. За чыноўніцкімі посьпехамі, як і за частымі і шчодрымі выданьнямі бяздарных твораў беларускага фаварыта па-апякунску будзе сачыць тадышні намесьнік загадчыка аддзела — забыўся: прапаганды і культуры — ЦК КПСС Юры Мяленцьеў. Прысутнічаючы на зьездзе ў якасьці ганаровага госьця, ён закулісна кіраваў ім, а між іншым не забываў і мяне куснуць у кулюарах як маскоўскага падпісанта па Сіняўскім — Даніэлю.

Быў сярод гасьцей і Юры Сураўцаў, які нядаўна стаў намесьнікам галоўнага рэдактара “Літературной газеты” і напярэдадні зьезду выкрасьліў з майго артыкула, які стаяў у нумары, прыхільныя словы пра Васіля Быкава. Пачуўшы пра гэта, я зьняў артыкул. Раззлаваны маім непаслушэнствам, ён падышоў да мяне ў перапынку, які аб’явілі праз кароткі час пасля выступленьня Васіля.

— А цытаткі маглі б і лепшыя падабраць!

Зьедлівасьць я ўлавіў, але пра што гаворка — не зразумеў.

— Якія цытаткі? Хто каму падбіраў?

— Васілю з Бялінскага. Вы ж усе пісалі яму прамову.

— Хто — вы?

— Адамовіч, ты — брыгадай працавалі.

— Ну лічы тады, што “Мёртвым не баліць” я напісаў, а калі не я адзін, то ўсе мы разам — брыгадным падрадам...

Разьвітваючыся з Васілём, папрасіў даць з сабой тэкст прамовы. Павагаўшыся, даў. Раніцой у Маскве — расказваю пра гэта ўпершыню — я пераклаў яе, даў пачытаць аднаму, другому — пайшла па руках. Наўрад ці я быў адзіны, хто вярнуўся зь Менску з быкаўскай прамовай у кішэні, але з тэкстаў, якія тады разышліся, той, што прывёз я, апазнаваўся па адной-дзвюх недакладнасьцях, якія я ў сьпешцы дапусьціў, перакладаючы з беларускай мовы. І, як потым даведаўся ад Васіля, яшчэ па нейкай фразе, якую ён не гаварыў з трыбуны, але ня выкрасьліў у маім экзэмпляры. У гэтую “недакладнасьць” уедліва ўчапіўся ўніклівы кадэбіст, які выклікаў Васіля на “прафіляктычную” гутарку ці то ў Менску, ці ў Гародні: успомніце, як і каму вы перадалі

нявыпраўлены тэкст. Пра тое, як ён ухіліўся ад адказу, Васіль не раскадваў. Здаецца, панаракаў на бескантрольнасьць у мітусьні нэрвова-узвнчанай абстаноўкі...

Дарэчы будзе разрадзіць напружаньне мэмуарных успамінаў жартаўлівым апавяданьнем пра выпадак сьмешны, амаль фарсавы. Паводле сьведчаньня Маі Іванаўны Коневай, дачкі маршала, яе бацька таксама прачытаў “Мёртвым не баліць”. Прачытаў і разбушаваўся: што ж гэта ён, нягоднік, робіць? Кіраваградская ж апэрацыя — з маіх лепшых!

— Я яму тлумачу: тата, ён жа не пра тваю апэрацыю піша, а пра тое, што ў цябе ў тыле адбылося, калі немцы вырваліся з акружэньня.

— Усё роўна нягоднік!

Васіль выслукаў вельмі сур’ёзна. І папрасіў:

— Перадайце Івану Сьцяпанавічу: тая яго апэрацыя сапраўды бліскучая. Але што было, тое было — у аповесьці я нічога не прыдумляў. І нямецкі прарыў, і пастку, у якую мы трапілі, сам перажыў.

Мая Іванаўна перадала. І, пасьмейваючыся, расказала потым, як пахвала лейтэнантава кранула маршала:

— Ну добра, скажы яму, што ён таксама таленавіты...

Вярнуся, аднак, да сюжэту з У.Сеўрукам, які беларускім зьездам не завяршыўся. Неўзабаве пасьля “праўдзінскага” дэбюту аспіранта на катэдры адбыўся чарговы партыйны сход. Некаторыя прастадушныя Дон Кіхоты, і Андрэй Нуйкін першы сярод іх, дапытліва стараліся высьветліць, калі аўтар установачнага шальмаваньня быў шчыры і казаў тое, што думаў на самай справе. Ці тады, калі бурна (ці правакацыйна?) захапляўся “выкрывальніцкай” аповесьцю? Ці калі выкрываў яе, а заадно і ідэйную заганнасьць крамольнага часопіса “Новый мир”. “Герой дня” задаволіў наіўных маралістаў, не міргнуўшы вокам:

— Мяне асуджаюць за тое, што я памяняў пазыцыю. Але давайце разьбяромся, якую ж пазыцыю я заняў? Андрэя Сіняўскага ці што?

Ганебны “працэс” прайшоў нядаўна, і нахрапісты кар’ерыст, авалодваючы прыёмамі дэмагогіі, ліў лячэбны бальзам на душы “старэйшых вопытных таварышаў”, якія яго нібыта адукавалі, “дапамаглі разабрацца” ў ачарняльным творы ідэалягічнага дывэрсанта.

Адным са старэйшых быў І.С.Чарнаўцан, навуковы кіраўнік, які рэкамендаваў свайго аспіранта на працу ў ЦК. “Гэта была мая памылка”, — паскардзіцца ён, п’ючы гарбату ў сваім доме праз паўтара зь лішнім дзясятка гадоў. Пэўна, я быў жорсткі, адказваючы на гэтае даверлівае прызнаньне, бо добра ведаў, што сарвалася яно ў Ігара Сяргеевіча ў нялёгкую хвіліну:

— Ад гэтай памылкі вас засьцерагалі . Але вы не хацелі прыслухацца...

Некарэктны, відаць, быў і мой дакор А.М.Якаўлеву, калі разам аднойчы ўспомнілі У.Сеўрука, які зьнік з Масквы пасля жнівеньскага путча 1991 года:

— Але ж вы самі яго прыгрэлі . . .

— А вы ведаеце, — засьмяяўся Аляксандар Мікалаевіч, — як ён заходзіў да мяне у кабінэт? На паўсагнутых. . .

Сам я гэтага, вядома, ня бачыў. Але наслухаўся даволі. Як і пра тое, што выгнаньне А.М.Якаўлева з ЦК КПСС пасля вядомага “літгасетаўскага” артыкулу “Супраць антыгістарызму”, для якога, між іншым, і Ў.Сяўрук зьбіраў матэрыялы, узьнесла прабіўнога інструктара на новую прыступку цэкоўскай іерархіі. Першы сярод падхалімаў, пакуль “шэф” выконваў абавязкі загадчыка аддзела прапаганды, ён імгненна перафарбаваўся ў ярага абаронцу рускіх “патрыётаў” з “Нашего современника” і “Молодой гвардии” ад апальнага пасла ў далёкай Канадзе.

Характэрна: сярод колішніх аспірантаў, якія не палічылі двудушша доблесцю будучага ЦК-оўца, не знайшлося ніводнага, каму ён не адпомсціў, стаўшы паўнамоцным куратарам друку, выдавецтваў і... цензуры. Пакідаючы ўбаку дробныя гнюснасьці і буйныя подласьці, зробленыя ўсім нам разам і кожнаму паасобку, раскажу пра адну, што датычыла мяне, а яшчэ болей Васіля Быкава, чый том выбранай прозы “Да-жыць да сьвітаньня” выходзіў у 1979 годзе ў кніжным дадатку да часопіса “Дружба народов” (выдавецтва “Известия”) з маім пасляслоўем “Па праву памяці. (Васіль Быкаў: маральныя ўрокі “ваеннай прозы”)”.

Імкнучыся хоць заднім чыслом “заступіцца” за “Мёртвым не баліць”, я прывёў у артыкуле словы Твардоўскага аб праўдзе, якая абавязкова застанецца, калі ўсё мінецца, і да-

даў эзопаўскае разважаньне пра тое, што праз столькі — ужо амаль 15 — гадоў пара было б гэтую аповесьць, якая ні разу не выдавалася пасля часопіснай публікацыі, перачытаць зноў, непрадузята, без імгненнага, як напачатку — раздражненьня. Вычытаў вёрстку, падпісаў зьверку, дачакаўся сыгналу і, задаволены, паехаў у адпачынак. Вяртаюся праз месяц — абухом па галаве: кніга затрымана, аддрукаваны тыраж звозіцца ў Маскву і з пасляслоўя выдзіраюцца абзацы. Тыя самыя, дзе пра “Мёртвам не баліць”.

— Нарваўся? Ня трэба было дражніць, — дакараў тадышні супрацоўнік “Дружбы народаў” з аддзелу крытыкі.

Зьбіты з панталыку, аналізую прыкрыю сытуацыю. Калі сыгнал кнігі быў, тыраж друкаваўся і развозіўся, значыць, цензура “пад затуманеным імем Галоўліта” (А.Салжаніцын) тут не пры чым. А хто пры тым? Хутчэй за ўсё, той, хто пастаўлены надзіраць за Галоўлітам. Пастаўлены ж, усім вядома, У.Сяўрук.

Але тое былі меркаваньні, здагадкі. Пацвярджэньне — яшчэ праз 15 гадоў — прынёс 1994 год, калі на чарговую Міжнародную канфэрэнцыю “КДБ: учора, сёньня, заўтра” вынеслі тэму цензуры. З адным з дакладаў выступіў былы кіраўнік Галоўліта В.Салодзін. Пералічыў пісьменьнікаў, якіх ягонае ведамства, паслухмяна выконваючы ўказаньні Старой плошчы і Лубянкі, чытала праз лупу. Васіля Быкава назваў сярод першых. У перапынку я падышоў да дакладчыка:

— Напружце, калі ласка, памяць. І ўспомніце такі выпадак...

Напружвацца не давялося: выпадак запомніўся.

— Дык ад каго ж выйшла распараджэньне затрымаць кнігу? Вы ж у Галоўліце яе падпісалі.

Ня я назваў У.Сеўрука — мой суразмоўца. І тут жа дадаў, што часопіс і выдавецтва маглі не паслухаць. Не захацелі...

Няпраўда: не паслухалі. Мэтадам сабатажу. Выдзірку забароненых абзацаў правялі для адводу вачэй начальства толькі ў пятай прыкладна частцы 220-тысячнага накладу, а астатнія чатыры пятыя пакінулі некранутымі. Так і захоўваецца ў мяне з таго часу кніга ў двух экзэмплярах. У адным нумарацыя старонак нармальная. У другім здвоеная, праз злучок: 661-662, 663-664. Ёсьць і трэці экзэмпляр, з

аўтографам Васіля: “... на памяць аб адной кніжнай гісторыі”.

Кнігу ў “известинском” варыянце двойчы перавыдавалі ў рэспубліках — на Ўкраіне і ў Малдавіі. І абодва разы пыталіся ў мяне дазволу захаваць пасьяслоўе. Я пагаджаўся, але, не раскрываючы праўды, хітра папярэджаў: па віне выдавецтва, што пацьвярджаецца здвоенай нумарацыяй старонак, у часты тыражу выпала некалькі абзацаў, таму перакладаць пасьяслоўе прасіў бы па поўным тэксьце. У адказ атрымліваў ветлівыя тлумачэньні: пераклад зроблены, кніга здадзена ў набор, уносіць тэкставыя дапаўненьні немагчыма “па тэхнічных прычынах”. Дапускаючы, што, разгадаўшы мае хітрыкі, выдаўцы таксама хітруюць, падумаў быў пра дэмарш: а ці ня зняць пасьяслоўе? Запытаўся ў Васіля. Ён напісаў: рабі, як лічыш патрэбным. Супакоіўшыся і падумаўшы, вырашыў: як бы там ні было, галоўнае — не мае разважаньні пра прозу Васіля Быкава, а сама ягоная проза, тармазіць яе выданьне я ня маю права...

Няпраўда, быццам да крытычных залпаў, што абстрэльвалі яго прамой наводкай, Васіль адносіўся спакойна, амаль раўнадушна.

Зьнешне вытрыманы, ураўнаважаны, ён быў уражлівы, вельмі чуйлівы, безабаронны. І, прымаючы на сябе ўдары, перажываючы іх, вельмі пакутаваў. Нават у артыкул для друку прарвалася прызнаньне аб асьлепленасьці і разьдзёртасьці, якія ледзь не прывялі да страты творчых арыенціраў. У лесьце да мяне гэты боль вельмі шчымлівы: б’юць так, што ў душы ніводнага жывога месца, — уся баліць.

Боль шматкроць узмацнілі, абвастрылі разгром “Новаго мира”, звальненьне А.Твардоўскага, яго хвароба і смерць. У дзень пахаваньня Васіль быў у Маскве разам з Анатолям Вярцінскім. У той ці ў наступны вечар мы сустрэліся ў мяне дома. Змрочна сядзелі за сталом, гарталі том, што выйшаў тады ў “Библиотеке Всемирной Литературы”, чыталі ўголос вершы Аляксандра Трыфанавіча. Васіль разы са два сказаў, што Твардоўскага-рэдактара ставіць вышэй за Твардоўскага-паэта. Паэт ён, вядома, таленавіты, але мець талент — яшчэ ня значыць здзейсьніць подзьвіг. А тое, што зроблена “Новым миром”, іначай як подзьвігам не назавеш. Не літаратурны — грамадзянскі подзьвіг, які звыш таленту запатрабаў і самаадданай мужнасьці, і геройскага самаадра-

чэньня. Затым дастаў з кішэні паперку, складзеную ўчацвёрра.

— Вось далі мне чыесьці вершы пра яго. І пра тых, хто на паніхідзе выйшаў на сцэну, стаў каля труны ў ганаровую варту — Мікалай Грыбачоў, Анатоль Сафронаў, іншыя грамілы. Яны зьвялі яго ў магілу, яны ж і прынародна смуткуюць. Добра, ім хоць бы што. А зале? На нашых вачах пачаўся цынічны зьдзек з памяці, ці тое яшчэ будзе, а мы моўчкі трываем...

Тая паперка зь вершамі ляжыць дзесьці ў маіх архівах. Пакуль што я яе не знайшоў і прывесьці вершы поўнасьцю не магу. Але першая страфа запомнілася тады ж адразу і помніцца дасюль:

*Под некрологом мертвым слогом,
Казенным слогом их речей,
Читаю список палачей
Того, чей лик над некрологом.*

Чые вершы? Ня ведаю. Васіль адказаў няпэўна: так, аднаго знаёмага. Яўна ня Толі Вярцінскага — інакш на пахаваньні Васіля, успамінаючы тую нашу сустрэчу ўтраіх, ён не выпытваў бы пра вершы так настойліва — што ў іх было і як, не прасіў бы ўспомніць хоць радок. Дапускаю, што самога Васіля: выліў душу, а прызнацца ў аўтарстве не захачеў. Каб ня зьменшыць прэстыж прэзаіка? Магчыма, і таму. Ва ўсякім выпадку на маёй памяці прычыны называць сябе паэтам не падаваў ніколі...

Калі паскудствы, якія тыражавалі У.Сяўрук і Э.Скобелеў, які пазьней да яго далучыўся, выклікалі раздражненьне і гнеў, то зьяпаная ў 90-я гады на ўладным беларускім “версе” і спущаная ў газэтныя “нізы” калектыўка былых аднапалчанаў, што адракліся ад франтавога братэрства, кінула Васіля ў недаўменьне і сум. “Гэта ж трэба, — з горыччу гаварыў ён, — колькі грошай з-за мяне зглумілі! Людзей, раскіданых па ўсім былым Саюзе, і знайсьці трэба было, і апрацаваць, настроіць адпаведна”.

Пры ўсім тым, што да генэрала Ўласава ня ставіўся пасаецу адназначна, кляймо “літаратурнага ўласаўца”, перанесенае на яго ў “постсавецкай” Беларусі з Аляксандра Салжаніцына ў савецкай Расеі, пякло, нібы зладзейскі ўдар у сьпіну з палітычнай падваротні, пакінуў не нажавую на целе

рану, якая потым зарубцуецца, а злаякасную пухліну. Болей за ўсё даймала хлусьня — і тая, што вылівалася цэбрамі, і тое, што цэбры гэтыя былі ня штучныя, а сэрыйнай вытворчасці, пастаўленай на паток прафэсіяналамі кампрамату, творцы якога загадзя ведалі, што ілгуць. Таму і літаратурныя атакі на сябе лічыў ня толькі літаратурнымі, бачыў і ўсьведамляў іх палітычнаго падаплёку. Нэрвовую рэакцыю на яе ў савецкія часы абвастраў кадэбісцкі нагляд, пра які ён ведаў па пэрлюстрацыях, беспамылкова вызначаючы, які ліст у яго вялікай пошце прачытваўся, па праслухоўваньні і падслухоўваньні, адкрытых пагрозах і няўмела схаваных правакацыях. Ды і самі кадэбісты ні ў Горадні, ні ў Менску не ўтойвалі, што ён у іх пад наглядам, і нават дзеля прыстойнасьці не клапаціліся аб тым, каб старанна зацерці відочныя сьляды бруднага сачэньня.

Адсюль асьцярожнасьць, якая расла з гадамі, перарастайчы ў насьцярожанасьць, а то і падазронасьць. Веніямін Каверын, які пазнаёміўся з Васілём у Крыме і быў вельмі прыхільны да яго, не без зьдзіўленьня расказваў, як ён і на пляж выходзіў з партфелем, дзе трымаў паперы, хаваючы іх ад чужых вачэй. У мой другі прыезд у Горадню, куда я заехаў па дарозе з Польшчы, для сяброўскай гутаркі павёз мяне, Аляксея Карпюка і Барыса Клейна пагуляць у лесе. Ні пра што таёмнае мы ў лесе не гаварылі. Прычына ж маёўкі, як я жартам назваў наш выезд на прыроду, была ў тым, што абласное ўпраўленьне КДБ паклала вочы і вушы на Барыса Клейна, гарадзенскага выкладчыка, вучонага, чый грамадзкі тэмпэрамент і нестандартны настрой, а таксама навуковыя інтарэсы і заняткі выклікалі падазрэньне у нядобранадзейнасьці.

Ці не залішнія былі меры самаабароны? Ня мне меркаваць, — Васілю, думаў я, відней. І зразумеў яго, калі ў Маскве, на пісьменьніцкім зьездзе, тым самым, да якога дарма зьвяртаўся А.Салжаніцын сваім адкрытым пісьмом, Васіль, ідучы на сустрэчу з Аляксандрам Ісаевічам, сунуў мне ў кішэню згорнутыя трубкай паперы, якія баяўся браць з сабой, і папрасіў патрымаць у сябе да яго вяртаньня.

Але быў і выпадак, які зьдзівіў безагляднай бясьпечнасьцю.

Выпадкова даведваюся, як гасьціў у Горадні настырны асьпірант з ІМЛІ, які, так і не абараніўшыся, згінуў потым невядома куды.

Кружылі вакол яго небеспадстаўныя намёкі на стукацтва, і Васіль таксама чуў пра гэта. Але ўсё роўна пакінуў госьця начаваць аднаго ў кватэры.

— Ты што? — здзівіўся я.

— Разумееш, давалося пайсьці. Мяне чакалі ў іншым месцы. Я быў звязаны абяцаньнем і ня меў права яго парушыць, — вяла і крыху зьбянтэжана апраўдваўся ён.

Дабрадушша? Але да яго штурхаў давер: чуткі чуткамі, але ня можа ж чалавек упасьці так нізка, каб адплаціць злом за гасьціннасьць. А галоўнае — вернасьць слову: яна была для Васіля нормай паводзін. І наагул пытаньне, чаго больш у апісаным выпадку — безагляднасьці ці сьмеласьці. Па-мойму, усё-такі апошняга, прадыхаванага неаслабным пачуцьцём говару і асабістага, і прафэсійнага: не адмаўляцца ж ад яго пісьменьніку з-за шпікоў ды даносчыкаў, ад якіх усё роўна не ўберагчыся. Таму даводзілася часам і на ражон лезьці. Ці, дакладней, выходзіць да бар'ера.

Пры прыездзе ў Горадню, на сваю малую радзіму, для Віктара Варашыльскага ражном-бар'ерам стала мытня на савецка-польскай мяжы. Беларускі апазыцыянер сустракаў польскага дысыдэнта, вадзіў госьця па мясцінах яго дзяцінства, прымаў у сябе дома, хадзіў да яго ў гатэль. Пры ад'ездзе правёў не на вакзал, а на мытню. Там і абняліся на разьвітаньне — далей тым, хто праводзіць, ходу няма. Праз месяц — так хадзіла тады наша пошта туды і да нас адтуль — ліст ад Варашыльскага: у той дзень ён не паехаў. Мытнікі ўчынілі не звычайны дагляд, а шматгадзінны шмон, старанна корпаліся ва ўсім друкаваным і рукапісным, тое-сёе забралі. Цягнік пайшоў, і падазронаму госьцю давалося каратаць ноч на лаўцы паміж мытняй і пашпартнай заляй.

У апошнія гады зарубежных бадзяньняў насцьцяронасьць, якая ўелася і трымала ў пастаянным напружаньні, крыху слабела, але пры наездах у Менск вярталася зноў. З дому выходзіў па крайняй патрэбе, бачыўся толькі з самымі блізкімі людзьмі — з Карласам Шэрманам па справах Беларускага Пэн-цэнтра, з Рыгорам Барадуліным гутарыў у сябе ці ў яго дома гадзінамі. У тэлефонных размовах асьцярожнічаў, лісты адпраўляў з выдуманымі зваротнымі адрасамі (у мяне такіх некалькі!).

І наагул, як мне здавалася, у паездках ён быў куды больш

раскаваны, разьняволены, чым дома.

Багатай і шчодрай грузінскай гасьціннасьцю запомнілася сустрэча ў Тбілісі. На вялікіх шумных застольях ён трымаўся паважна, пышная шматслоўнасьць тостаў і ала-вэрды — не па ягонай натуры. Затое, калі невялікімі кампаніямі разыходзіліся па нумарах (а мы жылі ў адным), быццам выпростваўся, ахвотна ўключаўся ў размовы, якія вяліся даверліва і шчыра, быццам ніякіх праслухоўваньняў у прыродзе не існуе. У той тбіліскай сустрэчы нашым частым суразмоўцам быў доктар філялёгіі з Паўднёвай Асеціі, літаратуразнаўца і паэт Нафі Джусойты. “Дзе ён цяпер, што пра яго чутно?” — дапытваўся Васіль, будучы ў Германіі. Толькі і мог я адказаць, што сам ня ведаю: з распадам СССР прыкра абарваліся многія сувязі і літаратурныя, і сяброўскія.

Цяга да малых спакойных кампаній цалкам акупіла сябе ў Ерэване. Пайшлі сьнедаць да Леаніда Гурунца, у яго засталіся на абед і прасядзелі да вячэры — цэлы дзень, не выходзячы з дому. Нават на нейкі афіцый з урачыстым канцэртам не пайшлі, за што мне давалося ўзяць на сябе сакратарскі гнеў Юрыя Сураўцава. Ён вырашыў, што мы загасьцяваліся, загулялі.

Стол і на самой справе быў багаты напоямі і закусью, але за сталом нас трымала ня гэта, а горкі расповяд гаспадара аб Нагорным Карабаху. Сам ураджэнец яго, ён біў ва ўсе званы, крыкам крычаў, як армяне Нагорна-Карабахскай аўтаномнай вобласьці, адарваныя ад Арменіі, з году ў год трываюць жорсткі генацыд. Армянін, які жыве ў Сцепанакерце, ня толькі ў Ерэван да родных, але і ў памежныя Горыс і Кафан ня мог зьездзіць, мінаючы Баку. Ні газэт армянскіх, ні кніг, ні тэлевізійных праграм. І імклівае зьмяншэньне карэннага насельніцтва, якое мэтанакіравана выцясьняецца і пагрозамі насілля, і прамым насіллям аж да зьбіцьця і забойства. “Дружба народаў” трашчала ў Карабаху па ўсіх швах, і вугельчыкі будучай нацыянальна-вызваленчай вайны тлелі, разгараючыся ўжо тады. Пра ўсё гэта і расказваў Леанід Гурунц, які адважна бамбардзіраваў пісьмамі-пра-тэстамі і Брэжнева, і Аліева, і Дземірчана. Замест зразумелых адказаў — строгая вымова за вымовай па партыйнай лініі, выключэньне з партыі за “паклёп”, які падрывае “саюз непарушны”, некалькі інфарктаў. Пакуль апошні не абарваў жыцьцё.

Калі праз паўтара дзясятка гадоў мне давядзецца ўдзельнічаць у стварэнні і дзейнасці Камітэта Расійскай Інтэлігенцыі “Карабах” (КРІК), у разгар блакады і вайны ня раз вылятаць у замерзлы, сьляпы Ерэван, у Сцепанакерт, які мэтадычна разбураўся азэрбайджанскімі ГРАДамі, я шматкроць успомню тую сустрэчу ў Леаніда Гурунца, які ўпершыню раскажаў мне пра армянскі боль і карабахскую трагедыю. Не забываў яе і Васіль. Пасьля кожнай маёй паездкі ў Арменію і Карабах зь цікаўнасьцю выпытваў, што там і як, шчыра цікавіўся дзейнасьцю КРІКа і адабраў яе. Кнігу маіх рэпартажаў і артыкулаў “Карабахскі дзеньнік”, якая выйшла ў Сьцепанакерце на газэтнай паперы мізэрным тыражом — вайна! — чытаў уважліва, чуйна ўлавіўшы ў ёй тое галоўнае, дзеля чаго, уласна, яна пісалася і выдавалася — журналісцкія сьведчаньні відавочцы. За год да яго сьмерці выйшла пасьмяротная кніга прозы Леаніда Гурунца. Удава, зрабіўшы надпіс, прасіла перадаць Васілю.

А ён якраз пераяжджаў зь Германіі ў Чэхію, і я, чакаючы новага адрасу, затрымаў бандэроль. Але потым усё ж пасьпеў пераслаць у Прагу, упэўніўся, што кніга атрымана, перадаў удаве прывітаньне ў адказ. А ці пасьпеў прачытаць кнігу Васіль, які ўсур’ёз абяцаў падумаць пра маю просьбу напісаць на яе для “Літаратурных вестей” рэцэнзію, — так і ня ведаю. Успамінаючы цяпер аб нашым згодным разуменьні трагедыі Нагорнага Карабаху, думаю, што пры ўсёй рознасьці балючых праблем, яно у многім прадвызначыла і наш згодны негатывізм у адносінах як да першай “ельцынскай”, так і да другой, “пуцінскай” чачэнскіх войнаў.

Урэзалася ў памяць бакінская сустрэча на канфэрэнцыі, што праходзіла пад патранажам Гейдара Аліева. На сумным банкеце тагачасны першы сакратар рэспубліканскага ЦК і будучы прэзыдэнт Азэрбайджана гаварыў гадзінную прамову аб росквіце братніх рэспублік, народаў і літаратур, шчодро перасыпаючы яе цытатамі амаль з усіх азэрбайджанскіх клясыкаў ад Нізамі да Самэда Вургунa (што праўда, вершы чыталіся без запінкі на памяць, без шпаргалак). Давялося і Васілю сказаць прадугледжаны рытуалам тост пра нацыянальны атрад таленавітых майстроў пярa. Але кульмінацыйны эпізод быў не на гэтым афіцыйным урадавым банкеце, а на канфэрэнцыі, для ўдзелу ў якой мы ўсе і сабраліся ў Баку.

Адным з першых выступіў на ёй Мікалай Грыбачоў. Патасна бядуючы, быццам перавыданы Ганны Ахматавай і Марыі Цвятаевай хутка зусім выцесьняць сучасных савецкіх паэтаў, як рускіх, так і азербайджанскіх, ён папартыйнаму прынцыпова заклікаў пакласьці канец выдавецкаму самавольству. Васілю далі слова крышку пазьней. Спакойна, не напружваючыся, быццам разважаючы ўголос, кінуў ў насыцяржаную залу: адзінае, што мы цяпер можам і павінны зрабіць, каб загладзіць злачыную віну за паламаныя, пакалечаныя лёсы абодвух паэтаў — вярнуць народу іх схаваную спадчыну. Асобныя адабральныя воплескі не перарасьлі ў гул аплядысмэнтаў, але ў перапынку армянскі крытык Арам Грыгаран ледзь не задушываў Васіля, гарача абдымаючы. А нядрэмны азербайджанскі вартаўнік ідэйнай чысьціні сацрэалізму Сайфула Асадулаеў, які са змрочным выглядам назіраў гэтую сцэну, прамовіў, глядзячы ў столь з паказной абыякавасьцю:

— А я згодны з Грыбачовым!

Усе, не згаворваючыся, і Васіль таксама моўчкі адышліся ад яго...

Прынцыпам, па якіх жыў няўхільна, Васіль быў верны заўсёды. На ўсесаюзнай канфэрэнцыі пісьменьнікаў і крытыкаў, якая праходзіла ў Менску да 30-годзьдзя Перамогі, ён быў адзіным, хто не пабаяўся на поўны голас назваць з трыбуны забароненае імя Віктара Някрасава, чые кнігі, пачынаючы са сталічнай “ленінкі”, зьніклі на той час з каталёгаў усіх бібліятэк краіны. Саноўны прэзідыюм быў у шоку. Куратары з ЦК саюзнага і рэспубліканскага, закулісна патрабавалі тлумачэньняў. Гаворка, відаць, была крутая.

І гэты, і наступны дзень канфэрэнцыі Васіль даседжаў у зале з выглядам стомленага, паглыбленага ў сябе чалавека, які, аднак, зрабіў сваю справу, — выканаў грамадзянскі, літаратурны ды і проста чалавечы абавязак.

Безадказнае пачуцьцё гэтага трайнага абавязку было ў ім абвострана да мяжы. З-за таго ж адлучанага ад літаратуры і выгнанага з краіны Віктара Някрасава ледзьве ня ўспыхнуў скандал на пленуме праўленьня СП СССР, праўда, ня ў зале пасяджэньняў, а ў ніжнім буфеце ЦДЛ. Да нашага століка падсела група ўкраінцаў. Хтосьці сказаў пра Някрасава ходкую гадасьць і назваў здраднікам. Васіль не стрываў,

рэзка запярэчыў. Украінцы дружна абурыліся і хутка ўсталі з-за стала: “у гэтай кампаніі сядзець зьнявага для нас”. Адзін зь іх, устаючы, калнуў Васіля: маўляў, усе яго героі, калі яны мярзотнікі, носяць украінскія прозьвішчы. Да нас пачалі прыслухоўвацца і за іншымі столікамі. Я палічыў за лепшае забраць Васіля да сябе дадому — так мы і ня трапілі на пленум...

Бязглуздыя падазрэньні ва ўкраінафобіі доўга ад яго не адліпалі. Часам іх даводзілася чуць і ад такіх людзей, як Алесь Ганчар, Паўло Заграбельны, а аднойчы і ад Івана Драча. Васіль адказваў іроніяй. Але неяк сарваўся з крыўдай ня столькі за сябе, колькі за праўду вайны, якую ставіў вышэй за ўсё: “А што запяюць нашы кіеўскія сябры, калі я напішу пра карныя атрады ў Беларусі? Украінцы ж былі ў кожным!” Такой аповесці ён не напісаў. Хто яго ведае, пачым часе, можа, гэта і добра. Нічога, акрамя новай лаянкі ў яго адрас і метак “беларускага нацыяналіста”, яна б не прынесла. Ды і Галоўліт засек бы на корані. Расказваў жа памянёны вышэй В.Салодзін, што ў прозе Васіля Быкава асабліва адсочваліся суадносіны “станоўчых” і “адмоўных” герояў па нацыянальных прыкметах: колькі і якіх рускіх, беларусаў, украінцаў. Якая норма дазвалялася, былы галоўлітавец чамусьці не раскрыў.

Міне некалькі гадоў, і на хвалі стварэння беларускага Народнага фронту, які Васіль Быкаў падтрымліваў і словам, і справай, пра пісьменьніка і ў Расеі загавораць як пра “беларускага нацыяналіста”, “русафоба”. Няхай бы сабе — квасныя, сярмяжна-лапцевыя патрыятысты. На жаль, і некаторыя разумныя людзі з асяроддзя не калялітаратурнага, а пісьменьніцкага. Трапным адказам ім прагучала яго прамова ў Менску, што даляцела да Масквы:

— Мы з Расеяй акадэміка Сахарава, Сяргея Кавалёва. Але не з камуністычнай Расіяй сталіністаў.

Слова ў слова паўтарыў гэта і ў нашым разгорнутым дыялёгу-гутарцы, які мы вялі ў Германіі для часопіса “Пасеў”.

Некамуністычная, несталінская Расея ні “беларускага нацыяналіста”, ні “русафоба” ў ім рашуча не прызнавала. Я наглядна пераканаўся ў гэтым па гарачых сьлядах свайго звароту “Дапамажыце пісьменьніку!”, адрасаванага ў 2000 годзе праз “Известия” выконваючаму абавязкі расейскага

прэзydэнта і маскоўскага мэра. У адказ на публікацыю хлынуў патак водгукаў чытачоў, званілі і літаратары, і вэтэраны вайны. Абураліся новымі перасьледам і цкаваньнем вядомага, любімага пісьменьніка на яго беларускай радзіме, шукалі і прапаноўвалі розныя варыянты магчымага пераезду ў Расею, хоць бы часова, да лепшай, спрыяльнай пары. Адстаўны палкоўнік раіў зьвярнуцца да губэрнатара Маскоўскай вобласьці, генэрала Барыса Громава і абяцаў сваё пасрэдніцтва амаль з палавіннай гарантыяй посьпеху. Васіль папрасіў перадаць яму “дзякуй”, але ад прапановы адмовіўся. Пазваніў у Менск старшыня Міжнароднага Літаратурнага Фонду Уладзімер Огнёў, выказаў гатоўнасьць выдзеліць дачу ў Перадзелкіне. У размове праз тыдзень ці то выпадкова, ці наўмысна ўдакладніў: уступае ўласную (якой, дарэчы, тады ў яго яшчэ не было). Прыродна чуйны да скрытых псыхалогічных нюансаў, вельмі далікатны Васіль падзякаваў — і раз назаўсёды закрыў тэму. А з кантор У.У.Пуціна і Ю.М.Лужкова ні слова...

Як, напэўна, заўважыў чытач, расказаўшы пра скандальныя пэрыпэтыі вакол “Мёртвым не баліць”, я перайшоў ад пасьлядоўнай храналёгіі мемуарнага аповеду да розначасовай мазаікі назіраньняў, эпізодаў, выпадкаў, якія былі апасродкавана наваейны сустрэчамі з Васілём Быкавым або зьвязаныя зь ім непасрэдна.

Уключу ў гэтую мазаіку і нашы літаратурныя вочныя і завочныя гутаркі розных гадоў, у якіх былі ня толькі агульнасьць поглядаў, але і разыходжаньні ў густах.

Так, у адносінах да салжаніцынскага Івана Дзянісавіча, мажаеўскага Фёдара Кузькіна і бялоўскага Івана Афрыканавіча, распуцінскіх Ганны і Дар’і, выхаванцаў дзіцячага дома з “Крадзяжу” Віктара Астаф’ева, не гаворачы ўжо пра ваенную прозу Віктара Някрасава, Грыгорыя Бакланава, раньняга Юрыя Бондарава ці аповесці пра сучаснасьць Уладзіміра Цендракова нашы меркаваньні супадалі поўнасьцю. Сустрэўшыся ў Магілёве на “сіманаўскіх чытаньнях”, сышліся і ў неадназначных адносінах да спадчыны Канстанціна Міхайлавіча, прызнаўшы, аднак, і кнігу лірыкі “З табой і без цябе”, і лепшыя разьдзелы трылёгіі “Жывыя і мёртвыя”, і дзеньнікі “Розныя дні вайны”. А, напрыклад, у адносінах

да Маякоўскага разышліся крута: Васіль, успрымаючы яго ў прызьме “Стихов о советском паспорте”, бачыў у ім выключна трыбуннага “агитатора, горлана, главаря”. Паспрабаваўшы аднойчы, не, не перакаваць, але хоць бы выклікаць прыхільнасьць, я прачытаў з самага любімага — “Разговор на Одесском рейде” (“Перья-облака, закат расканарейте...”). Але і да гэтага, на мой тагачасны ды і цяперашні погляд, лірычнага шэдэўра Васіль застаўся раўнадушны.

— Кахаеш, раўнуеш, пакутуеш, — дык і пішы пра гэта без выкрунтасаў. Прычым тут параходы на рэйдзе?

Тут яшчэ падліў масла ў агонь неўгамонны спрачальнік Андрэй Нуйкін. Думаючы, што абараняе Маякоўскага ад Быкава, рынуўся на мяне:

— А ты дарэмна хочаш пераканаць Васіля лірыкай! Калі б Маякаўскі зараз апынуўся з намі, ён бы ня лірыкай абараняўся, а якраз вершамі прапагандысцкімі.

Васіль ажывіўся:

— Вось-вось, прапагандысцкімі. А там, дзе палітычная прапаганда, там мастацтва і заканчваецца.

Не паразумеліся мы і ў ацэнках раманаў Івана Мележа “Людзі на балоце” і “Подых навальніцы”. Я безагаворачна прымаў абодва. Васіль высока ставіў першы, але стрымана аднёсся да другога. Не падабаліся яму сюжэтныя адгалінаваньні ў разьдзелах пра Апейку, ён лічыў, што яны, раман у рамане, вядуць убок ад балотных Куранёў, парушаючы стройнасьць кампазыцыі і дынаміку дзеяньня.

Да месца заўважыць: аднойчы — устаўная навэла пра камбрыга Прэабражэнскага ў аповесьці “Круглянскі мост” — і сам Васіль Быкаў пасьпяхова выкарыстаў сюжэтнае адгалінаваньне ўбок. Але ў цэлым, як правіла, дабіваючыся цэльнасьці апавяданьня, раскідвацца на адступленьні не любіў, фэбулу і кампазіцыю абдумваў загадзя строга, да дэталей.

Неяк я пацікавіўся: ці ведае ён, пачынаючы новую аповесьць, чым і як яе закончыць? Адказаў адразу ж:

— Вядома! Толькі пачаў “Ліквідацыю” (такую назву спачатку мела аповесьць “Сотнікаў”), ужо ведаў, што ў фінальнай сцэне пакараньня Рыбак выб’е пад шыбеніцай з-пад ног Сотнікава цурбан. І яго просьбу шэптам “Даруй, брат” ведаў, і кароткі адказ Сотнікава “Пайшоў к д’яблу!” таксама ведаў.

Мае меркаваньні пра яго аповесці і апавяданні выслухоўваў уважліва нават тады, калі не з усім пагаджаўся. Але і не пагаджаючыся, рэдка спрачаўся, часцей маўчаў. Ці злёгка моршчыўся, адмятаючы парады, калі яны межавалі зь сюжэтным дзеяннем. У такіх парадах, якія напачатку сыпаліся зь мяне па маладой дурноце, ён патрэбы ня меў.

Памыляўся я і калі перасьцерагаў яго ад захаплення прытчай. Падбадзёраны ў час “Альпійскай балады” сваім прадбачаннем, што рамантыка — ня справа Васіля Быкава, я, не без самаўпэўненасці, доўга лічыў, быццам бы і прытчавасць не ў прыродзе яго таленту. Змоўкнуў, калі прачытаў “Сьцяну”, “Ідэю”, сучасную казачку для дарослых “Хвастатая” — высокаякасныя навэлістычныя ўзоры прытчападобнай прозы. Але і пасья “Сьцяны” дазволіў сабе пасьпешлівае павучаньне па апавяданьню “Глухая гадзіна начы”. Туга закручанае яго дзеянне разьвіваецца ў нашы дні пагалоўнага абясцэньваньня чалавечых жыцьцяў, але герой пастаўлены ў правэраную у аповесцях пра вайну памежную сытуацыю маральнага выбару паміж годнай сьмерцю і подлым выжываньнем цаной трусьлівай зьдзелкі з сумленьнем — здрады хоць не франтавога ці партызанскага сябра, а толькі збоьшага знаёмага суседа, але — чалавека.

— Але ж не бывае так, каб кілер, перш чым забіць, зьвяраў з пашпартам прозьвішча заказанай ахвяры!

— Так, не бывае, — вяла пагадзіўся Васіль.

Таму, відаць, вяла, што бытавая праўдападобнасьць і на гэты раз яго займала менш галоўнага сэнсу прытчы.

Па-свойму блізкае да прытчы і апавяданьне “Труба”, дарма што ў аснове яго, як тлумачыць аўтар, ляжыць сапраўдны жыцьцёвы выпадак...

У водгуках пра тое, што пішу і друкую я, Васіль, наагул быў нешматслоўны, скупы. У артыкулах пра яго штосьці прымаў, чагосьці не прымаў, але і пра тое і другое гаварыў мімаходзь. Пра маю кампрамісную даніну “сацрэалістычнай” (ад гэтага кондавага паняцця я, на жаль, ня вызваліўся аж да канца 70-х) тэрміналёгіі не гаварыў ніколі, хоць хутчэй за ўсё не прымаў яе. З адабрэньнем адгукаўся пра некаторыя партрэтныя і палемічныя артыкулы, уважліва ўчытваўся ў мэмуарныя дэталі блякаднага дзяцінства ў Ленінградзе, эвакуацыйнага жыцьця ў Татарыі. Пасья публікацыі

крытычнага артыкула пра сталінісцкі раман У.Кочатава “Вугал падзення” (так склалася “літгазэтаўская” кан’юктура, што А.Чакоўскі быў у ім надта зацікаўлены) пазваніў з Горадні ў знак салідарнасці. Салідарызаваўся і тады, калі кочатаўскія аднаверцы, уключаючы забытага сёння маршала авіяцыі, накінуліся на мяне як на крытыка-паклёпніка. Лічыў цікавымі артыкулы пра Юрыя Трыфанава, Булата Акуджаву, Данііла Граніна. Падтрымаў мяне ў занятках гісторыяй і гістарычным раманам, у непрыняцці прозы Валянціна Пікуля, у палеміцы з патрыятыстамі з “Молодой гвардии” і “Нашего современника”. Да іх зьнішчальнай крытыкі маёй кнігі “Роман и история” паставіўся з абурэннем. Адноўчы раптам прарвалася ў лісьце, не памятаю ўжо з чым было звязана: “...ты добры крытык”. Прызнаюся: ад яго пахвалы заірздзеліся вушы. Не падманваючы сябе, заўсёды бачыў у сабе прафэсіянала сярэдняй рукі, і ад слоў Васілёвых адчуў адначасова і няёмкасць, і натхненне: раз ён так піша, значыць, я на правільным шляху...

Абнадзейвальны ўзлыёт “перабудовы” даў нашым блізкім пазыцыям новыя стымулы. Стаўшы прэзыдэнтам Беларускага ПЭН-Цэнтра, Васіль запрашаў мяне на штогоднія канфэрэнцыі ў Менску. Я, са свайго боку, усё часцей церабіў яго сваімі просьбамі, на якія ён адгукаўся з гатоўнасцю.

Горача і да канца падтрымліваў сваім аўтарытэтам нараджаны Саюз пісьменьнікаў Масквы, які пісьменьнікі дэмакратычнай арыентацыі, адмежаваўшыся ад чыноўнага СП СССР, стварылі ў жніўні 1991 года адразу пасля гэкача-пісцкага путчу. І палічыў абавязкам пабываць у нас у адзін з апошніх прыездаў у Маскву, і не прапусціў магчымасці сказаць некалькі добрых слоў у адным з — таксама апошніх — тэлеінтэрвію, назваўшы пры гэтым Юрыя Чарнічэнку, Рыму Казакову і мяне сваімі блізкімі сябрамі. Як аўтар выступіў у адным з першых нумароў нашага часопіса “Кольцо “А” з строга дакладнымі адказамі на пытанні 80-гадовай даўніны, яшчэ горкаўскай — такая была задумка рэдакцыі — “анкеты” аб антысэмітызме. Лёгка пагадзіўся ўвайсці ў рэдкалегію нашай газеты “Литературные вести” і часцей за іншых прысылаў водгукі, рэцэнзіі, артыкулы. Завочна ўдзельнічаў у падрыхтаванай намі сумесна з аргкамітэтам Сяргея Юшанкова (пра яго, дарэчы, заўсёды гаварыў з

глыбокай павагай) навукова-практычнай канфэрэнцыі “50-годзьдзе Перамогі. Гуманныя каштоўнасьці і патрыятызм”. Прыехаць ня змог, але выступленьне “Горкі смак перамогі” прыслаў загадзя. 1996-м годам датавана яшчэ адна “пікаўская” (незалежнае выдавецтва ПІК) і таксама з ягоным аўтарскім удзелам, невялікім па аб’ёме словам, кніга — зборнік антыфашысцкай публіцыстыкі “Нужен ли Гитлер России?”.

Ахвотна адказваючы згодай на прапановы адобрыць сваім подпісам тое ці іншае калектыўнае пісьмо, зварот, заяву грамадзкасьці, у тым ліку літаратурнай, даверыў мне ставіць ягонае прозьвішча пад тымі, якія падпісаю сам, без папярэдніх перазвонаў-узгадненьняў. Але ў паваротную ноч з 3 на 4 кастрычніка 1993 года я гэтае права ня выкарыстаў. Зьбіраючы подпісы пад калектыўнай пісьменьніцкай заявай, якая выкрывала камуна-фашысцкі мяцеж, я, усьведамляючы гістарычную адказнасьць і моманту, і дакумэнта, пазваніў Васілю з зацемненага — асьцерагаліся абстрэлу — юшанкоўскага кабінэту. Зачытаў тэкст, які ён, як і многія іншыя ў тую ноч, падпісаў без усялякіх хістаньняў. І, у адрозьнені ад некаторых калегаў, не адрокся ад подпісу і потым, пад націскам злосных нападак, якія абрынулі на нас ярыя ненавісьнікі дэмакратыі, якая не здалася, устаяла на мяжы сіл...

Пасьля вымушанага ад’езду Васіля і Ірыны Міхайлаўны спачатку ў Фінляндыю, затым у Германію сустракацца амаль што перасталі. Без яго і Менск для мяне перастаў быць Менскам. Але больш частымі сталі лісты, тэлефонныя званкі. З многіх і розных запомнілася, як зацікаўлена адгукнуўся ён на мой удзел у стварэньні паліталэгічнага часопіса “Новые вехи”, галоўным рэдактарам якога стаў Ігар Чубайс. “Віншую, ты зрабіў правільны выбар”, — напісаў Васіль, падмацоўваючы сваё адабрэньне падрабязным аглядам першага нумару. Была спакуса папрасіць яго дазволу на публікацыю гэтага агляду ў шэрагу чытацкіх водгукаў. Ня выйшла: на трэцім нумары “часопіс заглух” па банальнай прычыне: адсутнасьць грошай. Гэтак жа цёпла сустрэў ён і міжнародны яўрэйскі, цяпер — руска-яўрэйскі часопіс “Новый век”, нават абяцаў стаць яго аўтарам. Не пасьпеў...

Пазьбягаючы таннага сантымэнтаў у асабістых стасунках, мы ўзаемна хавалі свае клопаты адзін пра аднаго лёгкім флё-

рам іроніі. “А Саша Адамовіч меў рацыю, — напісаў аднойчы. — Пераходзь на кефір і ня пі гарэлкі”. “Вася, старэш, — адказаў я, — робішся занудным маралістам. І наагул — ты часта бачыў, каб я перабраў? Разы два-тры, ня болей, ды і то ў даўнейшыя, маладыя гады”. Калі з чарговай паездкі ў Польшчу вярнуўся ў гіпсе са зламанай нагой, Васіль званіў мне калі ня кожны, дык праз тыдзень.

— Ну, зьнялі нарэшце гіпс? — пацікавіўся на зыходзе другога месяца.

— Ды не яшчэ. Але абяцаюць, што хутка.

— Слухай, скажы, нарэшце, праўду. Хто там на цябе наехаў у Варшаве — вэласыпедыст ці грузавік?

Зламаная нага сарвала нашу магчымую сустрэчу ў Германіі. Ужо бяз мыліц, але яшчэ з кіем, я павінен быў ляцець на канфэрэнцыю Міжнароднага таварыства правоў чалавека ў Франкфурт-на-Майне. Званю адтуль у Бэрлін Васілю: па нашых расейскіх адлегласьцях знаходжуся зусім блізка ад цябе, прыехаць хачу ды не змагу: без суправаджэньня пакуль што не атрымліваецца, а суправаджаць няма каму.

— Шкада, што не пабачымся. Магчымасьць рэдкая... Але наагул, калі ўжо закульгаў, дык лепей кульгаць дома. Вяртайся... І пазвані, як прыляціш. ..

Званок праз год:

— Ты што, кажуць, у Ізраіль навастрыўся?

— Ага, хачу пабываць каля Труны Гасподняй у дзень свайго 70-годзьдзя.

— Цябе не адгаворыш. Але прымі хоць параду. Пастарайся не хадзіць па шматлюдных мясцінах і менш езьдзі ў аўтобусах.

Абяцаў, але не выканаў. Дзе, як не на ерусалімскім рынку, пабачыш такі маляўнічы калярыт народнага побыту? І куды ў Ізраілі без аўтобусаў?..

Варта было прагаварыцца ў лісьце: прабач, што доўга не пісаў, — прыхварэў крышку, тут жа званок: што было і як цяпер. Калі не заставаў мяне дома, распытваў у жонкі.

А, між тым, у далёкім сваім зарубежжы сам жыў зусім не прыпяваючы. Без пастаяннага жылля, пры мізэрных сродках (“даядаю прэмію “Трыумф”), блізкага кола сяброў. Хварэў. Дапяркалі чуткі і плёткі, што кружылі вакол яго. На ілжывую інфармацыю безадказнага аўтара “Известий”,

быццам прэзыдэнт Вацлаў Гавэл даў яму палітычны прытулак і нават чэскае грамадзянства, адказаў рэзка: эмігрантам сябе ня лічыць, ні палітычнага прытулку, ні грамадзянства не прасіў і прасіць ні ў кога, нідзе і ніколі не збіраецца. Пакутаваў душою, перажываў, сумаваў. Засмучалі весткі з Беларусі і Расеі. Адноічы вырвалася зусім горкае: зайздросчу нябожчыку Сашу Адамовічу, ён пайшоў своечасова і ня бачыць, што зараз творыцца з усім тым, у што ён пераканана верыў і за што так высакародна змагаўся...

Лёс усміхнуўся мне, калі рэдакцыя “Посева” прапанавала правесці дыялёг-гутарку крытыка і пісьменьніка. Ён надрукаваны (2002, №8), і няма патрэбы пераказваць тут. Дадам толькі, што тэкст, напісаны па неастылых слядах сустрэчы, Васіль вычитваў прыдзірліва, уносіў істотныя праўкі і аўтарызаваў толькі пасля гэтага. А пераклад на беларускую мову, урыўкамі зьмешчаны пасля яго сьмерці ў “Нашай Ніве”, наагул затрымаў надоўга, тлумачачы, што аўдыторыі чытачоў “Посева” і беларускай прэсы розныя і гэта абавязвае адкарэктаваць інтанацыю, пераакцэнтаваць камэнтар да шэрагу фактаў.

Зноў прывяду вытрымкі з дзёньніка (2002 года), якія перададуць абставіны і атмасфэру нашай сустрэчы ў Германіі:

“Пятніца. 17 мая. Раніцой выехаў з Франкфурта-на-Майне, у поўдзень перасадка ў Бэрліне. Затым кілямэтраў 80 да гораду Ютэрбог. Адтуль на таксі — іншага транспарту няма — у Шлос Выпэрсдорф. Дабраўся да месца а трэцяй гадзіне. Вася выйшаў, як толькі машына спынілася. Відаць што чакаў, выглядваючы ў акно.

Шлос Выпэрсдорф — вёска за некалькі кілямэтраў ад прыстанцыйнага гарадка Ютэрбог. Зусім невялікая. У ёй старая сядзіба былых вяльможаў знатнага роду, што мелі адносіны да літаратуры. Таму, відаць, і перадалі яе спачатку пад Дом творчасці пісьменьнікаў ГДР, цяпер — Дом творчасці нямецкага філіялу Міжнароднага Пэн-клуба. Як я зразумеў па фамільных помніках, апошні з роду памёр у Туле ў 1946 годзе. Зразумела, чаму ў Туле і якія шляхідарогі яго туды завялі... Вялікі трохпавярховы ня замак, а дом, але з гатычным чарапічным дахам. Трэці паверх, дзе жыў Вася, мансардавы. Пакой-гасцёўня, ён жа кабінэт, і невялікая спальня з двума ложкамі. Мне прыгатавана раскла-

душка ў гасьцёўні. На першым паверсе сталовая: трохразовае харчаваньне са швэдзкім сталом.

Цудоўны парк — вялізны, цяністы. Магутныя дубы ў некалькі абхватаў, высачэзныя каштаны. Чыстая, незапушчаная сажалка, над ёю лёгкі масток. Паважныя чаплі на беразе і ў вадзе. Цішыня, утульнасьць.

Як прыехаў, пайшлі гуляць. Вёску абышлі за пяць хвілін. Пасядзелі за драўляным сталом на вуліцы каля сельскай кнайпы. Разьліўное мясцовае піва з бочкі — выпілі па пары кубкаў. Каб не перапыняць няспешную гаворку, якая тут жа і пачалася, не адцягваць ні сваю, ні Васеву ўвагу, запісваў для памяці ўрыўкамі і канспэктыўна — імяны, факты, дэталі. Потым аднаўлю у поўным аб'ёме. Гаварылі спакойна, не сьпяшаючыся. Пра вайну, пра старое і новае мышленьне, гістарычную памяць і ўрокі гісторыі, пра справы літаратурныя. Пра многае з Васевага мінулага я чуў ўпершыню. Пра тое, як, застаўшыся ў арміі і пасля вайны, ён быў камсоргам. Як на яго настукалі і ён трапіў у няміласьць да камандзіра. А ён радаваўся, таму што болей за ўсё хацеў дэмабілізавацца. Таму і ў партыю не ўступаў, хоць і цягнулі.

Але быў грэх — заяву пад націскам падаў. Ад уступленьня ўратавала дэмабілізацыя, якой упарта дабіваўся. Калі заява — грэх, то ня вельмі вялікі. Мой большы — аспірант АГН пры ЦК КПСС, хоць і з плямай ідэйна няўстойлівага...

Субота. 18 мая. Пачаўшы дыялёг учора ў кнайпе за півам, працягвалі сёньня. За агароджу Дома творчасьці не выходзілі. Сядзелі на лаўках у парку то ў цяні, то на сонцы...

Да абеду як быццам усё абгаварылі. Пасьля абеду Вася пайшоў адпачыць, а я застаўся ў парку перабельваць гутарку начыста, пакуль сьвежыя ў паўмяці ня толькі сюжэты, але і моўныя звароты.

Перад вячэрай нечаканка. Званок Васілю ад Іона Друцэ. Ён у Германіі, падарожнічае на машыне, хацеў бы па дарозе назад праз пару дзён заехаць пабачыцца. Шкада, ня выйдзе. Заўтра мы разьяжджамся. Я ў Ольдэнбург пад Брэмэнам, Вася з Ірынай у Менск...

Нядзеля. 19 мая. Наш разьезд пасьля сьнеданьня. Усталі а палове восьмай. Сабраліся. А 9-й пасьнедалі. У 10 — таксі, якое Вася загадаў учора. Паўгадзіннае чаканьне цягніка на вакзале ў Ютэрбогу. Да Бэрліну ехалі разам, перакідваючыся словамі. Разьвіталіся ў тамбуры: Вася і Ірына выйшлі на

Заа, я паехаў далей на ўсходні вакзал. Так закончылася наша шчаслівая сустрэча.”

Больш мы ня бачыліся...

Але пісаць і перазвоньвацца працягвалі часта. То у сувязі з аўтарызацыяй і публікацыяй дыялёгу, то па іншых пытаннях. Перапіска затармазілася пасля пераезду ў Прагу: Васіль доўга ня меў пастаяннага адрасу. А потым захварэў. Пра хваробу гаварыць не любіў. Коротка паведаміў, што кладзецца на апэрацыю. Не гаварыў якую. Пазваніў пасля выхаду з больніцы.

— Больш-менш у парадку. Праходжу пасляапэрацыйны курс лячэння.

— Які?

— Хіміятэрапіяй.

Усё стала зразумела...

Неўзабаве прыйшоў ліст, які я прыняў за разьвітальны. Быў у ім і натужны жарт пра “гарэлачку”, якую “мы слаўна папілі на сваё задавальненьне”, і сур’ёзны роздум пра тое, што “тое-сёе” паспелі зрабіць “у гэтым жыцці, як маглі і ўмелі”. Я адказаў вялікім лістом, якім таксама разьвітваўся з ім. Пра гэты мой ліст ён напісаў Лазару Лазараву: “Валя Аскоцкі прыслаў мне вельмі грунтоўны (і суцяшальны) ліст, заклікаючы да бадзёрасьці і аптымізму. Вядома, дзякуй яму, але тут ніякія суцяшэньні не памогуць”. Але я, калі і суцяшаў, дык толькі інтуітыўна, у падтэксьце. У тэксьце ж без аптымістычных заклікаў і бадзёрых павучаньняў, але і не без налёту містыкі ў разважаньнях аб іншабыцці думкі дзяліўся ўласным разуменьнем жыцця і смерці як нашага зямнога шляху зь яго натуральным ходам і зыходам, да якога асабіста я адношуся спакойна і прыму па-хрысьціянску як належнае.

Яшчэ адзін, апошні ліст ад яго, нават ня ліст, а кароткая пасьпешлівая запіска ў некалькі радкоў, якая суправаджала дзьве старонкі, напісаныя для кнігі нарысаў, артыкулаў, эсэ, што рыхтавалася да 80-годзьдзя Аляксандра Мікалаевіча Якаўлева. Пра аўтарскі ўдзел у ёй я прасіў Васіля яшчэ да апэрацыі. Абяцаў ён цвёрда, запэўніўшы, што юбіляра паважэе і любіць, і абяцаньне, як заўсёды, стрымаў. У прысланым артыкуле, жадаючы А.М.Якаўлеву многіх гадоў у добрым здароўі, вітаў яго як салдата, які ў прыклад і напамін

іншым салдатам “адвергнуў сьмярдзючы туман вымарачных заблуджэньняў і адным з першых паказаў дарогу з цемры”. Адсюль і заглавак, які я, будучы складальнікам і рэдактарам кнігі, даў артыкулу “З цемры”. У суправаджальнай записцы Васіль паведамляў, што па-ранейшаму не выходзіць з дому і болей ляжыць, чым сядзіць за сталом. Значыць, і слова пра Аляксандра Мікалаевіча пісаў хутчэй за ўсё ляжачы. Яно — апошняе, што выйша з-пад пісьменьніцкага пяра Васіля Быкава. Мой ліст у адказ, дзе я, у прыватнасьці, дзякаваў за атрыманы артыкул, у Празе яго ўжо не застаў і пасля сьмерці яго вярнуўся да мяне як незапатрабаваны...

г. Масква

Уладзімір НЯКЛЯЕЎ

СТРЭМКІ

Не надта давяраючы чужым успамінам, я ніколі не пісаў сваіх, бо ім таксама не надта давяраю. Першапачаткова недакладнае ў іх тое, што, па часе пра нешта згадваючы, сябе тагачаснага ты падмяняеш сабой сённяшнім, і такая ж падмена адбываецца з усімі, пра каго пішаш. Здаецца, і людзі, і падзеі, і словы тыя самыя – і адчуваеш, што ўжо не... Як на сустрэчы аднакласнікаў праз гады пасля заканчэння школы.

Менавіта таму і ўспаміны пра Васіля Быкава мне ніяк не даваліся: некалькі разоў пачынаў – і ўсё не так. Я ўжо вырашыў калі не зусім ад іх адмовіцца, дык адкласці на потым, але тут пабачыў сон.

Упершыню мне прысніўся Быкаў...

...Штосьці ў Менску дзеецца, узброеныя людзі ў нечым белым, падобным на зімовыя масхалаты, штурмуюць будынак КДБ, але гэта нейкія чужыя людзі, не Народны фронт, не апазіцыя і наогул не беларусы, і частка іх непадалёку ад КДБ, на рагу Скарынінскага праспекта з Камсамольскай вуліцай, там, дзе некалі было кафэ “Вясна”, хапаюць і катуюць пракожых, працінаючы іх высунутымі спіцамі штангельцыркуляў. Я іду па праспекце ад паштамта

якраз да Камсамольскай, крочу па скрыжаванні, і адзін у белым ужо паглядвае на мяне, развёўшы штангельцыркуль, і я, каб зратавацца, кідаюся па вуліцы ў двор дома, у вежы якога мясціліся, помню, майстэрні мастакоў, дзе можна затаіцца. Залятаю ў пад'езд, узбягаю наверх, а на адной з лесвічных пляцовак – дзверы насцеж, нібыта наўмысна для мяне. Я ўскокваю ў іх, за імі – неабсяжная кватэра з шасцікутняй гасцёўняй, поўнай людзьмі, пераважна сярэдняй рукі літаратарамі, аніводнага сапраўднага, а пасярэдзіне – шырокі, белым засцелены, ложак, на якім – труна, а ў труне – Быкаў. Я не надта здзіўляюся, бо ведаю, што ён памёр, ды і не да таго мне, каб здзіўляцца, мне паратунку шукаць трэба, і я ладкуюся побач з труной, маскіруюся, накрываючыся белым, а Быкаў паварочваецца, прыпадаймаецца, галавой на край труны, на локаць, твар ягоны наплывае – і вочы ў яго вялізныя, паглядам наскрозь пранізваюць, бяздонна светлыя, як у актора, які ў фільме па быкаўскай аповесці сыграў ролю Сотнікава. Я і з гэтага не здзіўляюся, ведаючы, што такое бывае: чалавек нібыта памёр, а насамрэч жывы, маглі ж закапаць жывога! – дзякуй Богу, не паспелі... Быкаў глядзіць на мяне і маўчыць, нічога не кажа, маўчыць і глядзіць пранізліва. Нехта з літаратараў да труны падскоквае: “Васіль Уладзіміравіч, вам, можа, гарбаткі?..” – і хоць гарбаты Быкаў не хоча, але і ад паслужлівасці такой адмахнуцца яму ніякавата, ён ківае згодна, яму адразу кубак прыносяць, заварку, наспех вадой залітую, неразмоклыя гарбацінкі зверху плаваюць, і тут я жахаюся: як ён гарбату піць будзе, калі дактары ў шпіталі пражскім, пераблытаўшы, зусім не пухліну, а страўнік яму выразалі – увесь, цалкам – дык у што піць?.. Няхай вада ў целе і разліецца некуды, але гарбацінкі куды падзенуцца?.. Тыя гарбацінкі вострыя і цвёрдыя, як жалезныя, жылы парэжуць, вены праткнуць – і ў кроў, дык адразу ж смерць, і я выбіваю з рук Быкава кубак, з якога ён ужо адпіў, крычу, каб хуткую дапамогу выклікалі, нехта звоніць, выклікае, з’яўляюцца людзі ў белым, але гэта не дактары, бо нашто дактарам штангельцыркулі?.. Паперадзе ўсіх той, які мяне на вуліцы высачыў, ён набліжаецца, высоўваючы спіцу, зараз пранізае, і я прашу Быкава, каб ці ўстаў, ці пасунуўся, даў у труне схавацца, мёртвага калоць не стануць! – ды дарма спадзяюся,

Быкаў прамаўляе: “Мёртвых таксама забіваюць...” – і ўсе, чакаючы, што далей будзе, маўчаць, а Быкаў, атрасаючы пырскі з гарбацінкамі, якія на мяне ляцяць і ў мяне ўпіваюцца стрэмкамі, не ўстае і не пасоўваецца, глядзіць пранізліва і бязлітасна – скрозь мой страх і мяне...

Я гэтаксама веру і не веру ў сны, як веру і не веру ў яву. Сон – складнік жыцця, адзін з жыццестанаў. Яны, сон і ява, доўжацца адно ў адным – і прачнуўшыся, я стаў думаць, як сон той доўжыць...

Як яго разумець? Ад таго, што павінна стацца, і ў труне не схавацца? Калі прыдуманая, дык можна зразумець і так, але сон запомніўся не прыдуманай агульнай высновай, а дэталю, гарбацінкамі, якія жалезна ўва мне заселі.

Трэба было выцягваць стрэмкі, сон падштурхнуў да явы. Да пісьмовага стала...

Калі ўвосень 1988 года ствараўся “Мартыралог Беларусі”, які фармальна прэзентаваўся як культурна-асветніцкае таварыства, а па сутнасці гэта была цалкам палітычная акцыя, апошні арганізацыйны крок да стварэння БНФ “Адраджэнне”, на ягоным устаноўчым сходзе ў Чырвоным касцёле, тады яшчэ Доме кіно, раздаваліся анкеты, у якіх сярод іншых пытанняў было такое: для чаго вы ўступаеце ў “Мартыралог?..”

Каб напісаць нешта, я напісаў, што для барацьбы са сталінскімі скажэннямі сацыялізму.

Не ўсе з тых, хто прыйшоў на сход, анкеты бралі. Хтосьці, узяўшы, хаваў іх чыстымі ў кішэнь. Бо адна справа – прыйсці і пайсці, і зусім іншае – нешта напісаць. Нават проста засведчыць на паперчыне, што быў... КДБ ад касцёла праз квартал – і ці мала як яно ўсё павернецца.

Мне анкеты з іх пытаннямі таксама не надта глянуліся, я сказаў Быкаву, што яны, па-мойму, толькі напружваюць шмат каго з прысутных, і незразумела, нашто гэта трэба... Быкаў, які ў той дзень выглядаў незвычайна ваяўнічым нават для Быкава, намаганнямі якога сход не быў сарваны і дасягнуў мэты, нечакана адказаў, што і ён не разумее, нашто патрэбныя анкеты, але гэта, бадай, самае простае з таго, чаго нам яшчэ не разумець і не разумець. Што чакае наперадзе...

Часцяком пасля, калі наставала і прамінала тое, што чакала наперадзе, мне згадвалася гэтае быкаўскае, чаго нам яшчэ не разумець і не разумець... І вось зноўку, і зноў нам шмат чаго яшчэ не разумець, у тым ліку і таго, што напісана Быкавым, здзейснена ім – і яго самога.

Пасля пахавання Васіля Уладзіміравіча я тры месяцы прабыў у Менску, не мог ніяк і нікуды зрушыцца. І прачытаў ці не ўсю быкаўскую прозу, як нанава яе чытаючы, а не перачытваючы. Быкаў вялікі пісьменнік не таму, што адкрыў акупную праўду вайны, ці па нейкай іншай літаратуразнаўчай прычыне, а таму якраз, што яго можна перачытваць, нібы чытаючы нанава. Такіх пісьменнікаў няшмат, зусім мала. Адзінкі.

Міхасю Дубянецкаму, які веў той устаноўчы сход “Мартыралогу Беларусі” ў Чырвоным касцёле, я прызнаўся па сходзе, што не бачыў раней, каб Быкаў быў такі апантаны, бескампрамісны, жорсткі – і Дубянецкі, з-пад акуляраў весела глянуўшы на мяне, бо ўсё ж прайшло, як мае быць, кіўнуў: “Так, не анёл...”

Анёла з Васіля Быкава ні ў сне, ні на яве не намалюеш. Пры ўсім старанні...

Змагары анёламі не бываюць. Зразумела, ён не нарадзіўся змагаром, але ягонае дарослае, мужчынскае жыццё як пачалося на вайне, так нібыта на вайне і скончылася, даўшы яму нейкае паслабленне толькі ў самыя апошнія гады. Звыклы да змагання, ён інакшага жыцця і не ўяўляў – і ў інакшым жыцці сябе самога нібы не знаходзіў. Тое, што большасці было ўпоперак, яму было ўздоўж... І наадварот.

Такі чалавек... Без якога не абыйсціся. У літаратуры, у гісторыі Беларусі, у лёсах людзей, якім выпала жыць з ім у адным часе.

Многія не ведалі, як у тым часе жыць... І дапытваліся ў Быкава, як?.. Прагнучы займець у ім адразу і гуру, каб навучыў, і суддзю, каб рассудзіў, і прарока, які б наперад сказаў, і правадыра, які б павёў наперад. Якраз гэта пад канец жыцця Быкава найбольш стаміла. Ён сам сабе быў за дарадцу – і не жыў так, як не мог і не ўмеў, а так жыў, як умеў і мог. Намагаючыся супадаць з сумленнем.

Праз гэта і несупадзенні Быкава з многімі... І нават з ты-

мі, хто шукаў у яго падтрымкі, чакаў ад яго праўды, ісціны, а сам выкручваўся, каб жыць, як не ўмеў, і намагаўся жыць, як не мог.

З ліку апошніх я і сябе цалкам не выключаю.

(Хацеў напісаць “і сябе не выключаю”, а напісалася “і сябе цалкам не выключаю”, каб хоць на адно слоўца, прычым, неабавязковае, ды выглядаць лепшым, – вось яшчэ ў чым падменныя падловы, ці падлоўныя падмены мемуарнага пісьма).

Я не быў з Васілём Уладзіміравічам у блізкім сяброўстве. Гэтага не магло стацца ні праз розніцу ў гадах, хоць з часам яна сцягвалася, меншылася, ні праз рознасць характараў. Нават не столькі характараў, колькі светаадчуванняў. У аснове майго – змяшанасць колераў, паўтоны. Іх недавыказанасць, неадназначнасць... У тым, як жыў і пісаў Быкаў, чыстыя фарбы. Іх кантрасты. Сябар – вораг, герой – баязлівец, праўда – мана. Паміж гэтымі палярнасцямі, як між полюсамі магніту, і наструніліся лініі ягонага лёсу. Быць побач з Быкавым у такім сілавым полі было няпроста.

Апроч таго, яго надта шчыльна атуляла, апекавала сяброўскае кола. Як з тых, хто сапраўды быў сябрам, так і з тых, хто ў сябры набіваўся. Іншым разам ён нават здаваўся мне нібыта прыватызаваным. Быццам нейкае таварыства з абмежаванай адказнасцю валодала ім ці прэтэндавала на яго, як на ўласнасць, і ў сяброў таварыства меліся ягоныя акцыі – у кожнага свая колькасць. А хто без акцый, той не лезь. І пры кожным зручным, значным ці дробязным выпадку толькі і чулася: “Я з Васілём Уладзіміравічам раіўся... Мне Васіль Уладзіміравіч званіў... Я з Быкавым гаварыў...”

Нашы адносіны вызначала, бадай, узаемная зацікаўленасць. Прастора, якая падзяляла нас, то сціскалася, то пашыралася, але не рвалася. Як для мяне жыццё ягонае не было староннім, так і яму было не абыякава, што я пішу, што раблю, як живу. Гэта я і сам адчуваў, і ён даваў мне пра тое знаць.

Можна згадаць, як ён даваў знаць пра тое неспадзяваным клопатам, спагадай, словамі і жэстамі падтрымкі. Але ўсё яно – звычайнае, што водзіцца паміж нармальнымі людзьмі. З чаго нічога не вынікае. Ну, быццам бы...

Стрэмкі глыбей.

Я пазваніў яму перад ягоным ад'ездам у Фінляндыю, спытаў, чым дапамагчы, калі і як праводзіць?.. З паўгода мы не бачыліся і не чуліся – і па голасе адчувалася, што ён здзівіўся званку. Адносіны ў нас на той час былі не лепшымі – на павялічанай адлегласці. Да таго ж, пакуль мы перамоўчваліся, іх яшчэ больш напружыць пастараліся, хоць я не ўяўляў тады, да якой ступені. Што да такой... што вось я званю яму перад ад'ездам, і ён, канешне, здзіўляецца... бо ўжо напісанае і падрыхтаванае да друку інтэрв'ю, у якім Васіль Быкаў абвінавачвае Уладзіміра Някляева ў набліжанасці да ўлады. Па сутнасці, у супрацоўніцтве з ёй. У тым, што я сустракаюся “з палкоўнікам Замяталіным, іншымі прадстаўнікамі рэжыму”. І напрыканцы называе мяне любімым пісьменнікам прэзідэнта. “Он любимый писатель президента, и этим все сказано”, – інтэрв'ю друкавалася ў рускамоўнай газеце.

Калі Быкаў прыкладваў, дык з размаху, не цацкаўся. Не толькі мяне – каго заўгодна. І мне не даводзілася чуць, каб ён пасля пакаяўся ў гэтым ці хоць бы пашкадаваў. Ва ўсялякім выпадку, знешне яно ніяк не выяўлялася... Характар.

Мне ў той сітуацыі, пры нашых адносінах на павялічанай адлегласці, не надта і хацелася яму званіць, але я быў старшынёй Саюза беларускіх пісьменнікаў – і за мяжу ад'язджаў найславуты беларускі літаратар. Разбірацца ва ўзаемаадносінах было не па часе і не да месца.

Магчыма, праз неспадзяванку, што я тэлефаную – і ані слова пра інтэрв'ю, пра якое, як ён думаў, мне ўжо рупліва даклалі, Быкаў пачаў размаўляць, як звычайна. Сказаў, што не варта рабіць з ад'езду ягонага падзею, без таго ўсяго хапае, і раптам спытаў, памаўчаўшы, ці ад сябе я званю?..

Хто яго ведае, можа быць, я не так зразумеў, пра што ён, і ён проста спытаўся, адкуль я званю, з дому, з работы, але вакол мяне было ўсяго ўжо столькі накручана, што я жыў, як заведзены пружынай, якая вось-вось зламаецца. Таму і пачуў, не змог не пачуць у пытанні іншае: ад каго я званю? – і Быкаў патрапіў у тое, у што, можа, і не цэліў.

Тыдні за тры перад тым меў я размову з Уладзімірам Кінаплёвым. Дарэчы сказаць, бо наўрад ці я калі-небудзь буду да гэтага вяртацца, ён адзін з нямногіх ва ўладзе, хто, калі даваў слова, дык трымаў яго. Ва ўсякім разе перада

мною. Тое, што ён частка лукашэнкаўскай сістэмы і дзейнічае па яе законах, за што давядзецца некалі адказваць, гэта ўжо іншае. І хоць мы ўрэшце разлаяліся, бо павінны былі разлаяцца, я да яго без асабістых прэтэнзій...

Фармальна Канаплёў, як вядома, намеснік старшыні “Вярхоўнага Савета”, а нефармальна, што значна важней за пасаду, паплечнік і сябар Лукашэнкі. Самы даўні і, бадай, самы верны з тых, якія засталіся... Калі ў Лукашэнкі наогул могуць быць сябры.

Па даручэнні Лукашэнкі дый па ўнутранай схільнасці, ён кампанейскі па натуры, Канаплёў займаўся, як бы гэта сказаць... творчымі сувязямі з творчай інтэлігенцыяй. Сістэмна сустракаўся з музыкантамі, рэжысёрамі, артыстамі, а найперш з журналістамі. Раздаваў падарункі, ладзіў застоллі... Прычым, адорваліся, карміліся і пайліся выключна апазіцыйныя журналісты, на дзяржаўных не траціліся – яны і так сваё адпрацоўвалі.

Ды гэта між іншым... І, канешне ж, не ўся апазіцыйная прэса была на тых, як зараз кажучь, тусоўках. Але факт, што была, і калі яна цалавалася ў застоллях з уладай, якую ў газетах пляжыла, – дзіўнаватае было відовішча. “Усе мы людзі, усім жыць трэба, вып’ем за...”

За гады дзіўнай улады Лукашэнкі і безвыніковай барацьбы з ёй сталася, апроч шмат чаго іншага, яшчэ вось што: і барацьба ва ўладу мімікрыравала – і ўлада ў барацьбу. Не спаў ніхто – у тым ліку і спецслужбы. Таму даўно ўжо ў нас то барацьба барацьбу барацьбае, то барацьба з барацьбой барацьбаецца.

Канаплёў спытаў, ці праўда, што Васіль Быкаў з’язджае за мяжу? У іх мелася інфармацыя, нібы ён назусім з’язджае, эмігруе. Я не стаў удакладняць, як яно на самой справе. Пацвердзіў толькі, што сапраўды хутка едзе. Канаплёў пацікавіўся, чаму?

Я пачаў прагаворваць агульную версію: са здароўем кепскавата, ён папрацаваць хоча, а тут і жыць нармальна няма як, – і Канаплёў перапыніў: “Нельга, каб Быкаў з’ехаў. Мы ўсё для яго зробім, самі адправім за мяжу ў найлепшы санаторый, дома створым, якія ён захоча, умовы, толькі...”

Толькі, аказалася, Быкаву, каб займець рай на зямлі, трэба сустрацца з Лукашэнкам. І я павінен Быкава на гэта

ўгаварыць. Уламаць. Такая вось на мяне ўскладваецца місія...

У іх уяўленні яно як было?.. Калі ты старшыня Саюза пісьменнікаў, дык і начальнік над пісьменнікамі. Як генерал у войску, дырэктар на фабрыцы... Але кім бы я ні ўяўляўся, мне давалі зразумець, што хоць з выгляду яны і простыя шклоўскія хлопцы, але такіх хітрых, як я, бачылі – і, не адпрацоўваючы на іх, анічога ні для Саюза, ні для сябе я не займею.

Мы сядзелі ў кабінёце, у які заходзіў я аднойчы разам з Быкавым, калі намеснікам Старшыні Вярхоўнага Савета і гаспадаром кабінета быў Генадзь Карпенка. Ён проста зацягнуў нас да сябе, выпадкова вылавіўшы каля гасцініцы “Кастрычніцкая”, дзе пасяліліся нашыя госці, маскоўскія літаратары. “Васіль Уладзіміравіч, зойдзем да мяне, хачу параіцца”. “Дык тут параімся”. “А я га-бі-нет вам пакажу, вы ж кабінету майго не бачылі...” Быкаў быў у добрым настроі, да жартаўлівага асілка Карпенкі меў сімпатыі – і згадзіўся: “Хадзем паглядзім...”

Карпенку машына чакала, Бакаў ехаць не захацеў: “Насядзеліся, пройдзем”. Пайшлі паўз прэзідэнцкай рэзідэнцыі, і я ўслых стаў згадваць, як Карпенка ў дзевяноста чацвёртым годзе вагаўся, ці ісці на прэзідэнцкія выбары, ці ні зарана яму ў прэзідэнты? Як я пытаўся, каб змусіць яго збіраць подпісы выбаршчыкаў, а не дэпутатаў, шасцёра з якіх пад самыя выбары подпісы свае адклікалі, і Карпенка застаўся ні з чым: “Калі былому дырэктару саўгаса ў самы час, дык чаму табе, былому дырэктару завода, доктару навук, зарана?..” Быкаў на ўсё гэта моўчкі ківаў, і толькі парог кабінету пераступіўшы, адрэагаваў: “Вялікі кабінет... Хоць мог быць і большы”. І калі Карпенка, рассмяяўшыся, наліў па кілішку, стары салдат сказаў яшчэ: “З майго вопыту, Генадзь, жыць – як посвіст міны сачыць, каб ад асколкаў зратавацца. Ніколі не бывае зарана, а бывае толькі запозна”.

Посвісту міны, як жыццё паказала, Генадзь Дзмітрыевіч не ўсачыў...

Прамінула два гады – і ні ў гэтым, ні ў большым кабінёце Быкава і ўявіць немагчыма было. Але ж не казаць пра тое Канаплёву?.. Які сустрэчу першага пісьменніка з першым прэзідэнтам, канешне ж, не сам сасніў.

З ад'ездам Быкава ўсё ўжо было вырашана: фіны далі яму стыпендыю па праграме Міністрэства культуры і ПЭН-цэнтра, якая называецца "Хельсінкі – горад бяспекі для пісьменніка". Ад'езду нічога не замінала, а галоўнае – Быкаў сам хацеў ехаць. Яму было семдзесят чатыры гады, а жыў ён у такім псіхалагічным і фізічным напружанні, вытрываць якое – не кожнаму маладому. У Быкава ж дыхавіца, ды і сэрца... А тут яшчэ, з прыходам да ўлады Лукашэнкі, зноў яго пачалі цкаваць – і зноў тымі самымі, што і раней, сабакамі. Нібыта ўсё вярнулася на кругі свае.

Я сказаў Канаплёву, што таксама не за тое, каб Быкаў з'язджаў. І магу яму перадаць, не ўгаворваючы і не ўломваючы, бо яно без толку, што з ім хацеў бы спаткацца прэзідэнт. Толькі і з гэтага нічога не выйдзе, а калі выйдзе, дык што?.. Быкаў можа ўсё абнародваць пры выпадку – і атрымаецца, што ён паслаў прэзідэнта на... (ненарматыўная лексіка нармальная ва ўладным лексіконе). А вось калі б Лукашэнка адкрыта сам яго запрасіў, карона б не звалілася – і выйшла б зусім іншае. Калі б нават Быкаў адмовіўся... Тады можна было б публічна развесці рукамі: народны прэзідэнт, не зважаючы на палітыку, паклапаціўся пра народнага пісьменніка, хацеў, як найлепш, а той, заядлы, заўпарціўся, дык што ж... Тады ў Лукашэнкі і пачалавечы, і палітычна адны плюсы, ніякіх мінусаў.

Даводзіў я гэта Канаплёву, перакідаваючы ўсё на яго, не толькі таму, каб самому з небяспечнага скрыжавання саскочыць. Кожны карысць сваю шукае – і не ў маіх інтарэсах было тады, каб Быкаў з'ехаў. Хоць я і ведаў, і разумеў, па якіх прычынах... Але ён дома быў патрэбны, бо з ім вага Саюза пісьменнікаў – адна, без яго – іншая. Правёўшы першыя раунды з Уладзімірам Замяталіным, які і ў прэзідэнцкай адміністрацыі, і ва ўрадзе метадычна выконваў сваю ўласную праграму па ліквідацыі ўсяго беларускага, я ўбачыў, што на гэтым рынку значэнне маюць не прыёмы, не тэхніка, а толькі вага.

Канаплёва я плюсамі без мінусаў пераканаў, але Канаплёў – не Лукашэнка... Калі мы спаткаліся наступным разам, і я спытаў: "Ну што?.." – ён, не раскажваючы, якая ў яго з Лукашэнкам размова адбылася, толькі крутануў галавой: "Не!.." І па выглядзе ягоным відаць было, што за тое, да

чаго я падбіў яго, ён мне не дужа ўдзячны.

Нічога іншага ніхто і не чакаў... Лукашэнка не з тых, хто першым кіўнецца насустрач.

Быкаву сустрэцца з Лукашэнкам, пра якога Васіль Уладзіміравіч чуць не хацеў, я не прапаноўваў, валтузня вакол ягонага ад'езду доўжылася, а тут ён раптам пытае, як з намёкам на нешта, ці ад сябе я званю, і ўжо ўсё ў сабе схаваць я не змог – прарвалася напружанасць... Я адказаў, што званю не ад сябе, а ад Саюза.

– Дзякуй, – пракінуў Быкаў з такой інтанацыяй, нібы ледзь трываў, каб не пакласці трубку. – Дапамагаць няма ў чым, і праводзін не трэба.

Ніякай гаворкі далей быць не магло – і я пажадаў яму шчаслівай дарогі... Калі б да той размовы нашай хоць сам Гасподзь падключыўся, сказаўшы, што ў тую ж дарогу следам за Быкавым давядзецца неўзабаве выправіцца і мне, ніхто з нас, думаю, і Госпаду б не паверыў.

Быкаўскае інтэрв'ю рэзанула мяне па жывому. Знешне выгляду я не падаваў, ды ўнутры...

Мне ўжо ківалі на гульні з уладай, у тым ліку людзі, якіх я паважаў, але ж не Быкаў... Тым больш, што ён ведаў практычна ўсё, што папярэднічала гэтым гульням. Ведаў пра тое, што непазбежна да іх змужала. Я сам тлумачыў яму, што гэта непазбежна. Мяне і абіралі ў старшыні, каб я гэтым займаўся, што я і рабіў. Маючы надзею, што тыя, хто абіраў, не прасцейшыя за шклоўскіх хлопцаў – і разумеюць, якая наперадзе гульня...

Надзея – рэч ненадзейная.

Мой намер працаваць у Саюзе пісьменнікаў Быкаў падтрымаў толькі тады (сказаўшы: “Нехта ж павінен...”), калі абірацца ў старшыні адмовіўся Генадзь Бураўкін, які заявіў на паседжанні Рады, што прапаноўваць яму гэта трэба было раней. Значна раней... Бураўкін крыўдаваў на літаратурную брацію, ад якой не дачакаўся аніякай падтрымкі пасля таго, як быў зняты з пасады старшыні Дзяржтэлерадыё, і крыўдаваў справядліва. Аднак, мяркую, адмовіўся ён абірацца не толькі па крыўдзе. Маючы за плячыма вышэйшую кіраўнічую школу і – непараўнальны з маім – вопыт стасункаў з рознымі ўладамі, Генадзь Мікалаевіч,

мусібыць, наперад здагадваўся, што ўсе высілкі па выра-
таванні асобнай арганізацыі, якая проста існаваннем сваім,
беларускай сутнасцю сваёй процідзейнічае агульнай дзяр-
жаўнай палітыцы, стануцца марнымі.

Зрэшты, не ведаю, ці думаў Бураўкін так, як зараз я за
яго думаю – мне на той час думалася інакш. Амаль усё, за
што я ні браўся, мне тады ўдавалася, і гэта давала адчуванне
ўпэўненасці і сілы. А з такім адчуваннем часта ўдаецца
зрабіць нават большае ад таго, на што ты здольны. І мне па-
далося, што я, мы, калі ўсе згуртуемся і будзем біць у адно,
здольныя выправіць сітуацыю. Паўплываць на ўладу, на
Лукашэнку, які для нечага ж – не толькі ж для таго, каб
імпэту мне дадаць? – пракінуў аднойчы: “На прэзідэнта трэба
ўплываць. Калі вы не будзеце сустракацца са мной, шукаць
магчымасці ўплываць, дык сустракацца з прэзідэнтам і
ўплываць на яго будуць іншыя”.

Дарэчы, гэты быў моцны закід з ягонага боку. І не цалкам
правакацыйны, як шмат хто потым мне даводзіў. Лукашэнка
ў тую пару вельмі сур’ёзна ставіўся да пісьменнікаў, нават
іх пабойваўся, і барацьба за лаяльнасць нацыянальнай інтэ-
лігенцыі да ўлады ішла якраз праз пісьменніцкі Саюз. У
прапанаваных абставінах гэта і можна было, і трэба было
скарыстоўваць. Каб, калі не дамагчыся лепшага, дык хоць
бы ўратаваць ад знішчэння тое, што ёсць. У той вайне, якую
вёў з беларушчынай не адзін Замяталін. Праз гэта і
няспраўджаная спроба сустрэчы Быкава з Лукашэнкам
трансфармавалася ўрэшце ў сустрэчу Лукашэнкі з Радай Са-
юза пісьменнікаў.

Палітыка – гульня кантактная. Як футбол. Гуляючы толь-
кі на сваёй палове поля, мяч у чужыя вароты не заб’еш. Хі-
ба што на дурнічку, ды няма дурных... Простыя хлопцы на
свеце скончыліся.

Была яшчэ адна, ранейшая, не надта складная тэлефонная
размова з Васілём Уладзіміравічам... Адразу пасля пісьмен-
ніцкага з’езду, на якім мяне выбралі ў старшыні.

Быкава на з’ездзе не было, ён праз колькі дзён пазваніў,
павіншаваў бадзёра, сказаўшы, што, калі я і часопіс, і газету,
і ўсяго столькі ўжо цягну, дык пацягну і яшчэ столькі ж, а
пасля спытаў, ці гэта тое, чаго б мне самому хацелася?

Упоперак неяк легла пытанне... Чаго цяпер пытацца?.. Канешне ж, я адказаў, што не... Вы ж самі, маўляў, ведаеце, што па неабходнасці... І без таго ўжо часу няма, каб пісаць, а тут яшчэ адзін не малы клопат, і калі б не вы, не Бураўкін, не Законнікаў, не Дудараў, наогул не ўся Рада...

Гэта была не зусім праўда. Нават зусім не праўда. Калі б сам я не хацеў, упіраўся, дык ніхто б мяне ў тыя старшыні не ўпёр. Спакушалі, перабольшаныя мной, магчымасці, падагравалі амбіцыі... “Слабы чалавек” – сказана ў Святым пісанні.

Цяпер прызнацца ў гэтым – не тады... Тады, каб выйсці ў размове з ніякаватасці, якая заўсёды ўзнікае, калі адзін не тое кажа, а другі ведае, што чуе не тое, я распавёў Быкаву, як аднойчы спытаўся ў Яўгена Еўтушэнкі: кім бы ён яшчэ хацеў быць, апроч як паэтам? І Яўген Аляксандравіч адказаў адразу, імгнення не прамарудзіўшы: старшынёй Саюза расійскіх пісьменнікаў. Не савецкіх, а менавіта расійскіх...

Быкава гэта развесяліла: “Пазнаю Еўтушэнку. Але ты не ён, і Саюз не расійскі, так што глядзі...”

Раней мне глядзець трэба было. Папярэдне разабрацца з рэальным станам спраў і ў Саюзе, і ў Літфондзе, які толькі па Дому творчасці “Іслач” меў запазычанасць амаль у 30 тысяч даляраў. Сама ж маёмасць, якая з савецкіх часоў не пераацэньвалася, каштавала капейкі і праз суд забіралася крэдыторамі. Каб адбіцца ад гэтага, я ўзяў на работу юрыста, былога вайсковага пракурора ўладзіслава Мачульскага, пра якога Быкаву сказалі, нібы ён падпалкоўнік КДБ і наўмысна да мяне прыстаўлены. Пра тое дазнаўся я ад Васіля Уладзіміравіча, калі ўжо вольны быў ад абавязкаў старшыні. Спытаў: “І вы паверылі?..” – і ў адказ пачуў: “А чаму не?..”

Гэта было ў пачатку чэрвеня 2001 года. Быкаў прабыў за мяжой тры гады, я два. Прыехаўшы ў Менск, спаткаліся. Год таму сустракаліся ў Фінляндыі, але там гаварылі пра іншае. Тут жа толькі што прайшоў XIII пісьменніцкі з’езд, за які і зачэпіліся...

Не выключаю, сказаў я, што Мачульскі, як і шмат хто іншы, можа недзе служыць, але ніхто яго да мяне не прыстаўляў. Прыйшоў я ў Саюз без аніякіх папярэдніх дамоўленасцяў з уладай, маючы свой план выпраўлення

сітуацыі, у якой аказаліся пісьменнікі. Палягаў ён на тым, каб не толькі вярнуць пісьменніцкую маёмасць, а стварыць на яе падмурку камерцыйныя структуры і пазбавіцца татальнай залежнасці ад дзяржавы, займець хоць нейкую свабоду. А свабода, калі ўбаку пакінуць балбатню пра яе, гэта эканамічная самастойнасць.

У свой час я займеў яе для часопіса “Крыніца”, стварыўшы з удзелаў рэдакцыі нешта накшталт невялічкага канцэрну. Калі з рэдакцыі – па розных прычынах – сыйшлі Леанід Екель, Міхась Кацюшэнка і Павел Якубовіч, з якімі пачынаў я часопіс, мне ніхто не замінаў доўжыць яго як папулярнае, масавае ў рускамоўным накладзе і рэнтабельнае выданне. Але я перарабіў “Крыніцу”, набраўшы адпаведны склад рэдакцыі, у выданне літаратурна-культуралагічнае і цалкам беларускае. Па сутнасці, стварыў новы часопіс. Самастойна, ні з кім анічога не ўзгадняючы, бо нават без дзяржаўнай датцыі меў на тое сродкі. І хоць пасля яно далосся мне ў знакі, пра зробленае не шкадую.

Уладзімір Бельскі, тагачасны старшыня Дзяржкамдруку, прапанаваў мне, апроч “Крыніцы”, узяць на сябе газету “ЛіМ”. З умовай, пастаўленай перад ім тым жа Замяталіным: змяніць склад рэдакцыі і палітычную арыентацыю “ЛіМа”, інакш спынялася фінансаванне. Я спытаўся, як ён сабе гэта ўяўляе, і Бельскі паціснуў плячыма: “Дык ты ж будзеш галоўным рэдактарам...” І далучыў ці да ўсяго, ці як альтэрнатыву ўсяму – прапанову стаць дырэктарам выдавецтва “Мастацкая літаратура”. Адразу папярэдзіўшы, што, калі я адмаўляюся, дырэктарам прызначаецца Георгій Марчук.

Вось і думай...

Падумаўшы, ад выдавецтва я ўсё ж адмовіўся, хоць нібыта само па сабе стваралася тое, чаго я хацеў: часопісна-выдавецкі канцэрн. З той прынцыповай розніцай, што не самастойны, а цалкам залежны ад дзяржавы.

Дзяржкамдруку ўсе гэтыя пературбацыі былі не для чаго, але рашэнні вышэй прымаліся, і Бельскі, з якім былі мы ў нармальных адносінах, не хаваў, адкуль ногі растуць. Правобраз холдыngu “Літаратура і мастацтва”, ва ўсім паслужлівага ўладзе, вунь калі ўзнік у кучаравай ідэямі галаве Замяталіна. Не рэалізаваў ён ідэю па парадаксальнай прычыне: сам стаў старшынёй Дзяржкамдруку. А сваімі рукамі ажыццяўляць

задуманае было нязручна. Звык чужымі, каб выглядала, нібы ён не пры чым. Так і выйшла: Замяталін у адстаўцы быў, калі перамагла ягоная ідэя.

Ідэі ў нас, як нідзе, живуць і перамагаюць...

Пра ўсё гэта распавёў я Быкаву праз тры гады па абранні ў старшыні, калі ўсё яно прамінула. Нагадаўшы яму і сабе ягонае тагачаснае “так што глядзі”, якім ён нібыта перасцерагаў мяне, папярэджаў аб тым, што можа стацца – і па часе сталася...

Не пачуўшы тады ягоных перасцярог, бо нічога надта ўжо кепскага наперадзе не бачылася, я адгаварыўся агульным... Сказаў, што рабіць толькі тое, што хацелася б, яшчэ нікому, па-мойму, не ўдавалася. Быкаў згадзіўся, што яно так, і ўсё ў рэшце рэшт вызначаецца вынікам. Найперш тым, колькі і як зроблена з таго, што хацелася. Якраз ад гэтага адцягваюць спакусы, на якія ловіцца, дакуль жыве, чалавек... І, паразважаўшы пра спакусы, Васіль Уладзіміравіч завяршыў гаворку высновай: найцяжэйшая з чалавечых навук – неспакуслівасць.

Ну, я пра агульнае – і ён пра агульнае... Але ж для нечага яно казалася?

Чытаючы кнігу ўспамінаў Быкава “Доўгая дарога дадому”, я міжволі вяртаўся да той нашай размовы, спатыкаючыся на мясцінах, дзе Быкаў, ужо спакусіўшыся, спрабуе давесці, што не... І піша, як сам не хацеў ні ўзнагарод, ні прэмій, ні званняў, ды ўсё вырашалася ці збегам абставін, ці неабходнасцю, а ў дэпутаты Вярхоўнага Савета СССР наогул згадзіўся абірацца толькі таму, што пазваніў Анатоль Вярцінскі, які быў тады рэдактарам газеты “ЛіМ” і якога ён паважаў, і Вярцінскі распачна сказаў, што павінны друкаваць у газеце вынікі вылучэння ў дэпутаты, і ў пратаколе, які перад ім, запісана, што Саюз пісьменнікаў вылучыў Быкава, а ты не пагаджаешся, дык як мне быць?.. – і Быкаў дзеля рэдактара, дзеля “ЛіМа” змушаны быў пагадзіцца...

Жывы, як і ўсе, чалавек... Няхай сабе моцы ў ім на трох...

Тут, калі задацца пытаннем, дык не тым, што сталася б з “ЛіМам” і з Вярцінскім, калі б паведамленне аб вылучэнні ў дэпутаты надрукавалася б пазней, ці зусім не было б

надрукаванае?.. Вярцінскі тым самым, можа быць, і падціскаў Быкава, каб той згадзіўся, але і не ў гэтым пытанне. Чаму Быкаў наогул пра гэта піша, як апраўдваецца? Ён што: не заслужыў самых вялікіх прэмій, самых высокіх узнагарод, не быў сапраўды народным? І заслужыў, і быў... Чаму ж тады нібы апраўдваецца? Па-першае, мяркую, якраз таму, што разважаў, думаў пра спакусы, разумеючы, што разважаць – яшчэ не значыць не спакусіцца. Па-другое, у адзнаках працы, ва ўзнагародах і прэміях, за якія б'юцца ва ўсім свеце, бачылася яму, апроч іншага, яшчэ і перамога спакус. А былімі ўзнагародамі з прэміямі яго ў апошні час, што называецца, дасталі. Настолькі, што ён закамплексаваў. Болей папракнуць не было ў чым – і той жа Лукашэнка, як толькі пачынаў казаць пра Быкава, дык адразу ж пра тое, што ён савецкі герой і ленінскі лаўрэат. Падаючы ўсё так, нібы пра савецкіх герояў з лаўрэатамі ледзьве не ў крымінальным кодэксе артыкул прапісаны.

Шкада, што Быкаў не стаў нобелеўскім лаўрэатам. Хай бы ўсе, як мая бабуля казала, скадыхаліся.

Канешне, не таму шкада, што не скадыхаліся... Нобелеўская прэмія Быкава дапамагла б выбіцца ў вялікі свет не толькі беларускай літаратуры – усёй нацыянальнай культуры.

Пасля вылучэння Васіля Быкава на Нобелеўскую прэмію я двойчы быў у Стакгольме, і па звестках, якія меў ад шведаў, быў упэўнены, што прэмія рэальна станеца.

Не сталася... Пра нейкія прычыны, па якіх не сталася, я ведаю, пра нейкія здагадваюся. Ды здагадка – не факт для ўспамінаў.

Аднойчы я паспрабаваў загаварыць пра гэта з ім самім. Калі мы разам былі ў Фінляндыі, у Тампэрэ. Рэакцыя Быкава была больш чым цікавай... Ён сказаў, што ў Ірыны Міхайлаўны, жонкі, зуб разбалеўся, і думае ён пра тое, як бы ёй дапамагчы, а не пра прэмію. Бо ведае, як яно, калі зуб баліць...

Мы пайшлі ў аптэку.

І яшчэ адно ў кнізе ўспамінаў Быкава праглядваецца ў спробах ягоных апраўданняў... Тое, пра што я казаў напачатку: несвядомая падмена сябе тагачаснага сабой сённяшнім. Каб адпавядаць. Гэтага, мусібыць, ніхто не здольны пазбегнуць.

Але да вылучэння на Нобелеўскую прэмію сам Быкаў не меў ніякіх адносін, яго нават не ўгаворвалі. Стараннямі Карласа Шэрмана ўсё вырашылі праз ПЭН-цэнтр.

Шмат да чаго Васіля Уладзіміравіча сапраўды змушалі, пры ўсёй цвёрдасці характару ён даволі лёгка ўгаворваўся. Не ў прынцыповым, тут яго практычна не зрушыць было, а ў жыццёва-побытавым, ва ўсялякай спадарожнай драбязе. З-за няёмкасці: як адмовіць сябру ці проста харошаму чалавеку?.. Упершыню я пераканаўся ў тым, калі паэт, знакаміты хіба толькі песняй “Жураўлі на Палессе ляцяць...”, але харошы чалавек Алесь Ставер быў заклапочаны сваім паўвекавым юбілеем і ўсё прыкідваў, хто б правёў ягоную юбілейную вечарыну. Мы былі тады ў Віцебску, выступалі ад бюро прапаганды літаратуры, што са Ставерам рабіць было гэтак зручна, як ні з кім: не меней за палову пучэвак, якія па выступленнях аплочваліся, ён без ніякіх выступленняў адзначаў. Найчасцей, як ветэран руху літаратурнай прапаганды, па асабістых знаёмствах, а калі без іх, дык заходзіў у прафкам любога прадпрыемства, даставаў пучёўкі і казаў: “Мы не зломкі, можам і выступіць, але вам яно трэба?..” І на пучёўкі ставіліся пячаткі.

Шмат дзіўнага было ў савецкай краіне – і гэта, канешне, не самае дзіўнае.

У Віцебску мы і спаткалі Быкава – не помню ўжо, з якой ён быў там нагоды. Маючы свой клопат, Ставер адразу ж сказаў, як пучёўку дастаў, што ў яго юбілей, і ён хацеў бы, каб ягоную вечарыну ў Доме літаратара правёў не хто-небудзь, а Васіль Уладзіміравіч. Я ўпэўнены быў, закласціся мог, што Быкаў адмовіцца, бо надта ўжо непараўнальныя велічыні, Быкаў і Ставер, а ён, хоць відаць было, як яму не да таго, на маё здзіўленне, згадзіўся.

Наогул Быкаў, выглядаючы суровым і непакісным, быў не такі ўжо суровы, на душу рухомы, а пры знешняй недаступнасці – даступным ці не для ўсіх, хто даступіцца не ленаваўся. І не лічыў за грэх забіраць у яго час і сілы. Часта на абы-што.

Заўважыўшы ў ім такую чалавечую слабасць, я таксама час ад часу на нешта яго ўгаворваў. Аднойчы, як Алесь Ставер, якраз на тое, каб прэзентавацца з ім.

Вясной 1990 года праводзіліся першыя нібыта свабодныя выбары ў Вярхоўны Савет БССР. Перад тым адбыліся выбары ў саюзнаы Вярхоўны Савет, на якіх Быкаў і стаў дэпутатам.

Ён вагаўся перад выбарамі... Прыехаў з Масквы Алесь Адамовіч, які таксама абіраўся ў дэпутаты, і я быў у яго ў гасцях, калі са сваімі сумненнямі яму пазваніў Быкаў. Паклаўшы трубку, Адамовіч зазбіраўся: “Паехалі талкаваць, а то яшчэ сапраўды заўпарціцца...”

Талкавалі пра тое, Адамовіч талкаваў, што час на зломе, што сёння вызначаецца, у якім накірунку ўсё заўтра пойдзе, і вырашацца гэта будзе людзьмі, якія будуць мець магчымасць вырашаць, а Быкаў слухаў яго з выглядам: “Дык ты ў Маскве, ты і вырашай...” – пакуль Адамовіч не спытаўся: “Ці ты згодны, каб намі і далей кіраваў г.н.юк Сяўрук, і твае подпісы ставіліся пад лістамі, табой не падпісанымі?..”

Ён так і прамовіў прозвішча галоўнага савецкага цэнзара, не Сеўрук, а Сяўрук, зрыфмаваўшы яго з адпаведным вызначэннем. А подпіс пад лістом, маючы на ўвазе ліст супроць Салжаніцына, згадаў, падключыўшы ў запале цяжкую артылерыю: для Васіля Уладзіміравіча гэта было найбалючае. Як ён ні даказваў, што той ліст не падпісваў, у адказ толькі хмыкалі. Зразумела, хмыкалі не сябры, не Адамовіч, які раіў яму плюнуць і забыцца... Ды такое не забываецца, і, відаць, яно балела ў Быкаве да канца жыцця. Нездарма ж ён да гэтага і ва ўспамінах падрабязна вяртаецца: як паехаў у Маскву праўду шукаць, і ў каго ні быў – ані ў кога не знайшоў.

“Добра, – панурыўся Быкаў, – толькі што я там рабіць буду?..” – і Адамовіч адказаў, што пакуль трэба думаць, што тут рабіць. З акругамі канчаткова вызначыцца, з даверанымі асобамі, вось, – і закід у мой бок, – можа, Валодзя згодзіцца...

Я згадзіўся... І праз нейкі час здзівіўся, па пошце атрымаўшы з цэнтрвыбаркама картку, якая сведчыла, што я з’яўляюся даверанай асобай кандыдата ў народныя дэпутаты СССР. Але не Васіля Быкава, а Алесь Адамовіча.

Помню, нават зазлаваў: без мяне мяне перадзялілі. Пазваніў Адамовічу, той спытаў: “Ты супраць таго, каб быць маёй даверанай асобай?..”

Не мог я быць супраць.

З Адамовічам адносіны ў мяне складваліся лягчэй, і былі яны болей разняволенымі. Неяк, здымаючы фільм пра праблемы Чарнобыля, з рэжысёрам Віктарам Шавялевічам мы паехалі ў Маскву, каб узяць інтэрв'ю ў акадэміка Веліхава, і я значчельней у Адамовіча. Гаварылі шмат пра што і доўга, за поўнач... Пра Чарнобыль і перабудову, пра Гарбачова і пра Быкава... І Адамовіч, які лічыўся тады ледзьве не адэптам гарбачоўскай перабудовы, сказаў: “На Гарбачова разлічваць цяжка, але больш няма на каго”. Дадаўшы ў працяг нашай размовы: “З Быкавым сябраваць няпроста, але болей няма з кім”.

Яны вартыя былі адзін аднаго, Быкаў з Адамовічам.

І вось абодва яны дэпутаты, Адамовіч з байцоўскім імпэтам, Быкаў з павольнай неахвотай, а тут надыходзіць час выбараў у беларускі Вярхоўны Савет – і мяне запрашаюць да сябе камсамольцы. У іх нявыкрутка: па законе аб выбарах яны маюць права вылучыць свайго кандыдата, і не могуць яго не вылучыць, бо як на гэта партыя паглядзіць, але ў камсамола зараз такі аўтарытэт, што выстаўляць на выбары свайго кіраўніка, першага сакратара ЦК – справа не толькі безнадзейная, але і небяспечная. Ён праваліцца, і камсамол наогул лясне. Дык ці не згадзіліся б вы, Уладзімір Пракопавіч, як лаўрэат прэміі Ленінскага камсамола, ад нас вылучыцца? Тады былі б і ваўкі сытыя, і...

За ўсё ў жыцці рана ці позна даводзіцца разлічвацца.

Пры ўсёй відавочнасці сітуацыі (якая розніца, хто ты, калі вылучаешся ад камсамола?), як адмовіцца?.. Калі ты сапраўды і прэмію займеў, і на БАМ ездзіў, і...

І яшчэ камсамольцы сціпла папрасілі, каб на сходзе, на якім мяне будуць вылучаць, мяне прадставіў Васіль Быкаў. Выступіў у якасці маёй даверанай асобы.

Яны ўсё абмазгавалі, перш чым перамовы правесці... Не такія дурныя хлопцы, камсамольцы. Нездарма пасля павальна сталі бізнесменамі.

Завітаў я да Быкава, распавёў яму ўсё... Па-чалавечы ён мяне зразумеў, але не скажу, што ўзрадваўся. Асабліва той акалічнасці, з якой і пачаў адразу: калі я пайду на выбары ад камсамола, дык яно тое самае, што ад улады, і мяне змусяць абірацца па акрузе ў процівагу ці Пазняку, ці

Хадыку, ці яшчэ каму-небудзь ад БНФ. А калі яшчэ раптам я перамагу... Так што гульня, распачатая мной, здаецца яму рызыкаўнай, небяспечнай, але рызыкаваць – справа і права кожнага.

Успрыняўшы ягоныя словы, як адмову, я, і без таго пачуваючы сябе ніякавата, няўключна выказаўся, што ў нас аднолькавыя правы... У тым сэнсе, што мае права – папрасіць яго пайсці на сход, ягонае – не пайсці. Быкаў пакруціў у руках кубак з гарбатай, адпіў, паставіў. “Ты ж згадзіўся стаць маёй даверанай асобай, хоць і не стаў...”

І прыйшоў на сход.

Расхваліў мяне і пайшоў.

Выступіў так, што ўзнікла паўза – і нехта ўскочыў: “Някляеву пісаць трэба, а не на палітыку час марнаваць!..”

І мяне не вылучылі, прагаласавалі супраць. Усё наогул магло добра скончыцца, але апамяталіся: “Чакайце, мы ж тады без кандыдата застанемся!..” – і аднагалосна перагаласавалі.

Далей пайшло ўсё, як прадбачыў Быкаў. Паклікалі ў гаркам партыі, і Пётр Краўчанка, які быў тады сакратаром па ідэалогіі, прапанаваў акругу, па якой ад БНФ абіраўся Міхась Ткачоў. Чалавек, якога я паважаў, заўсёды рады быў бачыць, пра што і сказаў Краўчанку. Той рассмяўся: “Вось і будзеце часцей бачыцца. Я ведаю, што ён да цябе таксама хораша ставіцца, дык і не палаецесья. Культурныя людзі – культурныя выбары”.

З гумарам у Краўчанкі нібыта ўсё нармальна, ды мне не да гумару было. Рэгістравацца па акрузе Ткачова я адмовіўся. Краўчанка, праўда, і не настойваў, і я выбраў акругу пад нумарам 13, дзе ад БНФ абіраўся Алесь Емельянаў, які рабіў палітычную кар’еру на публічным прызнанні ў тым, што быў стукачом. Праз пару дзён ён з’явіўся, каб дамовіцца, што я не буду яму замінаць. Не надта прагнучы мець справу са стукачамі як сённяшнімі, так і былымі, я і не замінаў... Пасля першай сустрэчы з выбаршчыкамі, на якой абазначыў прысутнасць, з’ехаў з Менску і скарыстаў час прадвыбарнай кампаніі на тое, каб папрацаваць. Дасюль не ведаю, ці хто-небудзь без мяне за мяне прагаласаваў.

Быў яшчэ адзін выпадак, звязаны з Быкавым і Краўчанкам. Даволі забаўны, і ў ім дасціпны гумар выяўляў ужо Быкаў...

У Менск немцы прыехалі, адразу дзве дэлегацыі, і адна ў Доме дружбы з Быкавым сустрэлася, а другой дэлегацыі, паколькі Быкаў адзін, у Доме літаратара сустрэцца не было з кім. І мне пазванілі з Міністэрства замежных спраў, дзе Краўчанка ўжо міністрам быў: Пётр Кузьміч просіць, каб з імі сустрэліся вы. Што мне да немцаў, што немцам да мяне?.. Дом літаратара побач з Домам дружбы, і я пытаюся, чаму б адных немцаў не злучыць з другімі, праз завулак яно ж не праз Берлінскую сцяну, ды мне адказваюць, што гэта немцы. Яны прыйдуць туды і ў столькі, куды і ў колькі прызначана, і будзе няёмка, бо гэтыя немцы ў нас па адной лініі, а тыя – па іншай.

Ну, я нібыта зразумеў, што маецца на ўвазе, рушыў у Дом літаратара. Там тых немцаў пяцёра, пачаставаліся “Белавежскай” – і я прапанаваў перайсці ў іншае месца, дзе будзе тая ж гарэлка, толькі з Васілём Быкавым. Немцы прызналіся, што на тое і разлічвалі. Я пазваніў у Дом дружбы Арсену Ваніцкаму, той сказаў, што і Быкаў у яго, і гарэлкі хопіць.

Пасля сустрэчы мы пасядзелі ўтрох у кабінёце Ваніцкага, які разводзіў рукамі і здзіўляўся, як у нас самае простае могуць забытаць і ў складанае ператварыць, зрабіўшы раптам выснову, што ўсё з-за таго, што Краўчанка кар’ерыст. Быкаў быў задаволены сустрэчай, вясёлы, а тут раптам перастроіўся і з самым сур’ёзным выглядам, нібы ў абарону Краўчанкі, пачаў даводзіць Ваніцкаму, што, як немец не можа не быць немцам, так кар’ерны чалавек не можа быць не кар’ерыстам. Бо тады не было б ні кар’ерыстаў, ні немцаў, што ў абодвух выпадках было б няправільна.

Нельга сказаць, каб сам Ваніцкі ніколі не думаў пра кар’еру, што не замінала яму быць сімпатычным і ў нечым наіўным чалавекам. Звыклы бачыць Быкава ва ўсім і заўсёды сур’ёзным, ён даволі доўга слухаў і лыпаў вачыма, пакуль уцяміў, што адбываецца...

Застолле ёсць застолле, адно чапляецца за адно, і я распавёў гісторыю пра тое, як вось тут, побач з Домам дружбы, рэканструявалі плошчу Перамогі, залу Славы (ці

як яе назваць, бо ніяк яна не называецца) пад абеліскам рабілі, і на сцены залы, апроч імёнаў герояў, спатрэбіліся вершы. Напісаць іх даручылі сакратарыяту Саюза пісьменнікаў на чале з Максімам Танкам, а мне ад Краўчанкі, тады сакратара гаркама партыі, пазваніла Ядзвіга Юферава, з якой працавалі мы некалі ў газеце “Знамя юности”, і прапанавала напісаць вершы асобна. Я напісаў, і на агульным паседжанні кіраўнікоў гаркама і Саюза пісьменнікаў было прызнана, што яны лепшыя ад астатніх. Іх і прынялі, але пад тэкстам, зацверджаным ужо ў партыйным ЦК на адліццё ў метал, значыліся, як некалі пад гімнам, імёны ўсіх народных паэтаў. Без прозвішча аўтара.

Разам выйшлі ад Ваніцкага – дахаты ў адну дарогу, я жыў на Заслаўскай, і мы былі, як Быкаў казаў, суседзямі праз лазню: у двары між нашымі дамамі лазня мясцілася. Пайшлі пераходам пад плошчай Перамогі – Быкаў сам збочыў да залы Славы... Пастаяў, паківаў галавой: “Не, партыя ўсё ж несправядлівая...” Дастаў асадку, і хоць тая на мармуровай сцяне амаль следу не пакідала, падпісаў пад вершамі: У. Някляеў.

Жарт, якім доўжыў ён вясёлы настрой... Але і жэст паэта...

Я люблю жэсты паэтаў не менш, калі не больш, чым саму паэзію. Бо паэзія – словы, сон, а жэст – дзея, жыццё. Хоць усё адно ў адным...

Быкаў схаваў асадку: “Гістарычная праўда адноўлена”. Я сказаў: “Дзякуй немцам”.

Па ад’ездзе Быкава ў Фінляндыю спаткаліся мы амаль праз год якраз у немцаў.

У Берліне ёсць літаратурная майстроўня, і там пад патранажам Крыстафа Хойбнэра, даўняга сябра Васіля Быкава, праводзілася нешта накшталт дзён беларускай літаратуры. Немцы запрасілі Сяргея Законнікава, Алеся Разанава, Галіну Булыку і Людмілу Рублеўскую, мяне і, канешне, Васіля Уладзіміравіча, які прыляцеў з Хельсінкі разам з Ірынай Міхайлаўнай.

Сустрэліся... Быкаў паводзіўся так, нібы нічога кепскага між намі не сталася. Ну, проста нічога. “Як сам?.. Што пасля хваробы?.. Як сям’я?..” І ні слова пра тое, дзеля чаго я прыехаў.

Па чарзе ладзіліся нашы літаратурныя вечарыны – і ў першы дзень выступаў Быкаў. Каб не збіваць яго з тропу, я вырашыў адкласці размову на заўтра. А, можа, і зусім яе не пачынаць: так, дык так.

Уночы цяжка пагаварыў з Разанавым, які, як цецярук на такавішчы, не чуў нікога і нічога, апроч сябе і свайго. Пад раніцу я ўсё ж сабраўся: не, трэба хоць словам перакінуцца. Па-чалавечы...

Перакінуліся ў дворыку майстроўні, куды разам са мной і Быкавым выйшаў Сяргей Законнікаў. Я пачаў, Сяргей спытаў няўтульна: “Можа, мне адыйсціся?..” Быкаў спыніў яго: “Няма чаго хавацца, мы свае людзі”. І на маё пытанне, чаму ён у той не лепшай для мяне сітуацыі, калі наваліліся з усіх бакоў – толькі паспявай паварочвацца, зрабіў тое, што зрабіў, нібыта адсек мяне ад сябе, адказаў, што, па-першае, не адсякаў, а, па-другое, зрабіў так, каб мне было лепей. Я перапытаў: “Што?..” – і ён паўтарыў слова ў слова: “Каб табе было лепей”.

Адно з двух: ці ён не хацеў ніякай размовы, лічачы, што ўсё прамінула і няма чаго за гэта чапляцца, ці нечага я не ўцяміў. Можа, не дачуў?.. Паглядзеў на Законнікава – той наогул ашаломлены... І пакуль я асэнсоўваў пачутае, не ведаючы, што на гэта сказаць, выйшла ў дворык Ірына Міхайлаўна: “Васіль, досыць нам ужо ў немцах бадзяцца, паехалі дахаты”.

Я спытаў, падумаўшы, што гаворка, магчыма, да Менска адкладваецца: “Вы хіба ў Беларусь?..” Аказалася, дахаты ў іх цяпер – гэта ў Фінляндыю.

Разам мы пражылі яшчэ два дні, але ні я, ні Быкаў да той размовы болей не вярталіся. Як, зрэшты, і ніколі потым.

Восьмага мая, на 54-ю гадавіну капітуляцыі Германіі, у Васіля Уладзіміравіча была сустрэча з ветэранамі вермахту. Былыя салдаты, былыя ворагі прымалі былога салдата і ворага, як героя. Калі б аказаўся там з тэлекамерай які-небудзь каментатар Беларускага тэлебачання, ягоным кадрам цаны б не было: Васіль Быкаў яднаецца з фашыстамі. Ордэн займеў бы каментатар...

Пасля сустрэчы ўзрушаны Быкаў казаў, што прычына такога прыёму не персанальна ў ім, а ў тым, што немцы сапраўды прайшлі праз пакаянне. А мы, ён меў на ўвазе ўсіх

нас, былых і не былых савецкіх, не. І пакуль, як немцы ў фашызме, мы не пакаемся ў бальшавізме, у лагерах і генацыдзе, датуль нармальнага жыцця, нармальнага грамадства, наогул нічога людскага ў нас не будзе. Будуць і будуць без пакаяння з'яўляцца і з'яўляцца лукашэнкі, гатовыя раўняцца хто на Сталіна, хто на Гітлера.

На развітальнай вечарыне, якую часткова ператварылі ў святкаванне надыходзячага 75-годдзя Васіля Быкава, я сказаў яму, што заўтра ў Доме творчасці мы збіраем, каб павіншаваць з днём Перамогі, нашых ветэранаў-пісьменнікаў. Дык, можа, прывітаць іх і ад яго?.. Ён адказаў, каб, канешне, я ўсіх вітаў, хоць наўрад ці ягонае прывітанне з Германіі пралётам у Фінляндыю ветэранаў нашых асабліва ўзрадуе.

Развіталіся, моўчкі абняўшыся. Так, нібы пра ўсё адгаварылі.

Калі і дзе ўбачымся?..

З Берліну ў Менск выляталі мы на досвітку 9 Мая. Пасля бяссоннай ночы, сеўшы ў крэслы, прыдрамалі, сцюардэса расштурхала: “Піць што-небудзь будзеце?..” Самалёт быў наш, і з пітва – адна гарэлка. З раніцы глядзець на яе невыносна было, Законнікаў пакутліва адварнуўся. Я сказаў: “Сергей, Дзевятага мая ў небе над Берлінам... Калі яшчэ такі выпадак надорыцца?..”

Выпілі ў нямецкіх нябёсах за Перамогу, за бацькоў, за лейтэнанта Быкава... Пасля зачыніліся ў прыбіральні – і над дзіркай, з якой свістала ветрам, спявалі франтавыя песні.

З аэрапорта я адразу паехаў на Іслач, у Дом творчасці. Перадаў ветэранам віншаванні ад Быкава – успрынялі стрымана.

Выйшаўшы з вялізнай, на роту, вайскавай палаткі, дзе былі накрытыя сталы, стаў пакурыць каля наўмысна прывезенай палявой кухні... За ёй два захмялелыя ветэраны пад сасной, як у войску кажуць, апраўляліся і перагаворваліся пра тое, колькі ж я грошай нахапаў, калі расшчодрыўся на такі банкет.

Калі Быкаў хацеў, каб мне лепей было, дык у нейкім сэнсе зрабіць яму гэта ўдалося. Як толькі надрукавалася інтэрв'ю, у якім ён выцяў мяне бізуном, так з Лукашэнкі

адразу пасыпаліся пернікі. Вырашаліся праблемы, якія здаваліся невырашальнымі, і ўрэшце дайшло да таго, што ў гаспадарчым упраўленні справамі прэзідэнта са мной самі загаварылі пра вяртанне пісьменнікам аднятай у іх маёмасці. Бо ўпраўленню, як аказалася, яна і непатрэбная: яе ўтрыманне – адны выдаткі. Праз Міністэрства аховы здароўя абяцалі адрамантаваць і Дом творчасці пісьменнікаў, часткова перабсталяваўшы яго пад санаторый, і шмат чаго яшчэ было наабяцана...

Я спытаўся ў Канаплёва, з чаго раптам так са мною зацацкаліся, і ён перадаў словы Лукашэнкі, сказаныя на нейкай іх нарадзе ў вузкім коле: “Быкава мы згубілі, але Някляева не можам і не павінны згубіць”.

Выходзіла так: калі я чужы для Быкава, значыць, свой для іх.

Найбольш Лукашэнку раз’юшвала тое, што ад’езд Быкава падаваўся як эміграцыя – і па ягонай віне. У Яраслаўлі, куды я лятаў з ім у складзе афіцыйнай дэлегацыі, што таксама трэба расцэньваць было, як пернік, карэспандэнтка НТБ наўпрост спытала, чаму эміграваў з Беларусі Быкаў і як беларускі прэзідэнт такое дапусціў?.. Лукашэнка раздражнёна і агрэсіўна адказаў тымі ж словамі, якія чуў я ад Канаплёва: мы ўсё гатовыя былі для яго зрабіць, а ён..

Гэта было адзінае нелаяльнае пытанне, ва ўсім астатнім Лукашэнку прымалі на “ура”. На цэнтральнай плошчы Яраслаўля сустракалі натоўпам з плакатамі, з транспарантамі: “Лукашенко – президент России!” – і плошча захлынулася ў захапленні, калі ён, пратакольна ўсклаўшы кветкі да помніка Максіму Багдановічу, раптам адскочыў ад усіх і ў адзіноце ўсклаў чырвона-рэвалюцыйны гваздзік да помніка Леніну. Яраслаўскі губернатар, якому б такое, мусіць, і не прыснілася, толькі вачыма лыпаў, а плошча заходзілася: “Ура!..”

Я падумаў тады, што яшчэ трохі славянскай дружбы, еднасці, інтэграцыі – і ўсё можа быць... Лукашэнка ж пра тое, што можа быць, удзень і ўночы думаў, і менавіта таму на ўсё, што ставала на гэтым шляху, накідваўся бязлітасна.

25 снежня 1998 года ён падпісаў з Ельцыным заяву і дэкларацыю пра аб’яднанне Беларусі і Расіі ў адну саюзную дзяржаву. А 30 снежня, зноў жа ў складзе афіцыйнай

дэлегацыі, я паляцеў з ім у Смаленск, дзе святкавалася 80-годдзе ўтварэння БССР. Псіхалагічна я ўжо дайшоў быў да мяжы трывання – і тая паездка стала для мяне калі не вырашальнай, дык блізкай да таго.

На ўрачыстым сходзе Лукашэнка прамаўляў, як звычайна, доўга і пра тое самое. Еднасьць, адзінства... Пасля тое ж, прачнуўшыся на сцэне, пражываў спікер расійскай Думы Селязнёў. Але ўсіх пераплюнуў мітрапаліт Смаленскі і Калінінградскі Кірыл. Абвясціў, узняўшы рукі і ўзвёўшы вочы да неба, што ён адукаваны чалавек, і калі ёсць яшчэ ў залі адукаваныя людзі, дык разам з ім яны ведаюць: не было і няма ніякіх украінскіх і беларускіх народаў і моў, а было і будзе адзінае рускае дрэва, на якім усё украінскае і беларускае – штучна прышчэпленыя, калі не здзічэлыя, парасткі. Якія засохнуць, з якіх лістота ападзе, і зашуміць дрэва адным народам на адзінай мове, як задумаў Бог...

Зала ўскочыла пляскаць, і ўстаў пляскаць на сцэне прэзідэнт Беларусі. Якой не было і няма... Ну, не даць жа мітрапаліту па мітры – не прэзідэнцкая справа. Хоць праваслаўны іерарх і адмаўляе існаванне народу, які абраў цябе прэзідэнтам... Нават Урал Латыпаў, татарын, у той час беларускі міністр замежных спраў, пазіраў не на сцэну, а ніякавата ўбок...

Сумёты, якія ў лавіну зрываюцца, паступова нарастаюць – і не сцвярджаю, што ўсё вырашылася імгненна, у той момант... Калі глядзеў наўкол: дзе я і з кім? І дзеля чаго?.. Нібы раней не бачыў, не разумеў... Але знаходзіліся апраўданні. А тут захліснула, як горла пятлёй, і не прадыхнуць апраўданнямі.

Не было для чаго мне тут быць.

Назад з Лукашэнкам на самалёце ягоным я не паляцеў. Пайшоў на вакзал, купіў білет на цягнік. Ехаў, колы тахкалі: так – не так, так – не так...

Галава адміністрацыі Міхаіл Мясніковіч пасля дапытваў: як гэта – не сесці ў прэзідэнцкі самалёт?.. Спрактыкаваны наменклатуршчык, ён нешта западозрыў, і таму сказаў, каб я ведаў, што, калі б не прэзідэнт, мне б не атрымаць Дзяржаўнай прэміі. Бо разам з прадстаўленнем камітэта па прэміях было пададзена заключэнне, нібы я, атрымліваючы прэмію, скарыстоўваю службовае становішча. А прэзідэнт

адкінуў заключэнне, як падкоп і данос маіх ворагаў, і падпісаў указ.

Пра ўказ і ворагаў галава прэзідэнцкай адміністрацыі сказаў з націскам, каб я ўцяміў, пра што ён...

Праз месяц адбылося паседжанне Рады Саюза беларускіх пісьменнікаў, на якім была прынятая Заява супраць пагадненняў Лукашэнкі з Ельцыным. Яна ставіла крыж на ўсім, чаго дамагаліся мы ад улады, і я паспрабаваў расталкаваць гэта, каб потым без папрокаў, але ўсчаўся крык, нібы я спрабую сарваць паседжанне Рады і прыняццё Заявы. Зрываць я нічога не збіраўся, таму, пакуль абмяркоўваўся тэкст, выходзіў у фае і курыў. Якая розніца, якія словы ў Заяве пры яе адназначным сэнсе.

Да мяне выйшаў намеснік па арганізацыйных пытаннях Уладзіслаў Мачульскі. Пра якога Быкаў думаў, што ён падпалкоўнік, прыстаўлены да мяне ад КДБ. Кіўнуў на дзверы канферэнц-залы, дзе засядала Рада: “Нічога не прымуць, для такіх рашэнняў кворум патрэбны, а кворуму няма”.

Я сказаў, каб ён сабраў кворум. Прадбачачы ўвогуле, што далей будзе, але, як аказалася, прадбачачы кепска. Далёка не ўсё. І нават ад таго, што не ўсё, у скронях пратахкала, як у дарозе: “Так – не так, так – не так...” – ды ад Смаленска адступаць не было куды.

Што ж да кепскіх прадбачанняў, дык тут я ніколі не быў надта празорлівым. Асабліва ў адносінах да сяброў, на якіх звык разлічваць, як на самога сябе. Хоць той жа Быкаў пасля мне скажа: “Калі маеш дзесяць сяброў, дык наперад ведай, што дзевяць з іх цябе прададуць”.

З іншага боку – я таксама нечы сябар. Усе мы, беларусы, сябры... І няхай не быў я ніколі, але лічыўся сябрам Лукашэнкі, які, адмеўшы даносы і падкопы, пастараўся для мяне з прэміяй, а я чым адплаціў? Выходзіла, што чорнай няўдзячнасцю. Таму ўзыграла яшчэ і асабістае: я – яму, а ён – мне!.. Ды хто на месцы Лукашэнкі адрэагаваў бы іначай? Ніхто. Тым больш, што даклалі яму коратка: “Някляеў выступіў супраць вас”. Астатняе ўсё не мела значэння.

Заяву надрукавалі – і Лукашэнка справядліва ўсхадзіўся: нядаўна сустракаліся! пра ўсё дамовіліся!.. І на рэспубліканскай нарадзе, дзе прысутнічалі ўсе кіраўнікі, у тым ліку сілавых міністры, распарадзіўся з Саюзам пісьменнікаў

разабрацца... Наўпрост майго прозвішча не назваў, ды ўсе ўсё зразумелі – і прынялі да выканання. Надта ўвішна. Як пасля Лукашэнка сказаў – перастараліся. Сам ён даводзіць справу да таго, да чаго яна дайшла, не збіраўся, гэта не на карысць яму было. Хацеў пастрашыць.

Разборкі, завадатарам якіх, падключыўшы яшчэ “дзевяць з дзесяці сяброў”, стаў Замяталін, давялі мяне ад Смаленска да Варшавы. Думаў: няма куды адступаць, а зямля, аказалася, вялікая.

Калі ўжо малапрыемнае ў адносінах з Быкавым згадваць да рэшты, дык апошняе – вось што.

У Варшаве я заняўся стварэннем “Інстытута Беларусі ў Польшчы”. Па аналогіі з “Інстытутам Польшчы ў Беларусі”, але зусім з іншымі задачамі. Падмурак задумы быў палітычны, чаго я і не хаваў. Палякі ўсяляк мне ў тым садзейнічалі... да моманту казытлівага пытання пра сродкі. “Пане Владэку, скуль у бедным польскім паньстве грошы?.. Проша пана да амерыканцаў”.

Напачатку дапамагаць мне горача ўзяўся Адам Міхнік – і раптам астыў. Я падумаў, што ён закапрызнічаў, як капрызна зазлаваўся быў, калі першую інфармацыю пра мяне дала газета левых “Трубина”. Я ледзь адгаварыўся тым, што левыя самі сабралі і падалі ўсе звесткі – хто вам, правым, замінаў?.. Але гэтым разам астыласць цягнулася занадта доўга для капрызу – і Сяргей Станкевіч, некалі вядомы расійскі палітык, які хаваўся тады ў Варшаве, канфідэнцыяльна мне паведаміў, што з “Gazety wyborczej”, дзе Міхнік быў галоўным рэдактарам, пазванілі ў Хельсінкі Быкаву... і Быкаў сказаў, нібы я маю ў Польшчы нейкія прыватныя інтарэсы, таму і з’ехаў з Беларусі. Пры гэтым Станкевіч зрабіў ківок у той бок, што, маўляў, два героі на адной танцпляцоўцы – мнагавата.

Госпадзі... пасля Берліну... гэта ўжо занадта... Ды яшчэ, калі я намагаюся тут нешта зрабіць... У Варшаву прыехаў з Масквы Валянцін Аскоцкі, і яму я, як блізкаму сябру Быкава, не стрываўшы, усё выклаў. Ён не паверыў, сказаў, што і так збіраўся пісаць Быкаву ліст, а цяпер напіша неадкладна.

Не ведаю, ці напісаў, і што, калі напісаў, адказаў яму Быкаў. Не пытаўся.

Як не ведаю таксама, чаму я сам не пазваніў у Хельсінкі, каб спытацца... Не мог. Пастанавіўшы для сябе, што такога не магло быць.

Супакоіўшыся, разважыў: што і як у Фінляндыі мог ведаць Быкаў пра мае прыватныя інтарэсы ў Польшчы? Калі б нават яны былі... Выходзіла, што, як раней нас рупліва разводзілі, так стараюцца і цяпер. Ці дома, ці тут... Бо калі палякі – хто горача, хто прахалодней – мне ўсё ж дапамагалі, дык беларусы ў большасці сваёй заміналі. Асцерагаючыся, каб не заняў чыю-небудзь нішу, накапаную норку.

Інстытутам я займаўся да прыезду з Вільні пад самы канец 1999 года Сямёна Шарэцкага. Ён насіўся тады з ідэяй стварэння беларускага ўрада ў выгнанні і быў запрошаны на сустрэчу з прэзідэнтам Польшчы. Зянон Пазняк перад сустрэчай стараўся давесці яму, што і як казаць Кваснеўскаму. Я ўстаўляў свае пяць капеек: калі ўжо вы, як адзіны легітымны кіраўнік Рэспублікі Беларусь, ствараеце беларускі ўрад у выгнанні, дык папрасіце Польшчу даць прытулак гэтаму ўраду. Кваснеўскі, каб не ўскладняць адносіны з Расіяй, ні за што на гэта не пойдзе, але згодзіцца на што заўгодна меншае...

Шарэцкі на сустрэчы распавёў Кваснеўскаму пра сваё бачанне польскіх палітычных і эканамічных праблем. Кваснеўскі, які польскіх праблем не ведаў, шчыра падзякаваў.

На тым аудыенцыя скончылася.

Увечары Шарэцкі чытаў мне свае вершы і абяцаў дапамагчы з арганізацыяй Інстытута, калі я ў сваю чаргу арганізую зварот беларускай інтэлігенцыі ў ягоную падтрымку. “Вас і так інтэлігенцыя падтрымлівае, вунь вы вершы складаеце і маглі б стаць паэтам”, – сказаў я на гэта, і Шарэцкі ўздыхнуў скрушна: “Калі б не палітыка...”

У 1996 годзе на мой юбілейны аўтарскі канцэрт у Маладзечне Генадзь Карпенка прывозіў Шарэцкага, які, абдымаючыся са мной на сцэне, таксама прасіў яго падтрымаць і ўсё дапытваўся, чаму я адмовіўся ад Ганаровай граматы Вярхоўнага Савета?.. Карпенка ўздыхнуў тады таксама скрушна: “На ім прозвішча, як касцюм, і яму пасуе”.

Болей у Польшчы палітыкай я не займаўся. Пісаў. Напярэдадні Дня волі прачытаў вершы на мітынг у каля

беларускай амбасады – і 25 сакавіка выправіўся па волю ў Фінляндыю.

Васіль Быкаў выправіўся з Фінляндыі тры месяцы перад тым – пад Новы 2000 год. Паехаў у Менск, бо з запрашэннем у Германію не былі яшчэ вырашаныя ўсе фармальнасці.

Паўтары гады пражыў ён на ўскрайку Хельсінкі, у Вуасары. На маіх вачах гэты ўскраек, ад якога да цэнтра дваццаць хвілін на метро, стаў фэшэнебельным раёнам. Калі з тым, што фінскае, наогул стасуецца вызначэнне фэшэнебельнае. Паўночны народ звык да сціпласці і прастаты, да чаго імкнецца і ў дызайне, архітэктуры. Быкаў у фінскую сціпласць і прастату ўпісваўся цалкам. Тут яму можна было быць тым Быкавым, якім ён быў (фіны, у якіх ці не ў кожнага па сваім хутары, называлі яго хутаранінам), і не мелася патрэбы выглядаць аніякім Быкавым іншым.

Мяне падвезлі да пяціпавярховага дома з кавярняй унізе, на другім паверсе якога і жылі з лета 1998 да зімы 1999 Васіль Уладзіміравіч з Ірынай Міхайлаўнай... За домам – марскі заліў. Палярэжжа... Лес, скалы, камяні...

Адзін камень адсюль з дапамогай сяброў маёй дачкі я потым прывязу на быкаўскае лецішча... А якраз сёння, 11 сакавіка 2004 года, калі пішуцца гэтыя радкі ўспамінаў, выбраны ў Вуасары яшчэ адзін камень – цяпер ужо на магілу Васіля Быкава. Так захацеў ён, такое выказаў жаданне: мець на магіле камень з Фінляндыі. І менавіта з Хельсінкі, з Вуасары, дзе ўсяго паўтары гады пражыў.

У гісторыі літаратуры бывала ўсялякае. Перазахоўваўся, як у выпадку з Адамам Міцкевічам, астанкі якога так і не давезлі да роднай наваградскай зямлі, прах геніяў, перавозіліся надмагіллі... Але такога, каб нехта, на роднай зямлі паміраючы, пажадаў мець на магіле камень з чужыны, – не было. Я ва ўсякім разе такіх выпадкаў не ведаю.

Звыкла разважаючы, такое не зразумець. Гэта з метафізічнай сферы. Пра што яшчэ думаць і думаць. І гэта дадатковы доказ таго, які глыбінны, няпросты Васіль Быкаў у сваёй нібыта прастаце.

Што ж да самога каменя, дык выбралі мы з фінамі гранітны валун шынялёвага, салдацкага, як бы незаўважнага

колеру са светлымі прожылкамі – спляценнямі каранёў, шляхоў, лёсу.

Паклаўшы руку на камень, я адчуў, што ён быкаўскі... Стаяў і думаў: можа, няма ўжо на зямлі аніякіх чужын, а мы гэтага не заўважылі, не асэнсавалі?.. Але ўсё адно ёсць тое, што, як у Якуба Коласа, мой родны кут... І могуць быць яшчэ і куточки... Хоць адзін, які мілы...

Не было па ад'ездзе Быкава з Хельсінкі ніводнай гаворкі, у якой Васіль Уладзіміравіч не згадваў бы Фінляндыю, Вуасары, не передаваў бы паклоны нашым агульным фінскім сябрам. Ён помніў дабро і добрых людзей, ціха сказаўшы аднойчы, што фінскія паўтары гады – самы спакойны і шчаслівы час у ягоным жыцці. І ўжо ў Бараўлянах, у ракавым корпусе ўгаворваў мяне нікуды, пакуль не будзе магчымасці вярнуцца дамоў, не ехаць з Фінляндыі. А Ірына Міхайлаўна аж завойкала: “Вой, вой, вой, толькі не да немцаў і не да чэхаў”. На што Васіль Уладзіміравіч, каб я не падумаў, што немцы з чэхамі ў нечым горшыя за іншых, сказаў: “Не склалася там у нас...”

Пражыўшы ў Фінляндыі чатары гады, магу сцвярджаць, што ў тым, што называецца менталітэтам, беларусы не меней, калі не болей, падобныя з фінамі, чым з палякамі ці рускімі. Абумовілася гэта і амаль аднолькавым побытам з бульбай ды лёнам, і блізкасцю традыцый, народнай культуры: Купалле і па сёння ў Фінляндыі – дзяржаўнае свята. Гэтак падобныя народы не могуць не зацікавіцца адзін адным, не знайсціся ў свеце, і я перакананы, што так яно ўрэшце і будзе.

Можа, быкаўскі камень – падмурак пад тую будучыню? Не праз тое ж, што паўтары гады спакойна і шчасліва пражыў у Фінляндыі, Быкаў пажадаў мець камень адтуль на сваёй магіле?.. І наўрад ці нехта ўзяўся б, нібы ў нас сваіх камянёў не стае, перацягваць з Фінляндыі ў Беларусь дзве з паловай тоны граніту, каб не глыбінная метафара, закладзеная ў гэтай дзеі, у апошнім быкаўскім жаданні.

У Юккі Малінэна, віцэ-прэзідэнта фінскага ПЭН-цэнтра, я спытаў неяк, чаму яны не працягнулі запрашэнне Быкаву надалей? Калі той хацеў застацца... Юкка, які апекаваў і любіў Быкава, вазіў яго да сябе на радзіму, на магілы бацькоў, здзівіўся: “Дык ён не прасіў...” Я давеў яму, што Быкаў

і не мог прасіць, на што Юкка сказаў: “Прабач, але мы, фіны, не такія тонкія...”

Не ведаю, можа, патанчэўшы, мяне ўжо фіны запрасілі надалей без ніякіх просьбаў. І зразумелі ўсё, што я сказаў ім пра метафару, закладзеную ў перадсмяротным жаданні Быкава, і ўзяліся дапамагаць. Найперш той жа Юкка Малінэн і Юрыя Лармала з управы культуры горада Хельсінкі. Хоць, здавалася б, нашто ім гэта?..

Шчыра сказаць, я сам пакуль да канца не веру, што метафізічная гісторыя з быкаўскім каменем завершыцца рэальным вынікам. Асцерагаюся нават, каб некага камень выпадкам не прыціснуў. Але гэта ўжо ўспаміны пра будучае. Пабачым...

Ёсць яшчэ адзін факт быкаўскай біяграфіі, які міжволі звязваецца з быкаўскім жаданнем мець на магіле камень з далніх зямель. Гэта брацкая магіла ў далёкіх краях, у якой даўно пахаваны лейтэнант Быкаў В.У.

Не выключаю, што ў здагадках сваіх пра апошнюю задуму Быкава нешта я перабольшваю, а на справе ўсё прасцей... Каб не было яму ў Фінляндыі фізічна ўтульна – не ўзнікла б і ніякай метафізікі. За ўвесь час, які пражыў ён у Хельсінкі, здарыўся толькі адзін непрыемны выпадак: фінскі ветэран прыстаў да яго ў краме, як да рускага захопніка, і патрабаваў вярнуць Карэлію... Васіль Уладзіміравіч быў усур’ёз расстроены: “Пакуль здолееш давесці, што ты не рускі, паспеюць прычапіцца і аблаяць”. А Юкка Малінэн выпадак з ветэранам адкаментавалі так: “Вы бела-русы, а мы бела-фіны...”

Падняўшыся на другі паверх дома з кавярняй, я ўвайшоў у кватэру, якая па ад’ездзе Быкавых з Хельсінкі пуставала... Аднапакаёвая, з бакоўкамі кухні і рабочага кабінэціка. З лоджыяй, дзе можна працаваць летам. Асобна – сауна. У кабінэціку з акенцам пад столлю, маленькім, як лётка ў шпакоўні, ложак і пісьмовы стол. На стале – старэнькі кампутар, падараваны Васілю Уладзіміравічу Якубам Лапаткам і ў спадчыну пакінуты мне, на клавiятуры якога ляжаў прывітальны быкаўскі ліст. Да ліста прыкладвалася нешта накшталт невялічкай інструкцыі: як мне ў нязнаным свеце абжывацца...

На сценах – адна насупраць адной – віселі карты Беларусі

і Еўропы. Над картай Еўропы – герб Пагоня і сцяжкі: фінскі з сінім крыжам на белым і беларускі бел-чырвона-белы... Было ва ўсім гэтым штосьці кранальна-шчымлівае, што я і перанёс пасля ў новае жытло.

Пераносячы кампутар, у якім заставаліся быкаўскія тэксты, знайшоў паперчынку, якой раней не заўважаў, прыклееную ўнізе пад маніторам. На ёй было напісана: “Ёсць першая старонка! З Богам!..”

Бог даў нам сустрэцца ў Фінляндыі праз год пасля сустрэчы ў Берліне – нашы ўсе апошнія сустрэчы гадавыя, як колцы ў дрэве... Летам 2000 года ў Тампэрэ праводзіўся міжнародны кангрэс па праблемах Цэнтральнай і Усходняй Еўропы. Васіль Уладзіміравіч з Ірынай Міхайлаўнай прыляцелі гэтым разам з Германіі, а мне ехаць было недалёка.

Спаткаліся так, нібы вечнасць не бачыліся... Сустрэча са сваімі на чужыне – пачуццё, асобнае ад усіх астатніх.

Быкаў выступаў на кангрэсе ў першы дзень, на адкрыцці, я ў дзень апошні, на закрыцці. Паміж гэтымі днямі – тыдзень... Адзін дзень быў скарыстаны на тое, каб з’ездзіць у Хельсінкі і паглядзець, як там наша Вуасары...

Выступаючы на адкрыцці кангрэсу, Быкаў казаў пра найбалючыя праблемы Беларусі, акцэнтуючы ўвагу на палітыцы моўнага генацыду, якую праводзіць, цалкам залежны ад Расіі, рэжым Лукашэнкі. У канцы выступлення, якое называлася “Без мовы”, Васіль Уладзіміравіч сцвярджаў, што пазбегнуць моўнай катастрофы, як і зратаваць усё, што палягае ў аснове існавання нацыі, можна толькі праз дзяржаўную незалежнасць, праз нацыянальны суверэнітэт.

У той жа дзень выступаў вядомы расійскі праваабаронца Сяргей Кавалёў. Спачатку ён абрушыўся на Расію, палітычным вектарам якой была і застаецца імперская ідэя сілы, пад якую, зараз аслабелая, Расія спрабуе стварыць блок пакрыўджаных, але далей, нібы ў спрэчку з Быкавым, стаў даводзіць, што і імкненне да нацыянальных суверэнітэтаў – палітыка не лепшая. “Гэта тормаз, – даводзіў Кавалёў, – на шляху чалавецтва ў ягоных пошуках адзінага свету”.

У перапынку, калі каву пілі, Быкаў спытаўся, што я думаю пра выступленне Кавалёва?.. Я адказаў, што прыкладна

тое самае, што і сам Кавалёў – касмапалітызм пасля дозы польскага з фінскім нацыяналізмаў мне не супроцьпаказаны. Але, мяркую, з той істотнай розніцай, што тое, што нам, баліць, Кавалёву і не свярбіць.

Быкаў сказаў: “У тым і ўся штукавіна. Не сваё не баліць. Калі ўжо Кавалёву гэтага не давесці, дык каму?..” І пачаў згадваць самых розных людзей, рускіх літаратараў і палітыкаў, якім спрабаваў нешта давесці... “Безвынікова, яны ўсё ведаюць: Беларусь – неад’емная частка Расіі”.

Я таксама неаднойчы ўпіраўся ў гэта, як у крамлёўскую сцяну. “Да ладно вам, ребята...” – чулася з-за сцяны.

Падышоў Кавалёў. Адчуўшы, мусіць, пра што гаворка, пачаў паўтараць, што чалавецтву немагчыма суладзіцца ў мностве суверэнна-нацыянальных ідэй, можна аб’яднацца толькі вакол агульнай ідэі развіцця, а ўрэшце – выжывання. Быкаў сказаў: “Дык выжыванне і ёсць наша ідэя”. Тут падаспелі рускія патрыёты, якія накінуліся на Кавалёва за тое, што ён з рознымі нацыяналістамі зневажае і бэсціць Расію. Таму давялося з Кавалёвым не спрачацца, а разам з ім адбівацца, і калі праваабаронца, каб патрыёты жыўцом не загрызлі, змушаны быў збегчы, Васіль Уладзіміравіч падсумаваў: “Цяжкая доля: бараніць у Расіі нешта, чаго ў ёй няма”.

На кангрэсе, дзе была процьма рознага народу, абмяркоўваліся даследванні па ўсіх гуманітарных пытаннях. Іншым разам зусім нечаканыя: “Застольныя прамовы Сталіна”. Слухаць, што там казаў на падпітку Сталін, Васіль Уладзіміравіч не захацеў, прапанаваўшы схадзіць на дыскусію па праблемах сучаснай эміграцыі.

Дыскусія тычылася найперш эміграцыі рускай, так званай чацвёртай хвалі. Якая ўжо не з’яўляецца незваротнай, і ў тым найістотнае яе адрозненне ад трох хваляў папярэдніх. І хоць фізічна эмігранты вяртаюцца зараз не пад расстрэл, псіхалагічна яны, як заўважыў адзін з выступоўцаў, усё адно падпадаюць пад расстрэльны артыкул. Расія і без жалезнай заслоны застаецца закрытай, не здольнай да інтэграцыі, прасторай. Яна не прымае ніякага знешнега вопыту, адчужаючы ўсё, што мае адносіны да замежнага. У прыклад прыводзілася гісторыя з вяртаннем на радзіму Аляксандра Салжаніцына, якому, каб застацца прарокам і героем, ні ў

якім разе не трэба было вяртацца...

Мы ў дыскусію не лезлі, слухалі, але тут я не вытрываў: “Як гэта не трэба было?.. Калі вярнуўся, значыць, было трэба! Вы хоць уяўляеце, што такое эміграцыя без надзеі на вяртанне?..”

Убачыўшы, што я ўзнерваваўся, Быкаў нахіліўся да мяне: “Яны ўсё за ўсіх ведаюць... Пойдзем...”

Пайшлі прагуляцца па Тампэрэ. Горад паміж двума велізарнымі азёрамі, рака, стары млын – прыгожа... І пасярод гэтай замежнай прыгажосці Васіль Уладзіміравіч, нібы ў працяг дыскусіі пра эміграцыю, спытаўся, якая ўсё ж з усіх прычын, па якіх з'ехаў я за мяжу, была настолькі важкай, што змусіла да такога кроку? “Тут жа ў нечым, – сказаў ён, – адчай...”

Здалося, ён і мяне, і трохі сябе шкадуе... У Германіі, як пасля і ў Чэхіі, было яму не надта ўтульна.

Мы стаялі на мосце, вада шумела пад намі... І ў шум вады я стаў расказваць, як яно было, і як паасобку ўсё выглядала драбязой, а склаўшыся ў адно, сталася прычынай. І я назваў яе ў паэме “Паланэз”, напісанай у Варшаве. Лірычная гераіня паэмы не разумее, чаму лірычны герой пакінуў радзіму, дапытваецца: “Скажы, скажы, дзеля чаго зрабіў ты гэта?..”, – і той адказвае: “Найперш, каб зратаваць паэта”. Для мяне гэта і прычына больш чым дастатковая, і адказ вычарпальны, да якога нічога не трэба прыплятаць. Ды тое для мяне, а для астатніх... “Вось для вас, – я спытаў, – гэтага дастаткова?” – і ён, гледзячы ў ваду, кінуў...

Я так зразумеў, што дастаткова. І для яго мне не трэба нічога прыплятаць. Пра магчымы арышт, альбо пра нешта яшчэ.

Праз паўзу ён папрасіў прачытаць што-небудзь з паэмы. Гэта быў адзіны выпадак, калі я чытаў яму вершы. У Тампэрэ пад шум вады.

Пасля загаварылі, бо пра гэта паэма, пра Беларусь, пра яе шлях. Быкаў сцвярджаў, што Беларусь мела не тое што гістарычны шанс, а прапанову гісторыі стаць еўрапейскай краінай, і прапанову не скарыстала, шанс незваротна страціла. Незваротна, бо двойчы да прапаноў сваіх гісторыя не вяртаецца, і цяпер застаецца толькі разбірацца, як мы шанс той страцілі і чаму?..

Штосьці падобнае я чуў ад яго і раней, бачанне будучыні Беларусі было ў яго ў апошнія гады не надта радаснае, але ўпершыню ён сфармуляваў гэта настолькі катэгарычна: гістарычны шанс стаць еўрапейскай краінай Беларусь страціла незваротна. Я стаў спрачацца... Прынамсі, сказаў, калі будзем разбірацца, як страцілі і чаму, дык будзем пісаць, а будзем пісаць, дык будзем мець літаратуру, а будзем мець літаратуру – будзем мець Беларусь. І наогул Беларусь, можа, і ёсць тое, што ўвесь час мы знаходзім і страчваем, страчваем і знаходзім. Чаму краіна, Радзіма абавязкова павінна быць у геаграфічных межах?..

Быкаў, падумаўшы, сказаў, што гэта ўва мне – эмігранцкае. І дадаў вядомае пра пыл Радзімы, які не панесці на падэшвах ботаў.

Дзіўна, але назаўтра тую самую фразу пра пыл Радзімы на падэшвах ботаў мы абодва пачулі ад бежанкі з былой Югаславіі, якая выступала на дыскусіі па правах чалавека. Ад яе, як і ад бежанцаў з іншых краін, мы такога наслухаліся, чаго з нашымі праблемамі не параўнаць. Я і выказаў гэта, як выснову: у параўнанні з імі няма ў нас ніякіх праблем. Быкаў змушана згадзіўся, але тут жа заўважыў: калі тое, што з выбухам і агнём робіць бомба, параўноўваць з тым, што ціха і незаўважна робіць радыяцыя, дык здаецца, нібы з радыяцыяй няма праблем. Толькі яно не зусім так – і нават наадварот.

Выступаючы на закрыцці кангрэсу, я казаў пра старое права сілы як “новы” прынцып геапалітыкі, параўноўваючы дзеянні Амерыкі ў Югаславіі і Расіі ў Чачні, падобныя тым, што насілле ў іх скарыстоўваецца нібыта ў імя перамогі над насіллем. Так можна апраўдаць любую кроў, ісці далей і далей (яшчэ не было Іраку), бо ўвесь свет – скразное насілле, але чамусьці заўважаецца яно толькі там, дзе ёсць інтарэс. І калі я чую, як такія дзеянні апраўдваюць не палітыкі і генералы, а, як здаралася яно на кангрэсе, гуманітарыі, успамінаю прымаўку: “Папаў у вараны, дык каркай, як яны”. І разумею, што, бачачы, як Беларусь праглынаецца Расіяй, ніхто асабліва і не каркае, бо няма інтарэсу...

Выступленне не спадабалася ні інтэлектуалам з Захаду, бо агульная палітычная танальнасць кангрэсу была пра-амерыканская, ні інтэлігентам з Усходу. Не дачакаўшыся

апладысmentaў, я пакінуў трыбуну – і тут убачыў са сцэны Васіля Уладзіміравіча: ён стаяў у самым канцы залы, высока ўскінуўшы руку і ўзняўшы вялікі палец. На яго пачалі азірацца, і ўрэшце пачуліся рэдкія воплескі: ці мне, ці яму...

Развіталіся ўвечары ў кавярні каля вакзала. Саставілі два столікі, каб разам сесці... Васіль Уладзіміравіч з Ірынай Міхайлаўнай, Якуб Лапатка, які прыехаў некалі ў Хельсінкі на паўгода і застаўся ці не назаўсёды, Аліна Бельская, якая апынулася ў эміграцыі першакурсніцай універсітэту, я, мая дачка Ева... Вось і ўсе беларусы, што знайшліся на той час у Фінляндыі.

Мы нацыя маларухомая. Зрушваемся толькі ад нявыкруткі: калі інакш няма як. Можа, праз тое і маем, што маем. Але паціху-паціху заварушыліся, пайшлі-паехалі... Зараз у Фінляндыі беларусаў ужо больш, нават створана беларускае таварыства.

Васіль Уладзіміравіч не хацеў развітвацца. Усяляк адцягваў развітанне, браў яшчэ віна... Але ўсё канчаецца хутка, а найхутчэй віно. Апошні келіх выпілі за тое, каб некалі ўсім разам спаткацца дома.

Перад тым я сказаў Быкаву, што мне, калі не хачу назаўсёды застацца ў эмігрантах, давядзецца ехаць у Беларусь, каб памяняць пашпарт, і ён падарыў мне зялёную кепку з вялізным брылём. Для маскіроўкі. Той кепкай я і махаў яму з тамбура, калі крануўся цягнік, а ён доўга, даўжэй за ўсіх ішоў за вагонам па пероне...

Ніколі ўжо ўсе разам не спаткаемся.

Не ўсе разам, але праз год спаткаліся мы дома. Часткова гэту сустрэчу я ўжо згадваў... Ні ён, ні я не ведалі, што была яна перадапошняй. Каб ведаць, не заводзіў бы я тых калялітаратурных, зусім ужо ў нашых адносінах непатрэбных, размоў. Праз якія адносіны нашы зноў ледзьве не ўскладніліся.

Прамінулі два гады майго жыцця за мяжой, а я ўсё яшчэ быў старшынёй Саюза пісьменнікаў. Ці фармальна, скажам так, ім лічыўся, што раздражняла і ўладу, і многіх літаратараў. Было прынята рашэнне правесці нечарговы пісьменніцкі з'езд, каб пераабраць старшыню.

Быкаў у тэлефонных нашых перамовах не раіў мне ехаць

на з'езд, назваўшы некалькі прычын, па якіх я не павінен гэтага рабіць. Усе яны (у тым ліку і перасцярога, што з Хельсінкі мяне сустрэнуць горш, чым з Берліну) былі слухнымі, але я назваў дзве прычыны, па якіх ехаць павінен. Першая: быць на з'ездзе я маральна абавязаны; другая тая, хоць ужо дастаткова першай, што склікаецца з'езд перад прэзідэнцкімі выбарамі, а значыць, пісьменнікам трэба наконт іх выказацца, заявіць сваю пазіцыю, чаго без штуршка, баюся, не адбудзецца. Быкаў пераконваў мяне, што гэтага не адбудзецца і са штуршком, але ўрэшце сказаў, што ўсё адно напачатку лета збіраецца ў Менск, дык чаму б і не трохі раней, на з'езд, каб хоць пабачыцца з тымі, каго даўно не бачыў.

Я разлічваў на Быкава на з'ездзе, ды ехаць яго адгаварылі. Як наогул адгаворвалі браць удзел у любых мерапрыемствах Саюза пісьменнікаў пасля таго, як ён стаў прэзідэнтам беларускага ПЭН-цэнтра. Розныя парафіі...

Калі ствараўся беларускі ПЭН, папярэдне абгаворвалася, хто ў ім можа быць. Статутныя патрабаванні да сяброў міжнароднага ПЭНа, агульныя для ўсіх нацыянальных цэнтраў, былі такімі, што адпавядаў ім хіба толькі літаратар, адліты з крышталю. А ў нас склаўся спіс чалавек з трыццаці – і я выказаў сумненне, што хоць нехта ў спісе, уключна са мной, крышталёны. Быкаў сказаў: “Ну і добра, што не крышталёныя. Будуць біць – дык не паб'юцца”.

Пэнаўцам і праўда дасталася. Прычым, з усіх бакоў... Як міжнародным (і чамусьці сіянісцкім) шпіёнам. Найбольш, канешне, даставалася Быкаву, якога называлі агентам 01 (па нумары пэнаўскага пасведчання). Я ўжо як агент 07 праходзіў, пэнаўскі Джэймс Бонд...

Апошнім часам можна пачуць, нібы стварэнне ПЭНа было расколам Саюза пісьменнікаў. Які ж раскол, калі нічога не раскалолася: сябры ПЭНа заставаліся і застаюцца сябрамі Саюза. Але гэтаксама застаецца крыўда тых, хто толькі ў Саюзе, на тых, хто яшчэ і ў ПЭНе, якая пачалася з пытання: “А чаму ён, ці яна, а не я?...” Хоць у ПЭНе ніхто не лепшы. Як нідзе і ніхто не крышталёны.

На перадз'ездаўскім паседжанні Рады Саюза пісьменнікаў я прапанаваў праект заявы, якая складалася з двух пунктаў. У пункце першым з'езд заяўляў, што Аляксандр Лукашэнка,

які незаконна ўтрымлівае ўладу ў Беларусі з ліпеня 1999 года, не мае права вылучацца кандыдатам у прэзідэнты Рэспублікі Беларусь. У пункце другім кандыдатам у прэзідэнты Рэспублікі Беларусь называўся Зянон Пазняк.

Праект заявы нават абмяркоўваць не сталі, як нерэальны. З'езд, маўляў, арганізацыйны – і не да палітыкі.

Заяву і на з'ездзе, як я ні настойваў, не паставілі на галасаванне. Хоць змест аднаго пункта ў ёй перайначыўся, бо позна ўвечары, амаль ужо ўночы перад з'ездам мне пазваніў з Варшавы Зянон Станіслававіч і папрасіў не называць ягонае імя ў якасці кандыдата ў прэзідэнты Беларусі. Патлумачыўшы, што публічнае вылучэнне ад Саюза пісьменнікаў можа абавязаць яго да ўдзелу ў выбарах, а ён не гатовы арганізацыйна, дый наогул гэта немагчыма, і я ведаю, па якой прычыне...

Ён у Варшаве мне даводзіў, што, як толькі перасячэ мяжу, яго ці арыштуюць, ці знішчаць. Хоць пры першай нашай сустрэчы сказаў, што збіраецца ехаць.

Не, дык не... Зянон Станіслававіч, мусіць, думаў, што пісьменнікі за яго, як за адзінага сапраўды нацыянальнага палітыка, рукамі і нагамі прагаласуюць. Гэтаксама, як я меркаваў, перапісваючы тэкст заявы, што адкрыта прагаласуюць за любога дэмакратычнага кандыдата супраць Лукашэнкі.

Абодва мы памыляліся. Пажыўшы за мяжой, адарваліся, так бы мовіць, ад жыцця.

І ад жыцця такога разбалеўся мне зуб. Каму балеў, ды яшчэ ўночы, той, як казаў Васіль Уладзіміравіч, ведае... Каб вытрываць да раніцы, я панёс зуб па горадзе. Пакуль хадзіў, дома трубу прарвала ў прыбіральні і заліло суседзяў: народнага пісьменніка Навуменку і народнага паэта Гілевіча. Разам з касцюмамі, у якіх яны збіраліся на з'езд...

Я ганяў ваду па кватэры, пляскаў анучамі: "І дзеля гэтага я прыехаў? Казаў жа Быкаў: не едзь!.."

На з'езд я, пакуль з патопам спраўляўся ды зуб вырываў, спазніўся. Мог і зусім не прыходзіць: старшыню пераабралі, не прыняўшы ніякіх дакументаў. Дакладней, прагаласаваная была агульная рэзалюцыя, дый тая пасля недзе згубілася. Пазіцыю сваю перад прэзідэнцкімі выбарамі Саюз беларускіх пісьменнікаў ніяк не выказаў.

Васіль Уладзіміравіч прыехаў праз некалькі дзён. Прачытаў у газеце маё выступленне на з'ездзе, пазваніў... Спаткаліся ў яго дома на Танкавай.

Я раздражнёны быў, злаваў на ўсё і на ўсіх, найперш на сябе... Што недакладна паводзіўся, не так і не тое казаў. Пра той жа зуб, як пра тое, што баліць, з трыбуны пачаў расказваць... Калі і каму?

Стан гэты ўва мне доўжыўся, таму, калі Быкаў спытаўся, нашто было ехаць на з'езд, не маючы аніякіх шансаў што-небудзь на ім зрабіць, я перапытаў: ці не думае ён, што я прыехаў, каб зноў абірацца ў старшыні?.. І хоць ён адказаў, што так не думае (тэлефонаграмай Быкаў падтрымаў на з'ездзе Вольгу Іпатаву), я завёўся на ўжо згаданую размову пра сваё жыццё ў літаратурных начальніках, распавёўшы напрыканцы гісторыю з шыльдамі – як метафару таго жыцця.

Калі я стаў старшынёй Саюза пісьменнікаў, застаючыся галоўным рэдактарам часопіса “Крыніца” і газеты “Літаратура і мастацтва”, спачатку садралі шыльду над уваходам у рэдакцыю часопіса. Гэта ж трэба было ўночы ўстаць, перціся па горадзе, нібы зуб табе баліць, з ломікам – рукамі цвікі з каменнай сцяны не вырваць. Можна было б падумаць, што зрабілі гэта бамжы, п'янтосы, каб на пляшку займець, шыльда была бронзавая, але неўзабаве садралі шыльду і на ўваходзе ў рэдакцыю газеты. Тая не бронзавая была і не адна вісела, разам з шыльдамі іншых рэдакцый, дык іх дэманстратыўна пакінулі... Значыць, не п'янтосы, тады хто? Не Лукашэнка ж Замяталіна з ломікам паслаў?.. І ўрэшце шыльду з дзвярэй майго кабінета ў Саюзе пісьменнікаў прынародна садраў адзін народны паэт, так што я, мусібыць, чэмпіён Саюза па садраных шыльдах.

Не даўшы веры, што народныя паэты ходзяць па начах з ломікамі, Быкаў сказаў, што наколькі гэта смешна, настолькі ж сумна, і далей спытаў: а чаго я чакаў, заняўшы ў самым цэнтры горада адразу тры кабінеты, якія здаўна былі пісьменніцкімі кармушкамі?.. Такого не здаралася ў гісторыі беларускай літаратуры і найбольш актыўныя літаратары павялі са мной справядлівую барацьбу.

Яно было сапраўды так, і Быкаў казаў мне пра тое не першы. Казаў Аляксей Дудараў, які меў падобны вопыт.

Святлана Алексіевіч пыталася, чым гэта я заняўся? Леанід Дранько-Майсюк даводзіў, што прычыны ўсіх праблем, што ўзніклі ў мяне з пісьменнікамі, пераважна ў гэтым, бо астатняе мала каго цікавіць. Я і сам разумеў, што перажыць такое многім цяжка, пачаў вызваляць кабінеты, але не паспеў... І, дарэчы, адзіным супрацоўнікам "Крыніцы", які не стаў удзельнічаць ва ўсчатай рэдакцыяй валтузні па вызваленні кабінета галоўнага рэдактара, а пайшоў следам за мной з рэдакцыі, быў Дранько-Майсюк. Так што зноў праўда за Быкавым: адзін з дзесяці...

Пайшоў, праўда, яшчэ адзін чалавек, але гэта ўжо іншае. Хоць, калі разабрацца, адно і тое. Спадзявацца на зломах лёсу можна толькі на тых, хто цябе любіць. Ніякі хаўрус аднадумцаў, як і наогул усё надуманае, не ў дапамогу. Калі я збіраў рэдакцыю, каб рабіць новы часопіс, мы такія ўжо аднадумцы былі – куды там... На сто гадоў наперад.

Быкаў пра барацьбу за кабінеты нібы і не ўсур'ёз пракінуў, паджартоўваючы – і нельга сказаць, каб да мяне не даходзілі жарты, ці я крыўдаваў на сяброўскія кпіны. Нават тады, калі, як у дадзеным выпадку, яны былі справядлівымі, як пісьменніцкая барацьба. Але тут нешта сталася, мяне нібыта заклініла. Можа, ад нерваў, стомленасці, ды і алкаголю, ад якога ў замежжы адвык. Як бы там ні было, я адказаў раздражнёна, што ў такім разе і ўсё астатняе справядліва. У тым ліку тое, што ён, паабяцаўшы прыехаць на з'езд, пакінуў мяне на ім аднаго. Паслухаўшы Барадуліна з Шэрманам, не прыехаў. Паслухаўшы Законнікава, даслаў на з'езд тэлефонаграму ў падтрымку Іпатавай. Я не супраць Іпатавай, сам быў за яе, каб правіць баль у Саюзе не стала нікчэмнасць. Але ці ведае ён, што Законнікава падгаварыў на гэта віцэ-прэм'ер Дзямчук, якому даручана было курыраваць пісьменніцкі з'езд, а куратарам Дзямчука ў прэзідэнцкай адміністрацыі з'яўляецца Замяталін, які не мог папярэдне не дакласціся Лукашэнку, – дык падумаіце, Васіль Уладзіміравіч, як вас разам з Законнікавым скарысталі, і чыё вы ўрэшце – праз ланцужок – выканалі даручэнне?..

Быкаў выслухаў мяне спакойна і, як мне, ускіпеламу, здалося, нават абыхава. Падняўся і сказаў, што не выконваў аніякіх даручэнняў, а зрабіў толькі тое, пра што яго папрасілі людзі, якім ён цалкам давярае. Калі не ім, дык каму тады давяраць?..

Яно было так, і я разумеў, што яно так, але нечым разуменне засцілася, і тое, што Быкаў падняўся, я ўспрыняў, як намёк гаспадара, што госцю за парог пара – і Васіль Уладзіміравіч не стаў затрымліваць...

Назаўтра, калі я думаў пра тое, што ў чалавечых набліжэннях, як і ва ўсім, ёсць межы, якія не перасягнуць, зазваніў тэлефон. Я ніяк не чакаў, што гэта Быкаў... Нібы і не сталася нічога, ён спытаў, ці не баліць галава... Я, аказваецца, нейкі пакунак і дзве кнігі ў яго забыўся, дык калі па іх прыеду?.. І каньяк, мной не дапіты, чакае...

Пра межы чалавечых набліжэнняў думаў я, маючы на ўвазе якраз нашы адносіны. Якія зараз, як мне ўяўлялася, калі да нечага і блізкія, дык хіба да таго, каб зусім скончыцца. А мне звоняць і пытаюцца, што з галавой...

Пра кнігі я не помніў, а ў пакунку быў падарунак для сябра, які ў той дзень святкаваў юбілей, так што ў любым выпадку – як і аб чым ні думай – трэба было ехаць.

Васіль Уладзіміравіч амаль на парозе, нібы на тым мы ўчора і перапынілі размову, спытаў, каго я ведаю з тых таварышаў (ён так і сказаў: таварышаў), якія збіраюцца ўдзельнічаць у прэзідэнтскіх выбарах?.. Уладзімір Ганчарык яшчэ не быў тады прызначаны адзінай альтэрнатывай Лукашэнку, і стаяла пытанне: хто? І я так зразумеў, што нехта, гэты самы хто, шукае ў Быкава падтрымкі. А, можа, і не адзін з гэтых хто, самых розных...

Найлепшай кандыдатурай мне ўяўляўся Сямён Домаш, якога потым саратнікі па барацьбе, што называецца, пракінулі. Але, калі б нават ён стаў адзіным кандыдатам у прэзідэнты, на вынік выбараў гэта б мала паўплывала – хіба што сама дзея выглядала б больш прывабнай. У выбарах, як мне здавалася, быў толькі адзін варыянт, пры якім меліся нейкія шансы на поспех...

Вясной у Хельсінкі праходзіла выстава беларускіх прамысловых тавараў, арганізаваная стараннямі Міхаіла Марыніча, тагачаснага пасла Беларусі ў Латвіі, а заадно і ў Фінляндыі, дзе беларускага пасольства няма. Прыехаўшы, Марыніч пазваніў, мы спаткаліся...

Тое, што толку ад ягоных прамысловых старанняў не будзе ніякага, стала відавочна, калі на прэс-канферэнцыю з нагоды

адкрыцця выставы не завітаў ніводны фінскі журналіст. А чаго няма ў сродках масавай інфармацыі – таго няма ў жыцці... Гэткія пагардлівыя, у лепшым выпадку безуважлівыя адносіны да лукашэнкаўскай Беларусі паўсюль на Захадзе, і, можа, найвастрэй адчуваюць іх якраз дзяржаўныя функцыянеры, якія афіцыйна кантактуюць з Захадам, найперш дыпламаты. Асабліва тыя, у кім ёсць самапавага, гонар... Колькі разоў я назіраў, як на ўсялякіх урачыстых прыёмах беларускія дыпламаты стаяць ад усіх убаку – і іх дыпламатычна абмінаюць.

Пасля прэс-канферэнцыі селі мы ў гатэлі, і Міхаіл Марыніч, адзін з самых талковых службоўцаў і ў кебічаўскім, і ў лукашэнкаўскім урадзе, выклаў мне ў агульных рысах сцэнар прэзідэнцкіх выбараў з удзелам наменклатуры, створанай Лукашэнкам вертыкалі, яе далёка не апошніх асоб. Па тым, як Міхаіл Афанасьевіч інтэлігентна заікаўся, называючы некаторыя прозвішчы, адчувалася: ён далёка не ўпэўнены, што асобы тыя пойдучь да канца.

(Як час паказаў, яны і не пайшлі, перавароту ў палацы не адбылося. Марыніч пасля сам паспрабаваў зарэгістравацца кандыдатам у прэзідэнты, чаго Лукашэнка, убачыўшы ў тым адзіную рэальную небяспеку, зразумела, не дапусціў. Марыніч жа за спробу, за мужчынскі крок, безумоўна, заслугоўвае павагі).

Толькі я не ведаю, казаў я Быкаву, што для Беларусі лепш? Ці горш... Наменклатура, кшталту колішняга прэм'ера Кебіча, ці Лукашэнка? Каб застаўся пры ўладзе Кебіч, ці не была б Беларусь даўно ўжо здадзеная Расіі? Прычым, без аніякіх рэферэндумаў. Падпісалі б па п'янцы якую-небудзь паперыну, а то і проста пацалаваліся б, абслінявіліся – і ўсё: у адной хаце жывем. І “ура”, і кветкі...

Васіль Уладзіміравіч згадзіўся, што хутчэй за ўсё так і было б, але ў тую ж хату цягне і Лукашэнка, які, зразумела, уладу зараз не аддасць, але неяк жа Беларусі трэба выглядаць у свеце, і патрэбны нехта, хто мог бы Лукашэнку на выбарах годна супроцьстаяць. Каб відаць было, што ёсць Беларусь, і было зразумела, чаго яна хоча. Ён гаварыў з некаторымі палітыкамі, у тым ліку з Шушкевічам, пра Пазняка, за якога той гарой, але Зянон Станіслававіч, падобна, браць удзелу ў выбарах не збіраецца, а з таго, што вядома яму пра астатніх

кандыдатаў, вынікае, што больш няма каму...

Пра тое, што Зянон Пазняк званіў мне, Быкаву я не казаў. Значыць, паміж імі была свая размова...

Памаўчаўшы, бо ўзважваў, казаць тое, аб чым думаю, ці не, я ўсё ж сказаў, што браць удзел у прэзідэнцкіх выбарах ёсць каму: Быкаву Васілю Уладзіміравічу. Менавіта яму і якраз для таго, каб відаць было, што ёсць Беларусь, і было зразумела, чаго яна хоча. І не зараз я гэта прыдумаў, шмат з кім раней абгаворваў, чуючы ў адказ ад многіх, як, скажам, ад Юрыя Хадыкі, што так было б найлепш, ды, маўляў, няма чаго і думаць пра гэта, бо Васіль Уладзіміравіч ні за што не згодзіцца...

Яшчэ пакуль я дагаворваў, Васіль Уладзіміравіч наліў мне кілішак, а калі я скончыў, прапанаваў выпіць за Хадыку як за разумнага чалавека. Жэст, канешне, красамоўны, і ўсё ж я не перакананы, што адказ на тое, пра што я казаў, быў у тым жэсце ўвесь, цалкам. Да гэтай пары не ўпэўнены... Таму і даводзіў Юрыю Віктаравічу, за якога выпіў, як за разумнага чалавека, што, калі б ён не сам-на-сам паразмаўляў з Быкавым, а прыйшоў да яго ад усіх, з агульным рашэннем, дык хто ведае... Былі ж выпадкі, калі Быкаў угаворваўся. Тады, можа быць, як сказаў мне потым хлапчук, які быў сярод тых, хто дзень і яшчэ ноч у Палацы прафсаюзаў пратэставаў супраць афіцыйных вынікаў выбараў: я б ганарыўся тым, што галасаваў за Быкава.

А дзве кнігі, пра якія Васіль Уладзіміравіч сказаў, нібыта я забыўся іх разам з пакункам, забыць я не мог, бо не прыносіў. Гэта былі ягоныя, надпісаныя ім, кнігі, надпіс на адной з якіх пачынаўся: "Міламу пакутніку..." Чаму ён мяне ў пакутнікі залічыў, не ведаю – сам сябе я пакутнікам не лічыў і не лічу. Да кніг ён дадаў вечнае пяро з нататнікам, а я, зрыфмаваўшы пакутніка з пакункам, аддаў яму той, куплены на юбілей сябра, пакунак, тут жа прыдумаўшы, што ён для яго. І каб ён распакаваў яго на дзень нараджэння...

Што ў пакунку – хай застанецца паміж намі. Гэта была апошняя дзея ў той прадапошняя нашай сустрэчы.

У Фінляндыі хворым на рак дактары кажуць усё, як яно ёсць. У тым ліку тое, колькі прыблізна засталася. Можа,

для таго, каб збіраліся людзі ў вечнасць, дараблялі галоўнае і не гублялі час на драбязу.

Калі сёння азірнуцца на апошнія гады жыцця Васіля Быкава, дык падобна на тое, што ён збіраўся. Пачаўшы збірацца гады за два... А пазней, ужо адчуўшы першыя імпульсы болю, адмаўляўся абследвацца. Як ёсць, казаў, так ёсць. Як будзе, гэтак будзе. Пад самы канец напісаў кнігу ўспамінаў пра зямное сваё жыццё – і адышоў у вечнае.

Не кожнаму ўдавалася так завяршыць свой шлях. У гэтым таксама выявіліся і грунтоўнасць Быкава, і ягоная годнасць.

У той дзень, калі ў шпіталі ў Празе яму зрабілі безвыніковую аперацыю, разрэзалі і зашылі, я ў Хельсінкі дапісаў раман “Лабух”. Паставіўшы кропку ў якой-небудзь працяглай рабоце, адразу адчуваеш стомленасць, якой не заўважаў, пакуль пісалася. Таму ў бліжэйшы час нешта новае пачынаць я не планаваў, і як толькі Быкаў збіраўся з Чэхіі дахаты (зразумела было, што паміраць), я таксама вырашыў ехаць. Каб даўжэй побач пабыць, падтрымаць, пагаварыць – колькі там засталася...

Чэшскія дактары пастанавілі, што засталася месяцы тры. Самому Васілю Уладзіміравічу пра тое не казалі. Але ён, я ўпэўнены, калі не ведаў, дык здагадваўся, прадчуваў. Яшчэ да аперацыі.

Была ў нас адна размова тэлефонная... Не наўпрост пра гэта, але... Яна складалася як бы з дзвюх размоў, разнесеных у часе.

Першая – адразу па смерці Віктара Астаф’ева. Гэткага ж сапраўднага, як і Быкаў, пісьменніка, аднаго з найлепшых у рускай літаратуры. Яны былі аднагодкамі, франтавікамі, блізка сябравалі – і я пазваніў, каб паспачуваць.

Быкаў зняў трубку і, як толькі я павітаўся і спытаў, што чуваць, закашляўся астмай: “У мяне тэрмін да студзеня...” Я да яго: “Вы пра што?.. Вы што, Васіль Уладзіміравіч?..” Аказалася, ён пра тое, што ў Германіі жыць яму да студзеня, а далей – невядома. Калі чэхі з запрашэннем у Прагу не парупяцца... А вось для Астаф’ева рупіцца (ён ужо ведаў, што Віктар Пятровіч памёр) ні ў чым і нікому болей не трэба. Таму смерць для сучаснага пісьменніка, асабліва былога савецкага – найлепшы стан.

Адчувалася, што перад маім званком Васіль Уладзіміравіч

з некім напружана пагаварыў.

Не гатовы да такога павароту ў размове, я заўважыў асцярожна, што ў гэтым сэнсе смерць – найлепшы стан для кожнага, а не толькі для пісьменніка. Былога савецкага ці не былога...

Але для пісьменніка, настойваў Быкаў, якому нехта ў нечым дапёк, найперш. І спытаў, ці памятаю я сустрэчу з Віктарам Пятровічам у Маскве ў Цэнтральным Доме літаратара?..

Я памятаў, гэта было неўзабаве пасля апошняга з'езда Саюза пісьменнікаў СССР. Тады ўсе разбіраліся, што і як рабіць з агульнай пісьменніцкай маёмасцю, завіхаліся, каб нешта ўхапіць, а збоку ад усяго ў кавярні за невялічкім столікам, да якога запрасілі мяне прысесці, Астаф'еў дапытваўся ў Быкава: ці не думае той, што пісьменніцтва – грэх? Бо пісьменнік стварае ілюзіі, падмены жыцця. І калі яны абрушваюцца, пад іх руінамі гінуць людзі, якія паверылі ў тыя ілюзіі, як у рэальнасць. А пісьменнік стварае новыя – і з гэтага жыве, дык хіба не грэх?..

Помню, як здзівіла мяне і сама гаворка, і тое, што гавораць пра гэта два, як іх называлі, акапнікі, пісьменнікі, у творчасці якіх калі чаго-небудзь і не стае, дык гэта ілюзіі.

Быкаў жа адказваў, што ілюзіі – усё, што ў пісьменніка ёсць. Нічога іншага, чым і з чаго можна было б жыць, Бог не даў, дык не можа быць, каб грэх быў дадзены наўмысна...

Гэта быў адзіны выпадак, калі я чуў, каб Быкаў згадаў Бога. Як сілу, якая нешта вызначае.

І ў быкаўскай прозе, між іншым, Бога не знайсці – усё вызначаюць чалавечыя, фізічныя і псіхічныя, сілы. Разам з якімі ці супраць якіх – сілы прыроды. Ветры, сцюжы, навальніцы... А Бога няма.

На кангрэсе ў Тампэрэ Быкава папрасілі выступіць на секцыі, дзе дыскутаваўся ўплыў, які аказалі на суштветную літаратуру Талстой і Дастаеўскі. У дыскусіі шмат казалася пра Талстога і Бога, і ў выступленні сваім Васіль Уладзіміравіч нечакана (ва ўсякім разе для мяне) выказаў меркаванне, што пад канец жыцця для Талстога, як перад тым для Ніцшэ, Бог памёр. І ў такім разе лагічнымі выглядаюць усе апошнія дзеянні Талстога – ажно до ягонага сыходу...

Нагадаўшы тую даўнюю сустрэчу ў Маскве з Астаф'евым, Быкаў сказаў, што Астаф'еў не так даўно яшчэ і ў лісце напісаў яму пра грэх пісьменніцтва. Значыць, яно сядзела ў ім, балела. Чаму?..

Я не ведаў.

Размова засталася не скончанай, Васіль Уладзіміравіч вярнуўся да яе болей як праз год, месяцы за паўтары да аперацыі. Сказаўшы, што Астаф'еў, для якога і ў жыцці, і ў творчасці над усім была мараль, якая на вачах распадалася насуперак ягоным высілкам, меў рацыю ў развагах пра грэх і нездарма мучыўся. Бо гэта прыкладна тое ж, чым мучыўся Талстой, праз што і сышоў з вядомай ва ўсім свеце Яснай Паляны на безыменную станцыю... Ды ўсё, як заўсёды, позна. Калі ўжо да самай смерці нічога не застаецца, апроч гэтак падобнай на жыццё, што здаецца самім жыццём, гульні ў ілюзіі – у літаратуру.

Збіраючыся ў Менск, я перабіраў паперы і зачапіўся за некалькі вершаваных радкоў. Іх шмат было, недапісаных вершаў, але чамусьці выбраліся, леглі перада мной менавіта тыя радкі. Я прысеў да стала, каб хуценька дапісаць іх, і дапісваў, не адрываючыся, з канца красавіка да сярэдзіны чэрвеня. Амаль не спаў – такая была энергія, што сыйшла з нябёс. Гэта быў той, блізкі да наркатычнага, стан, дзеля якога толькі і варта займацца літаратурай, паэзіяй, наогул творчасцю. І мне ўсё адно было, грэх гэта ці не грэх, і Бог ці д'ябал дыктуе мне тэкст, які я ледзьве паспяваў запісваць... Так нібыта сама напісалася паэма “Ложак для пчалы”.

У нейкія дні я вынырваў з ілюзіі у рэальнасць. Тады званіў прафесару Генадзю Мікалаевічу Мураўёву, шпітальнаму доктару Быкава. Ён паведамляў мне, што там і як. Пазваніўшы ў апошні раз, калі ўжо дапісаў паэму, я пачуў, што пара ехаць: застаўся, можа, тыдзень.

У Менску я быў раніцай 17 чэрвеня і, кінуўшы дома рэчы, адразу паехаў у Бараўляны. Па дарозе купіў на Камароўцы ружу і суніцы на сунічніку. Спелыя, пахкія, толькі што з лесу...

Васіль Уладзіміравіч ляжаў на высокіх падушках – збялелы, схуднелы, знясілены хваробай. Відаць было, што ён на мяжы... Праглынуўшы камяк у горле, я ледзьве

прагаварыў, што аб заклад гатовы пабіцца: ён даўно не быў у суніцах – праз тое і прыхварэў... Падаў букецік, ён сарваў ягаду: “Праўда, даўно...”

Падключаны да жыцця трубкамі і дратамі, ён не ўставаў. Я нахіліўся, пацалаваліся... Вочы ў яго былі жывымі, яснымі, пранізлівымі. Такімі яны потым і наплывалі на мяне ў сне, якім распачаў я ўспаміны, – з паглядам з болю...

Укалоўшыся, нібы чарговай стрэмкай, ружай, я аддаў яе Ірыне Міхайлаўне, якая гаспадарыла ў шпітальнай палаце, і сказаў Васілю Уладзіміравічу, што пісаў нядаўна адну рэч, паэму, і ўсё думаў: што ж на гэтым свеце чалавеку трэба? Ну, у рэшце рэшт... Але так і не датумкаў, дык вось прыехаў спытацца ў яго, як ён думае...

Голас я, гуляючы ў тое, што ўсё добра, толькі невядома, для чаго, ужо знайшоў у сабе дастаткова бадзёры, але Быкаў не стаў падтрымліваць гульні, адказаўшы ціха і сур’ёзна, што трэба чалавеку на свеце зусім няшмат. Адно жыццё, адна смерць, адна кветка.

Прысеўшы да яго на ложак, я папрасіў прабачэння за тое, што аднойчы павёўся не лепшым чынам, змусіўшы яго гэта заўважыць і ўслых пра гэта сказаць...

Ён адварнуўся да сцяны. Памаўчаў. Пасля сказаў: “Дзякуй, Валодзя...”

Я ў той дзень быў у яго доўга... Гэтая апошняя наша сустрэча стала сюжэтам прыпавесці “Чмель і вандроўнік”, напісанай адразу пасля смерці Васіля Быкава. Там сказана пра ўсё найістотнае, у тым ліку пра тут згаданае, так што не варта паўтарацца. Паколькі адчуваю, што паўтараюся горш – там усё дакладней. Бо жывымі былі, як кропелькі крыві на парэзе, эмоцыі.

Пад развітанне Васіль Уладзіміравіч спытаў, ці ўзяў я з сабой раман, пра які казаў па тэлефоне, што ўжо дапісваю?.. Каб пакінуў, калі дапісаў, ён хацеў бы пачытаць... Рукапісы і рамана, і паэмы былі ў мяне ў сумцы, у якую я палез і дастаў каньяк – не літаратурай жа яму перад смерцю галаву тлуміць. Прафесар Мураўёў, які то выходзіў з палаты, то вяртаўся да нас, ледзь не за рукі мяне схапіў: “Ні ў якім разе!..” Я наліў дзве чаркі: “Прафесар, за Быкава”. Васіль Уладзіміравіч кінуў: “Я з вамі і за вас. Сімвалічна...”

Калі я, выходзячы, азірнуўся, Быкаў прыпадняў руку,

падняць сіл не хапала, і ўзняў вялікі палец. Як некалі ў Тампэрэ... І з гэтым жэстам між намі зачыніліся дзверы. Навечна, не? – таго не ўведаць.

Усё добра, толькі невядома, для чаго.

Выйшаўшы, я спытаўся ў Мураўёва, ці балюча Быкаву? Рэальна, фізічна. Генадзь Мікалаевіч адказаў, што яшчэ як. Але трывае ён лепш за іншых.

Яшчэ я спытаў, ці былі якія спробы з боку ўлады яго наведваць?.. Каб зрабіць нешта, дапамагчы, ці хоць бы, пакуль жывы, развітацца. Я ўжо не кажу – павініцца, прабачэння папрасіць...

“Тут віцэ-прэм’ер адзін ляжыць, – кіўнуў на нейкія дзверы Генадзь Мікалаевіч, – дык у таго штодня ўладныя наведвальнікі... А што да Быкава... Пазваніў аднойчы Урал Латыпаў, кіраўнік прэзідэнцкай адміністрацыі. Спытаў, калі можна наведваць?.. Я так і не зразумеў: ад сябе ён, ці ад некага...”

“І што?..”

“І ўсё, – скончыў Мураўёў. – Больш нічога”.

Генадзь Мікалаевіч Мураўёў пазваніў мне з работы 22 чэрвеня ўвечары. Недзе пасля шасці. Сказаў, што ў яго праблема, якую ён не ведае, як вырашыць. І хацеў бы са мной сустрэцца, каб параіцца.

Ён прыехаў з Бараўлянаў, сустрэліся і пайшлі па горадзе...

Быкаву засталася жыць, можа, да заўтра. Ён гэта адчуў і папрасіў Мураўёва, каб яго завезлі дахаты. Бо хоча памерці ў сваім ложку.

Ува мне ўсё сцялася: “Дык завязіце, Генадзь Мікалаевіч. Я б завёз, магу зрабіць гэта з вамі”.

Мураўёў сказаў, што Быкаў, адключаны ад сістэмы штучнай падтрымкі жыцця, можа памерці і хутчэй за ўсё памрэ ў машыне.

Тут была праблема... Для доктара яшчэ якая... Я спытаў: “А што Ірына Міхайлаўна?..” Мураўёў адказаў, што нічога. Ці Васіль Уладзіміравіч з ёй пра гэта не гаварыў, ці яна баіцца і таксама не ведае, якое прыняць рашэнне. Яна ж яшчэ спадзяецца...

Я сказаў Мураўёву, што, канешне, узяць такое на сябе ён

не можа. А сам вырашыў паехаць і пагаварыць з Ірынай Міхайлаўнай.

Не паспеў... Па дарозе, забегшы дамоў пераапануцца, зазірнуў да Ніла Гілевіча. Проста словам перакінуцца, бо раптам стала ўсіх шкада, а ён гаротна адзіноціўся: ягоная жонка памірала ад той жа хваробы, што і Быкаў. Перагаварылі, я выйшаў – і ў пад'ездзе сустрэў суседку, якая сказала, што мяне шукаюць, толькі што дамоў званілі: Васіль Уладзіміравіч памёр.

Было каля дзевяці вечара... Суседкай, якая паведаміла мне пра смерць Васіля Быкава, была пляменніца Уладзіміра Караткевіча. Можа, і няма ў тым нічога, але нешта ёсць... Асабліва, калі прачытаць ва ўспамінах Быкава, як не даваў яму Караткевіч сумаваць, суцяшаў ва ўсіх жыццёвых клопатах і казаў, што абодва яны ў кнігах сваіх будуць жыць у народзе. Дадаючы, праўда, што сам народ, калі таго не захоча, можа і не жыць.

Разумеючы, што з пахаваннем Быкава будзе ўсё далёка не проста, я пастанавіў сабе ані ў што не ўлазіць. Каб захаваць той унутраны спакой і, для мяне самога дзіўную і нязвыклую, гармонію, якую стварыла ўва мне нядаўна напісаная паэма. Гэта быў якасна новы стан, які баяўся я разбурыць, не ўсвядоміўшы, што ён такое.

У тым стане і смерць Быкава ўспрыняў я даволі спакойна. Чалавек пражыў – дай Бог кожнаму, а таго, што было ў ягоным жыцці – дай Бог на дзесяцёх. Я прыехаў развітацца, кінуць прыгаршчу зямлі ў магілу і паехаць. Развітаўся, засталася кінуць прыгаршчу зямлі...

Назаўтра раніцай напісаў некалькі радкоў для газеты "Народная воля", нешта накшталт некрологу.

"Дзіўную даў нам Бог краіну. Усё ў ёй нібыта ёсць — у водах рыбы, у лясках звяры і птушкі, у гарадах і вёсках жыхары, якія самі сябе беларусамі называюць, а ладу беларускага, з якога само па сабе было б зразумела, нашто ўсё тут і дзеля чаго, няма і няма. І спрадвеку ў тым нехта вінаваты — то рускія, то палякі, то жыды... Толькі не мы самі, о, не! Дзесяць мільёнаў не вінаватых у тым, што жывуць у айчыне без Айчыны, на таямнічай зямлі з цьмянай, нібыта чужой, гісторыяй і замгленай, нібыта не сваёй, будучыняй.

Але былі і ёсць людзі, якія жылі і паміралі, адчуваючы сябе ў тым вінаватымі. За сябе і за ўсіх. Бо жылі, каб жыла Айчына, былі, каб была будучыня. Якая, як вядома, пачынаецца з мінулага – але не з цямянага і з не замгленага. І не з чужога, а са свайго.

Менавіта па такіх людзях, па іх абрысах паціху-паціху распазнае сама ў сабе Беларусь. І, распазнаная ў сабе, распазнаецца ў свеце. Яна дадаецца імі да свету – і свет, не такі ўжо вялікі і ні на што, апроч людзей, не багаты, дадаецца імі: такімі людзьмі.

Да таго, што зрабіў для Беларусі, для гонару яе і славы Васіль Быкаў, нельга нічога дадаць, апроч бессмяроцця”.

З Саюза пісьменнікаў пазваніў Алесь Пашкевіч, папрасіў прыйсці. Яны там сабраліся: з пахаваннем праблемы. Некага бачыць і гаварыць з некім менш за ўсё мне хацелася, але, калі Пашкевіч абіраўся ў старшыні, я трохі ў тым спрыяў яму і абяцаў, у чым змагу, дапамагаць.

Там шмат было народу і яшчэ болей шуму... Нехта прынёс чутку, нібы ўлада хаваць Быкава адмовілася. Крычалі, што і добра, самі пахаваем. Але за што?.. У пісьменнікаў грошай няма, прадстаўнікі апазіцыйных партый таксама развялі рукамі.

Гэткі звыклы гвалт без аніякага выніку... А да ўсяго Уладзімір Арлоў абвясціў, што мае інфармацыю з цалкам дасведчанай крыніцы: улада збіраецца пахаваць Быкава ў самым канцы Маскоўскіх могілкаў, недзе ў балоце...

Я пазваніў Мікалаю Чаргінцу, мяркуючы, што ён, як адзіны пісьменнік ва ўладзе, павінен мець ад яе адпаведныя, звязаныя з пахаваннем, даручэнні. Ён іх і меў, з’явіўшыся гэтак хутка, нібы чакаў званка недзе паблізу ад Дома літаратара. Стаў усіх супакойваць: наконт пахавання распарадзіўся Лукашэнка, чаго ніхто не можа адмяніць. Тады я прапанаваў з’ездзіць на могілкі, каб ён паказаў месца, дзе будзе пахаваны Быкаў.

Паехалі ўтрох: Чаргінец, я і Рыгор Барадулін. Месца было там, дзе належыла яму быць – непадалёк ад усіх пісьменніцкіх магіл. Нешта на тым месцы ўва мне, як іголка, кальнулася, пранізала: я стаў на калені і пацалаваў зямлю, у якую пакладзецца Васіль Быкаў. Падняўся ўпэўнены, што ўсё будзе добра: Быкава пахавае Бог.

У Дом літаратара вярнуліся зноўку ў крык... Я ўжо набраў паветра ў грудзі, збіраючыся, каб сціхлі ўсе, таксама закрычаць, і тут адбылося тое, чаго дасюль я не разумею, і ў што мне, каб таго не бачылі яшчэ дзесяткі два чалавек, цяжка было б паверыць: адзін з трох партрэтаў Быкава, з якіх выбіралі надмагільны, якія стаялі на паліцы ўздоўж сцяны, да якіх не падыходзіў ніхто, не кранаў, – дык вось адзін з іх, зашклёны, сам пахіліўся, нібы прыпадняўшыся, і плазмам ляснуўся аб падлогу.

Усе знямелі...

Быкаў прасіў мяне ў шпіталі ўсё зрабіць, што здолею, каб найцішэй было. Рыгор Барадулін казаў, што пра тое самае і яго прасіў. Калі мы пра гэта забыліся – напамніў.

З таго моманту я стаў адчуваць пахаванне Быкава, як нешта містычнае. Успрыняўшы тое, што сталася з партрэтам, яшчэ і як знак для мяне асабіста, бо ў шпіталі распавядаў Васілю Уладзіміравічу пра падобны, амаль гэткі ж выпадак. Толькі не з партрэтам, з абразом...

Мне стала неяк велічна страшна – і далей ужо ані ў што я не лез. Нават не паехаў у дзень пахавання забіраць нябожчыка з Бараўлянаў. Бо з гэтым таксама не маглі канчаткова дамовіцца, спачатку збіраючыся дамоў яго на адпяванне везці, а пасля перадумаўшы: дзевяты паверх – надта высака.

Але Бог вышэй за дзевяты паверх – і Ён не перадумаў, зрабіўшы ўрэшце так, як прасіў Быкаў. Пасля адпявання ў Доме літаратара, калі стала відавочна, што пахаванне Васіля Быкава будзе не ўладна-дзяржаўным пад чырвона-зялёным сцягам, а народна-нацыянальным пад сцягам бел-чырвона-белым, паступіў загад, каб нікога з прадстаўнікоў улады на паніхідзе не было. І пабеглі ўсе, хто з пагонамі, хто без... Схлынула з пахавання ўся нячыстая сіла – і плыла над апошнім зямным шляхам Васіля Уладзіміравіча светлая, з аблокамі і птушкамі, цішыня.

Калі на паніхідзе ўключылі запіс з голасам Быкава, тая іголка, якая кальнулася над будучай магілай Васіля Уладзіміравіча, раптам напалам разламалася, упілася ўсімі чатырма канцамі. Гэта ўжо былі не стрэмкі, нешта іншае, бо забалела зусім інакш, і я раптам так сябе адчуў, як згубіў крэўна блізкага чалавека – і ўжо амаль нічога не чуў і не

бачыў нікога, пакуль не падштурхнуў нехта: трэба несці труну...

...У часовым маім жытле, у кватэры, у якой живу я ў Хельсінкі, вісіць на сцяне карціна, якая мне не належыць. Яе, у канцы 1999 года з Хельсінкі ад'язджаючы, разам з геаграфічнымі картамі Еўропы і Беларусі, са сцяжкамі над імі і гербам "Пагоня" пакінуў Васіль Быкаў. На карціне – зімовае дрэва, хутчэй нават заснежаны куст, і на ім чырвоныя снегіры. Яны рассыпаны на вецці так, што ніяк не злічыць, колькі іх. Адзін раз палічыш – сямнаццаць, другі – шаснаццаць, трэці – зноў сямнаццаць. Калі ў адной з тэлефонных размоў, гледзячы на карціну, я спытаў Быкава, ці заўважаў ён такое дзіва, ён адказаў, што заўважаў – і няма ў тым нічога дзіўнага: проста адзін снягір то адлятае, то вяртаецца.

г. Хельсінкі, Фінляндыя

Гайрыла ВАШЧАНКА

ТРЫ СУСТРЭЧЫ

З Васілём Быкавым я пазнаёміўся, ужо добра ведаючы яго творы. Адбылося гэта на чарговым з'ездзе беларускіх пісьменнікаў, які праходзіў у мінскім Палацы прафсаюзаў. Уваход туды быў па спецыяльных прапусках, і ў паветры вісела з самага пачатку адчуванне нейкай насцярожанасці і нават блізкага скандалу. Хадзілі ўпартыя чуткі, што рыхтуецца афіцыйная атака на Быкава, што яго ледзь не будуць выключаць з Саюза пісьменнікаў...

Пасля афіцыйнага адкрыцця і традыцыйных вітанняў гримнулі першыя “залпы” вайскоўцаў-генералаў: Быкаў са свайго “акопа” не бачыць ні сапраўдных маштабаў Вялікай Айчыннай вайны, ні сапраўдных герояў, што прынеслі свету гістарычную перамогу над фашызмам. Гаварылася гэта грозна, але залішне агульна. Калегі пісьменніка дэманстравалі на не спышаліся далучыцца да гэтай ілэалагічнай “арт-падрыхтоўкі”, хаця і галасоў у абарону таксама амаль не было чуто.

У перапынку мяне і пазнаёмілі з Васілём Уладзіміравічам. Быў ён заклапочаны, напружаны, негаваркі, але зусім не

разгублены —упэўненны і спакойны. Сама сабою мільгнула думка: такі ж, як і ягоныя аповесці, суровы, праўдзівы і непакісны...

Другая сустрэча адбылася ўжо ў іншай абстаноўцы, у “зорны час” Васіля Уладзіміравіча. Ён ужо быў прызнаны і ўладамі: стаў дэпутатам Вярхоўнага Савета БССР, атрымаў літаратурныя прэміі і высокія ўзнагароды. Праўда, новыя ягоныя аповесці па-ранейшаму з цяжкасцю прадзіраліся праз цензурныя рагаткі. Але слава выдатнага пісьменніка была ўжо агульнапрызнанай і сягнула далёка за межы Беларусі.

Васіль Быкаў запрасіў нас з жонкай у кафэ Дома акцёра, славутае “Мутнае вока”, дзе ён адзначаў дзень нараджэння. Былі там Пімен Панчанка, Генадзь Бураўкін, іншыя вядомыя пісьменнікі. Завітаў нават нястомны “вяселун” оперны спявак Віктар Чарнабаеў. Але Пімен Емяльянавіч хуценька наліў яму поўную чарку і ветліва праводзіў яго. Усё было цудоўна. Былі і дасціпныя жарты, сяброўскія “падколкі”, і сур’ёзныя шчырыя размовы. Васіль быў надзіва гасцінны і ўважлівы да ўсіх, просты і абаяльны. Я з захапленнем назіраў, як ні ў яго паводзінах, ні ў яго словах не было і ценю ганарлівасці ці самаздаволенасці, які ён быў натуральны і сціплы ва ўсім...

Трэці раз мы сустрэліся ў мяне дома.

Мы з Васілём Быкавым па гараскопу — Блізняты. Ён нарадзіўся 19 чэрвеня, а я — 20. Таму мы добра памяталі важныя даты адзін аднаго і заўсёды абменьваліся сяброўскімі віншаваннямі. Той раз ён прынёс мне падарунак — хораша выдадзеную аповесць “Знак бяды” з цёплым аўтографам.

Калі ўсе ранейшыя творы Васіля Уладзіміравіча я прачытваў, як кажуць, залпам, то гэты чытаў цяжка, нават адкладаў на нейкі час. Мне здавалася, што там-сям Быкаў залішне “зазямляе” сваіх герояў, паказвае вяскоўцаў у непрываблівым святле, празмерна, як мне здавалася, акцэнтуюе ўвагу на іхняй забітасці. Сам былы вясковец, я ведаў, што гата ўсё было праўдай, але душа чамусьці не хацела (відаць, не прывыкла) з ёю згаджацца. Некалькі дзён я хадзіў з нялёгкімі, супярэчлівымі пачуццямі, пакуль не зразумеў, што пра тое, аб чым пісаў Васіль, трэба было пісаць менавіта так, як гэта зрабіў ён. Бо вышэй за праўду нічога няма ні ў жыцці, ні ў мастацтве. І яшчэ болей стаў я паважаць быкаўскую

мужнасць і быкаўскі смелы талент...

А потым было развітанне, сапраўды народнае, сапраўды незабыўнае. Развітанне з вялікім пісьменнікам, з вялікім грамадзянінам, які ўсяго сябе аддаў роднай Беларусі, доўгія гады быў гонарам і сумленнем нацыі і нідзе не здрадзіў праўдзе, ні калі быў у акапах самай жорсткай вайны ў гісторыі чалавецтва, ні калі схіляўся над аркушам чыстай паперы за сваім рабочым сталом. Я ішоў за яго на труной па праспекце Скарыны разам з дзесяткамі тысяч журботных людзей і шаптаў: “Дзякуй табе, дарагі Васіль Уладзіміравіч, што ты быў са мною, з усімі намі, што ты дапамагаў нам заставацца людзьмі заўсёды, у любых умовах, што ты пакінуў нам свае выдатныя кнігі, якія перажывуць і нас, і наш няпросты, нялепшы час!..”

г. Мінск

Раман ЛУБКІЎСКІ

ВЯЛІКІ БЕЛАРУС

Добра прыпамінаю 20-я лічбы чэрвеня мінулага года: памёр Васіль Быкаў, і звестка пра гэта зацямніла ўсе іншыя падзеі гэтага сьпякотнага лета. Сьвядомасьць апанавалі дзье думкі. Першая: страта непапраўная — беларуская і сусьветная; такія людзі, як Быкаў — гуманісты, дысідэнт, рыцары праўды — адольваюць час і прастору з хуткасьцю сьвятла. Прычым ня проста працінаюць адлегласьць, а пакідаюць па дарозе цяпло і адчуваньне, што і ты, каго крануў прамень Васілёвай душы, ужо ня будзеш такім, як дагэтуль. А другая думка: ужо ня зможаш, быццам сьлімак ракавінку, моўчкі, безгалоса валачы на сабе закасьцянелую залежнасьць ад рабскага быцьця, саўковай сьвядомасьці, лёкайскага мысьленьня.

Грамадзкі і творчы подзьвіг Васіля Быкава, па-мойму, мае ўнівэрсальны характар, але й характар асабісты. Унівэрсальны — таму, што яго проза ёсьць момантам ісьціны ў тлу-мачэньні Другой сусьветнай вайны. Гэта момант ня проста “аб’ектыўны” (ва ўсякім разе нейтральны) погляд на адну з найбольшых трагедый чалавецтва ў XX стагодзьдзі.

Рэжымныя стэрэатыпы “гераізацыі” Вялікай айчыннай, справакаванай, як вядома, сталінскай і гітлераўскай сыстэмамі, існуюць у самых шматаблічных іпастасях: мітычна-паэтычнай, рамантычнай, бытава-заземленай (“салдацкая праўда!”), нават і ў палітычна-гратэскай. Але яны зьяўляюцца ўсяго толькі вытворнымі ад ідэалогічнай данасці, раз і назаўсёды ухваленай задоўга да 1941 году (“вайна народная, св’яшчэнная вайна”). Магчыма, яшчэ прыйдзе час, — як перабаляць і заживуць раны, адпадзе патрэба ў спекуляцыях і паразітаваньні, — падзеі 1939-1945 гг. будуць трактавацца з такой прыблізна адлегласці, зь якой мы бачым антычныя войны. І тады роля і месца Быкава будзе ўспрымацца адпаведна яго непаўторнаму таленту і значэньню ў сусветнай літаратуры XX стагодзьдзя.

Але мы — дзеці свайго часу і сваіх народаў. У дадзеным выпадку — беларускага, украінскага, усіх іншых, а не таго “усярэднянага”, выдуманнага дзеля сыціраньня індывідуальных нацыянальных рыс — аж да поўнай ліквідацыі самабытнасці, надзеленай самой прыродаю, самім Госпадам Богам. Быкаўскі пратэст і тут быкаўскі.

Перада мной ліст 1996 г. на адрас А.Ганчара, Д.Паўлычкі, М.Горыня, У.Чарнавола, І.Драча, Р.Лубкіўскага, у якім у прыватнасці гаворыцца:

“Тое, чаго вы і мы засьцерагаліся, здарылася. Здарылася бяда, найвялікшае ліха ў гісторыі — Беларусь увачавідкі страчвае найвялікшую заваёву сваёй гісторыі — потам і крывёю заваяваную дзяржаўнасьць... Беларусь уступае ў чорную паласу свае гісторыі, з якой невядома калі выберацца.

Але выберацца! Пра тое сьведчыць самы магутны дзеяч гісторыі — Час, таго вымагае дух ХХІ стагодзьдзя, у які немінуца ўступіць чалавецтва, у тым божае і чалавечае прадвызначэньне...

Ад імя беларускай нацыянальнай дэмакратыі мы вельмі ўдзячныя нашым украінскім братам за вашу падтрымку. Вельмі шкада і трагічна, што беларусы не спраўдзілі вашых спадзяваньняў і тым аб’ектыўна замарудзілі нястрымную хаду чалавецтва да праўды і справядлівасьці. Да Бога і лепшай Будучыні. Але прыйдзе час, загляне сонца і ў наша ваконца. Хоць за тое, мабыць, яшчэ давядзецца заплаціць немалую плату — потам і крывёю.

Шчасьця вам і ўдачы, дарагія нашы браты-украінцы!

Васіль Быкаў
Рыгор Барадулін
Сяргей Законнікаў

Бясспрэчна, ініцыятарам ліста быў лідэр “ушацкай тройцы”. Гэта ён апэлюе ў першую чаргу да Алеся Ганчара, які на той час выходзіць з КПСС, матывуючы гэты крык пагрозаю камуністычнага рэваншу ў Вярхоўнай Радзе Украіны. Вось годны адказ на надуманую праблему “Быкаў-Ганчар”, якую штучна стваралі правакатары, распаўсюджаючы плёткі аб непрыманымі Алесем Цярэнцьевічам тых старонак прозы Быкава, дзе фігуруюць “украінскія прозьвішчы” ў негатыўным асьвятленьні.

Але ў тым то і рэч, што ісьціннае сьвятло не дае негатыўных эфэктаў: і Быкаў, і Ганчар зьяўляюцца рыцарамі аднаго рода, абаронцамі нацыянальнай годнасьці, гуманістамі, так бы мовіць, па самай сутнасьці характараў, такіх магутных і такіх непадобных!

Адной з найбольш характэрных прымет такіх, здавалася б, розных людзей, зьяўляецца дысыдэнцтва, толькі выяўляецца яно па-рознаму. Бо мае сваю першапрычыну: непрымальнае імперскага прыгнёту.

А цяпер параўнаем погляды Быкава ці Ганчара з “тэарэтычнымі пастулатамі” патэнтаванага дысыдэнта Салжаныцына — і што атрымліваецца? Антысаветчык №1 робіцца пасьпяховым аўтарам такога сцэнара “адзінанедзялімства”, які паслядоўна замацоўваецца расейскімі “дэмакратамі” і адносна Беларусі, і адносна Украіны, і адносна “казахстанскага падбрушша”. І, дарэчы, ніхто з расейскіх пісьменьнікаў-франтавікоў не ўступіў у палеміку са “старцам”, не ўказаў на царыцка-кампартыйскую “памылку” ляўрэата Нобэлеўскай прэміі. І вось у пасьмяротнай кнізе Васіля Быкава “Доўгая дарога дадому” (2002), падараванай мне Генадзем Бураўкіным, чытаю: “Нашая літаратура быццам бы пакрысе выкараскваецца з таго інтэлектуальнага гулагу, з якога яшчэ належыць выбрацца нацы”.

Вось пазыцыя ісьціннага дысыдэнта, які так і ня стаў фальшывым “прарокам”, а пайшоў у выгнаньне, у пакут сярод чужаземцаў, але адстаяў сваё сумленнае імя, свой зацкаваны народ, сваю родную зьняважаную мову. І толькі ён, ужо на іншым фронце, на апошнім рубяжы абароны беларускай незалежнасьці, спасылаючыся на сваіх сучасьнікаў — немца і літоўца — заявіў: “Сапраўды, мова, паводле Генрыху Бёля, ёсьць апошняе апірышча свабоды. Усё тое — непераможная сіла няволі,

зь якой нацыя звыклася, параднілася, ад якой адступаць рызыкаўна. Як павінны ставіцца да таго творцы?

Томас Вэнцлава, напрыклад, піша, што найвялікшы патрыятызм у тым, каб ваяваць з комплексамі сваёй нацыі. Гэта сказана ў дачыненні да ня самай закамплексаванай нацыі, але тое праўда і, мабыць, адносіцца да ўсіх нацыяў без выключэння”.

Вельмі шкада мне, што некалькі сустрэч з Васілём Быкавым (а яны былі кароткімі, выпадковымі) не зафіксаваў на паперы, бо даверыўся памяці. Але яна, дзякуй Богу, схаваўшы ў глыбінях неістотнае, захавала найкаштоўнейшае: вялікі беларус, непрыкметны з выгляду, быў да таго ж нешматслоўным. Так трымаюцца людзі, сканцэнтраваныя на галоўным.

Так паводзяць сябе, мабыць, і тыя, хто прысвечваюць сябе іншым, ідучы наперадзе іх.

Падчас адной з такіх сустрэч, у далёкім 1985 годзе, Васіль сваёй душою падсвечваў мне і майму сыну Маркіяну.

Не, такі сьвяціў! І гэтага сьвятла нам досыць, каб не спатыкнуцца ў дарозе.

г. Львоў

Аб аўтарах

Валянцін Аскоцкі — крытык, літаратуразнавец, сакратар Саюза пісьменнікаў Масквы.

Мікола Аўрамчык — паэт, празаік, заслужаны работнік культуры Беларусі, удзельнік Вялікай Айчыннай вайны.

Рыгор Барадулін — Народны паэт Беларусі, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі імя Янкі Купалы.

Лявон Баршчэўскі — перакладчык, публіцыст, намеснік дырэктара Нацыянальнага ліцэя імя Якуба Коласа.

Данута Бічэль — паэт, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі імя Янкі Купалы

Валянцін Блакіт — празаік, публіцыст.

Дзьмітры Бугаёў — крытык, літаратуразнавец, прафесар Белдзярж-універсітэта, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі імя Янкі Купалы.

Генадзь Бураўкін — паэт, публіцыст, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі імя Янкі Купалы.

Валянціна Быкава — сястра Васіля Быкава, пенсіянерка.

Васіль Быкаў — сын Васіля Быкава, урач.

Гаўрыла Вашчанка — Народны мастак Беларусі, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі Беларусі.

Анатоль Вяцінскі — паэт, драматург, публіцыст, заслужаны работнік культуры Беларусі, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі Беларусі

Радзім Гарэцкі — вучоны, грамадскі дзеяч, акадэмік Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі і Расійскай акадэміі навук, лаўрэат Дзяржаўных прэмій СССР і Беларусі.

Зіна Гімпялёвіч — крытык, літаратуразнаўца, прафесар універсітэта Ватэрлоа (Канада)

Генрых Далідовіч — празаік, публіцыст, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі імя Якуба Коласа

Уладзімір Дамашэвіч — празаік, публіцыст.

Алесь Жук — празаік, галоўны рэдактар часопіса “Беларусь”, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі імя Якуба Коласа

Сяргей Законнікаў — паэт, публіцыст, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі імя Янкі Купалы

Віктар Казько — празаік, публіцыст, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі імя Якуба Коласа

Барыс Кіт — вучоны, асветнік, акадэмік Міжнароднай акадэміі астранаўтыкі, ганаровы прафесар Мэрылэндскага ўніверсітэта

Анатоль Кудравец — празаік, публіцыст, намеснік старшыні Саюза беларускіх пісьменнікаў, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі імя Якуба Коласа

Лазар Лазараў — крытык, літаратуразнавец, галоўны рэдактар часопіса “Вопросы литературы”, удзельнік Вялікай Айчыннай вайны

Раман Лубкіўскі — паэт, перакладчык, прафесар Львоўскага ўніверсітэта, лаўрэат Нацыянальнай прэміі імя Тараса Шаўчэнкі

Уладзімір Мехаў — празаік, журналіст

Генадзь Мураўёў — доктар медыцынскіх навук, прафесар, кіраўнік аддзела Навукова-даследчага інстытута анкалогіі і медыцынскай радыялогіі

Сяргей Навумчык — журналіст, публіцыст, супрацоўнік радыёстанцыі “Свабода”

Уладзімір Някляеў — паэт, празаік, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі імя Янкі Купалы

Зянон Пазняк — паэт, грамадскі дзеяч, кіраўнік Кансерватыўна-Хрысціянскай партыі БНФ

Дзьмітро Паўлычка — паэт, перакладчык, публіцыст, лаўрэат Нацыянальнай прэміі імя Тараса Шаўчэнкі

Вітаўтас Пяткявічус — празаік, публіцыст, заслужаны дзеяч культуры Літвы

Давід Сімановіч — паэт, празаік, публіцыст

Мікалас Слуцкіс — празаік, публіцыст, Народны пісьменнік Літвы, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі Літвы

Анатоль Сулянаў — празаік, генерал-маёр у адстаўцы

Івонка Сурвіла — мастак, старшыня Рады Беларускай Народнай Рэспублікі

Валянцін Тарас — паэт, празаік, публіцыст, удзельнік Вялікай Айчыннай вайны

Уладзімір Халіп — кінадраматург, журналіст

Леанід Шчамялёў — Народны мастак Беларусі, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі Беларусі

Уладзімір Яварыўскі — празаік, публіцыст, дэпутат Вярхоўнай Рады Украіны, старшыня Нацыянальнага Саюза пісьменнікаў Украіны, лаўрэат Нацыянальнай прэміі імя Тараса Шаўчэнкі

Сакрат Яновіч — празаік, публіцыст

*Пераклады з рускай, украінскай і літоўскай моваў зрабілі
Любоў Кудравец, Валеры Стралко і Уладзімір Свяжынскі*

НАШ БЫКАЎ

кніга ўспамінаў

літаратурна-мастацкае выданне

НАШ БЫКАЎ

кніга ўспамінаў

Укладальнік **Бураўкін Генадзь Мікалаевіч**

Рэдактар **У. Лапцёнак**

Мастацкае афармленне **А. Баркоўскі**

Тэхнічны рэдактар **С. Собаль**

Кампутарны набор - **Беларускі ПЭН-Цэнтр**

Падпісана да друку 14.05.2004. Фармат 84 × 108 1/32. Папера афсетная.

Друк афсетны. Ум. друк. арк. 24,16.

Ул.- выд. арк. 25,75. Тыраж 1100 экз. Заказ 1229.

Грамадскае Аб'яднанне Беларускае Таварыства «Кніга».
г. Мінск, вул. Захарава, 42. Ліцэнзія ЛВ № 421 ад 17.01.2000

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства
«Выдавецтва «Беларускі Дом друку»
220013, г. Мінск, пр-кт Ф. Скарыны, 79

ISBN 985-6060-17-6

9 85 6060 17 6

**"Усё болей прыходжу да элементарнай
высновы: трэба жыць дома!..
Дома лепей. Канешне, для тых у каго ёсць
людскі дом. Мы ж яго не маем. А адносіны
да бяздомных у свеце вядома якія..."**

В.БЫКАЎ

HAJ B KVA

XXI STAGODIJE

